

Національна академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

На правах рукопису

ФЕДУРІК Ярослав Олександрович

УДК 94 (438 : 470) 327 “1656”

**МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ
І УКЛАДЕННЯ ВІЛЕНСЬКОГО ДОГОВОРУ МІЖ РІЧЧЮ
ПОСПОЛИТОЮ ТА РОСІЄЮ У 1656 РОЦІ**

07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2012

З М І С Т

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛА ВІЛЕНСЬКИХ ПЕРЕГОВОРІВ 1656 РОКУ.....	13
1.1. Історіографічний огляд.....	13
1.1.1. Українська історіографія.....	15
1.1.2. Російська історична наука.....	20
1.1.3. Польські дослідження.....	25
1.1.4. Шведська, французька, німецько- та англomовна історіографії.....	28
1.2. Джерельна база дослідження.....	35
1.2.1. Архівні документи.....	35
1.2.2. Опубліковані джерела.....	40
РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМА ВІЙНИ І МИРУ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ТА ПІВНІЧНІЙ ЄВРОПІ (КІНЕЦЬ 1654 – СЕРЕДИНА 1655 РОКІВ)	51
2.1. Росія, Річ Посполита і Швеція у першій половині XVII століття.....	51
2.2. Австрійські пропозиції посередництва між Річчю Посполитою і Росією. Політика курфюрста Фрідріха Вільгельма.....	59
2.3. Суперечності між Річчю Посполитою і Швецією напередодні оголошення Карлом X Густавом війни.....	69
2.4. Шведсько-російські та шведсько-українські відносини.....	96
2.5. Австрійсько-шведські дипломатичні зв'язки, політика Франції.....	110
РОЗДІЛ 3. ШВЕДСЬКА ВІЙНА У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ І МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ (ЛИПЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1655 РОКУ).....	114
3.1. Ідея миру в Центрально-Східній Європі на початку вторгнення Карла X Густава до Речі Посполитої.....	114
3.2. Австрійсько-польські та австрійсько-шведські відносини. Політичні позиції Бранденбурга-Пруссії та Франції.....	129
3.3. Переговори Олексія Михайловича з гетьманами і шляхтою Великого князівства Литовського.....	142

3.4. Прибуття посольств від австрійського імператора та шведського короля до Москви.....151

РОЗДІЛ 4. ПІДГОТОВКА ВІЛЕНСЬКОЇ КОМІСІЇ І ДИПЛОМАТІЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1656 РОКУ.....159

4.1. Австрійсько-шведські переговори і відносини Речі Посполитої з курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом.....159

4.2. Продовження переговорів австрійських послів у Москві і російсько-польські домовленості про скликання Віленської комісії.....170

4.3. Криза російсько-шведських відносин. Оголошення Олексієм Михайловичем війни Карлові X Густаву.....186

4.4. Організація Віленських переговорів у червні й липні 1656 року.....201

4.5. Французьке посередництво між Швецією і Річчю Посполитою. Політика курфюрста Фрідріха Вільгельма.....210

4.6. Взаємини Яна Казимира і Фердинанда III влітку 1656 року.....221

4.7. Ставлення Богдана Хмельницького до підготовки Віленських переговорів.....228

РОЗДІЛ 5. ВІЛЕНСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ (22 СЕРПНЯ – 3 ЛИСТОПАДА 1656 РОКУ).....236

5.1. Російські, польсько-литовські та австрійські посольські інструкції.....236

5.2. Дискусії на першому етапі комісії (22–26 серпня).....242

5.3. Проблема елекції царя на Польсько-Литовське королівство під час засідань на другому етапі (26 серпня – 7 вересня).....245

5.4. Період очікування послами нових інструкцій (7 вересня – 19 жовтня).....275

5.5. Обговорення на завершальній стадії переговорів, укладення договору (19 жовтня – 3 листопада).....296

РОЗДІЛ 6. УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ НА ВІЛЕНСЬКІЙ КОМІСІЇ І ПОЗИЦІЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.....322

6.1. Накази Богдана Хмельницького на Віленські переговори.....322

6.2. Російсько-польські дискусії про Україну і прибуття українського посольства під Вільно.....	335
6.3. Віленські домовленості про Україну.....	369
6.4. Пропозиції королівських комісарів щодо посередництва Росії та Австрії для переговорів Речі Посполитої з Україною.....	378
6.5. Ставлення Богдана Хмельницького до укладення Віленського договору.....	382
ВИСНОВКИ.....	392
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	402

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Договір між Річчю Посполитою і Росією, укладений в с. Немежі під Вільном 3 листопада 1656 р. за посередництвом Австрії, був однією з найважливіших подій в історії Центрально-Східної Європи середини XVII ст. Цей дипломатичний акт започаткував цілу серію переговорів між двома країнами, наслідком яких стало укладення спершу Андрусівського перемир'я 1667 р., а згодом і Вічного миру 1686 р. У дальшому історичному розвитку співвідношення сил, що виникло в результаті цих договорів, у загальних рисах з більшими чи меншими змінами зберігалось до кінця XVIII ст., коли відбулися поділи Речі Посполитої. Отже, якщо оцінювати тематику дослідження в узагальнюючих категоріях, то ми маємо справу з подією в історії дипломатії, яка заклала відлік такій політичній конфігурації, що існувала в цій частині континенту майже сто сорок років.

Особливе місце при розгляді цієї проблематики належить тим державам, які впливали на дипломатичні рішення Росії та Речі Посполитої під час підготовки і проведення переговорів. Насамперед ідеться про Габсбурзьку імперію, яка активно пропонувала своє посередництво у взаєминах між Яном Казимиром та Олексієм Михайловичем. Першорядну роль тут відігравала також і Швеція, чий напад на Річ Посполиту у липні 1655 р. кардинально змінив тогочасні міжнародні відносини. Головною причиною цього нападу було бажання захопити все балтійське узбережжя, яке належало польському королеві, бранденбурзькому курфюрстові та курляндському князеві, перетворивши таким чином Балтійське море у “шведське озеро”. Це в корені зачіпало інтереси тих держав, для яких балтійська торгівля була життєво необхідною, насамперед Голландії, Данії, Англії і Росії. Окрім того, до політичного процесу в цій частині Європи була активно задіяна Франція, яка всіляко намагалася перешкодити Габсбургам примирити Росію і Річ Посполиту. На противагу цьому Людовік XIV прагнув укласти договір між Річчю Посполитою і Швецією, що дало б йому можливість, за його планами, скерувати шведську армію проти Австрії.

Як бачимо, міжнародні відносини у той період були дуже заплутаними, складними і вони розвивалися у тісних взаємовпливах різних коаліцій та союзів, що формувалися в тогочасній Європі. У деклараціях війни й пошуках миру політика багатьох країн тісно перепліталася в єдиній “системі держав”, як про це писали історики минулого століття (Б. Поршнєв), у якій рішення, прийняті одними країнами, мали більші чи менші впливи на історію інших країн та народів, що єдналися або протиставлялися між собою в цих союзах і коаліціях.

Дослідження в такому широкому контексті є важливим з тієї причини, що, долаючи вузьконаціональні обмеження, воно вводить історію окремих держав середини XVII ст. в контекст загальноєвропейської історії. Подібні обмеження тяжіли і тяжіють над українською, польською, російською, шведською або іншими національними історіографіями настільки сильно, що ці історіографії ще й досі часто розвиваються у власному замкненому просторі. Проблематика Віленських переговорів 1656 р. дає нагоду, аби цю замкненість розірвати і значно розширити дослідницькі можливості. Отож дане дисертаційне дослідження виходить за межі вузьконаціонального і містить широкий спектр політики одразу кількох держав.

У цьому сенсі особливого значення набуває українська проблематика на Віленських переговорах, до аналізу якої підводиться загальноєвропейський ґрунт історії середини XVII ст. Визначення західного кордону між Україною і Кораною Польською на лінії відповідно до традицій держави давніх києво-руських князів, було ключовим питанням зовнішньої політики Богдана Хмельницького та його ідеології. Оскільки на переговорах польсько-литовська сторона категорично не приймала такої умови, то Олексій Михайлович та російські великі послы змушені були шукати компромісні формулювання, аби не завести перетрактації у глухий кут через безнадійні дискусії про українсько-польський кордон. Тому Віленський договір 1656 р. мав виняткове значення для досвіду української дипломатії. Адже українські послы, відправлені на ці переговори з Чигирина, під Вільном не були допущені до вироблення статей договору. Зближення Богдана Хмельницького з семигородським князем Юрієм II Ракоцієм і шведським королем Карлом X Густавом, що інтенсивно розвивалося протягом цілого 1656 року, було наслідком тен-

денцій у політиці, скерованих на російсько-польське примирення. Це, своєю чергою, докорінно міняло конфігурацію сил у міжнародних відносинах Центрально-Східної Європи і визначило активну участь України у війні Семигородського князівства і Швеції з Річчю Посполитою у першій половині 1657 р.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертація виконана у відділі джерел княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України у рамках планової науково-дослідної роботи “Джерела з політичної історії України Козацької доби XV–XVIII століть” (номер державної реєстрації 0107U008988).

Мета дисертації полягає в тому, щоб, по-перше, на основі вивчення західно-європейських та слов'янських джерел, а також аналізу української, російської, польської, шведської, французької, німецько- та англомовної історіографії дослідити, як міжнародні відносини середини XVII ст. розвивалися у Центрально-Східній та Північній Європі в напрямі укладення мирного договору між Росією і Річчю Посполитою. По-друге, на основі московських, польсько-литовських, австрійських і українських документів (тобто всіх учасників переговорів) простежити розвиток дискусій під час роботи посольського з'їзду. І, по-третє, визначити, яке місце в обговореннях під Вільном мало українське питання і як цей договір вплинув на зовнішню політику Богдана Хмельницького. У зв'язку з цим у дисертації поставлено наступні **завдання**:

– дослідити дипломатію Габсбурзької імперії наприкінці 1654 – у середині 1655 рр., в результаті якої почалися переговори австрійських послів у Москві про польсько-московське примирення;

– показати, як Карл X Густав реагував на зміни міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі після сходження на шведський престол у червні 1654 р.;

– з'ясувати, як напад Швеції на Річ Посполиту вплинув на міжнародні відносини того часу, зокрема на російсько-шведське протистояння у Великому князівстві Литовському, Лівонії та балтійському регіоні в цілому;

– вивчити політику Бранденбурзького князівства і Східної Пруссії та її впливи на дипломатію Швеції, Росії і Речі Посполитої;

– визначити роль Австрії у планах Яна Казимира щодо визволення країни від шведського і російського завоювання;

– встановити мотиви польсько-литовських політиків, за якими вони здійснювали проект передачі корони комусь із інших володарів *vivente rege*, тобто за життя пануючого короля;

– проаналізувати московсько-литовсько-польські відносини від осені 1655 р. до середини 1656 р., коли Олексій Михайлович і Ян Казимир вирішили всі питання щодо майбутніх переговорів під Вільном і виробили повноважні інструкції своїм послам;

– охарактеризувати політику Швеції у період, коли між Росією і Річчю Посполитою велися безпосередні переговори про скликання Віленської комісії, і виділити впливи Франції на розвиток дипломатії у Центрально-Східній Європі у цей час;

– дослідити позицію Богдана Хмельницького у 1656 р. щодо ймовірного укладення миру між Росією і Річчю Посполитою;

– проаналізувати сам процес переговорів під Вільном, етапи роботи комісії, головні проблеми, довкола яких учасники вели дискусії, і умови самого договору від 3 листопада 1656 р.;

– вивчити діяльність українського посольства на переговорах і реакцію політиків у Чигирині на новини про укладення Віленського договору.

Об’єктом дослідження є міжнародні відносини середини XVII ст. в Центрально-Східній та Північній Європі, які розвивалися під впливом одразу кількох воєн, що відбувалися в цьому регіоні у 1650-х роках: українсько-польської, російсько-польської, польсько-шведської і шведсько-російської.

Предметом дослідження є Віленський посольський з’їзд, що відбувався 22 серпня – 3 листопада 1656 р. між Річчю Посполитою і Москвою за посередництвом Австрії, і укладений договір між Яном Казимиром і Олексієм Михайловичем. Особлива увага звертається на те, як українське питання обговорювалося під час

дискусій між польсько-литовськими та російськими великими послами. Простежено також вплив Віленських переговорів на зовнішню політику України і взаємини Богдана Хмельницького зі Швецією та Семигородським князівством.

Методи дослідження зумовлені поставленими у ньому метою і завданням. Методологічну основу дисертації становлять загальнонаукові та історичні методи дослідження, базовані на об'єктивізмі, історизмі, системному підході до використання матеріалу, евристиці та інших принципах науки. Хронологічно-проблемний метод використовувався для реконструкції і вивчення подій досліджуваної епохи. У користуванні джерелами застосовувалися методи критичної оцінки, аналізу, історико-порівняльний тощо. Джерелознавчими методами автор послуговувався, зокрема, під час вивчення численних списків Віленського договору, що дійшли до нашого часу.

Хронологічні рамки. Дисертація охоплює дуже короткий, але надзвичайно насичений подіями у Центрально-Східній та Північній Європі цілісний відрізок часу у середині XVII ст. – від кінця 1654 р. до завершення Віленських переговорів 3 листопада 1656 р. з подальшим аналізом їхніх наслідків для України (до початку вторгнення семигородського князя Юрія II Ракоція в союзі з українськими козаками до Речі Посполитої у січні 1657 р.). Нижня хронологічна межа окреслюється тим, що у жовтні 1654 р. імператор Фердинанд III вперше заявив перед московськими послами, що готовий взяти на себе посередницькі обов'язки для примирення між Росією і Річчю Посполитою. Верхня дата обґрунтовується укладенням самого договору і його значенням для історії Центрально-Східної Європи.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що це є перше в українській історіографії дослідження такого важливого дипломатичного акту в історії XVII ст., яким було Віленське перемир'я 1656 р. До наукового обігу залучено багато рукописних джерел з цієї проблематики, які зберігаються в українських, російських і польських архівних та бібліотечних зібраннях. Чимало фактичного матеріалу було запроваджено також у результаті ретельного вивчення публікованих корпусних або серійних багатотомних видань джерел, які є підставовими для вивчення історії Англії, Швеції, Бранденбурга-Пруссії тощо. Про деякі з них, як-от про багато-

томну колекцію документів англійського державного секретаря Джона Турло, видану у XVIII ст., в українській історіографії писалося ще в 30-х роках і пізніше (С. Безушко, І. Борщак, І. Крип'якевич, Л. Винар), проте до сьогоднішнього дня цілісно вона ще не використовувалася в українській науці. Те саме стосується такого важливого офіційного джерела, як протоколи шведського ріксроду. На відміну від російської або польської науки, в українській історіографії вони майже зовсім не бралися до уваги під час вивчення епохи нападу шведського короля на Річ Посполиту. До таких прикладів можна додати й здійснене у XIX – на початку XX ст. багатотомне видання джерел з історії курфюрста Фрідріха Вільгельма або регестів документів з історії Данії тощо.

Уперше в українській науці комплексно проаналізовано шведську історіографію з історії 1650-х років. Як це не парадоксально, але українські дослідники тієї епохи ще й досі майже не використовують у своєму доробку праць шведських істориків, хоч українсько-шведські відносини в період Хмельниччини – це загальновідома тема. Окрім того, у дисертаційному дослідженні порушується багато проблемних питань історії Європи та України.

Практичне значення одержаних результатів. Проведене дослідження з історії дипломатії середини XVII ст. і Віленських переговорів між Річчю Посполитою та Росією за посередництвом Австрії дає можливість по-новому подивитися на глобальні процеси, що відбувалися у Центрально-Східній і Північній Європі в той період. Це дозволяє ґрунтовніше підійти до осмислення перспектив розвитку як всесвітньої історії в цілому, так і історії України зокрема.

Результати дослідження, його теоретичні положення і висновки можуть бути застосовані у науково-пізнавальній, освітньо-педагогічній, державно-дипломатичній та іншій діяльності. Їх можна використати для написання проблемних, узагальнюючих праць з політичної та дипломатичної історії середини XVII ст., які збагачуватимуть нашу гуманітаристику. Дисертація може бути корисною також і для написання підручників для вищих навчальних закладів або середніх шкіл з всесвітньої історії або історії України, при розробці нормативних викладацьких програм і курсів. Досвід, отриманий українськими політиками у середині

XVII ст. під час підготовки і проведення Віленських переговорів, є складовою частиною історії дипломатії, що дає можливість використати його чи, принаймні, взяти до уваги у обстоюванні інтересів України в міжнародних відносинах на сучасному етапі.

Апробація результатів дослідження відбувалася, починаючи з другої половини 90-х років XX ст., у багатьох доповідях на наукових конференціях, “круглих столах”, під час лекцій та виступів в Україні, Росії, Канаді, а також у коментарях на радіо- і телепередачах. З конференцій міжнародного та загальноукраїнського значення можна, зокрема, згадати: “Україна–Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє” (Київ, 2002), V і VI конгреси Міжнародної асоціації українців (Чернівці, 2002; Донецьк, 2005), “Украина и соседние государства в середине XVII века” (Санкт-Петербург, 2004; РФ), “Переяславська рада 1654 року” (Київ, 2004), “Переяславська рада 1654 року: історичне значення та політичні наслідки” (Переяслав-Хмельницький, 2004), “круглий стіл” про Переяславську раду 1654 р., організований Комітетом у справах національної політики та релігії державної адміністрації Омської обл., Сибірським центром української культури “Сірий клин” і Регіональним центром російської культури м. Омська (Омськ, 2004; РФ), III Міжнародний науковий конгрес українських істориків (Луцьк, 2006), X Сходознавчі читання А. Кримського, присвячені 135-річчю від його народження (Київ, 2006), “Постать Богдана Хмельницького на тлі Української національної революції” (Черкаси, 2007) та інші. Проблема Віленського договору 1656 р. порушувалася у доповідях на засіданнях Історичної комісії НТШ у Львові, присвячених як міжнародним відносинам середини XVII ст. в цілому, так і безпосередньо цій події (2004, 2010, 2011).

У 2001–2011 рр. тематика дослідження була представлена на багатьох зустрічах, “круглих столах” зі студентами, викладачами і громадськістю, лекціях у вищих навчальних закладах або наукових установах Києва, Харкова, Донецька, Львова, Сум, Сімферополя, Одеси, Миколаєва, Кам’янця-Подільського та інших міст України, а також з учителями історії середніх шкіл, зокрема Чигиринського району. Уміння й навички у вивченні міжнародних відносин середини XVII ст. за-

стосовувалися також під час оцінки тестових завдань із всесвітньої історії програми зовнішнього незалежного оцінювання Українського центру оцінювання якості освіти (2012).

Структура дисертаційної роботи зумовлена її метою та науковими завданнями. Дисертація складається зі вступу, шести розділів, висновків та списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛА ВІЛЕНСЬКИХ ПЕРЕГОВОРІВ 1656 РОКУ

У пропонованій дисертації багато проблем розглядаються в історіографічних дискусіях, однак у цьому розділі йтиметься про вузькотематичний огляд публікацій і джерел, спеціально присвячених Віленським переговорам, або ж у яких ця тематика якоюсь мірою представлена. Це дозволяє подивитися на місце пропонованого дослідження у цілісному контексті розвитку науки.

Насамперед, слід зазначити, що в даній дисертації використовувалися, окрім українських праць і джерел, також дослідження і матеріали російською, польською, шведською, німецькою, англійською та латинською мовами. Бралися також до уваги, хоч і не в такому великому обсязі, хорватські, данські, французькі й італійські документи. Залучення такого широкого комплексу публікацій та архівних матеріалів, національне походження яких було настільки різним, дало змогу авторів багатогранно оцінювати події та явища з погляду безпосередніх учасників історичного процесу. Своєю чергою це дозволило глибше подивитися на проблематику Віленських переговорів 1656 р. та української політики, що розвивалася у той період, у контексті напруженої європейської політики того часу.

1.1. Історіографічний огляд.

Характеристику наукових публікацій слід почати з тих праць, у яких історіографія проблеми Віленських переговорів уже аналізувалася. Найперше, відзначимо тут історіографічне дослідження Івана Басараба, де автор характеризує погляди на Віленські переговори багатьох істориків від перших десятиліть XIX ст. до української радянської науки включно. У цій праці стисло згадано про оцінки укладеного польсько-московського договору та його наслідки для взаємин між Богданом Хмельницьким та Олексієм Михайловичем у дослідженнях Дмитра Бантиша-Каменського, Миколи Маркевича, Миколи Костомарова, Петра Буцинського, Ми-

хайла Грушевського, В'ячеслава Липинського, Мирона Кордуби, Георгія Вернадського, Івана Крип'якевича та інших істориків [390, с. 85, 88, 105, 117–192].

Історіографію укладеного договору вивчали також московські історики Лев Заборовський та Наталія Захар'їна, готуючи до друку добірку документів до історії релігійного питання, яке обговорювалося на Віленських переговорах. Дослідники наводили погляди на цю проблематику російських, українських і польських дослідників – Сергія Соловйова, Михайла Грушевського, Мечислава Гавліка, Людвіка Кубалі та Збігнева Вуйціка [119, с. 161–170].

Окремої уваги заслуговують дві спеціальні розвідки Валерія Цибульського, присвячені історіографії укладення Віленського договору. Незважаючи на специфіку статей автора, що мають характер виступів на конференціях, вони дають загальне уявлення про стан вивчення цієї проблематики в науковій літературі [368, с. 73–79; 369, с. 193–197]. Окремі аспекти історіографії Віленської угоди 1656 р. історик заторкував також і в інших публікаціях [370, с. 55–57].

У статті про дипломатичні взаємини між Австрією та Росією віденська дослідниця Іскра Шварц аналізувала наукові праці австрійських і російських авторів, які писали про посольство Алегретті й Лорбаха в Москву 1655–1656 рр. [379, с. 181].

Історіографія переговорів під Вільном досить повно представлена у спеціальній дисертації Дмитра Іванова [269, с. 7–20]. Дослідник аналізував головні праці з цієї проблематики, що були написані в російській, польській та українській історичній науці у ХІХ–ХХ ст. Д. Іванов детально зупинявся на поглядах Сергія Соловйова, Василя Ключевського, Миколи Костомарова, Михайла Грушевського, Лева Заборовського, Тетяни Яковлевої, Валерія Смолія, Валерія Степанкова та ін. Особливе місце у цьому огляді присвячено Антонію Валевському, Мечиславу Гавліку, Людвіку Кубалі та Збігневу Вуйціку.

У дослідженні Володимира Маслака проблематика договору, укладеного під Вільном, в російській історіографії порушується досить часто. З-поміж істориків, погляди яких були представлені у цій праці, зустрічаємо Сергія Соловйова, Ген-

надія Карпова, представників російської історико-правничої школи – Василя Сергєєвича та ін. [301, с. 80, 102–103, 169, 173].

Загальні огляди літератури про Віленські переговори трапляються також у дослідженнях Віктора Горобця [249, с. 86–87; 250, с. 140–141], Володимира Газіна [245, с. 445–446] та Ярослава Федорука [358, с. 431; 427, с. xlvi–lii].

Високої оцінки заслуговує спеціальна історіографічна стаття Андрія Гурбика, в якій докладно аналізуються дослідження істориків про Віленські переговори [253, с. 195–219]. Особливу увагу автор звертає на ту обставину, що відповіддю на укладений договір між Московською державою і Річчю Посполитою стало формування антипольської коаліції між Україною, Семигородським князівством і Швецією у грудні 1656 р.

Останньою публікацією, де наводилися оцінки істориків стосовно Віленського договору, є монографія Ярослава Федорука, спеціально присвячена цій дипломатичній події [341, с. 17–39].

1.1.1. Українська історіографія.

Характеристика Віленських переговорів у науковій літературі, що мала українську історичну традицію, розпочинається з Дмитра Бантиша-Каменського. Аналізуючи укладення польсько-московського миру, дослідник згадував про посередництво австрійського імператора [231, с. 8–9]. До числа перших істориків, які писали про укладення договору під Вільном, належав також і Микола Маркевич [299, с. 220].

У загальних рисах Віленську угоду оцінював Олександр Лазаревський, який писав, що в Україні вона сприймалася як зрада [291, арк. 219].

Досліджуючи епоху Богдана Хмельницького, Микола Костомаров також не міг обійти цієї події. У своїх працях історик висловлював твердження, що московсько-польський договір 1656 р. був зрадою Московської держави стосовно Богдана Хмельницького. На його думку, цей дипломатичний акт вплинув на дальший поступовий занепад Гетьманщини. Історик приділив цій темі багато місця у моно-

графії “Богдан Хмельницький”, з притиском описуючи не тільки самі переговори, а й напружену ситуацію, що склалася в Чигирині, коли до гетьмана дійшли новини про недопущення українського посольства до дискусій [278, с. 611–613]. Дослідники історичних поглядів М. Костомарова пояснювали сприйняття ним Віленської угоди, як “критичної точки” цілої Хмельниччини [267, с. 177; 386, с. 101].

У поглядах на цю подію Орест Левицький перебував під великим впливом М. Костомарова та українських літописців Григорія Грабянки й Самійла Величка. Історик оцінював її у контексті домовленостей Богдана Хмельницького з російським царем під час підданства України у 1654 р., вважаючи, що після Переяславської ради “високомірність московських воєвод” часто породжувала їхні напружені взаємини з українською старшиною. У цьому сенсі недопущення посольства Романа Гапоненка до переговорів, за О. Левицьким, викликало роздратування у Чигирині, а також підозри, що Україна після елекції московського царя польським королем знову може бути приєднана до Речі Посполитої.

На початку ХХ ст. Мирон Кордуба розглядав Віленські переговори у контексті спроб австрійського імператора виступити посередником для примирення Яна Казимира з Богданом Хмельницьким. Історик спинявся на характеристиці політики Фердинанда III, спрямованій на примирення Московської держави з Річчю Посполитою через посольство Алегретті й Лорбаха, що привело до кардинальних змін у міжнародних відносинах цілого регіону [277, с. 6–7, 10].

У відомій монографії “Україна на переломі”, виданій у 1920 р., В’ячеслав Липинський присвятив окремий розділ Віленському договору та його наслідкам для української політики. Дослідник досить емоційно оцінював жовтневі наради 1656 р. в Чигирині. Хоч ці засідання й відзначалися різкою і категоричною тональністю у ставленні до російської політики, проте насправді вони не були “зворотом із під царської протекції”, як про них писав В. Липинський [293, с. 35–40].

Дмитро Дорошенко оцінював епоху Хмельниччини загалом і Віленські переговори зокрема під великим впливом Липинського. Окрім свого “Нарису історії України”, історик аналізував наслідки московсько-польських переговорів для Богдана Хмельницького і їхній вплив на формування союзу між Україною, Шве-

цією та Семигородом в оглядовій статті, присвяченій українсько-шведським відносинам [258, с. 275–276; 416, с. 133–134].

Завдяки діяльності наукової експедиції, організованої у 1920-х роках Археографічною комісією ВУАН, статейний список Микити Одоєвського та інші джерела з московського архіву, що мали стосунок до Віленських переговорів (грамоти царя, відписки воєвод та ін.) використовував Михайло Грушевський. Окрім того, історик залучив до своєї праці польські документи, переважно з краківських збірок, а також матеріали віденського архіву, зібрані Мироном Кордубою.

М. Грушевський детально спинявся на проблемі ставлення царя до українського посольства під Вільно й реакції Богдана Хмельницького на той факт, що його послів не було допущено до перемов. Зібравши велику кількість фактичного матеріалу й підсумувавши його якнайповніше, історик розрізняв дві позиції московського посольства щодо українського питання під час дискусій на Віленській комісії – формальну і фактичну. З формального боку Москва намагалася дотримуватися пунктів інструкції, поданої від Богдана Хмельницького через Романа Гапоненка до Олексія Михайловича під Ригу. Однак Микита Одоєвський та члени його посольства фактично дотримувалися таємного наказу, за яким вони не повинні були допустити до зриву переговорів, а спірні питання виносити на дальші обговорення й затвердження прийнятих рішень сеймом. “От се й був би той пункт, – писав М. Грушевський, – котрий би козацькі послы, обізнані з польськими практиками, мабуть, оспорили б самим серйозним способом [...]” [252, с. 1244].

Велике значення для пояснення Віленської угоди в українській радянській історіографії 1940-х – 1950-х років мали брошура Михайла Марченка, стаття Олександра Савича і монографія Івана Крип’якевича. М. Марченко аналізував цей дипломатичний акт в окремому розділі, однак історик передавав лише узагальнюючий опис подій [300, с. 21–23]. Натомість великою перевагою публікації О. Савича було те, що автор у дослідженні використовував, окрім інших матеріалів, польські джерела з краківських Тек Нарушевича та московські зі статейним списком голови російського посольства під Вільном [321, с. 143–145]. І. Крип’якевич нада-

вав цьому сюжетові особливого значення при аналізі дипломатичної діяльності Богдана Хмельницького після Переяславської ради [346, с. 103]. Незважаючи на відомі цензурні обмеження, які він зазнавав у своїй творчості у той час [342, с. 744; 346, с. 181–182], у цій монографії автор все ж спромігся передати загальну атмосферу напруження в українсько-російських відносинах, що виникла у зв'язку з переговорами Олексія Михайловича з Яном Казимиром [281, с. 508–512; 282, с. 322–325]. Сумлінний історик, яким завжди був І. Крип'якевич, не міг писати інакше, зраджуючи самого себе: про властиві для нього погляди на Віленські переговори ми можемо судити із загальної оцінки ним тогочасної політики Богдана Хмельницького, викладеної у виданнях 1930-х років [285, с. 181]. У той час дослідник міг писати без нав'язування чужих для нього цензурних ідей, – і тодішні його спостереження мали широкий вплив на українську науку [318, с. 2].

З радянських досліджень заслуговує на увагу також стаття Леоніда Олійника про військову та дипломатичну історію 1654–1656 рр. [311, с. 24–53]. Для нашої теми важливим є те, що у цій ділянці дослідник детально зупинявся на українській проблематиці на переговорах. “З’їзд мав вирішити одне з головних питань – встановлення кордонів, а також дальшу долю України”, – писав Л. Олійник [311, с. 49]. Історик коментував ситуацію, що склалася в Чигирині після завершення комісії та повернення українського посольства з-під Вільна.

З українських досліджень середини ХХ ст., що розвивалися на еміграції, слід згадати про оцінки Віленського договору Олександром Оглоблином, висловлені у 1954 р. У дослідженні про українсько-московську угоду 1654 р. історик з категоричністю писав, що домовленості московського царя з польським королем під Вільном були беззаперечним порушенням переяславських та московських домовленостей 1654 р. між Богданом Хмельницьким та Олексієм Михайловичем [310, с. 216–217]. Подібну інтерпретацію договору між Москвою і Річчю Посполитою 1656 р. знаходимо також в іншого історика-правника, який працював на еміграції у той час, – Андрія Яковлева [385, с. 6].

У своїх принагідних оцінках Омелян Пріцак та Іван Решетар слідом за О. Оглоблином розглядали Віленську угоду, яка, вважали історики, ігнорувала

українські інтереси у міжнародній політиці й порушувала Переяславські домовленості 1654 р. з боку московського царя [499, с. 229].

В українській науці кінця XX – початку XXI ст. ця тема неодноразово порушувалися у різних монографіях і статтях Володимира Газіна [246, с. 106–120], Андрія Гурбика [254, с. 207–209], Віктора Горобця [249, с. 82–89; 250, с. 137–142; 251, с. 239–242], о. Юрія Мицика [305, с. 33–35; 308, с. 101–102], Сергія Плохія [316, с. 420–421], Володимира Сергійчука [327, с. 230–233], Валерія Смоля, Валерія Степанкова [329, с. 444–452; 330, с. 553–564], Тараса Чухліба [371, с. 60; 372, с. 29–30; 376, с. 83–85] та інших дослідників. Проте, незважаючи на таку досить популярну тематику, якою були Віленські переговори, згадувалися вони переважно в контексті зовнішньополітичної або релігійної діяльності Богдана Хмельницького.

Протягом останнього десятиліття розвитку української історичної науки лише дві статті – Ярослава Федорука і Володимира Газіна – було спеціально присвячено укладенню договору між Олексієм Михайловичем та Яном Казимиром у 1656 р. [245, с. 428–446; 348, с. 796–861]. Крім того, в іншій статті Я. Федорука досліджувалися також публіковані тексти і списки Віленського договору 1656 р. та оцінка цих джерел в історіографії [340, с. 190–210]. Дослідник спеціально зупинявся також на висвітленні міжнародних відносин напередодні й під час укладення цього дипломатичного акту [345, с. 69–72].

На жаль, доводиться також констатувати факт відвертого плагіату істориків, які зверталися до цієї теми. Так, у навчальному підручнику Арсена Зінченка з історії дипломатії, виданому для студентів вищих навчальних закладів у 2005 р., три сторінки тексту про міжнародне становище у 1654–1656 рр. і самі Віленські переговори майже повністю скомпоновано з окремих дослівно списаних фраз і цілих абзаців (без лапок і будь-якого посилання) зі статті автора цих рядків “Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладання Віленського миру (1654–1656)”, опублікованої у 2004 р. [268, с. 535–537; 348, с. 799, 801, 809, 815, 826, 838, 841, 843, 844, 853–854, 860–861]. Питання плагіату, зрештою, стало одним з найважли-

віших у роки незалежної України, коли йдеться про дотримання істориками елементарної дослідницької етики.

У 2011 р. вийшла друком монографія Я. Федорука, спеціально присвячена Віленському миру 1656 р. У цій праці укладення договору було розглянуто на широкому тлі розвитку міжнародних відносин середини XVII ст. Автор підсумував дослідження різних історіографій з цієї проблематики і дослідив головні тематичні сюжети, довкола яких велися дискусії під Вільном (союз проти Швеції, нові кордони між Росією і Річчю Посполитою, обрання московського царя на королівство, релігія та ін.). У дослідженні також проаналізовано, як українське питання порушувалося під час цих переговорів [341, с. 434–510].

1.1.2. Російська історична наука.

Аналіз російських публікацій, у яких порушувалася тема Віленських переговорів, слід, мабуть, почати з книжки Миколи Бантиша-Каменського про виникнення унії у Речі Посполитій. У цьому дослідженні автор вперше використав акти Посольського приказу – наказ царя і статейний список голови російського посольства під Вільном Микити Одоєвського. Історик згадував ці документи, а також текст самого договору від 3 листопада 1656 р. під оглядом вимог російського посольства знищити унію у Польсько-Литовській державі [227, с. 122].

У пізнішій публікації про зовнішню політику Росії дослідник подавав згадки про підготовку московсько-польських переговорів – перебування Івана Баклановського у Відні у 1654 р., переговори Алегретті й Лорбаха в Росії у 1655–1656 рр. та відправлення Григорія Богданова до імператора у січні 1656 р. У цьому виданні знаходимо також відомості про зустрічі, що велися у Москві з польським послом Петром Галінським у квітні 1656 р., а також інформацію про дорогу великого російського посольства з Полоцька до Вільна [228, с. 20; 229, с. 129–132].

З російських істориків XIX ст. першим, хто системно підійшов до проблематики Віленського договору, був управитель московського архіву і наступник М. Бантиша-Каменського на цій посаді Олексій Малиновський. У статті про історич-

ні традиції у справі обрання російських царів на Польсько-Литовське королівство дослідник аналізував віленські дискусії й статті самого договору, відвівши для цього велику частину одного з розділів [296, с. 59–70].

У монографії про епоху царювання Олексія Михайловича Василь Берх також наводив окремі згадки про переговори Росії з Річчю Посполитою. Укладений договір історик вважав помилкою російської дипломатії, яка піддалася впливам австрійських послів, а умови, за якими царя повинні були обрати польським королем, він називав “воздушними актами” [233, с. 103–104, 109–110].

У російській історіографії XIX ст. найбільше значення для вивчення цієї теми мала праця Сергія Соловйова. Історик описував Віленський з'їзд на основі наказів і грамот Олексія Михайловича, статейного списку російських послів з-під Вільна та інших московських документів. Аналізуючи перебіг подій на перемовинах, С. Соловйов не подавав відомостей про українське посольство до царя під Ригу з інструкціями гетьмана для участі в переговорах. Натомість дослідник наводив відомі вислови Богдана Хмельницького, що їх зібрали московські послы Федір Бутурлін та Василь Михайлов наприкінці травня – на початку червня 1657 р., про різку реакцію українських політиків на заборону Романові Гапоненку та його товаришам брати участь у дискусіях під Вільном [332, с. 633–641, 650–651]. У пізнішій історіографії такі тенденційні погляди С. Соловйова не раз зазнавали заслуженої критики [321, с. 144]. Попри це, фактологічний матеріал, який наводив історик у своїй праці, мав велике значення для вивчення історії укладення цього дипломатичного акта.

Полемізуючи з оцінками Віленської угоди, поданими у творі Миколи Костомарова, Петро Буцинський також вважав, що Б. Хмельницький керувався егоїстичними, а не державними інтересами. Дослідник писав, що сам український гетьман, який підтримував таємні взаємини з польським королем, штовхав московського царя до примирення з Річчю Посполитою. Згадавши про умови укладеного договору, П. Буцинський писав також і про те враження, яке зробило на українських політиків повернення Романа Гапоненка з-під Вільна до Чигирини [238, с. 204–205, 210, 212].

Інший російський історик, вплив якого на науку був надзвичайно великий, Василь Ключевський негативно оцінював взаємини Богдана Хмельницького зі шведським королем і семигородським князем восени 1656 р. Предтечею цих взаємин дослідник вважав зближення Москви з ворожою для України Річчю Посполитою [273, с. 114].

У російській історіографії, що розвивалася у 1930-х роках на еміграції, Євген Шмурло був тим ученим, хто заторкував питання релігії під час московсько-польських переговорів 1656 р. Особливе місце він відводив позиції римського престолу щодо елекції царевича на Польсько-Литовське королівство. Дослідник порушував також проблему титулів Олексія Михайловича, що виникла одразу після завершення переговорів під час посольства Яна Корсака з-під Вільна до російського табору [511, с. 180–184].

З російських радянських істориків першої половини 1940-х років ленінградський дослідник Сергій Гадзяцький вивчав епоху російсько-шведської війни 1656–1658 рр. Однак про Віленські переговори він писав лише загальними фразами в контексті розвитку міжнародних відносин того часу [244, с. 246].

Стислі оцінки Віленської угоди знаходимо також і в історіографічному огляді Осипа Вайнштейна [239, с. 71–72].

У монографії Івана Галактіонова Віленські переговори розглядалися у контексті міжнародних відносин Російської держави середини XVII ст. [247, с. 42–45]. Згідно з його твердженнями, коронний уряд намагався виграти час у боротьбі зі шведським королем, навіть ціною прийняття статті договору про обрання московського царя польським королем. Дослідник вважав, що переоцінюючи свої взаємини з литовською елітою і почавши передчасно війну зі Швецією, Олексій Михайлович допустився істотних прорахунків у дипломатії.

Ще один історик радянської доби Олександр Мальцев писав про Віленські переговори з особливим притиском на політиці Росії у Великому князівстві Литовському у 50-х роках XVII ст. [297, с. 500–501; 298, с. 112, 117].

Про цю подію згадував також Геннадій Санін у книжці про російсько-кримські відносини. Значення висновків цього автора полягає в тому, що він од-

ним з перших у російській історіографії висловив тезу, за якою Богдан Хмельницький у першій половині 1656 р. не лише висловлював сумніви щодо доцільності московсько-польського примирення, а й намагався зірвати самі перемови. Для цього гетьман нібито свідомо висував такі вимоги в інструкції своїм послам, особливо у територіальному питанні, що їх неможливо було прийняти польсько-литовською стороною [325, с. 179].

Ідею про те, що Богдан Хмельницький хотів зірвати переговори, розвинули Лев Заборовський і Наталія Захар'їна. Однак тепер головним аргументом для істориків були не територіальні вимоги українського гетьмана, висловлені ним у червневих розмовах з царським послом Василем Кикініним у Чигирині та посольських інструкціях Романові Гапоненку, а невисокий урядницький титул українського посла на Віленський з'їзд, який був лише сотником [118, с. 333; 119, с. 174–175]. Л. Заборовський вважав, що вже після перших московсько-польських дебатів під Вільном “через повну несумісність вимог” було видно неможливість досягнути домовленості з головного, територіального, питання [118, с. 335].

Історик зробив великий внесок у вивчення проблематики Віленських переговорів, зокрема з релігійного питання, яке порушувалося на засіданнях з'їзду [119, с. 171–172; 261, с. 57; 314, с. 238–242].

Під великим впливом М. Грушевського будувала свої висновки Тетяна Яковлева. У монографії про початок Руїни дослідниця акцентувала особливу увагу на інструкції Богдана Хмельницького українському посольству під Вільно й аналізі дальших подій, пов'язаних з недопущенням козаків до перемов. Т. Яковлева вивчала також реакцію українських політиків у Чигирині на московсько-польські переговори під Вільном і відвела цій темі значне місце, аналізуючи зовнішню політику Богдана Хмельницького [382, с. 182–191].

У дослідженні Олени Кобзарєвої Віленським переговорам було присвячено окремий розділ [274, с. 113–127]. Історик зосереджувала увагу переважно на проблемах впливів польсько-московських перемов на політику Карла X Густава та його взаємини з Олексієм Михайловичем.

У 2000 р. у Московському державному університеті ім. М. В. Ломоносова було захищено дисертацію Дмитра Іванова [269, 207 с.]. Поряд із детальною реконструкцією самих подій, базованою здебільшого на порівнянні російського статейного списку і литовського щоденника Кипріяна Павла Бжостовського, Д. Іванов вдавався до глибокого аналізу й коментування цих джерел. У дисертації важливим є те, що автор здійснив спробу систематизувати історію Віленських переговорів і виділив три головні етапи роботи з'їзду.

У цій дисертації Д. Іванов дослідив процес формування російської позиції щодо примирення з Річчю Посполитою, перебіг подій під Вільном (з особливим наголосом на територіальних дискусіях) та інші важливі проблеми. Окремий підрозділ було присвячено українському питанню на з'їзді, де автор аналізував настрої української старшини в Чигирині після укладення договору. При цьому дослідник намагався з'ясувати причини, через які Микита Одоєвський не допустив Романа Гапоненка до переговорів і не повідомив про результати укладеної угоди [269, с. 59–62, 70, 157–188, 201].

Деякі результати своєї дисертації Д. Іванов опублікував у кількох статтях. Дослідник, зокрема, написав спеціальну розвідку про польське посольство Петра Галінського до Москви у квітні 1656 р., яке стало одним з головних дипломатичних заходів, що уможливив скликання Віленського з'їзду. Окрім того, аналізуючи міжнародні відносини середини XVII ст., Д. Іванов, як і Л. Заборовський, підтримав твердження Г. Саніна про бажання українського гетьмана зірвати Віленський з'їзд [269, с. 181; 270, с. 62].

У монографії Сергія Лобачова порушувалася проблема обрання московського царя на Польсько-Литовське королівство за життя Яна Казимира, а також територіальне питання в московсько-польських дискусіях під Вільном [294, с. 172].

У 2000-х роках Борис Флоря присвятив декілька статей Віленським переговорам. У сфері наукових зацікавлень історика були джерелознавчі питання до історії самого посольського з'їзду, російсько-литовські відносини восени 1655 р., українська проблематика під час дискусій під Вільном, зовнішня політика Олексія Ми-

хайловича перед початком зустрічей у с. Немежі та інші проблеми [360, с. 85–99; 361, с. 25–49; 362, с. 9–23; 364, с. 160–174].

У 2010 р. у Москві вийшла монографія Б. Флорі про зовнішню політику Росії 1655–1661 рр. Попри позитивні сторони цієї книжки, особливо з огляду на її фактологію, автор подає читачеві події, свідомо обмежуючи себе лише російськими архівами. Історик вважає, що цих матеріалів цілком достатньо для того, щоб “[...] з’ясувати, як робилася у ці роки російська зовнішня політика” [363, с. 7]. Проте першорядні документи з інструкціями польсько-литовським послам від Яна Казимира, коронного уряду і сенату або листування комісарів з-під Вільна, яке у дійсності є надзвичайно багатим, та інші матеріали дослідник аналізує не за першоджерелами, а на основі інтерпретації цих документів іншими істориками [363, с. 102–103, 133]. Це, своєю чергою, не дає авторові можливості оцінити проблематику Віленського договору в площині порівняльного аналізу джерел, що походять з різних таборів учасників переговорів.

1.1.3. Польські дослідження.

У польській історіографії першим помітним дослідником Віленських переговорів став краківський історик Антоній Валевський. Його погляди були викладені переважно у першому томі монографії про Північну війну 1655–1660 рр. [530, с. 300–320]. Деяка важлива інформація, яку цей автор подавав про польсько-австрійські відносини середини XVII ст., трапляється також і в його дослідженні про епоху правління імператора Леопольда I [529, с. 317–356]. Дослідник писав ці твори, використовуючи переважно австрійські джерела. У монографіях розглянуто політику Австрії, спрямовану на примирення Речі Посполитої зі шведським королем або московським царем у 1655–1657 рр. При цьому Віленським домовленням було відведено окремий розділ.

Попри заслуги А. Валевського перед історичною наукою, в історіографії витворилася досить критична оцінка його наукового доробку. Ще наприкінці XIX ст. автора вважали не завжди об’єктивним дослідником і закидали йому панегіризм

та глорифікацію Яна Казимира, клерикалізм у поглядах під час аналізу релігійного питання та інші недоліки [439, с. 131; 540, с. 12]. Проте, незважаючи на застарілі методології та виразний суб'єктивізм історика, за рівнем використання джерельного матеріалу, переважно з австрійських, польських і французьких рукописних збірок, його дослідження не втратили значення до сьогодні.

З польських істориків ХІХ ст., які були сучасниками А. Валевського, слід згадати ще Йозефа Казимира Плебанського з його монографією про Яна Казимира та Людвіку Марію Гонзагу [494, с. 89, 91–94].

Проблеми підготовки й проведення Віленських переговорів знаходимо в науково-популярному нарисі Адама Даровського, базованого переважно на джерелах, виданих о. Августином Тайнером, “Актах, относящихся к истории Южной и Западной России” та інших матеріалах [414, с. 349–360]. Ця напівзабута сьогодні праця не мала відчутного впливу на історіографію і згадувалася у наукових дослідженнях, зокрема в історіографічних, лише принагідно.

Цього не скажеш про змістовну статтю іншого його сучасника – Мечислава Гавліка [435, с. 78–125]. У ній автор розглядав становище Речі Посполитої у 1655–1656 рр., самі переговори під Вільном за посередництвом австрійських послів і наслідки укладеного договору для дальшого розвитку міжнародних відносин.

Найбільшого значення для вивчення цієї тематики мали дві монографії Людвіка Кубалі про шведську та бранденбурзьку війни у Речі Посполитій 1655–1657 рр. [460, 442 с.; 462, 498 с.]. На основі переважно краківських архівів, а також окремих львівських рукописів (зокрема, Мартина Голінського) у першій з цих книжок автор змальовував широку картину міжнародних відносин, що розвивалися у зв'язку з нападом шведського короля на Річ Посполиту в липні 1655 р. Саме тоді зародилися перші паростки тих умов, які пізніше привели до переговорів між Яном Казимиром та Олексієм Михайловичем. Через це Віленським переговорам присвячено багато місця у другій монографії. На основі багатого листування польсько-литовських комісарів, що велося з їхнього табору в с. Немежі під Вільном, Л. Кубаля реконструював події на перемовинах, аналізуючи вимоги й позиції сторін. Укладені 3 листопада 1656 р. акти історик вважав не більше, ніж фор-

мальною угодою між Москвою та Річчю Посполитою, у якій польсько-литовська сторона брала на себе зобов'язання скликати елекційний сейм для обрання московського царя на королівство [460, с. 60–61].

Праці Л. Кубалі мали величезний вплив на вивчення проблематики Віленських переговорів не лише у польській, а й в українській та російській історіографіях. Майже одразу після видання його монографій на них з'явилася докладна рецензія Владислава Конопчинського, одного з провідних польських дослідників балтійської політики Речі Посполитої. Оцінюючи в цілому позитивно здобутки історика, рецензент, однак, закидав йому, що, аналізуючи війну Карла X Густава у Речі Посполитій, він не використовував шведських праць [453, с. 244].

З польських дослідників міжвоєнного періоду можна згадати також популярне видання Тадеуша Корзона про історію воєн Речі Посполитої, де особливе місце відведено війні 1655–1660 рр. [455, с. 374–389]. Дослідження Вацлава Собеського, яке вийшло у серії “Memoiren des baltischen Instituts” (Bd. XIII, Serie: Balticum, Heft 5), мало дещо більше значення для вивчення нашої теми. Особливу увагу у цій монографії автор надавав політиці бранденбурзького курфюрста на Балтиці та боротьбі європейських країн за Королівську Пруссію [512, с. 153–159].

З польських дослідників середини – другої половини ХХ ст. Збігнєв Вуйцік у своїх дослідженнях надавав Віленським переговорам найбільше уваги. Свої погляди на цю тему він викладав у двох головних працях – у спеціальній статті про польсько-російські відносини 1655–1660 рр. й у розділі “Polska i Rosja w ро́owie XVII w.” з монографії, присвяченої Андрусівському договору 1667 р. [544, С. 346–369; 547, С. 25–33]. Головною тезою історика була та, що Віленське перемир'я, хоч і підбивало деякий підсумок російсько-польських відносин 1654–1656 рр., але не мало жодних перспектив для тривалого існування. Причина цього полягала в тому, що фундаментом московсько-польського порозуміння стало не так бажання обох сторін розв'язати взаємні суперечності, як наміри укласти мілітарний союз проти Швеції [547, С. 26, 31]. Найбільше уваги З. Вуйцік приділив аналізу польсько-литовських посольських документів на Віленську комісію, дискусіям на самих переговорах, проблемі австрійського посередництва, московським

вимогам щодо елекції Олексія Михайловича польським королем *vivente rege*, позиції литовської шляхти стосовно порозуміння з Москвою і, особливо, обговоренню українського питання між московськими та польсько-литовськими послами. Останнє він вважав однією з головних причин того, що мирні домовленості між Річчю Посполитою і Москвою у той час були безперспективними.

До цієї проблематики дослідник звертався і в пізніших публікаціях, які також мають велике значення для науки, однак це вже були доповнення або інтерпретації тих ідей, які висловлювалися у згаданих двох працях [542, С. 205–209; 543, С. 142–145; 545, С. 60–61; 546, С. 490–492].

На побіжну згадку про Віленський договір натрапляємо у праці Яна Віммера, що була опублікована також у перекладі шведською мовою [533, с. 177–178]. Інший історик другої половини ХХ ст. Генрік Віснер за головний об'єкт своїх досліджень обрав становище литовської шляхти у війні 1655–1660 рр. та її ставлення до примирення Речі Посполитої з Московською державою [534, с. 53–109; 535, с. 101–142; 537, с. 83–102]. Погляди, що стосуються безпосередньо Віленської комісії він виклав у монографії, виданій у середині 1990-х років [536, с. 115–124].

З польських дослідників, які публікували праці на переломі ХХ і ХХІ ст., слід ще назвати Славомира Аугусевича та Мирослава Нагельського. У виданих монографіях ці автори подавали принагідні нотатки про московсько-польські зустрічі в Немежі та укладення Віленського договору [389, с. 44–45, 62; 480, с. 199–200].

Огляд польської літератури завершуємо згадками про дві книжки Антонія Мироновича, який звертав увагу на релігійний аспект під час переговорів між Москвою і Річчю Посполитою восени 1656 р. [478, с. 133–138; 479, с. 101–108].

1.1.4. Шведська, французька, німецько- та англомовна історіографії.

Огляд європейської та північноамериканської історіографії Віленського договору, що розвивалася неслов'янськими мовами, розпочинається з праці шведського історика Фредеріка Фердинанда Карлсона. У фундаментальному дослідженні про епоху Карла X Густава цей автор присвятив велику увагу міжнародним відно-

сидам, що склалися у Європі після нападу Швеції на Річ Посполиту у 1655 р. та початку московсько-шведської війни наступного року. Історик аналізував французькі ініціативи для укладення польсько-шведського миру, що були дуже наполегливими у 1656 р. У цьому контексті, згадуючи про зміни, які відбувалися в політиці у зв'язку з погіршенням взаємин шведського короля з Московською державою, дослідник писав про укладення Віленського договору за посередництвом австрійського імператора [399, с. 154–155, 174–175; 400, с. 180, 204].

Зважаючи на впливи праці Ф. Ф. Карлсона на подальше вивчення міжнародних відносин середини XVII ст., ці згадки в науковій літературі про польсько-московське примирення мали велике значення. Однак найбільшого розвитку у XIX ст. віленська тематика набула, коли в австрійській історіографії з'явилася спеціальна стаття Альфреда Прібрама про посередництво Австрії на польсько-московських переговорах 1656 р. Дослідник використав оригінали імператорських інструкцій, що видавалися послам до Москви Алегретто Алегретті й Теодорові Лорбахові у 1655 р. і їм же на переговори до Вільна у липні 1656 р. Історик вивчав також звіти з їхнього посольства до Фердинанда III та інших політиків, листування імператора з австрійським резидентом при варшавському дворі Йоганом Христофором Фрагштайном та інші важливі акти. Його основна тематика, отже, концентрувалася саме на тих аспектах Віленських переговорів, які були пов'язані з посередницькою участю імператора [498, с. 428–445].

Ця тенденція дуже яскраво проглядається також при характеристиці монографії А. Прібрама про австрійського дипломата Франца Лізолі, де автор зосередив головну увагу на аналізі інструкцій Фердинанда III для його послів на Віленські переговори та впливах Австрії на розвиток московсько-польських взаємин того часу. Усе це подавалося при характеристиці процесів, пов'язаних з укладенням 1 грудня 1656 р. польсько-австрійського договору у Відні [497, с. 97–98].

Вплив цих двох праць, а також добірки документів з реляціями Лізолі, упорядкованих А. Прібрамом, на подальший розвиток історіографії важко переоцінити. Їх використовували майже всі історики, які зверталися до цієї теми. У польській історичній науці середини XX ст. трапляється навіть думка, що після появи цих до-

сліджень, монографії А. Валевського цілковито втратили актуальність, хоча насправді такі оцінки є перебільшеними [522, с. 331].

Ще однією монографією, виданою у 1890-х роках, яка й досі має великий вплив на вивчення дипломатичної та військової історії війни 1655–1660 рр., стало французьке дослідження Еміля Омана. Попри те, що основною тематикою автора було висвітлення шведсько-бранденбурзьких відносин, у його книжці відведено місце також і Віленським переговорам. Подавалося це в контексті російського посольства Григорія Богданова до Відня, яке відбувалося на початку 1656 р., і дискусій на самій комісії з приводу об'єднання Москви та Речі Посполитої в одну державу в результаті елекції малолітнього царевича Олексія Олексійовича на польський королівський престол [439, с. 145–146].

У 1903 р. вийшла друком важлива для нашої теми праця шведського історика Манфреда Карлона про російсько-шведську війну 1656–1658 рр. Автор згадував про переговори австрійських послів у Москві наприкінці 1655 – у першій половині 1656 рр. і про укладення Віленського договору від 3 листопада 1656 р. Про це він писав у контексті аналізу завоювань Московської держави у Лівонії та Інгерманландії [398, с. 11–12, 79]. Незважаючи на деякі неточності, яких історик допустився при аналізі цієї теми, його дослідження відіграло важливу роль у вивченні дипломатичної історії Північної війни 1655–1660 рр.

У посмертно виданій монографії Антона Нойбера політика Фердинанда III розглядалася переважно через призму дипломатичної діяльності Франца Лізолі. І оскільки його активність у 1655–1657 рр. концентрувалася переважно при шведському та бранденбурзькому дворах, то й тематика цього дослідження спрямована головню на вивчення зовнішньої політики Австрії та її впливів на шведсько-бранденбурзькі взаємини. Віленські ж переговори, як і інші важливі дипломатичні події тієї самої епохи – укладення шведсько-семигородського та польсько-австрійського союзів у грудні 1656 р., – розглядалися лише побіжно, у контексті шведської або бранденбурзької політики Фердинанда III [481, с. 13, 34–35].

У праці Георгія Вернадського про Богдана Хмельницького проблемі укладення договору під Вільном було присвячено значну увагу. Історик писав про пере-

мови, наголошуючи, що українських послів не допустили до дискусій, “навіть у якості спостерігачів”. Дослідник описував повернення українського посольства з-під Вільна до Чигирин і реакцію Богдана Хмельницького на посольські звіти Романа Гапоненка, виявлену на скликаній козацькій раді [528, с. 108–109].

У малознаній, але надзвичайно ємній джерелознавчій дисертації американський історик Гайнц Еллерсік початки проектів польського короля примиритися з Москвою виводив з перших місяців 1655 р. Розглядаючи у контексті російсько-шведських відносин переговорний процес, що відбувався між Олексієм Михайловичем та Яном Казимиром, історик писав про австрійське посольство до царя на чолі з Алегретті й Лорбахом [421, с. 165–167, 171–172].

Карл Бікфорд О’Браєн згадував про напруження, що виникло в українсько-російських відносинах після того, як Олексій Михайлович взяв курс у зовнішній політиці на зближення з Річчю Посполитою. Автор спинявся на темі елекції московського царя на Польсько-Литовське королівство, зазначивши, що така пропозиція виходила одразу з кількох середовищ. Одним із них, на його думку, була литовська шляхта; іншим – ті верстви польсько-литовського суспільства, які намагалися забезпечити нейтральну позицію Москви у війні Речі Посполитої зі Швецією; ще іншим – представники Корони Польської, які розглядали проблему обрання московського царя польським королем на умовах, представлених коронною шляхтою в надії підпорядкувати Московську державу Речі Посполитій. У відповідь на цю угоду розгорнулася велика дипломатична активність українського гетьмана, спрямована на формування союзу зі Швецією, Семигородським князівством та Бранденбургом-Пруссією з метою поділу Речі Посполитою між цими країнами [485, с. 39–42].

Німецький історик Егардт Опіц детально спинявся на австрійсько-польських відносинах середини XVII ст., проте головну увагу концентрував на участі Фердинанда III у бранденбурзько-польських переговорах та його посередництві для примирення Речі Посполитої зі Швецією. Напрями австрійської зовнішньої політики, що спрямовувалася на пошуки миру між Яном Казимиром та Олексієм Михайловичем, історик згадував лише у загальних фразах [488, с. 5–6]. Інший дослі-

дник із Німеччини Ернст Опгенурт згадував про Віленські переговори у контексті розвитку відносин Московської держави з Бранденбургом-Пруссією у вересні 1656 р. [487, с. 352]. Узагальнюючі нотатки про московсько-польський договір знаходимо також у працях Бенігни фон Крузеншерна і Степана Величенка, написаних наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років [459, с. 64; 527, с. 214–215].

В англомовній історіографії найбільшу увагу Віленським переговорам було приділено у докторській дисертації польського канадського історика Андрія Пернала і монографії англійського дослідника Роберта Фроста [432, с. 81–85; 490, с. 180–282]. Обидві праці було написано переважно на польсько-литовських джерелах, що зберігаються у Варшаві та Кракові. Іншою спільною рисою цих досліджень є те, що вони подають Віленські переговори в широкому контексті дипломатичної історії Речі Посполитої, яка вела війну одразу з кількома країнами. При цьому А. Пернал розставляє глибші акценти на українсько-польських переговорах 1655–1656 рр. і зовнішній політиці Богдана Хмельницького у період після приєднання до Московської держави в цілому. Р. Фрост, хоч також не випускає з поля зору розвиток української зовнішньої політики, проте більшого значення надає проблемі шведського завоювання у Речі Посполитій. Отже, згідно з дослідницькими завданнями, які кожен з двох істориків ставив перед собою, Р. Фрост наводив лише згадку про укладення договору і його загальну характеристику, у той час, як А. Пернал докладно спинявся на інструкціях Яна Казимира для польсько-литовських комісарів, на самому перебігу переговорів, аналізі пунктів договору та реакції українських політиків у Чигирині на укладене перемир'я [432, с. 82; 490, с. 272–278, 532–534].

Якщо говорити про впливи цих двох праць на розвиток історичної науки не лише в англомовному світі, а й у слов'янському, то тут, звичайно, велике значення має той факт, що дисертація А. Пернала так і не була опублікована. Ця непересічна дисертація досі залишається малодоступною не тільки для широкого кола читачів, а й навіть для спеціалістів з вивчення епохи другої половини 50-х років XVII ст. Так, у сучасній науковій літературі можна знайти згадки про те, що окремі події цієї епохи (як-от, Кейданська унія 1655 р.) в англомовній історіографії

представлені лише монографією Р. Фроста, хоч у дослідженні А. Пернала, написаному приблизно п'ятнадцять років перед тим, цей дипломатичний акт також аналізувався [457, с. 21].

У цьому огляді слід назвати ще німецьку монографію Стефана Трьобста. Хоча в ній дуже мало інформації про Віленські переговори, вона, однак, є дуже важливою для вивчення тієї епохи. Автор аналізує шведське велике посольство до Москви у 1655–1656 рр., яке відбувалося у той самий час, коли до царя були відправлені також і австрійські послы. Окреме місце історик відводив російсько-шведській війні 1656–1658 рр. і формуванню коаліції між Швецією, Бранденбургом-Пруссією, Семигородом та Україною у 1656 р. [523, с. 405–408, 431–438, 440].

У 1997 р. у Ростові-на-Дону вийшов з друку збірник, перекладений з німецької, з біографічними нарисами про імператорів з родини Габсбургів. У книжці подано також і розвідки про Фердинанда III та його сина Леопольда I, авторами яких стали Конрад Репген і Антон Шиндлінг, провідні німецькі дослідники з європейської історії раннього Нового часу [320, с. 170–203, 588–592; 380, с. 204–224, 592–595]. Важливість цього збірника полягає не лише в тій інформативності, яку несуть у собі вміщені тут статті. У додатках до книжки кожен з авторів подав також узагальнюючу бібліографію до портретів імператорів з коментарями про значення і вартість того чи іншого дослідження. Окрім того, до цієї бібліографії було включено огляди латинських та німецьких стародруків XVII–XVIII ст. до предмета.

Посередницьку роль імператора у міжнародних відносинах 50-х років XVII ст. розглядав у спеціальній статті австрійський історик Криштоф Аугустинович. Важливого значення у розвідці автор надавав заходам віденського двору, що здійснювалися на Віленському з'їзді для примирення Москви і Речі Посполитої [226, с. 50–51].

Найкращим репрезентантом австрійської науки, що розвивалася з часів Альфреда Прібрама у вивченні проблематики посередництва Фердинанда III у російсько-польському примиренні, стала Іскра Шварц [378, с. 31–44; 379, с. 180–188]. У своїх працях історик неодноразово підкреслювала, що австрійсько-польські від-

носини були пріоритетними у східній політиці імператора. Дослідниця спеціально спинялася на організації у Відні посольства Алегретті й Лорбаха навесні й улітку 1655 р., на докладному з'ясуванні їхнього ітінерарію до Москви й у загальних рисах простежувала розвиток подій на переговорах у Москві та Полоцьку. Характеризуючи саму Віленську комісію, І. Шварц звертала головну увагу на позиції посередників під час обговорення проблеми обрання московського царя польським королем *vivente rege* і на наслідках цього політичного кроку для політики Австрії. У таких тематичних підходах, що були помітними також і в працях А. Прібрама, ми бачимо пріоритети австрійської історичної науки у вивченні цієї проблематики. Оцінюючи у загальних рисах результати Віленської комісії, дослідниця слушно вважала, що перемир'я від 3 листопада 1656 р. зупинило просування московської армії у Речі Посполитій. Як наслідок, це дало можливість польському королеві поступово відвойовувати від Карла X Густава втрачені раніше території.

Найновішою працею, про яку хотілося б згадати при характеристиці англомовної історіографії Віленських переговорів 1656 р., стала монографія білоруського і водночас шведського історика Андрія Котлярчука. Дослідник писав про дискусії, що відбувалися між польсько-литовськими та московськими послами у Немежі під Вільном, зосереджуючись на питанні про розмежування земель у Великому князівстві Литовському. При цьому А. Котлярчук згадував про надії литовської шляхти на повернення своїх маєтностей у результаті цих переговорів [457, с. 207–208, 173–174, 199]. Спиняючись при різних нагодах на аналізі статей самого договору, історик звертав увагу на проблему литовських титулів у суперечках між Яном Казимиром та Олексієм Михайловичем, на пункт про елекцію царя польським королем, а також на взаємні московсько-польські домовленості, пов'язані зі спільними військовими діями проти Швеції [457, с. 191, 208, 221]. Поза цими конкретними проблемами, що безпосередньо стосуються переговорів між Москвою і Річчю Посполитою, дослідження А. Котлярчука містить багато інформативного та аналітичного матеріалу, який має стосунок до міжнародного становища Швеції під час московсько-польського примирення, взаємин шляхти Корони Польської та Великого князівства Литовського у період польсько-шведської війни, політики

Московської держави під час війни зі Швецією 1656–1658 рр. та багатьох інших проблем.

1.2. Джерельна база дослідження.

1.2.1. Архівні документи.

У цьому дослідженні використовувалися архівні матеріали, що зберігаються в рукописних збірках України (Київ, Львів), Росії (Москва) та Польщі (Варшава, Краків). Після того, як було видруковано посольські накази царя, його грамоти, статейний список російських великих послів, а також звіти австрійського посольства з-під Вільна та реляції папських нунціїв до Рима про хід переговорів (про це йтиметься в аналізі публікованих джерел), сьогодні найважливішими з невиданих архівних матеріалів для вивчення тематики Віленської комісії є інструкції польського короля комісарам на переговори і чернетки посольського звіту голови польсько-литовського посольства. Документи ці зберігаються у Кракові та Москві [51, арк. 165–180 зв.; 77, арк. 1–6]. Щоправда, цей звіт, хоч і є безсумнівно важливим джерелом, дублює багато відомостей, давно відомих у науці завдяки перекладові російською мовою щоденника Кипріяна Павла Бжостовського, одного з литовських учасників переговорів [134, с. 483–542]. Документ, публікований Павлом Мухановим, переклав на його замовлення з польської мови професор Київської духовної академії Давид Подгурський у 1837 р. Проте, незважаючи на досить якісний переклад, використання оригінального тексту цього джерела давало можливість авторові виявити незначні неточності в окремих місцях щоденника, що мають важливе, а часом і вирішальне значення для нашої теми, як-от про дату прибуття українського посольства Романа Гапоненка з-під Риги до Вільна [52, арк. 140–173 зв.].

Щоденник Бжостовського дотримується строгого хронологічного принципу, тоді як звіт Красінського написаний здебільшого без точного датування засідань. У російській та польській історичній науці давно вже порушувалася проблема то-

го, що польські історики, вивчаючи епоху середини XVII ст., недооцінюють архіви Посольського приказу, а російські – матеріали з рукописних зібрань Варшави та Кракова [239, с. 65; 522, с. 328, 331]. Під час аналізу польсько-литовських та російських посольських звітів з Віленського з'їзду дослідники іноді вдавалися навіть до порівняння обсягу інформації за підрахунками кількості аркушів [362, с. 15]. Хоч це дає безперечну перевагу статейному списку Микити Одоєвського, написаному з надзвичайною докладністю, але такий “візуальний” підхід ігнорує польсько-литовські джерела ще іншого типу, які походять безпосередньо із самих переговорів. Їхня унікальність визначається тим, що вони взагалі не були характерними для Московської держави того часу, оскільки йдеться про такий популярний у Речі Посполитій жанр, як політичні дискурси або приватне листування. Листи польсько-литовських комісарів, написані з-під Вільна до коронного двору та друзів, які у переважній більшості були високими урядовцями в державі, є настільки об'ємними за обсягом та своєю інформативністю, що з-поміж джерел польського та литовського походження, поза офіційними документами, вони посідають першорядне місце при дослідженні Віленських переговорів, досі чекаючи на свого видавця [74; 77; 85; 86].

Крім згаданих посольських інструкцій та листів, у дисертації використовувалися також польські та литовські документи про підготовку до Віленських переговорів, резолюції короля і сенату, що видавалися у вересні й жовтні 1656 р. і т. д. [77; 81; 82]. Великого значення мають два рукописні томи з листами одного з найвизначніших дипломатів Речі Посполитої періоду шведського Потопу ленчицького, пізніше познанського воєводи Яна Лещинського [76; 78]. У 1655–1656 рр. він виконував важливі посольські доручення до Стокгольма, Відня, брав участь у нарадах сенату в 1656 р. і восени того року очолював повноважне посольство до імператора Фердинанда III, в результаті якого було укладено польсько-австрійський договір.

Неоціненними краківськими матеріалами до вивчення Віленських переговорів є також Теки Нарушевича – копії посольських інструкцій, листування польського

короля, канцлера, інших урядовців, комісарів з-під Вільна, записи дискурсів або полемічних трактатів [73; 74; 75].

Документи, що використовувалися з рукописних збірок Варшави, зберігаються в Головному архіві давніх актів і відділах рукописів Національної бібліотеки та Варшавського університету. Найоб'ємнішими тут є джерела з ГАДА. Передусім – це матеріали Архіву Коронного Варшавського (відділи Шведський, Цісарський, Російський, Семигородський та інші). Важливими для нашої теми зібраннями цього архіву є також “Архів Радзивілів”, “Архів Замойських” та “Архів публічний Потоцьких”. В “Архіві Радзивілів”, поза іншим, зберігається копіарій, типова шляхетська “*Silva regum*” XVII ст., під назвою “*Acta publica variaque miscellanea regnante Joanne Casimiro a 1655–1657*”, де зібрано численні новини, що поширювалися у Короні Польській та Великому князівстві Литовському, копії листів, урядових документів тощо [63]. У цьому самому фонді (зокрема, у V відділі) відклалося листування урядовців за 1655–1657 рр., що у багатьох місцях слугує додатковим матеріалом до вивчення підготовки і проведення московсько-польської комісії. Важливим джерелом для дослідження епохи, яка передувала Віленським переговорам, є також зібрання документів у “*Silva regum*” бецького, богенського старости Яна Вельопольського, який у 1656 р. разом з Яном Лещинським виконував посольські доручення до Відня [62].

Окрім згаданих реляції Яна Казимира Красінського та щоденника Кипріяна Павла Бжостовського з Литовської метрики, з неопублікованих досі архівних матеріалів, що зберігаються в Москві, у цій дисертації важливими є звіт Микити Одоєвського у боярській думі від 22 листопада (2 грудня) 1656 р. про хід переговорів [32] і новий наказ Олексія Михайловича голові російського посольства, виданий на початку грудня ст. ст., для відправлення на елекційний сейм з метою обрання царя на Польсько-Литовське королівство [37]. Першорядними джерелами є також грамоти Олексія Михайловича до Вільна та відписки російських послів до царя. Багато з них було вже надруковано, проте рукописи цих матеріалів і правлені чернетки подають багато цінної інформації, що стосується Віленських переговорів [14; 31].

Окрім цих матеріалів, особлива увага зверталася на статейні списки послів від Олексія Михайловича до литовських гетьманів Вінцентія Гонсевського та Павла Сапіги (Артамон Матвєєв [40], Афанасій Нестеров [39]), курляндського князя Якова (Григорій Богданов [22], Василь Янковський [21]), шведського короля Карла X Густава (Назарій Алфімов [43]), а також на накази для російських посольств, що не відбулися, Михайла К्लешніна до Відня [17] та Федора Зикова до польського короля [34] (в останньому випадку йдеться про посольські папери від осені 1656 р., оскільки попереднє його посольство до Польщі відбувалося у травні й червні). Багато потрібної інформації вміщено також у матеріалах про прибуття різних посольств до царя: у 1655 р. шведського посла Йогана Розелінда до Смоленська [44], у 1656 польських послів Петра Галінського [24; 28] до Москви або Олександра Черницького до Полоцька [30]. Допоміжними джерелами тут слугували відписки воєвод з Новгороду, Пскова, Вільна, з-під Старого Бихова та інших міст до царя в лівонський похід або до нього ж таки в Москву, перехоплені російськими військами польські, литовські, шведські та інші документи, “расспросные речи” полонених, російських втікачів з полону, приїжджих до Москви греків, торговців тощо [19; 20; 23; 25; 26; 42; 45–48; 50].

Українські архівні збірки не зберегли так багато джерел до цієї теми, як польські або російські. Численні пожежі, що панували у XVII–XIX ст., і втрата архіву гетьманської канцелярії були головними причинами такої ситуації. У різні часи українські історики писали про цю невідрадную картину зі станом архівних документів до історії війни Богдана Хмельницького в українських архівах та бібліотечних збірках [139а, с. 536; 304, с. 5–26]. До кінця ще не розкрито інформативного потенціалу такого пласту джерел до історії Національно-визвольної війни середини XVII ст., як актові книги. Про це свідчить останнє фундаментальне видання збірника реєстрів документів із книг земського та гродського судів Київського воєводства, Житомира, Овруча, Кременця, Луцька, Володимира, Вінниці, а також магістратів Дубна, Кам'янця, Остра і ратушних книг Лохвиці та Кролевця [129; 96, с. 2–3; 337, с. 22–36].

На сьогодні розкидані архівні документи до теми Віленських переговорів 1656 р. великою мірою зібрано в приватних колекціях, наприклад, Олександра Лазаревського, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Великий інтерес до цієї проблематики становлять виписки московської експедиції Археографічної комісії ВУАН, що була організована Михайлом Грушевським у другій половині 1920-х років. Усі ці матеріали дають загальне уявлення про розвиток української політики напередодні й під час роботи Віленської комісії на основі джерел, що зберігаються у Москві. З цих матеріалів використовувалися копії статейного списку російських послів до Криму Андрія Акінфова і Григорія Жданова [2, арк. 208–219], матеріали до українського посольства Івана Скоробогатого в Москву, яке мало безпосередній вплив на підготовку Богданом Хмельницьким інструкції для своїх послів до Вільна [4, арк. 170 зв.–175], листування гетьмана з чернігівським воєводою Криштофом Тишкевичем та українським послом до шведського короля, греком о. Данилом Афінським навесні 1656 р. [4, арк. 175, 178–183], грамоти Олексія Михайловича до Богдана Хмельницького [4, арк. 38, 112, 129, 183, 204], листування української старшини про політичні події в Україні [4, арк. 57–90, 120, 194, 237; 3], статейний список російського посла до Чигириня Ларіона Лопухіна (весна 1656 р.) [4, арк. 238–245], а також виписки із Сівського, Білгородського та Новгородського столів Розрядного приказу [6; 3; 5] тощо.

У Львові документи до історії переговорів між Москвою і Річчю Посполитою сконцентровані переважно у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. Одним з підставових джерел до цієї теми є рукописна збірка “*Silva rerum*” казимирського райці Мартина Голінського [355, с. 37–87]. Окрім списку проекту Віленського договору, що подавався польсько-литовськими комісарами на обговореннях з московськими послами, у цьому збірнику широко представлені урядові папери, копії яких поширювалися по Короні Польській у період шведського Потопу, листування політичних діячів кількох держав того часу, численні новини, інформація про посольства різних країн та багато інших відомостей [7].

У цій дисертації використовувалися також інші шляхетські та міщанські збірники такого самого типу, що зберігаються у рукописних колекціях Львова [8; 9]. Важливого значення для дослідження Віленських переговорів мають також копії документів з краківських і варшавських архівів, зібрані Людвіком Кубалею у його теках [11].

1.2.2. Опубліковані джерела.

Характеризуючи опубліковані матеріали, перше, що потрібно згадати – це видання оригіналів та списків самого договору від 3 листопада 1656 р., а також текстів, що були проектами цієї угоди, але часто видавалися за її автентичні статті. У своїх працях Ярослав Федорук двічі заторкував цю проблематику, здійснивши джерелознавчий та аналіз цих документів та їхнє використання істориками XIX – початку XXI ст. [340, с. 190–210; 341, с. 412–421].

Документи, що безпосередньо стосуються Віленських переговорів, почали з'являтися друком одразу після звершення комісії. Відомою є, наприклад, брошура, видана приблизно на початку 1657 р. на основі паперів, перехоплених від якогось шведського солдата, як про це написано на титульному аркуші, й перекладених латинською мовою з польської. Окрім самого договору 1656 р., у цьому виданні було вміщено також інші документи: лист польсько-литовських комісарів до короля від 8 січня 1657 р. та опис засідання комісії, на якому обговорювалися пункти, датовані 17 (27) жовтня 1656 р., з інформацією про листування литовського гетьмана Вінцентія Гонсевського [182, 15 с.].

Наукова публікація архівних джерел вперше почалася на початку XIX ст. у російській історичній науці. У 1828 р. Олексій Малиновський, зокрема, подав до друку найважливіші, на його думку, матеріали Віленського з'їзду: статті від 17 (27) жовтня 1656 р., що обговорювалися між російськими та польсько-литовськими послами, тексти договорів, якими обмінялися голови посольств 3 листопада, грамота Олексія Михайловича до Москви з повідомленням про обрання його на Польсько-Литовське королівство, текст промови Яна Корсака у царсь-

кому таборі у Смоленську та інші [137, с. 1–26]. Деякі з цих джерел згодом були передруковані упорядником у додатках до його статті про історію ідеї обрання московських царів польськими королями [296, с. 245–260].

Важливим етапом у вивченні цієї тематики стало видання з Посольського приказу документів про подорож послів від імператора Алегретті й Лорбаха до Москви у 1655 р., їхні переговори з царем і дальше відправлення з Полоцька до Вільна. До цього було додано статейні списки Івана Баклановського за перебування в імператора у 1654 р. та Григорія Богданова – у першій половині 1656 р. [130, стб. 89–672].

Допоміжним матеріалом для дослідження дипломатії Олексія Михайловича у середині XVII ст. є доповнення до третього тому “Дворцовых разрядов”, що видруковано у 1852 р. У цьому джерелі фіксувалося прибуття іноземних послів до царя, їхні аудієнції, відправлення російських посольств, у т. ч. й на переговори до Вільна, інформація про накази царя, його грамоти та інші важливі справи [114, стб. 5–145].

Потрібно тут ще згадати видання “Актов, относящиеся к истории Южной и Западной России”, “Актов Московского государства” і “Актов издаваемых Виленскою комиссиею для разбора древних актов”, де зібрано багато інформації до історії досліджуваної епохи [90–95; 89, с. 36–44, 79–95].

Безцінними для цієї теми були публікації литовського та австрійського щоденників послів, які брали участь у нарадах і дискусіях під Вільном. Литовський щоденник Кипріана Павла Бжостовського, про який уже згадувалося під час характеристики архівних матеріалів, було видано у збірнику Павла Муханова [134, с. 483–542].

Не так ретельно, як у цьому випадку, було здійснено публікацію іншого щоденника – Франа Гундулича. Упорядник, російський консул у Дубровнику Костянтин Петкович переклав текст не з італійського оригіналу, розбавленого окремими вкрапленнями хорватських слів, фраз і речень, а з сербського видання у літературному збірнику “Dubrovnik, Zabavnik narodne štioniце Dubrovačke” за 1868 р., що, у свою чергу, також було перекладом з оригінального тексту [131, с. 137–

165]. Майже через сорок років після виходу статті К. Петковича ще один переклад щоденника Гундулича, також із сербської публікації 1868 р., здійснив М. Петровський [132, с. 3–40, 81–87]. Оригінальний італійсько-хорватський текст цього джерела було видано лише у 40-х роках ХХ ст. у Загребі [160, с. 7–59].

Наприкінці ХІХ ст. російський дослідник і дипломат Юрій Щербачов опублікував матеріали з данського архіву, які ще й сьогодні є підставовими джерелами для вивчення завдань Данила Мишецького у двох його посольствах до короля Фредеріка ІІІ у 1656 р. [149, 239–243; 150, стб. 795–812].

Необхідність видання документів про Віленські переговори та епоху середини ХVІІ ст. у російській історіографії з'явилася вже на початку 1990-х років. У той час Лев Заборовський і Наталія Захар'їна порушили проблему публікації корпусу архівних матеріалів, які б висвітлювали дискусії в с. Немежі. У додатках до їхньої статті було видрукувано царську грамоту для Б. Хмельницького, витяги з великого і таємного наказів Микиті Одоєвському на переговори, а також грамоту Олексія Михайловича послам до Вільна з додатковими наказами від 13 (23) вересня 1656 р. [119, с. 161–170].

Ще одним важливим збірником, виданим Л. Заборовським у той час, були джерела до історії взаємин російського царя та воєвод з урядовцями та шляхтою Великого князівства Литовського у 1655–1656 рр. [117, 190 с.].

Л. Заборовський продовжував публікаторську діяльність, видавши ще один збірник документів на тему релігії у взаєминах Росії, Речі Посполитої та України. У цій книжці історик знову подавав витяги з посольських наказів царя Микиті Одоєвському на Віленський з'їзд, статейного списку російського великого посольства та інші важливі документи [118, с. 251–285].

Особливої уваги в цьому огляді заслуговує збірник, що вийшов у Москві у 2007 р. внаслідок міжнародного едиційного проекту з історії середини ХVІІ ст., у якому взяли участь дослідники з Росії, Австрії, Швеції і Данії. Фундаментальність роботи публікаторів, які копіювали документи у кількох архівних збірках Європи, відбилася на довготривалості підготовки збірника до друку. Протягом цього часу повністю або частково було опубліковано джерела деяких учасників проекту [120,

с. 202–234; 139, 168 с.; 146, 176 с.]. Інші ж матеріали перед виданням у Москві використовувалися в історичній літературі у машинописному вигляді [457, с. 20].

Для нашої теми найважливішими у цій книжці є публікації Бориса Флорі з московського архіву та Іскри Шварц у співавторстві з Криштофом Аугустиновичем з віденського. Це джерела, що безпосередньо стосуються російського та австрійського посольств на Віленську комісію [144, с. 137–230; 148, с. 231–310].

Шведські джерела зі стокгольмського архіву з перекладом Олени Кобзарєвої російською мовою представлені у цьому збірнику Стелланом Далгреном [159, с. 50–136]. Окрім взаємин Швеції з політичною елітою Великого князівства Литовського у 1655–1656 рр., найцікавішими документами тут є звіти шведських послів до Карла X Густава та стокгольмського ріксроду про своє перебування у Москві, починаючи з осені 1655 р.

Прикметно, що у книжці було вміщено джерела про це посольство, які зберігаються також і в російському архіві [125, с. 9–49]. Такий підхід публікаторів дає можливість дослідникам дивитися на російсько-шведські відносини у період підготовки та під час проведення мирного з'їзду між Московською державою і Річчю Посполитою, зіставляючи одразу шведські та російські документи.

Взаємини Росії з Бранденбургом-Пруссією також стали об'єктом зацікавлення упорядників. В окремому блоці джерел, присвяченому цій проблемі, О. Кобзарєва надрукувала витяги з наказів і статейних списків російських послів до курфюрста Фрідріха Вільгельма – Данила Мишецького, Григорія Богданова та інші матеріали [124, с. 311–340].

Документи, що стосуються переговорів Данила Мишецького у Кенігсберзі, доповнюються наступною добіркою Ольги Іванової про його дальшу подорож до данського короля Фредеріка III [121, с. 366–419]. Ці джерела є добрим доповненням до видань російських актів з копенгагенського архіву, здійснених Ю. Щербачовим наприкінці XIX ст.

Ще одна тема, представлена у документах цього збірника, стосується перебування у Москві греків – дипломатів і релігійних діячів – та інформації, яку вони залишали у Посольському приказі [147, с. 506–549]. Звертаючись до цієї пробле-

матики в оглядових статтях, упорядниці Віра Ченцова часто наголошувала на унікальності тих новин, які греки передавали російським політикам [519, с. 383–395].

Решту матеріалів, які стосується епохи середини XVII ст. і розвитку дипломатії у цьому регіоні, опублікували Ольга Хаванова, Лідія Семенова, Сагіт (Арсеній) Фаїзов і Михайло Мейєр до історії Молдавії, Валахії, Трансільванського князівства, Кримського ханства та Османської Порти у середині XVII ст. [128, с. 420–437; 136, с. 479–505; 138, 438–478; 145, с. 341–365].

Повертаючись до аналізу публікацій XIX ст., унікальне значення для нашої теми мало видання ватиканських документів 1655–1656 рр. про переговори Алегретті й Лорбаха у Москві, Полоцьку та під Вільном. Видавцем цих джерел був о. Августин Тайнер, німецький історик, археограф, теолог, який тривалий час перебував на посаді префекта Ватиканського таємного архіву [213, с. 4–30]. Це були матеріали, які папські нунції при польському королеві та австрійському імператорові пересилали до Рима.

Велику добірку документів до епохи середини XVII ст. подавав у додатках до книжки про визволення Речі Посполитої від шведського завоювання Антоній Валевський [530, с. I–XXXIII]. Незважаючи на вибірковий характер цих джерел і на довільні витяги упорядника з цілості самих документів, додатки відіграли велику роль у майбутніх дослідженнях проблематики російсько-польських переговорів 1656 р. З-поміж цих друків знаходимо джерела про перебування московського посольства Івана Баклановського у Відні, реляції імператорського представника при дворі Яна Казимира Йогана Христофора Фрагштайна, листування польського короля з австрійським імператором, матеріали кількох польських посольств 1655–1656 рр. до Відня та багато інших документів.

Ще одну добірку близьких за жанром і походженням джерел, що охоплюють період 1655 р., історик видрукував у додатках до іншого дослідження – про імператора Леопольда I [529, с. IX, XLV–LII].

У той самий час, коли з'явилися друком книжки А. Валевського, документи до історії Віленських переговорів публікувалися також і в додатках до монографії іншого польського історика Йозефа Казимира Плебанського [494, с. 299–338].

У польській науці початку ХХ ст. Людвік Кубаля продовжив традицію друкувати документи до історії Віленської комісії [460, с. 392–439]. Вони й досі відіграють першорядну роль у вивченні тематики російсько-польських переговорів 1656 р. У переліку цих документів бачимо вкрай важливі матеріали з додатковими інструкціями короля, канцлера і сенату для польсько-литовських комісарів, датованих серединою вересня і початком жовтня 1656 р. Л. Кубаля публікував також листи Кипріяна Павла Бжостовського до Криштофа Паца, а також листування Яна Лещинського зі згаданих двох томів його епістолярію, що зберігається у бібліотеці Чарторийських у Кракові. Не менш важливим було видання т. зв. “Konceptów Komisarzów polskich” про Україну, що привертала увагу майже всіх істориків, які досліджували українську проблематику на переговорах під Вільном. На додаток до цього історик надрукував також декілька листів Богдана Хмельницького та Івана Виговського.

З того часу аж до 1980-х років у польській історичній науці якихось особливих зрушень у публікації джерел до історії російсько-польських перемов не відчувалося. У 1989 р. вийшов ґрунтовний збірник політичних листів і трактатів Речі Посполитої в епоху королювання Яна Казимира, упорядкований Стефанією Охманн-Станішевською. У першому томі публікувалися історичні твори за 1655–1657 рр., що безпосередньо стосуються нашої теми [191, с. 136–210]. Видання цих матеріалів дає дуже добре уявлення про те, як при коронному дворі формувалася думка про необхідність примирення з Олексієм Михайловичем і як у польсько-литовських політиків визрівали надії на посередництво саме імператора у цьому процесі.

В українській науці документи до історії укладення договору між Москвою і Річчю Посполитою почали публікуватися наприкінці ХІХ ст. У 1888 р., видаючи листи Богдана Хмельницького з Московського архіву Міністерства закордонних

справ, Іван Каманін порушував проблематику недопущення українського посольства до дискусій на Віленських переговорах [123, с. 19–23].

Публікацію актів з московського архіву, що стосувалися Віленської комісії, І. Каманін продовжив у збірнику, що з'явився друком у 1911 р. У цій книжці історик видав два статейні списки найважливіших посольств від Олексія Михайловича до польського короля напередодні й невдовзі після завершення комісії – Федора Зикова та Климентія Ієвлева [122, с. 39–51, 72–117].

У той самий період, працюючи в Археографічній комісії Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Мирон Кордуба вперше в українській науці опублікував віденські джерела до історії Віленських переговорів та епохи середини XVII ст. в цілому [116, с. 337–416]. Видаючи документи й вибираючи із них інформацію про Україну та козаків, історик часто змішував оригінальний текст джерела з його стислим переказом у вигляді регесту.

Починаючи з 1920-х років, Іван Крип'якевич проводив фундаментальну архівну та бібліографічну пошукову роботу, пов'язану з виданням листів та універсалів Богдана Хмельницького [346, с. 105]. Одна з перших його нотаток на цю тему була здійснена у 1927 р. “Бажалосьби, щоби скоро появився повний, критично виданий корпус державних актів Богдана Хмельницького [...]”, – писав історик [287, с. 64]. Однак така робота розтягнулася на кілька десятиліть. Завершити її вдалося лише на початку 1960-х років у співпраці з Іваном Бутичем, який приєднався до цього видання під час архівних пошуків у Москві та Києві над підготовкою до друку збірника “Воссоединение Украины с Россией” (М., 1954. – Т. 1–3). Сьогодні опубліковані документи Богдана Хмельницького є настільки важливим джерелом, що без нього не може обійтися жодне дослідження з історії дипломатії середини XVII ст.

Завершуємо цей огляд друкованих джерел до історії Віленських переговорів в українській історичній науці двома публікаціями Ярослава Федорука матеріалів з фондів РДАДА про відправлення до царського табору під Ригою українських послів на чолі з роменським хорунжим Федором Славинським у вересні 1656 р. та посольського звіту Петра Галінського з бібліотеки Чарторийських у Кракові про

його перебування у Москві у квітні – на початку травня 1656 р. [141, с. 194–202; 142, с. 985–1016].

Крім усіх цих публікацій документів, що мають безпосереднє відношення до дослідження підготовки, проведення Віленської комісії та її наслідків, зокрема, для російсько-польських і російсько-українських взаємин, у цій дисертації було використано також багато інших матеріалів, які більшою чи меншою мірою стосуються переговорів. У цій категорії джерел велике значення мали видання літописів, хронік та історичних творів XVII–XVIII ст. Самуеля Пуфендорфа, Веспасіана Коховського, “Театру Європи” Йогана Георга Шледера, Еразма Франциска, Лаврентія Рудавського, Самійла Величка, Григорія Грабянки, інших дрібніших українських літописів, а також діаріуші Стефана Францішка Медекші, Яна Хризостома Паска, Яна Стефана Вижги, Патріка Гордона, Конрада Якуба Гільдебрандта, Єроніма Християна Гольштинського та інші.

У дисертації широко використовувалися багатотомні або серійні корпуси джерел, окремі збірники або публікації з виданнями документів. Багато інформації, у т. ч. й про Віленські переговори, було викладено на шпальтах тогочасної англійської періодики – у провідній лондонській газеті за панування Олівера Кромвеля “Mercurius Politicus” [343, с. 87–88]. Унікальним джерелом до вивчення міжнародних відносин того часу є видання у 1742 р. паперів державного секретаря Джона Турло [214, 755 с.; 215, 775 с.; 216, 796 с.]. В українській історіографії уже були статті, у яких описувалося велике значення матеріалів, публікованих у цьому виданні, однак повним обсягом воно досі не використовувалося [232, с. 8–9, 18–20; 242, с. 17–20].

Важливими виданнями до історії європейської політики середини XVII ст., без яких не можна було охопити повноту використаних джерел, є протоколи шведського ріксроду за 1654–1657 рр. [209, 824 с.; 210, 345 с.; 211, с. 163–169], фундаментальна німецька серія актів “Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg” [218, 732 с.; 219, 834 с.; 220, 751 с.; 221, 594 с.] і регести документів, що стосуються дипломатичної історії Данії [200; 201]. До цього слід додати добірку державних договорів та угод, укладених кур-

фюрстом Фрідріхом Вільгельмом з різними країнами, насамперед з Річчю Посполитою, Швецією і Росією [177, 864 с.].

Французькі матеріали у цьому дослідженні репрезентовані, головним чином, публікацією листів секретаря польської королеви П'єра де Нуайє [178, 587 с.], виданням документів кардинала Мазаріні 1655–1656 рр. у його листуванні з французькими послами при шведському, бранденбурзькому та польському королях Шарлем д'Авогуром та Антуаном де Люмбресом [179, 758 с.; 180, 806 с.], посольськими звітами й листуванням цих послів, опублікованими також у згаданій німецькій серії актів до історії Бранденбурга-Пруссії [217, с. 35–114]. Остання позиція була доповнена спеціальним збірником з реляціями де Люмбреса, двотомник якого було видано в Парижі у 1911–1912 рр. [203, 207 с.; 204, 348 с.].

Цей перелік був би не повним також і без згадки про використання одного з підставових джерел до вивчення дипломатичної історії Речі Посполитої та Швеції у період 1655–1660 рр. – збірника з реляціями імператорського посла до Карла X Густава Франца Лізолі, опублікованого Альфредом Прібрамом у 1887 р. і досі надзвичайно актуального для дослідників тієї епохи [193, 571 с.].

Важливими є також видання листів польської королеви Людвіки Марії, що охоплюють період за березень – листопад 1656 р. Ці джерела видавалися двічі – у Польщі у перекладі з французької та у Швеції мовою оригіналу [184, с. 189–210; 222, с. 182–203]. Хоч польська добірка кількісно переважає шведську, проте ці дві публікації доповнюють одна одну, оскільки в останній трапляються документи, яких немає у першій.

Не проминаючи важливого видання актів з архіву родини Магнуса де ля Гардье, що здійснювалося у Лунді у 30-х роках XIX ст. [161, 252 с.; 162, 252 с.], зі шведських документів допоміжне значення при написанні цієї праці мали також двотомний збірник листів дипломата на службі у Карла X Густава Йогана Екеблада та діарій члена державної ради Швеції Йогана Розенгана [169, 451 с.; 170, 484 с.; 171, 384 с.].

З англійських книжок, які виходили друком у 1940-х роках і до сьогодні є важливими джерелами для вивчення міжнародних відносин середини XVII ст., тут

слід назвати фундаментальне видання писемної спадщини та промов Олівера Кромвеля з блискучими коментарями упорядника Вілбура Кортеза Аббота [151, 978 с.]. Не менш корисним було послуговатися публікацією реляцій шведських послів Крістера Бунде та Пітера Юліуса Койета з Лондона за 1655–1656 рр. Збірник був упорядкований Майклом Робертсом у перекладах документів англійською мовою зі шведської [212, 344 с.].

З польських джерел належить ще згадати підставову добірку, видану Збігневом Вуйціком, для дослідження взаємин Яна Казимира зі Швецією наприкінці 1654 – у першій половині 1655 рр. Йдеться про діяльність двох польських посольств до Стокгольма, здійснених у той час, – Андрія Морштина на початку 1655 р. і Яна Лещинського та Олександра Нарушевича у середині того року [224, с. 57–129].

Деяку додаткову інформацію про московсько-польські переговори можна знайти у витягах з реляцій папських нунціїв, опублікованих українським археографом о. Атаназієм Великим із ватиканського архіву [183, 337 с.].

Цю публікацію доповнюють витяги з цих самих реляцій Відоні, зроблені німецьким істориком Артуром Левінсоном ще на початку ХХ ст. [181, с. 3–144]. Упорядник дуже часто перемішує текст документів з власними регестами й переказами джерел. Тематика, на яку звертав головну увагу упорядник, – це зв'язки Яна Казимира з Римом, Бранденбургом-Пруссією, політикою, що розгорталася довкола Гданська і Королівської Пруссії, відносинами Речі Посполитої з Австрією, та інше. Попри це, тут трапляються нечасті відомості про українських козаків, політику Олексія Михайловича та інші проблеми, що стосуються міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі.

* * *

Отже, ми бачимо, якою актуальною у науці в усі часи була проблема підготовки і проведення переговорів між Річчю Посполитою та Московською державою за посередництвом Австрії. Велика кількість монографій, статей і видань джерел на цю тему, що протягом двохсот останніх років здійснювалися одразу в кількох на-

ціональних історіографіях, ще раз засвідчує, яке велике значення мало укладення Віленського договору 1656 р. для розвитку міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі середини XVII ст. Опрацювавши усі ці та низку інших джерел і публікацій, автор особисто мав нагоду утвердитися в такому переконанні.

РОЗДІЛ 2.
ПРОБЛЕМА ВІЙНИ І МИРУ
У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ТА ПІВНІЧНІЙ ЄВРОПІ
(КІНЕЦЬ 1654 – СЕРЕДИНА 1655 РОКІВ)

2.1. Росія, Річ Посполита і Швеція у першій половині XVII століття.

Середина 50-х років XVII ст. характеризувалася великою активізацією міжнародних відносин у Центрально-Східній та Північній Європі. Одним із вогниць конфлікту в цьому регіоні була українсько-польська війна. У 1654 р. відбувся перехід України під протекторат російського царя Олексія Михайловича. Ця подія відчутно змінила конфігурацію сил у цьому регіоні. Московський цар, який роками перебував в очікуванні, спостерігаючи за розвитком подій в українсько-польській війні, зважився нарешті втрутитися в цю війну. Політичне протистояння між Річчю Посполитою і Росією, яке розпочалося у той період, з більшими чи меншими перервами тривало понад тридцять років і розв'язалося лише за умовами Вічного миру 1686 р.

Іншим вогнищем постійних воєн і протиріч між Росією, Річчю Посполитою і Швецією була Балтика, де безпосередня торгівля давала незліченні прибутки для держав. Боротьба за зміцнення позицій кожної із країн у цьому регіоні була безкомпромісною. Дипломатичні акти, що час від часу укладалися між різними державами, не могли задовольнити всі сторони й не вичерпували всіх проблем. З цієї причини спалахували нові війни, головною метою яких було перекраяти вже встановлені кордони на свою користь і відтіснити конкурентів від цих торговельних ринків.

Політичні відносини Московської держави з Річчю Посполитою до 1654 р. регулювалися Поляновським договором 1634 р., який підводив підсумки двадцятип'ятилітнього протистояння між двома країнами. Воно було спричинене багатьма факторами, одним з головних яких стала глибока криза російського суспільства в період Смути на початку XVII ст. У 1609 р. розпочалася війна Сигізмунда III з Росією, під час якої Річ Посполита надіялася отримати нові тери-

торіальні надбання у Великому князівстві Литовському і Новгород-Сіверщині й висунула претензії на московську корону для королевича Володислава. Наслідком успішного походу польського короля на Смоленськ і згодом на Москву стало Деулінське перемир'я 1618 р., укладене на чотирнадцять з половиною років. За умовами цього дипломатичного акту Росія поступалася Речі Посполитій своїми землями на Смоленщині, які відійшли до Великого князівства Литовського, й Чернігівщині – до Корони Польської [332, с. 105].

Можливість відвоювати ці території Росія отримала в період міжкоролів'я після смерті Сигізмунда III, що сталася 30 квітня 1632 р. Не дочекавшись кілька місяців до завершення перемир'я, влітку російські війська виступили до Смоленська, підступивши під мури міста. Облога Смоленська, що тривала майже рік, завершилася невдачею для російської армії. Наслідком цієї кампанії став Поляновський договір 1634 р., за яким підтверджувалися умови Деулінського перемир'я, а Володислав IV натомість зрікався своїх претензій на московський престол. Цей договір встановлював систему, яка регламентувалася у відносинах між Росією і Річчю Посполитою наступні двадцять років.

З початком повстання Богдана Хмельницького у 1648 р. питання надійного військового союзника було дуже актуальним для українських політиків. У зв'язку з цим Московська держава займала одне з чільних місць у планах гетьмана. Проте Олексій Михайлович не поспішав виступити проти Яна Казимира. Тим паче, що у 1647 р., саме напередодні повстання, у Москві було укладено оборонний договір з Річчю Посполитою, яку представляв на переговорах Адам Кисіль, про взаємні обов'язки у разі війни однієї з цих держав із Кримським ханством. Деякі історики припускають, що цим договором Росія опосередковано погоджувалася підтвердити Поляновський мир [515, с. 138]. У такій ситуації російські політики зайняли вичікувальну позицію. Однак до середини 50-х років XVII ст. ця позиція почала чимдалі схилитися в бік прийняття України у своє підданство. Не останню роль тут відіграла політика Богдана Хмельницького, коли він звертався одразу до кількох правителів про прийняття України в підданство взамін за військову підтримку проти Речі Посполитої. Таку небезпеку в Москві відчували насамперед від

українсько-османських відносин. Після того, як Олексій Михайлович отримав чергові новини про українські посольства до Стамбула, з Росії до польського короля було відправлено Бориса Репніна-Оболенського. Його завданням було запропонувати посередництво царя для врегулювання польсько-українського конфлікту. Проте непоступлива позиція Яна Казимира та його дорадників звела ці переговори до безрезультатного завершення, що спричинило рішення царя розпочати війну з Річчю Посполитою [264, с. 243].

Для вирішення цієї проблеми, а також прийняття України в підданство у жовтні 1653 р. у Москві зібрався Земський собор. За його ухвалою, в Україну було відправлене представницьке посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним, який мав прийняти присягу від Богдана Хмельницького і української людності на вірність Олексієві Михайловичу. У січні 1654 р. відбулася Переяславська рада, на якій гетьман здійснив таку присягу. У березні до Москви було споряджене також і українське посольство з пакетом документів, що ввійшли в історію, як “Статті Богдана Хмельницького”, на які було накладено резолюції царя.

Таким чином, між Росією і Україною було укладено договір, за умовами якого остання погоджувалася прийняти протекторат царя. Історико-юридична природа цього дипломатичного акту викликала відчутний інтерес багатьох істориків, насамперед істориків права. Тут не місце, щоб детально зупинитися на характеристиці різних поглядів на цей договір в історіографії, що було зроблено нами в одній зі статей на цю тему [358, с. 402–437]. Підставою для такої запутаної ситуації стало те, що, як видається, російський цар і український гетьман вкладали різний зміст у цей договір. З боку Росії, це уявлялося, як підданство гетьмана, який у деспотично-бюрократичній системі російського самодержавства ставав звичайним васалом без жодних прав самостійного політичного життя. З боку України, це була чергова декларація Богдана Хмельницького про визнання над собою якогось іншого протектора, ніж польський король, як це робилося в попередній період, наприклад, з султаном. Головною метою такої декларації було отримання нового союзника і військової допомоги проти Речі Посполитої для продовження війни за

об'єднання всіх українських земель в адміністративно-полковому устрої Війська Запорозького, згідно з традицією, що брала витoki з епохи Київської Русі.

Зі скликанням Земського собору у жовтні 1653 р. Олексій Михайлович розгорнув велику дипломатичну активність, скеровану на те, щоб виправдати о очах Європи своє майбутнє вторгнення до Речі Посполитої. У жовтні й грудні 1653 р. з Росії було відправлено низку посольств до європейських правителів з грамотами царя про причини війни з Яном Казимиром. Такі дипломатичні місії були споряджені до Швеції, Франції, Данії та Голландії, у якої, крім того, планувалося закупити зброю. Нова серія посольств до іншої групи країн була відряджена вже у червні 1654 р. – до Бранденбурзького князівства, Курляндії та Австрії [265, с. 30–39]. Посольство до Відня, яке очолювали Іван Баклановський та Іван Михайлов, має особливе значення для нашої проблеми й ми не раз будемо ще до нього повертатися. Грамота царя до імператора датувалася 17 (27) травня 1654 р. й у ній говорилося, щоб Фердинанд III не підтримував польського короля у новій війні, а також впливав на позиції курфюрстів у [130, стб. 89–98]. Оскільки між Росією і Габсбурзькою імперією вже тривалий час не було якихось відносин, то офіційним приводом для Івана Баклановського в цьому посольстві був той, щоб повідомити Фердинанда III зі сходженням Олексія Михайловича на московський престол, хоч ця подія сталася ще у 1645 р.

Завершивши на початку 1654 р. у Переяславі й Москві всі формальні процедури, які були необхідні цареві для прийняття України в підданство, він виступив у похід у Велике князівство Литовське. Окрім перспективи повернути Смоленщину та Новгород-Сіверщину, ця війна відкривала шлях до завоювання нових територій і боротьби за балтійське узбережжя, що нав'язувало до традицій Лівонської війни в роки правління Івана IV Грозного.

Улітку 1654 р. Олексій Михайлович розпочав успішні бойові дії, захопивши 30 червня (9 липня) Полоцьк і 23 вересня (3 жовтня) Смоленськ [332, с. 603–604]. Водночас українські полки на чолі з наказним гетьманом Іваном Золотаренком вели війну в Білорусі й підкорили Новий Бихів, Чечерськ, Пропойськ та деякі інші важливі міста. Завершивши на цих успіхах перший рік воєнної кампанії, 5 (15)

жовтня російський цар виступив зі Смоленська до Москви, готуючись наступного року продовжити свої завоювання в напрямку до Вільна і далі на північ.

Період Смути фатально відбився на історії Московської держави також у зв'язку з претензіями Швеції на російський престол. У 90-х роках XVI ст., незважаючи на невдалий для Росії розвиток подій у Лівонській війні Івана IV, його син Федір Іванович все ж домігся територіальних поступок від Швеції у Прибалтиці. За Тявзинським мирним договором, укладеним у 1595 р. між царем і шведським королем Сигізмундом III, до Московської держави відійшов замок Кексгольм (Корела), а також міста й повіти в Інгерманландії (Іжорській землі) між Чудським і Ладожським озерами: Івангород, Нотебург (Орешек), Ям та інші. За цим самим договором Московська держава поступилася Швеції Естляндією разом з містами Нарвою, Ревелем та іншими.

Отож у час, коли у першій декаді XVII ст. російське суспільство перебувало у великій кризі, ті політичні кола, які підтримували Василя Шуйського на противагу Лжедмитрію II, у 1609 р. уклали Выборзький договір зі Швецією. Згідно з цим документом, Швеція зобов'язувалася надати Шуйському військо, що мало організуватися його коштом, і навзаєм повертала у своє володіння Кексгольм.

Під час військових операцій шведської армії в Росії виникло нове питання, на цей раз про російську корону для одного з синів Карла IX – Густава Адольфа або Карла Філіпа. Можливість такого вибору офіційно була закріплена в новому договорі зі Швецією, укладеному в 1611 р., за яким, окрім того, російські дипломати погоджувалися здати Новгород шведським військам [276а, с. 5, 142].

Претензії Густава Адольфа і його брата на цю корону не припинилися й після сходження у 1613 р. на престол Михайла Федоровича з династії Романових. Війна, що продовжувалася між Швецією і Росією чотири роки завершилася у 1617 р. укладенням Столбовського миру. Втративши вихід до Балтики, Росія зрікалася своїх здобутків в Інгерманландії, які вона отримала за договором 1595 р., а також поступалася Шведському королівству частиною Карелії. Такі кордони, що їх намагався змінити Олексій Михайлович у 1656–1658 рр., зберігалися до початку XVIII ст.

У першій половині XVII ст. Швеція, окрім Московської держави, мала багато проблем у відносинах також і з Данією та Річчю Посполитою. Усі вони стосувалися балтійського питання, а у випадку з Сигізмундом III, який був сином шведського короля Йогана III Вази і рідної сестри Сигізмунда II Августа Катерини Ягеллонки, – ще й королівських титулів, що зберігалися за ним, починаючи з 90-х років XVI ст. Ці титули переходили до його синів Володислава IV і Яна Казимира, які номінально також підписувалися шведськими королями. І хоча з фактичного боку ця проблема не вирішувала головних протиріч між Швецією та Річчю Посполитою у претензіях на володіння балтійським узбережжям (особливо в Лівонії), проте вона додавала зайвого напруження у складні відносини між цими країнами. У роки правління шведського короля Густава II Адольфа (1611–1632) ця династична боротьба набирала також загальноєвропейського характеру у вимірі боротьби протестантизму й католицизму.

У 1600–1629 рр. тривала серія воєн між Річчю Посполитою і Швецією за балтійські землі (1600–1611, 1617–1618, 1620–1622, 1626–1629), які в історичній науці часом узагальнено окреслюються як Перша північна війна. Кульмінацією військового протистояння у ході воєнних подій стало завоювання у 1621 р. Густавом Адольфом Риги й поширення його влади на північну частину Лівонії [176, с. 60–81]. Перемир'я, підписане у 1629 р. на шість років у Альтмарку під Гданськом розділило Лівонію на дві частини, головні торговельні центри якої на півночі з Ригією і Кокенгаузені відійшли до Швеції [457, с. 74-75]. У 1635 р. ці умови були підтвержені Штумсдорфським перемир'ям, укладеним на двадцять один рік.

Проте питання Лівонії, королівських титулів і панування на Балтиці були настільки глибокими, що Штумсдорфський договір їх не розв'язував до кінця і через це відносини між двома країнами й надалі залишалися напруженими. Спроба переглянути умови цього миру була здійснена на переговорах у Любеку, що відбувалися за посередництвом Франції спершу в 1651 р., а потім у 1652–1653 рр. [439, с. 14–15]. Однак позиції двох країн на цих зустрічах були непримиренними, зокрема у королівських титулах. Ян Казимир, наприклад, вимагав не лише ліквідації рішення шведського риксдагу щодо нечинності титулів короля Швеції,

що ними послугувалися Сигізмунд III та його діти, а й визнання за своїм братом Карлом Фердинандом права бути єдиним спадкоємцем шведської корони [542, с. 199–202]. З боку Швеції, натомість, територіальні претензії в Лівонії були неприйнятними для Речі Посполитої.

Таким чином, великі посольства роз'їхалися з цих переговорів без жодного результату, залишивши в силі статті не вигідного для обох держав Штумсдорфського договору. У Швеції це дало привід заговорити про військове вирішення справи і розв'язання нової війни в Речі Посполитій, наприклад, на рікседазі у 1652 р. На такій підставі деякі шведські історики перебільшено вважають, нібито вже відтоді Швеція взяла курс у своїй зовнішній політиці на війну з Яном Казимиром [388, с. 11–17, 55].

Наступного року, після невдалих шведсько-польських переговорів у Любеку, у Стокгольмі завершився період, який дослідники іноді називають “кризою влади” [265, с. 55]. 6 (16) червня 1654 р. донька Густава Адольфа, шведська королева Христина добровільно зреклася свого престолу. Одночасно було короновано її двоюрідного брата Карла X Густава. З польського боку, не обійшлося без традиційного вже скандалу, коли йшлося про королівські титули. Польський посол, який на той час перебував у Стокгольмі, Генрі Каназілій від імені Яна Казимира висловив протест з цього приводу, оскільки, за його словами, шведська корона по праву належала Вазам, з яких коронованим мав бути брат польського короля Карл Фердинанд [344, с. 175].

Усе це показує, яке велике напруження виникло між Швецією і Річчю Посполитою на час зміни влади у Стокгольмі. На відміну від Христини, новий шведський король розпочав політику швидкого озброєння і нарощування армії, готуючись до війни. Проте напрямок цієї агресії у шведських урядових колах не було ще визначено. На грудень 1654 р. для обговорення цього питання у Стокгольмі було скликано засідання державної ради.

У 1654 р. Річ Посполита, опинившись перед такою великою небезпекою, як її війна зі Московською державою, шукала в Європі дипломатичної підтримки про-

ти російського царя. Почалися, наприклад, переговори з Кримським ханством, які восени увінчалися укладенням польсько-татарського союзу.

Іншою важливою державою, на яку Як Казимир покладав надії у тогочасних міжнародних відносинах, була Австрія. Новини, які доходили до Варшави у червні 1654 р., повідомляли короля про посольства з Росії до Бранденбурга, Курляндії та Австрії. У зв'язку з цим на початку липня польський король писав до Фердинанда III листа, щоб той не йняв віри запевненням російського посла, який мав скоро прибути до Відня [339, с. 117–118].

29 серпня 1654 р. Ян Казимир розробив інструкцію своєму послові до Австрії Олександрові Денгофу. У цьому документі повідомлялося про успіхи Речі Посполитої на переговорах з Кримським ханством і про готовність татар укласти договір з Річчю Посполитою про військовий союз [344, с. 210]. Проте головне завдання цього посольства полягало в іншому. По-перше, для впливів Речі Посполитої на Австрію було важливо, щоб польський посол перебував у Відні у той самий час, коли там мав бути й московський. По-друге, першорядним було також питання австрійської військової допомоги. Отож відомості про укладення польсько-татарського союзу, за задумом Яна Казимира, повинні були відіграти важливе значення для завоювання прихильності імператора в цій справі.

Для австрійської тогочасної політики було показово, що відправка Івана Баклановського у зворотну дорогу спеціально затримувалася до прибуття Денгофа 2 листопада н. ст. 1654 р. (Баклановського було відправлено 22 листопада після відпускнуї аудієнції, отриманої 20 листопада) [260, с. 318].

За станом на кінець 1654 р. політичне становище Габсбургів не було настільки стабільним, щоб імператор міг дозволити собі порушити спокій своєї держави. Тридцятилітня війна 1618–1648 рр. досить сильно потрясла імперію, і Вестфальський договір був тим дипломатичним актом, який давав Фердинандові III можливості розпочати зміцнення армії, охорони кордонів, поліпшити фінансове становище та економіку імперії. Проте відмовитися від нагоди впливати на політику Центрально-Східної Європи було рівнозначним допустити до цих впливів своїх ворогів, передусім Францію та Швецію.

2.2. Австрійські пропозиції посередництва між Річчю Посполитою і Росією. Політика курфюрста Фрідріха Вільгельма.

Аналіз складних переговорів про організацію Віленської комісії 1656 р. слід почати з подій, що відбувалися в Австрії у жовтні 1654 р. під час перебування там московських послів Івана Баклановського та Івана Михайлова. Саме у відповідь на їхні домагання дотримуватися нейтралітету у війні Росії з Річчю Посполитою імператор Фердинанд III запропонував своє посередництво для укладення миру між цими державами, виклавши таку ідею у листі до царя від 4 листопада 1654 р. [15; 130, стб. 182–187, 196–200].

Окрім згаданого в попередньому параграфі завдання повідомити імператора про сходження Олексія Михайловича на російський престол, Баклановський повинен був також вимагати, щоб Австрія взяла на себе офіційні зобов'язання перед Москвою не допомагати Речі Посполитій у її війні Москвою [339, с. 117–118]. Прибувши наприкінці вересня ст. ст. 1654 р. до Відня, московські послы 7 (17) жовтня отримали в Еберсдорфі аудієнцію в імператора. Отож їхня дипломатична місія завершилася першою пропозицією Австрії, що через два роки принесла результати під Вільном.

З огляду на те, яке значення у 1654 р. Габсбурги надавали своїм взаєминам з Річчю Посполитою, ці пропозиції Фердинанда III виступити посередником для примирення між обома країнами стають зрозумілими. Можна також твердити, що такі самі ідеї імператор висловлював Янові Казимиру через згаданого польського посла Олександра Денгофа. Окрім того, на підтвердження таких планів у грудні 1654 р. Фердинанд III ще раз відправив ці пропозиції до польського короля, на той раз через свого резидента у Варшаві Йогана Христофора Фрагштайна.

Ці події кінця 1654 р. стали початком тривалого шляху, що його Австрія, Росія і Річ Посполита мали пройти протягом двох років, аж доки на Віленських переговорах 1656 р. втілилися посередницькі плани імператора. Ми бачимо, наскільки міцно і з якою великою надією віденський двір схопився за ідею посередни-

цтва. Немає сумніву, що надзвичайного значення події у Швеції – зречення королеви Христини престолу й коронація нового короля Карла X Густава 6 (16) червня 1654 р. – вплинули на таку позицію Фердинанда III вирішально. Адже зміна влади у Швеції передбачала також і зміну зовнішньополітичних орієнтирів від миру до початку нової війни в Європі. Неважко було передбачити, що ймовірність виступу шведської армії проти Австрії залишалася досить високою. До цього шведського короля закликали Франція, Англія та інші європейські країни [349, с. 235]. Через це тогочасна політика Фердинанда III у взаєминах з Олексієм Михайловичем і Яном Казимиром була надзвичайно обережною, проникливою і далекоглядною.

Не маючи посольських наказів для обговорення справи переговорів з Річчю Посполитою та участі в них Австрії, Баклановський лише запевнив Фердинанда III, що передасть Олексієві Михайловичу ці пропозиції. Таку інформацію від московського посла було відправлено цареві з посольськими паперами ще у січні 1655 р., хоч самі Баклановський і Михайлов повернулися до Олексія Михайловича, який тоді перебував у литовському поході, лише у липні 1655 р. [117, с. 153; 130, стб. 248].

У той час, у першій половині 1655 р., російський цар розробляв проекти великого одночасного наступу своїх та українських військ до Вільна, Львова й далі до Варшави та Кракова [90, с. 424; 113, с. 444–445]. Тому подібні австрійські пропозиції, що дійшли до Олексія Михайловича з паперами від Баклановського у переддень підготовки походів на Велике князівство Литовське і Корону Польську, не мали особливої актуальності. До того ж інформація про часті польсько-австрійські дипломатичні контакти, під час яких Ян Казимир порушував питання австрійської допомоги проти Москви, у досить великій кількості надходила до Посольського приказу, що також не сприяло прихильним відповідям царя на пропозиції посередництва імператора.

Проте в першій половині 1655 р. у Москві відчувалася небезпека з боку Карла X Густава, через що цар не відкидав цілковито австрійські мирні пропозиції. Олексій Михайлович міг прийняти їх за певних умов, що мали бути вироблені для

Яна Казимира після успішної кампанії в Речі Посполитій і захоплення нових територій.

Наприкінці 1654 – на початку 1655 рр. позиція Речі Посполитої, як і Росії, також не схилилася до ідеї мирного розв’язання війни. У жовтні й листопаді 1654 р. коронні гетьмани розпочали свій наступ в Україну, покладаючи надії на об’єднання з кримськими татарами. Від успіхів цієї кампанії Ян Казимир узалежнював зміцнення своїх дипломатичних позицій на переговорах зі Швецією або Москвою [359, с. 90]. У випадку з Москвою здійсненню посередницьких планів Фердинанда III заважав також і польсько-татарський союз, укладений у жовтні 1654 р. Згідно з його умовами, жодна зі сторін – ані Річ Посполита, ані Кримське ханство – не повинна була допускати сепаратного миру з Москвою. На початку 1655 р. цей договір з кримським ханом Мегмедом Гіреєм IV дуже сильно впливав на розвиток зовнішньої політики Польсько-Литовської держави. На початку січня 1655 р. австрійський резидент Йоган Христофор Фрагштайн передавав до Відня подібні спостереження на підставі зустрічей з коронним канцлером Стефаном Коричинським. “[...] без згоди татар немає жодної можливості приступити до мирних переговорів [...]”, – писав він, узалежнюючи схильність Речі Посполитої до миру з Москвою також і від військових успіхів або невдач коронної армії в Україні [116, с. 337; 529, с. 332]. Таку причину наводили в офіційній відповіді Фрагштайнові, в якій король відмовлявся вести мирні переговори з Олексієм Михайловичем, навіть за посередництвом імператора, з огляду на загрозу втрати кримських союзників [348, с. 797–801]. Польські та литовські ж діячі, які перебували в опозиції до зовнішньополітичного курсу Яна Казимира, вважали, що в разі початку переговорів Москви і Речі Посполитої участь представників кримського хана мала бути обов’язковою [76, арк. 258].

Одним із виходів із цієї ситуації були плани польських політиків залучити кримськотатарську дипломатію до організації великого походу проти Москви в союзі зі Швецією, Данією і Австрією. Наприкінці 1654 р. під безпосереднім впливом Яна Казимира і укладеного в результаті польсько-татарського договору було організовано три посольства з Бахчисарая до Стокгольма, Копенгагена і Відня.

Метою цієї дипломатії Мегмед Гірея IV було переконати шведського короля укласти з Річчю Посполитою антимосковський союз за військової підтримки Данії. Окремо татарські послы пропонували австрійському імператорові відправити свої війська на допомогу Янові Казимиру [351, с. 37–49].

Проте наприкінці 1654 р. Фердинанд III, за яким утверджувалася репутація беззастережного союзника польського короля, почав активно працювати над безперспективним, здавалося б на той час, проектом – примирення Яна Казимира і Олексія Михайловича. Обоє вони готувалися до нової війни і мали великі застереження до мирних перемовин. Однак уже в лютому й навесні 1655 р. після невдачі польського війська в Охматівській кампанії і перед небезпекою шведського нападу на Річ Посполиту польсько-австрійські відносини ставали дедалі сприятливішими, з боку Яна Казимира, до переговорів про мир з Москвою. Становище армії Речі Посполитої після цієї кампанії було вкрай важким, а надії короля на сильні позиції у зовнішній політиці не були реалізовані. Польські сучасники писали про Хмельницького, що в наслідок цієї битви він був “...не подібний до відступаючого, а до наступаючого, з переможеного – переможець...” [115, с. 465]. 19 березня 1655 р. чернігівський воєвода Криштоф Тишкевич писав до Януша Радзивіла, що виснажені в Охматівській війні коронні війська ще не скоро спроможуться на нову війну, а татари, які вже на той час відійшли у Крим, обіцяли повернутися лише у червні [70, арк. 339 зв.; 359, с. 92]. Ось чому в лютому 1655 р. польський резидент у Відні Джованні Батіста Вісконті доносив Фердинандові III про задоволення коронного підканцлера Андрія Тшебіцького, що Річ Посполита не прийме посередницьких пропозицій для миру з Москвою від жодної іншої країни, окрім Австрії [116, с. 338–339].

Наприкінці лютого 1655 р. до Відня було споряджене ще одне польське посольство на чолі з Доном Дієго де Віллалобосом (“Collonellus et Camerae N-rae familiaris”, – як його титулує король). У листі від 20 лютого Ян Казимир просив у імператора дозволу на вербування австрійського війська для коронної армії [116, с. 340].

У Москві були добре поінформовані про завдання Віллалобоса у його посольстві до Відня, зокрема від полоненого ротмістра Яна Пясочинського, якого 22 квітня (2 травня) 1655 р. допитували у Посольському приказі [4, арк. 127]. Однак у Фердинанда III не було ані бажання, ані можливості розпочинати війну з Росією в інтересах Речі Посполитої. 12 квітня 1655 р. у Відні офіційно відмовили Віллалобосові у вербуванні австрійського війська проти царя [265, с. 141–142; 529, с. 334]. Проте, незважаючи на цю відмову імператорського двору, неофіційно австрійські війська у той час могли все ж вербуватися на службу до коронної армії [432, с. 41].

Замість підтримки Яна Казимира своїми військами Фердинанд III знову виступив з ідеєю австрійського посередництва для примирення Москви з Річчю Посполитою. Від таких дипломатичних кроків політика останньої, на його переконання, могла отримати набагато більше користі, ніж від звичайного вербування війська. Цю відповідь було наказано передати також Фрагштайнові і, що важливіше, австрійському резидентові у Стокгольмі Георгові Плеттенбергу [116, с. 345].

Одне з перших особистих звернень Яна Казимира до Фердинанда III з проханням відправити спеціального гінця до Москви з пропозицією почати мирні переговори з Річчю Посполитою було зроблено також навесні 1655 р. 7 квітня Вісконті просив імператора вислати гінця до московського царя – нібито з власної ініціативи австрійського двору, а не на прохання поляків, – щоб розвинути мирні пропозиції, які подавалися кілька місяців раніше Іванові Баклановському [378, с. 34; 530, с. 45]. Австрійський двір відповідав згодою на цю пропозицію, вбачаючи у ній позитивні зміни у зовнішній політиці Яна Казимира.

Збереглися відомості також і про інше, окрім Віллалобоса, польське посольство до імператора за той період – вармінського біскупа Вацлава Лещинського. Воно згадується, зокрема, у донесеннях з Гданська до державного секретаря Англії Джона Турло про становище чеських протестантів, які перебували в Лешно (одним з їхніх лідерів був Ян Амос Коменський). Згідно з реляцією від 25 травня 1655 р., про це посольство писали, ніби Фердинанд III виявив перед Лещинським всіляку підтримку польському королю [88, арк. 1 зв.; 409, с. 44].

Саме тоді, навесні 1655 р., у Відні почалася підготовка посольства до Олексія Михайловича на чолі з Алегретто Алегретті й Теодором Лорбахом, яке незабаром і довершило справу примирення з Річчю Посполитою. Протягом квітня – червня 1655 р. при дворі імператора готували членів посольства, декрет про що було видано 12 квітня [116, с. 345]. Посольська інструкція, датована 7 червня, і таємна її частина від 10 червня ставили перед послами головне завдання: ще раз підтвердити офіційні пропозиції віденського двору виступити посередником для укладення миру між Москвою та Річчю Посполитою, а також визначити час і місце для майбутніх переговорів [148, с. 234–236; 498, с. 424–425]. В історіографії уже не раз висловлювалося твердження, що це важливе посольство було відправлене все ж таки на прохання Яна Казимира, висловлене в листі до Вісконті [270, с. 54; 530, с. 283]. Зі свого боку, додамо, що у таємному наказі австрійським послам імператор писав про це недвозначно: “Щоб беззаперечно стереглися не подавати жодного свідчення, що це посольство підготовлене нами за наполяганням найяснішого короля польського” [530, с. XVIII].

Отримавши 10 червня проїжджий лист від імператора, за два тижні, 25 червня, послы вирушили з Відня до Москви шляхом через Дрезден, Гамбург, Ригу й Новгород [130, стб. 261–263].

З-поміж шляхти й сенаторів Корони Польської одним із найбільших виразників ідеї укладення договору з царем був ленчицький воєвода Ян Лещинський. У липні 1655 р., зрозумівши неможливість домовитися про мир зі шведським королем, він з великим завзяттям писав у кількох листах зі Стокгольма до примаса Андрія Лещинського про необхідність союзу з Москвою [11, арк. 1153–1159, 1176–1177]. На цих переговорах з Олексієм Михайловичем, на його думку, дуже важливо було діяти швидко і не зволікати час. В інакшому разі, вважав Лещинський, шведи перехоплять ініціативу укладення миру з Росією та українськими козаками. До того ж Лещинський пропонував залучити до цих переговорів і хана Мегмеда Гірея IV, що не лише позбавило б ризику порушити договір Речі Посполитої з Кримом, а й зняло б напруження у взаєминах Москви і Кримського ханства. Перебуваючи у Швеції і відчуваючи, яка велика загроза насувається звідти на

Річ Посполиту, Лещинський пропонував не зупинятися навіть перед територіальними поступками для Війська Запорозького і московського царя. Польський дипломат переконував коронний двір тимчасово поступитися у разі необхідності більшістю земель, що їх побрали російські та українські війська, оскільки зі шведами поляки та литовці навряд чи змогли б узагалі дати раду. “[...] то важчий ворог, ніж ці двоє, що з нами так довго воюють”, – додавав воєвода до своїх висновків [76, арк. 246].

У першій половині 1655 р., коли польське посольство Андрія Морштина у Стокгольмі зазнавало невдачі за невдачею (про це йтиметься далі), політики Речі Посполитої покладали великі надії на віденський двір, на посередництво імператора для примирення Яна Казимира також і зі Швецією. У своєму діаріуші секретар надзвичайного польсько-литовського посольства до Стокгольма Йоаким Пасторій згадує про офіційні та приватні зустрічі у цій справі з австрійським резидентом у шведській столиці Георгом Плеттенбергом [224, с. 103, 105]. Саме Плеттенберг пізніше стане одним з тих австрійських дипломатів (ще одним був Франц Лізоля), які влітку 1655 р. після вторгнення шведської армії до Речі Посполитої відправляться навздогін за Карлом X, аби продовжити переговори про посередництво Австрії для укладення мирного договору Швеції з Яном Казимиром.

Отже, можна твердити, що на початку 1655 р. у вкрай непевній ситуації, що панувала в міжнародних відносинах у зв’язку з посиленням шведським озброєнням, Австрія проводила дуже обережну політику, відмовляючись від військової підтримки польського короля. Фердинанд III відчував, що стоїть на порозі нової війни, тому всю свою активність у східноєвропейській політиці спрямував на дипломатичне розв’язання конфліктів у Польсько-Литовській державі. Імператор плекав приховані надії на те, що напад Швеції на Річ Посполиту відверне увагу шведського короля від Австрії. Однак він все ж відчував, що в разі повної поразки Яна Казимира Карл X дійсно може повернути зброю проти Габсбургів. Уся тогочасна політика Відня була покрита пеленою невизначеності й у планах свого розвитку вона розробляла одразу декілька варіантів.

Посольство Олексія Михайловича до Відня наприкінці 1654 р. і наступні пропозиції Фердинанда III для варшавського двору, викладені у перших місяцях 1655 р., мали чималий розголос у сусідніх країнах. Претензії Австрії на провідну посередницьку роль у східноєвропейській політиці передбачали зміцнення впливу не лише у цій частині Європи, а й у німецьких князівствах. Це, своєю чергою, стало визначальним у виборі зовнішньополітичних орієнтирів Бранденбурга-Пруссії. У березні 1655 р. в Берліні відбулося важливе засідання державної ради, на якому визначалися головні напрями політики курфюрста Фрідріха Вільгельма на найближчі місяці [195, с. 190–194; 418, с. 143, 483]. Тут говорилося, поза іншим, також і про бажання Яна Казимира отримати допомогу Австрії. Цей неабиякий інтерес курфюрста до польсько-австрійських відносин був викликаний, зокрема, й новинами, що дійшли до Берліна про посольство Віллалобоса.

Головне питання, яке порушив Фрідріх Вільгельм на цій нараді, полягало в тому, чи можна примирити Швецію і Річ Посполиту та розпочати спільні військові дії проти Москви [195, с. 190]. Інша справа, визначальна у бранденбурзькій політиці, стосувалася конкретного вибору в зовнішній політиці – на чий бік стати у разі початку польсько-шведської війни. У зв'язку з цим виникало багато запитань щодо того, яку позицію стосовно Бранденбурга-Пруссії займуть сусідні країни під час шведського вторгнення до Речі Посполитої. Насамперед, тут ішлося про Данію, Голландію та Австрію, за дипломатичною активністю якої у Берліні спостерігали з особливою увагою та прискіпливим інтересом [487, с. 288–289; 493, с. 424–425].

Австрійське посередництво для укладення польсько-московського миру і зміцнення впливів імператора у Речі Посполитій створювали серйозні загрози для бранденбурзького курфюрста [353, с. 217–218]. Звідси випливали завдання, які Фрідріх Вільгельм ставив перед собою, розвиваючи у березні й квітні 1655 р. взаємини з Австрією, – заохотити імператора застосувати всі впливи для укладення миру Речі Посполитої не з Москвою, а зі Швецією. Згідно з цими проектами, курфюрст мав переконувати імператора, з одного боку, у великій шкоді, яку Австрія мала б зазнати від союзу Яна Казимира з Росією, а з іншого – у вигодах для Фер-

динанда III від успішного здійснення грандіозних планів одночасного наступу польсько-шведських військ на царя, а кримськотатарських – на Астрахань [195, с. 193].

Фрідріх Вільгельм вважав, що Ян Казимир звертатиметься до Фердинанда III як до надійного союзника не лише по військову допомогу проти Швеції. З великою вірогідністю у Берліні передбачали, що польські та литовські політики можуть запропонувати синові імператора Леопольдові Ігнатіусу або будь-кому з австрійського дому корону за життя Яна Казимира. Зміцнення Габсбургів у Польсько-Литовській державі та водночас зростання їхньої могутності у німецьких князівствах могло стати вкрай негативним для курфюрста наслідком польсько-шведської війни. Через це ще одним кроком, за допомогою якого Фрідріх Вільгельм намагався перешкодити зростанню австрійських впливів у Центрально-Східній Європі, були його пропозиції Олексієві Михайловичу прийняти бранденбурзьке посередництво для польсько-московського миру. Про це йшлося ще в другій половині 1654 р. у відповіді на царські листи з поясненням початку війни проти Речі Посполитої [218, с. 703–704; 431, с. 160].

Непевне балансування між Яном Казимиром і Швецією було характерною ознакою хисткого становища Фрідріха Вільгельма наприкінці 1654 – на початку 1655 рр. [518, с. 107–108]. Намагаючись уникнути збройної участі Бранденбурга у війні за чужі інтереси, курфюрст переконував польського короля бути розважливішим і поступливішим у взаєминах з новим шведським королем. Насамперед, починаючи з січня 1655 р., Фрідріх Вільгельм відправляв для свого посла у Швеції Йогана Ульріха Добчинського часті листи з вимогою допомагати польському послові Андрієві Морштиніві виконувати його завдання при шведському дворі [195, с. 189]. Окрім того, 15 (25) січня 1655 р. було розроблено інструкцію бранденбурзькому послові до Варшави Владиславові Курцбаху-Завадському, що доповнювалася листом електора до польського короля [219, с. 360]. У цьому документі головний наголос робився на тому, що напад Карла X на Польщу може бути здійснено вже найближчим часом. Інакше кажучи, Фрідріх Вільгельм посилав Янові Казимиру точні попередження про загрозу для Корони Польської, що нави-

сла з півночі. Готовність Швеції до війни з Польщею, за словами курфюрста, була такою великою, що Карла X не стримало б навіть зречення Яном Казимиром шведських королівських титулів та земель в Інфляндії. Курцбах-Завадський мав передати у Варшаві відомості про небезпеку, на яку наражався цілий регіон внаслідок переговорів польського короля з Об'єднаними Провінціями у середині 1654 р. Велися ці перемови через резидента Речі Посполитої у Гаазі Миколая де Бие, який у жовтні 1654 р. на зворотній дорозі до Варшави зупинявся в Берліні. У Стокгольмі за цими взаєминами стежили з особливою увагою, і вони трактувалися як неприховано ворожі стосовно Швеції [187, с. 398–399; 466, с. 9–12]. У цілому ж Фрідріх Вільгельм через Курцбаха-Завадського просив польського короля не легковажити можливостями укласти договір з Карлом X і пропонував своє посередництво для цього [413, с. 15–16; 482, с. 121]. Через це посольство Фрідріх Вільгельм передав Янові Казимиру та сенатові інформацію про свої переговори зі шведами, в яких Карл X намагався об'єднатися з Бранденбургом-Пруссією проти Речі Посполитої [353, с. 220].

Познанський воєвода Криштоф Опалінський, який критикував Яна Казимира за його недалекоглядність у взаєминах зі Швецією і перебував в опозиції до його зовнішньополітичного курсу [482, с. 110], дуже перейнявся цими численними повідомленнями. Зокрема, він організував до окремі самостійні дипломатичні місії від імені великопольських воєводств. З інструкції курфюрста Курцбаху-Завадському від 25 січня н. ст. 1655 р. видно, що в тому місяці великопольські стани зверталися до Фрідріха Вільгельма з проханням про допомогу проти шведів [218, с. 360]. На початку лютого Фрідріх Вільгельм і познанський воєвода також обмінювалися листами, де обговорювалася справа опіки курфюрста поморськими територіями Речі Посполитої [462, с. 30, 44–45]. Наприкінці місяця Криштоф Опалінський вислав свого гінця Йогана Людвіка Вольцогена до курфюрста з проханням здійснити військове втручання у справи великопольських воєводств через небезпеку, що нависла над Короною [462, с. 30, 44–45]. З польських магнатів, які підтримували такі зв'язки з Фрідріхом Вільгельмом, виступаючи за прийняття йо-

го протекції, можна назвати також коронного підскарбія Богуслава Лещинського та інших впливових політиків [493, с. 426].

Однак Фрідріх Вільгельм не планував робити такі радикальні кроки, які б цілковито порушили рівновагу його становища у взаєминах одразу з кількома державами. Не відчуваючи поки що власної військової та політичної могутності, він і далі балансував між Швецією, Росією та Річчю Посполитою. Відправивши у січні 1655 р. Курцбаха-Завадського до Варшави, на початку наступного місяця Фрідріх Вільгельм повідомляв також і гданський магістрат про небезпеку від шведів. Отримавши з Голландії нові відомості, курфюрст застерігав місто, що напад шведів на цей порт можна очікувати вже у червні [195, с. 195]. 3 лютого 1655 р. він пропонував Гданську перейти під його захист у разі вторгнення шведів до Королівської Пруссії, на що магістрат відповів посольством до Берліна підсиндика Шредера [221, с. 175, 177; 406, с. 134]. Переговори ці завершилися невдачею для Фрідріха Вільгельма, оскільки Гданськ не прийняв на віру його запевнень, за якими, як вважалося, приховувалися таємні наміри Бранденбурга нав'язати цьому балтійському портові, як і всій Королівській Пруссії, свою протекцію.

2.3. Суперечності між Річчю Посполитою і Швецією напередодні оголошення Карлом X Густавом війни.

Розробляючи основи своєї політики наприкінці 1654 – на початку 1655 рр., Ян Казимир у цей складний для Речі Посполитої час не міг вийти за межі нагальних потреб війни в Україні і глибше оцінити ті небезпеки, які чекали на нього з боку шведського короля Карла X Густава. Наступ литовського гетьмана Януша Радзивіла у Великому князівстві Литовському на московські залоги (зокрема, в Могилеві), що відбувався навесні 1655 р., також не здатен був протидіяти натиску армії царя у напрямку на Мінськ і Вільно, який відчували в Литві уже за кілька місяців. Покладаючи надмірно великі надії на союз із Кримським ханством, Ян Казимир, з одного боку, небезпідставно розраховував, що в разі успішної війни з Богданом Хмельницьким його політичні позиції на переговорах з іншими країнами були б набагато міцнішими, ніж раніше. Однак, з іншого, – такі плани піддавали велико-

му ризику становище Речі Посполитої, яка не мала сили вести успішну війну одразу на два фронти – проти Москви й України. Багато польських та литовських діячів того часу, які перебували в опозиції до такої політики короля, вважали його кроки занадто легковажними. І цей ризик, як показали дальші події 1655–1656 рр., був зовсім не виправданим: занадто ослаблена країна, якою була Річ Посполита у той час, не могла собі дозволяти такої впевненості у міжнародній політиці, до того ж без гарантованої підтримки з боку союзників у Європі. Проте у своїх впертих переконаннях Ян Казимир зайшов так далеко, що, незважаючи на фактичну поразку польсько-татарських військ в Охматівській кампанії, яка звела нанівець його проекти зміцнити дипломатію військовими перемогами, він і далі недооцінював загрозу шведської війни. Навесні 1655 р. у взаєминах зі Швецією король все ще зволікав з відправленням до Стокгольма посла з надзвичайними повноваженнями і взагалі зводив переговори з Карлом X Густавом до формальностей [260, с. 320].

Усім цим подіям передувало відправлення до Швеції сандомирського стольника Андрія Морштина, рішення про що було прийнято на засіданні відомого сейму в Гродні у листопаді 1654 р. Цю дипломатичну місію спорядив король, передусім, за наполяганням певних угруповань у середовищі урядових кіл Речі Посполитої, які вимагали негайного укладення мирного договору з новим шведським королем. Однак, не давши йому повноважних інструкцій, Ян Казимир недооцінював загрозу з боку Швеції і всілякими способами намагався зволікати час для встановлення миру. Помилковість такої політики була очевидною, навіть з урахуванням того, що польсько-шведське перемир'я, укладене у 1635 р. у Штумсдорфі на двадцять шість років, мало завершуватися лише через шість років – у 1661 р. В історіографії іноді відзначається, що це перемир'я, яке далеко не усувало шведсько-польських суперечностей, від самого свого початку було занадто сумнівним, щоб покладатися на нього такою мірою, як це робив Ян Казимир у 1654–1655 рр. [543, с. 118].

Про вимоги шведів стосовно королівських титулів і спірних територій, що висувалися для укладення миру, було відомо у Варшаві [7, арк. 742], але погодитися на ці умови польський король не хотів. Через це в інструкції Андрієві Морштино-

ві, виробленій 14 листопада 1654 р., говорилося, що Ян Казимир і далі мав зберігати за собою шведські королівські титули, а частина Лівонії повинна була залишатися у складі Речі Посполитої. Документ наказував послові переконувати Карла X Густава, щоб той виступив проти Московської держави в союзі з поляками. У разі ж, якби шведський король відмовився від такої війни, Морштин мав остерігати шведів від нападу на Річ Посполиту. Всупереч сподіванням шведських політиків, які з цим посольством мали надію вирішити найголовніші спірні проблеми польсько-шведських взаємин, у Стокгольмі Морштин мав провести лише попередні переговори, готуючи ґрунт для приїзду надзвичайних і повноважних послів. Про сам же термін, який повинен був визначити точну дату прибуття цих послів до Карла X Густава, мова не велася [462, с. 29].

Думки Яна Казимира стосовно організації коаліції зі Швецією проти московського царя загалом не суперечили тенденціям, що панували тоді у впливових шведських урядових колах. У грудні 1654 р. відбулося відоме засідання ріксроду, на якому мали бути вироблені основні напрями зовнішньої політики Швеції на найближчий час [388, с. 35–37; 401, с. 132–133]. На цьому засіданні канцлер Ерік Оксеншерна, Густав Бунде та інші шведські державні діячі таки обговорювали можливість, як знайти порозуміння з Річчю Посполитою, щоб після цього розв'язати нагальніші й гостріші проблеми у взаєминах з Москвою [209, с. 9, 34]. До подібної позиції спершу схилився й сам шведський король, причому не лише після того, як на згаданому ріксроді найімовірнішим об'єктом агресії Швеції у близькій війні було обрано Річ Посполиту, а й у подальшому – у перші місяці 1655 р. Після тривалих дискусій, які відбувалися з цього питання у науці, сьогодні більш-менш прийнятним залишається твердження, що остаточне рішення напасти на Річ Посполиту Карл Густав виробив лише наприкінці лютого або у березні 1655 р.

У грудні 1654 р. під час дискусій на ріксроді, маючи інформацію, що до Стокгольма їде польський посол, шведські політики вважали союз із Яном Казимиром проти московського царя кращою альтернативою, ніж напад на Річ Посполиту. Тоді майбутнє протистояння між Москвою та Швецією можна було передбачити

дуже виразно, і це питання часто дискутувалося на грудневому засіданні ріксроду. Грандіозні проекти Карла X Густава спрямувати російську торгівлю з Європою через залежні від Швеції балтійські порти повинні були призвести до неминучої війни з Олексієм Михайловичем. Зі свого боку, Москва всіма способами намагалася послабити шведські позиції і впливи у Лівонії, особливо у Ризі та інших важливих містах. У листопаді 1654 р. в Стокгольмі були твердо переконані, що після захоплення росіянами Смоленська загроза наступу московських військ на Ригу набувала цілком реальних обрисів [169, с. 383–384]. Такі наміри московського царя, як не раз підкреслювалося під час урядових обговорень у державній раді в грудні 1654 р. й березні 1655 р., дуже добре відчувалися у зв'язку з його новими литовськими титулами, якими він почав іменуватися [209, с. 15, 98].

Данило Афінський, посол до Богдана Хмельницького від шведської королеви Христини у 1654 р., повернувшись до Стокгольма восени 1654 р., писав до царя у листі від 4 (14) листопада, що у Швеції з нетерпінням чекають на приїзд польського великого посла – київського каштеляна Збігнева Горайського (відомого шведам ще з часів переговорів у Любеку у 1651, 1652–1653 рр. [542, с. 199]). За інформацією грецького дипломата, Горайський нібито мав привезти Карлові Густаву пропозиції стосовно королівських титулів і передачі земель у володіння Швеції у Королівській Пруссії та Лівонії, щоб укласти мирний договір з Яном Казимиром [146, с. 60].

У грудні 1654 р. на ріксроді шведські політики, насамперед король і канцлер Ерік Оксеншерна, дійсно узалежнювали початок війни з Москвою або Річчю Посполитою від того, які документи привезе з собою цей польський посол з приводу двох найголовніших питань: претензій Яна Казимира на шведську корону та розв'язання проблеми Ліфляндії [209, с. 8–9, 26].

За таких великих сподівань на розв'язання польсько-шведських суперечностей зрозумілим стає розчарування шведських політиків майже мізерними перспективами переговорів з Яном Казимиром, що з'явилися у Стокгольмі з появою Андрія Морштина 24 січня 1654 р. З тих відомостей, які доходили до шведської столиці напередодні його приїзду, ще з кінця листопада й протягом грудня 1654 р., було

достеменно відомо, що від Яна Казимира до них їде посол без повноважних інструкцій. За цими новинами, він повинен був лише виробити умови, щоб з Варшави прислали надзвичайного посла, яким і мав стати згаданий Горайський. Основна інформація на цю тему була отримана у Стокгольмі від шведського посланця до Польщі Йогана Мейера Лілієнталя, який повернувся звідти восени 1654 р. [265, с. 86].

У Карла Густава та його дорадників такі новини викликали великі сумніви в тому, що Ян Казимир дійсно має добру волю для розв'язання проблем з королівськими титулами, спірними територіями та іншими гострими питаннями, що вже десятиліттями не вирішувалися. У розмові з бранденбурзьким послом Йоганом Ульріхом Добчинським, який 22 листопада (2 грудня) 1654 р. отримав аудієнцію після прибуття до Стокгольма 17 (27) листопада, Карл X висловлювався скептично з приводу того, що з Морштином можна буде вести конструктивні переговори про укладення польсько-шведського договору: “Кажуть, що посол, який є в дорозі, навряд чи наділений належними повноваженнями [...]”. І далі: поляки “[...] є самі творцями свого щастя [...]” [218, с. 665]. Карл Густав скаржився на це також і французькому послові Шарлеві д'Авогуру, якому в грудні 1654 р. підтверджував, що Ян Казимир обіцяв вислати до Стокгольма повноважного посла, а відправив лише якогось шляхтича [462, с. 29]. Свої сумніви стосовно належних повноважень, з якими їхав Морштин на переговори, часто висловлював також Ерік Оксеншерна [502, с. 117]. І хоч такі новини, доволі поширені в середовищі шведських політиків наприкінці 1654 р., не були позбавлені здорового скепсису, однак це були наразі лише неофіційні позиції Карла X, канцлера та інших урядовців. Офіційний же погляд короля і членів державної ради був таким, що доки польський посол не прибуде до Стокгольма, Швеція не може остаточно визначитися зі своїм ставленням до Речі Посполитої. На початку січня 1655 р. Карл X, наприклад, писав до свого намісника в Лівонії Густава Горна, що основні акценти шведської політики будуть розставлені лише після приїзду Морштина до шведської столиці [263, с. 220, 221]. З боку шведського канцлера подібні заяви знаємо з документів

грудневого рiксроду 1654 р., коли польський посол ще не доїхав до Стокгольма [209, с. 8].

Вирушаючи в посольську дорогу, Морштин розраховував прибути до шведської столиці найпiзнiше 20 сiчня н. ст. 1655 р., однак пiсля довгих пригод на своєму шляху з'явився у там лише 24 сiчня [76, арк. 186; 513, с. 60]. Через два днi, 26 числа, вiн вiддав листи канцлеровi Ерiку Оксеншернi, а вже наступного дня у Стокгольмi було скликано державну раду для обговорення ситуацiї, що виникла у зв'язку з його прибуттям. На цьому рiксродi шведський король i канцлер пiдкреслювали, поза iншим, що пiд час майбутньої вiйни з Яном Казимиром дуже важливо було б мати пiдтримку вiд українського гетьмана, до якого планувалося вiдправити о. Данила Грека [447, с. 78–80].

Як i передбачалося, прийняли Морштина при дворi у Стокгольмi пiдкреслено непривiтно. Причиною тому були листи з титулами й королiвськими печатами Яна Казимира з ознаками спадкоємностi шведського престолу [7, арк. 740]. Карл X вiдмовився давати йому аудiєнцiю, а зустрiч зi шведським канцлером, що вiдбулася 3 лютого 1655 р., залишала мало пiдстав для надiй на успiх цього посольства. Невдовзi польському пословi вручили вимоги Карла X щодо зречення польським королем титулiв та претензiй на територiальнi володiння в польсько-литовській Лiвонiї й Королiвській Пруссiї (йшлося насамперед про балтiйськi мiста Гданськ, Ельблонг та iн.) [502, с. 130]. Усе впиралося у вiдсутнiсть повноважних iнструкцiй у Морштина.

У Карла X з'явилися небезпiдставнi пiдозри, що мiсiєю Морштина, яка, вважали шведи, могла мати бiльше шпигунський характер, Ян Казимир намагався лише виграти час [224, с. 93]. Через це укладення польсько-шведського миру на початку 1655 р. було досить примарним. Загалом дослiдники часто пiдкреслювали, що пiсля прибуття польського посла до Стокгольма Карл X розраховував не так вести з ним переговори, як отримати вiдповiдь на питання про приїзд Горайського, який мав бути повноважним послом [117, с. 145].

Пiдозри Карла X про те, що польський король зволiкав час, мали серйознi пiдстави. Причиною такого зволiкання було не лише бажання Яна Казимира вести

переговори зі шведами після того, як у польсько-литовських дипломатів з'являться додаткові аргументи, підкріплені осінньо-зимовими перемогами над українськими козаками. Тут далися також ознаки давні політичні розбіжності між польськими й литовськими політиками у самій Речі Посполитій, цього разу – щодо поглядів на необхідність примирення або зі Швецією, або Москвою. Литовський гетьман Януш Радзивіл твердо дотримувався думки, що польський король за всяку ціну повинен порозумітися з Карлом X задля укладення спільного договору проти московського царя [517, с. 53]. Звісна річ, що в устах цього політика бачимо вираження поглядів більшості магнатів і шляхти Великого князівства Литовського, якими вони були на час завершення першої кампанії Москви у Великому князівстві Литовському в 1654 р. Головний виразник литовської політики, Януш Радзивіл, був готовий не лише воювати з Олексієм Михайловичем у складі Речі Посполитої, а й піддатися шведам заради цієї мети.

Відчуваючи нещирість польського короля у взаєминах зі Швецією, литовський гетьман ще в останніх місяцях 1654 р. пробував нав'язати контакти з Карлом X [322, с. 149], а в перших місяцях 1655 р. підтримував їх, наприклад, через курляндського князя Якова. У травні 1655 р. про них повідомляв у своїх реляціях до Парижа французький резидент у Стокгольмі д'Авогур [394, с. 5]. Метою цих взаємин, зрозуміло, було утворення антиросійського військового союзу і збереження не завойованих ще Москвою земель Великого князівства Литовського [322, с. 146, 149]. При цьому він продовжував політику, яку розвивав ще попереднього року, спрямовану на примирення з Богданом Хмельницьким, і відправляв наприкінці березня 1655 р. листи до Івана Золотаренка [95, стб. 546–548; 474, с. 25].

Такі настрої у литовському суспільстві були досить поширеними ще в першій половині 1655 р., коли нова кампанія московського царя у Великому князівстві Литовському загрожувала Вільну та іншим важливим містам у князівстві [535, с. 124].

При виконанні Морштином своєї місії великі надії у Речі Посполитій покладали на посередництво французького і бранденбурзького послів у Стокгольмі – згаданих барона д'Авогура і Добчинського [56]. Доручення про те, щоб бранденбур-

зький посол у Стокгольмі сприяв виконанню Морштином його завдання, Фрідріх Вільгельм посилав до Швеції ще наприкінці 1654 – на початку 1655 рр. [218, с. 667, 668]. На одній із зустрічей зі шведським канцлером Добчинський намагався виступити посередником, переконуючи від імені курфюрста у необхідності укладення шведсько-польського союзу. Оксеншерна у відповідь заявив, що навряд чи можна буде домовитися про надійний мир з Яном Казимиром, як це було видно не лише з торішніх спроб де Бие укласти за спиною Швеції польсько-голландську лігу, а й з листів, привезених до Стокгольма теперішнім польським послом [195, с. 189]. Тим паче, що проблеми з листами польського короля, яких через титули відмовлявся приймати Карл X, дуже ускладнювали завдання бранденбурзького посередництва. За цими формальностями ховалися згадані спостереження шведських політиків щодо нещирості Яна Казимира у його взаєминах зі Швецією.

Що ж стосується французького посередництва між Швецією і Річчю Посполитою, то воно вже мало тяглість і добрі традиції, починаючи від укладення мирних статей 1629 і 1635 рр., а також від переговорів у Любеку 1651–1653 рр. [439, с. 14–15]. Восени 1654 р. кардинал Мазаріні пов'язував цю політику ще й з надіями, що покладалися французьким урядом на Єроніма Радзейовського, який у той час був у Парижі. Протягом перебування у Франції колишній коронний підканцлер говорив кардиналові про свої можливі впливи на шведів у справі примирення Карла X Густава з Річчю Посполитою [449, с. 364]. Сам же Мазаріні писав про це кілька листів до Стокгольма до свого резидента д'Авогура [179, с. 397, 406].

Зі свого боку, перебуваючи у Стокгольмі в грудні 1654 р., д'Авогур знав, що Карл X не заперечує проти примирення з Яном Казимиром за умови поступки з польського боку на користь Швеції в Інфляндії. У перших декадах січня 1655 р. д'Авогур майже з кожною поштою писав до Гданська колишньому польському послові до Швеції Генрі Каназілію, секретареві королеви Людвіки Марії й самому Янові Казимиру, щоб польський посол поспішав до Стокгольма [76, арк. 184]. Ян Казимир, зі свого боку, передавав через Морштина листи до д'Авогура з проханням втрутитися у польсько-шведські переговори. Зустрівшись у Стокгольмі, обидва дипломати обговорювали можливості Речі Посполитої для замирення з Кар-

лом Х. “Познайомилися ми з паном послом французьким, – писав Морштин 16 березня 1655 р., – але вести перетрактації справу ми мало можемо, поки не прийде поправка до листів (себто повноважні інструкції. – Я. Ф.)” [224, с. 92].

Окрім планів заручитися французькою дипломатією для роботи Морштина у шведській столиці, Ян Казимир шукав також інші способи впливу на Карла X Густава. 13 лютого 1655 р. польський резидент в Об’єднаних Провінціях Миколай де Бие писав до Морштина, що гольштинський князь Фрідріх III, тесть Карла X Густава, також пропонував своє посередництво для укладення миру між Швецією і Річчю Посполитою [224, с. 89].

Водночас шведські політики звертали увагу на те, що інструкція для посольства Морштина була розроблена одноосібно Яном Казимиром, без участі сенату. Про це, зрештою, сам Морштин писав до королівського секретаря [224, с. 88]. 3 (13) березня 1655 р., за дев’ять днів до відкриття риксдагу в Стокгольмі, його члени написали відомий у джерелах та літературі лист до senatorів Речі Посполитої, переславши цей документ до Варшави через шведського резидента у Гданську Йогана Кока [224, с. 81–87]. В ультимативній формі у цьому документі давалося зрозуміти, що вся відповідальність за невдачу польсько-шведських переговорів лягає на Яна Казимира, оскільки він відправив посла до Стокгольма без належних інструкцій і підписувався титулами, які за правом належали шведському королю.

Йоган Кок отримав цього листа на початку квітня 1655 р. й 19 квітня передав його вже примасові Андрію Лещинському [462, с. 39]. Мартин Голінський записує новини, що цей шведський гінець, який приїхав до Варшави, віддав примасові листа від членів риксдагу і поспішно, не чекаючи відповіді, вирушив у зворотну дорогу [7, арк. 742]. Однак у 20-х числах квітня примас писав навздогін Кокові, що на той час сенатори роз’їхалися на сеймики і зможуть послати спеціального гінця до Стокгольма з відповіддю лише через три тижні [207, с. 769]. Листа примаса було відправлено всупереч волі короля, і Андрій Лещинський запевнив Кока, що польські політики Речі Посполитої готові далі вести переговори з Карлом X Густавом, виславши до Швеції повноважне посольство з новими документами. Тоді, починаючи з березня 1655 р., в сенаті велися гострі дискусії про те, якою мала бу-

ти ця повноважна інструкція, як далеко Польсько-Литовська держава могла піти у своїх поступках шведам і які можна було вжити способи оборони від Карла Густава [7, арк. 740].

Головною метою листа членів шведського риксдагу, як про це відзначається в наукових працях, було, з одного боку, заявити офіційний протест Речі Посполитій через те, що польський король прислав посла без повноважень до укладення миру, а з іншого – поглибити розкол у самому польсько-литовському суспільстві між Яном Казимиром та шляхетськими станами [513, с. 74]. До того ж шведські політики були дуже добре обізнані з анархією в системі влади Речі Посполитої [419, с. 26], та й самі поляки перед ними не приховували цих проблем свого внутрішнього життя. Ян Лещинський, перебуваючи через декілька місяців після цих подій у Стокгольмі, говорив, як свідчив Ерік Оксеншерна на риксроді наприкінці липня ст. ст. 1655 р., що “[...] вони мають дві голови, а саме король і права або постанови закону” [209, с. 258].

Переконання в тому, що листом до senatorів шведи хотіли внести розкол у польсько-литовських владних колах, мав і сам Ян Казимир. 29 квітня 1655 р. він писав до французького посла у Швеції, що замислом членів шведського риксдагу “[...] було посіяти в помислах наших senatorів якусь недовіру до моєї особи” [432, с. 38; 513, с. 72]. Польський король, мабуть, мав достатньо підстав так вважати, оскільки деякі джерела свідчать, що примас і senatorи, до яких приїжджав шведський посол, не дали вичерпної інформації про цей лист ні самому королю, ні канцлерові Стефану Корицінському. Наприклад, наприкінці квітня 1655 р. коронний канцлер Стефан Корицінський писав до Яна Казимира, що йому й досі залишається достеменно невідомим завдання, з яким Йоган Кок приїжджав до примаса [11, арк. 1111]. Не виключено, що Андрій Лещинський прислуховувався до порад Яна Лещинського виробити повноважні інструкції польському послові до Швеції без участі короля, а лише за підписами примаса і senatorів [462, с. 37–38].

Самому Морштиніві, як він особисто свідчив, достеменної інформації про цей документ не дали – він не мав його копії і не знав точного змісту. Однак, судячи з дати його листа до секретаря Яна Францішка Гільбрандта від 3 (13) березня 1655

р., де він повідомляв про те, що члени шведського ріксдагу пишуть польським сенаторам про претензії до його посольських інструкцій, Морштин дізнався про цей документ у той самий день, коли він був складений [224, с. 88].

Усі сподівання Морштина на якусь можливість почати мирні переговори з Карлом X були розвіяні. Нові вірчі листи, що надійшли до польського посла наприкінці березня 1655 р., знову не відповідали тій формі, яку вимагали шведи для початку успішних переговорів [163, с. 74]. Усіма засобами Карл Густав демонстрував своє крайнє несприйняття дволикої політики Яна Казимира у його взаєминах зі Швецією. Тож, як вважали в Стокгольмі у ширших політичних колах, Ян Казимир повинен був зробити відповідні висновки. “Король у Польщі робить тепер усе можливе, щоб утримати мир і дружбу з нами. Він зрікся титулів, відмовився від трьох корон на своєму гербі без якихось вимог до нас і дуже хоче мати нас з собою проти росіян”, – наївно писав тогочасний шведський дипломат і політичний діяч Йоган Екеблад до свого батька 2 (12) квітня 1655 р. [162, с. 216; 169, с. 395].

Однак, дочекавши марно ще кілька тижнів, у середині квітня Морштин змушений був вирушити у зворотну дорогу до Варшави, куди прибув наступного місяця. Тоді ж, у травні, новини про невдачі його посольської місії дійшли й до Москви [265, с. 130].

Відверто кажучи, для польського короля це була гра з вогнем не лише з огляду на наслідки, які Річ Посполита мала пережити після того, як Карл X почав би війну. Ян Лещинський, наприклад, допускав імовірність ще більших небезпек, які могли виникнути у разі, якби союз проти Речі Посполитої було укладено між Москвою і Швецією. Про це він писав 9 лютого 1655 р. до Лукаша Опалінського з уїдливими нотками, повідомляючи, що шведський посол, який прибув до Варшави у відповідь на торішнє посольство Каназілія, “przez zemby” говорив такі речі. Цей посол запевняв, що такий розвиток зовнішньої політики новообраного Карла X може бути цілком можливим у разі, якщо Річ Посполита не укладе з ним мирного договору [11, арк. 1059]. Історики нерідко наголошували на тому, що тогочасне напруження у шведсько-московських взаєминах було доброю передумо-

вою, щоб – за логікою розвитку міжнародної політики – Карл X Густав надав польському королеві військову допомогу проти Москви [467, с. 446; 502, с. 128–129].

Дискусії у науці про те, коли саме шведи прийняли остаточне рішення напасти на Річ Посполиту, напевно, належать до одних з найцікавіших у дослідженнях з історії східноєвропейської кризи середини XVII ст. [357, с. 195–199]. Полярність думок істориків тут досить велика: від визначення початку такого курсу в 1652 р. (а від коронації Карла X він лише розвинувся) до рішень на засіданнях ріксдагу у березні й квітні 1655 р. У шведській науці найбільший вплив тут мали дослідження Фредеріка Фердинанда Карлсона, Нілса Едена і українського історика Богдана Кентржинського [388, с. 7–8, 16, 20–21; 451, с. 184–185; 513, с. 22–27, 59, 77–78, 88–90].

Джерела шведського і польського походження донесли до нас багато важливих відомостей на цю тему. Деякі з них хотілося б навести. Перш за все, тут важливо відзначити, що на обговореннях грудневого ріксроду, особливо у висловлюваннях шведського канцлера Еріка Оксеншерни, переважала не ідея почати війну саме з Річчю Посполитою, а заклик озброюватися і зробити вибір між двома країнами (не враховуючи Данії), проти яких ця війна найвірогідніше мала розв'язатися – між Московською державою і Річчю Посполитою. Остаточне рішення з цього приводу узалежнювалося від політики Яна Казимира і його бажання прийняти вимоги Карла X [209, с. 13, 16].

Така позиція ріксроду, який не виключав нової війни з московським царем, мала певний відгомін у шведському суспільстві. У березні 1655 р. відомий нам Йоган Екеблад, наприклад, писав зі Стокгольма, що на літо війна розпочнеться проти Росії або Німеччини [169, с. 388], але про Річ Посполиту він не згадував. Варшавські авізи, що були занотовані Голінським і датувалися початком березня 1655 р., свідчили, що перші враження у Морштина після приїзду до Стокгольма були такими, нібито шведський король вибирається на війну проти Москви в союзі з польським королем [7, арк. 740]. Лише з плином часу, не отримуючи аудієнції від Карла Густава і вислуховуючи претензії шведів, посол почав усвідомлюва-

ти, наскільки безнадійною є його місія без повноважних інструкцій і наскільки ближчою для Речі Посполитої стала загроза шведської інтервенції. У кожному разі, про важливість миру (а не війни) з Росією говорилося вже на засіданнях державної ради у Стокгольмі 20 (30) і 21 (31) березня 1655 р. [209, с. 83, 96] – отже, у той час питання наступу на Польсько-Литовську державу в принципі було вирішене. У ці місяці 1655 р. в урядових колах у Стокгольмі називався навіть приблизний термін виступу Карла Густава проти польського короля – кінець травня [169, с. 395].

Політики Речі Посполитої мали б якось діяти, перешкоджаючи Карлові X втілити такі агресивні задуми, однак у Варшаві на це реагували дуже мляво. Ян Казимир і далі відмовлявся відправити Морштиніві вірчі листи, у яких задовольнялися б вимоги шведів для укладення договору. 12 березня у Варшаві зібралася рада сенату, куди було запрошено й бранденбурзького посла з листами курфюрста, в яких повідомлялося про плани шведів розпочати наступ на Корону Польську. На цьому засіданні від Яна Казимира вимагали якнайшвидше скликати сейм, а до Швеції негайно відправити повноважні інструкції або вислати нового посла з надзвичайними повноваженнями [482, с. 121–122].

Проте Ян Казимир і далі вперто зволікав з сеймом, який пропонував зібрати аж у жовтні. З цим категорично не погоджувалося його найближче оточення. Ще в лютому 1655 р. Ян Лещинський з тривогою писав до Лукаша Опалінського, що як не розв'язати шведську проблему зараз прийнятними для Карла X пропозиціями, то вона буде розв'язана “нашою руїною” після вірогідного об'єднання шведів з Москвою [76, арк. 184–185]. 31 березня 1655 р. під тиском примаса та інших високих урядовців король таки змушений був видати універсали про скликання сейму на 19 травня [89, с. 36–37; 486, с. 232]. У той час неминучість конфлікту Речі Посполитої зі Швецією ставала все виразнішою у польсько-литовському суспільстві, що засвідчила сеймикова кампанія напередодні скликання сейму: шляхта багатьох воєводств висловлювалася за нагальну потребу укласти мирний договір з новим шведським королем. Категоричну вимогу порушити це питання на варшав-

ському сеймі знаходимо, наприклад, у постановах елекційного сеймику Волинського воєводства від 28 квітня н. ст. 1655 р. [129, с. 345].

Наполегливість впливових діячів при коронному дворі й активна позиція цілого шляхетського суспільства, що виражалася під час роботи сеймиків, змусила Яна Казимира все ж поступитися – інструкції великому послові до Карла X Густава київському каштелянові Збігнєву Горайському були таки вироблені. У квітні 1655 р. Горайський вирушив до Стокгольма, і чутки про нього дуже швидко дійшли до шведської столиці. Наприкінці того самого місяця у Швеції говорили, що новий польський посол “[...] має наказ дати нам всіляку сатисфакцію”, – як писав Екеблад у своєму листі від 10 (20) квітня 1655 р. [169, с. 398]. Проте цим планам не судилося здійснитися, оскільки Горайський передчасно помер у дорозі, “не доїхавши до Гданська”, – зазначалося у польських та німецьких авізах [219, с. 364]. Попри це, у середині травня, коли до Швеції ще не дійшли новини про його смерть, у Стокгольмі на нього чекали з надією, що він привезе добрі пропозиції стосовно миру з Річчю Посполитою [214, с. 423]. Проте на той час при дворі Карла X з усією виразністю відчували, що переговорний процес між Річчю Посполитою і Швецією зайшов у глухий кут.

У відповідь на лист шведських senatorів від 3 (13) березня 1655 р. до Стокгольма було відправлене посольство Жабінського з листом від примаса і польських станів, укладеним на сеймі 24 травня, але датованим тиждень перед тим – 15 травня з Ловіча [202, с. 3–6]. Ця нехитра маніпуляція датами була зроблена для того, щоб засвідчити перед шведами, нібито лист було укладено ще перед початком роботи сейму, який відкрився 19 травня 1655 р.

Польський посланець прибув з цим листом до шведської столиці 21 червня, а вже через три дні, 14 (24) числа, відповідь senatorів Речі Посполитої розглядалася на засіданні шведського ріксроду після аудієнції, що її дав послові канцлер Ерік Оксеншерна [209, с. 211; 153, с. 82, 83]. Уже після цієї зустрічі з канцлером та іншими шведськими урядовцями Жабінському стало цілком зрозуміло, що Карл X Густав активно готується до війни з Річчю Посполитою і має намір вторгнутися до Великопольщі. Про такі висновки він писав наприкінці червня до примаса і вели-

ких послів Яна Лещинського та Олександра Нарушевича, які на той час уже під'їжджали до Стокгольма [153, с. 85–86].

Тим часом, після смерті Горайського питання про повноважну інструкцію послам до Швеції, як і про саме посольство, в Речі Посполитій знову відкладалося з місяця на місяць. У Стокгольмі таке зволікання з посольством сприймали, як відтягування часу польським королем [196, с. 561]. З усією гостротою це питання польсько-литовські політики знову порушили на скликаному 19 травня варшавському сеймі, на якому було вирішено відправити до Швеції нових повноважних послів.

Проте ці заходи були занадто запізнілими, щоб врятувати ситуацію. Шарль д'Авогур, наприклад, писав зі Стокгольма до французького резидента у Лондоні Антуана Бордо, повідомляючи про свої спостереження, згідно з якими хоч які б умови до Швеції було привезено з цим посольством, Карл X навряд чи на них погодиться і мирного договору таки не укладе [214, с. 414]. Такі настрої французький резидент передав і до двору Людовіка XIV. 9 квітня 1655 р. Мазаріні відписував польській королеві Людвіці Марії на її часті звернення щодо дипломатичного втручання у польсько-шведські відносини. Кардинал згадував, що, попри велике бажання Франції примирити Карла X Густава з Річчю Посполитою, польський король – як доповідав д'Авогур до Парижа – висуває такі вимоги, які не можуть бути прийнятними на переговорах [462, с. 36].

Завдання великих послів до Стокгольма ще у квітні 1655 р. передбачалося покласти на ленчицького воєводу Яна Лещинського й на литовського референдаря Олександра Нарушевича. Їхні кандидатури для цієї дипломатичної місії не були випадковими, оскільки свого часу, у 1651 р., вони обоє разом зі Збігневом Горайським були учасниками перетрактацій зі Швецією в Любеку [482, с. 105].

Після прибуття 21 травня примаса Андрія Лещинського до Варшави на сейм [465, с. 294], наступного дня король призначив комісію для укладення інструкції послам. До її складу ввійшло вісім senatorів на чолі з примасом та канцлером і вісімнадцять сеймових послів з провінцій (одним із них був київський підкоморій Юрій Немирич, відомий пізніше своїми службами у Війську Запорозькому) [409,

с. 90]. 29 травня Янові Лещинському було видано вірчий лист від Яна Казимира з повноваженнями для мирних переговорів. Задля того, щоб у Стокгольмі знову не закидали послам, як це було з Морштином, що вони були відправлені лише королем, а не сеймом, цей лист підписали, окрім Яна Казимира, також сенатори і сеймовий маршалок Ян Казимир Умястовський. Документ було скріплено не печаттю короля, а примаса, на якій не було надписів зі шведськими титулами і зображень у гербі трьох корон. Такий самий лист з повідомленням про призначення повноважних послів на польсько-шведські переговори Ян Казимир надіслав Карлові Густаву [224, с. 99–101]. До цих посольських документів Людвіка Марія додавала ще й лист із привітаннями для шведської королеви Ядвіги Елеонори [224, с. 108].

Новини про те, що Річ Посполита відправляє посольство до Стокгольма, ширилися дуже швидко. У травні 1655 р., ще до того, як у Варшаві відкрився сейм, відомості про це вже були в таборі Богдана Хмельницького, до якого саме в той час від Карла X через Москву прибув о. Данило Афінський. Знаючи, як дразливо у Москві ставилися до відносин Речі Посполитої зі Швецією, гетьман писав до Олексія Михайловича й московських урядовців, що польський король відправив послів до Стокгольма, аби відступити свої титули шведам задля укладення союзу проти царя [112, с. 426-428].

Ян Лещинський, як ми бачили з його скептичних оцінок місії Морштина, був тією фігурою, яка у Речі Посполитій давно вже закликала до миру зі Швецією. Він гостро звинувачував короля в тому, що той формалізував цю справу, зволікав час і самі переговори вів на власний розсуд, без участі сенаторів та інших політиків. “Не кожен відважиться їхати вести перетрактації про мир, бо зрозуміло, що не вдасться домовитися про такий, що його добрий громадянин бажав би вітчизні”, – писав Ян Лещинський до підканцлера Андрія Тшебіцького 10 травня 1655 р. незадовго до відкриття сейму, готуючись лише наступного місяця вибратися в дорогу і вважаючи це занадто пізнім терміном [224, с. 98]. Однак, усупереч ситуації, що склалася у польсько-шведських відносинах, коли війна вже була невідворотною і Карл X почав підготовку до переговорів з курфюрстом про військовий союз

проти Речі Посполитої [493, с. 427–428], Лещинський не вважав ще справу цілком безнадійною. Відправивши пошту до канцлера Еріка Оксеншерни з повідомленням про своє швидке прибуття до Стокгольма [169, с. 407–408], Ян Лещинський у листі з Гданська до примаса від 18 червня 1655 р. хоч і писав, що шведський король та його військо уже цілком були готові до війни, але висловлював надію на неоднозначне ставлення до планів Карла Густава з боку самого шведського суспільства. У Швеції найбільше прихильників до війни з Річчю Посполитою, як він писав, було лише серед військових [76, арк. 236, 241]. Про опозицію шведського духовенства і простолюду до військових планів Карла X Густава писав 26 червня 1655 р. зі Стокгольма до примаса також інший посол до Швеції, який прибув туди перед Лещинським і Нарушевичем, – згаданий Жабінський [153, с. 86].

Ці розрахунки Лещинського на неоднозначність думок шведського суспільства не були позбавлені раціонального зерна. Таку ситуацію, де опозиція з боку духовних станів, міщан і селян до військових планів у Швеції була досить відчутною, усвідомлював також і Карл X. Грандіозне озброєння Швеції, яке здійснювалося з кінця 1654 р., її внутрішнє економічне напруження, базоване на політиці редукції, що проводилася шведським урядом як засіб для пошуку фінансів на озброєння країни, – усе це змушувало шведського короля приймати рішення, які не мали популярності у різних верствах суспільства [387, с. 237–264; 411, с. 185–189; 412, с. 27–48, 57–63]. Задля того, щоб бодай якось змінити опінію про внутрішню ситуацію в країні й довести необхідність своїх мілітарних приготувань, шведський король та його дорадники розвинули велику пропагандивну роботу, зокрема через церковні проповіді, друк і розповсюдження численних брошур, “летючих листків” та друкованих памфлетів [430, с. 132–138].

Як і у випадку з посольством Морштина, для виконання посольського завдання Лещинського і Нарушевича польський король покладав велику надію на посередницьку підтримку інших правителів. 29 травня 1655 р. у той самий день, коли було видано вірчий лист послам до Швеції, Ян Казимир відправив ще три інші листи з повідомленням про це повноважне посольство – до французьких послів у

Стокгольмі, курфюрста Фрідріха Вільгельма (про цей документ ітиметься окремо) та курляндського князя [73, арк. 231–232, 233, 235].

Французький король Людовік XIV сам виявляв великі ініціативи для укладення польсько-шведського миру. Згадаймо посольську місію Антуана де Люмбреза до Берліна у травні – червні 1655 р. [418, с. 149, 484], постійні заклики французького посла у Стокгольмі д'Авогура до Яна Казимира, що лунали з кінця 1654 р. у зв'язку з чутками про завдання Морштина, поки той їхав до Стокгольма, та ін. Мазаріні також плів інтриги, створюючи ґрунт для антигабсбурзької політики в Європі. Для цього він підтримував ідею польсько-шведського примирення і листувався у цій справі з польською королевою Людвікою Марією [462, с. 36]. У травні – червні 1655 р. чутки про повноважне посольство до Стокгольма і офіційне звернення польського короля за посередництвом заохотили французьких політиків до нових пропозицій. У той час д'Авогур не переривав свого листування з Каназілієм, який і далі перебував у Гданську. Приїхавши до цього міста по дорозі до Швеції, Лещинський на зустрічі з Каназілієм отримав від нього листи й поради д'Авогура не тільки про політичну ситуацію у Швеції, а й про можливість переговорів з Карлом X Густавом [11, арк. 1123]. У самому ж Стокгольмі французький резидент пересилав вітання Лещинському й Нарушевичу одразу після їхнього прибуття до шведської столиці, маючи ще перед тим, наприкінці червня, зустрічі з Жабінським [224, с. 103].

Що ж стосується Бранденбурга, то в лютому й березні 1655 р. з Берліна до Варшави продовжували надходити нові перестороги про загрозу для Корони Польської від шведів (зокрема, через згадане посольство Курцбаха-Завадського до польського короля). Інформація ця поширювалася серед сенаторів та інших польських урядовців, викликаючи тривогу і невдоволення тим, що Морштин у той час перебував у Стокгольмі без належних повноважень. “[...] нам принесено свіжі перестороги від курфюрста й. м. бранденбурзького про небезпеку, який сильно твердить про шведів, що нам мають бути підозрілими”, – писав Ян Лещинський до надвірного маршалка Лукаша Опалінського у листі від 9 лютого 1655 р., додаючи з тривогою: “[...] шведи сильно озброюються [...]” [153, с. 85].

Ян Казимир ніяк не зважав на заклики курфюрста та інших політиків знайти порозуміння з Карлом X. Проте він добре розумів, що на північних теренах королівства від позиції Бранденбурга-Пруссії залежить дуже багато, у т. ч. й можливість укласти польсько-шведський союз на вигідних для Речі Посполитої умовах. Однак шведсько-бранденбурзькі відносини того часу завдавали Янові Казимиру багато неприємних клопотів. Тривоги у Варшаві додавало, зокрема, те, що на початку 1655 р. ширилися новини про часті посольства від Карла Густава до Берліна [7, арк. 732]. 16 березня 1655 р. у своєму листі до курфюрста, відправленому до Берліна через коронного віце-інстигатора Яна Танського, польський король наказував зміцнити охорону портів Князівської Пруссії, заборонивши надавати бранденбурзькі й пруські землі для транзитного пересування шведського війська. Повідомляючи про відправлення посольства Збігнева Горайського до Стокгольма, Ян Казимир пропонував Фрідріхові Вільгельму, окрім його власного посередництва, використати також впливи на шведського короля з боку гольштинського князя Фрідріха III та курляндського Якова. Обоє вони, за задумом Яна Казимира, повинні були переконувати Карла X Густава не починати війну з Річчю Посполитою й укласти з нею мирний договір [221, с. 176]. Водночас Ян Казимир домагався у курфюрста дозволу на вербування німецького війська проти шведів [265, с. 143]. У цілому таку діяльність Фрідріха Вільгельма, спрямовану на його власне посередництво під час польсько-шведських переговорів і на пошуки впливів з-поміж інших князів та курфюрстів у цій справі, король заохочував новими пропозиціями стосовно звільнення пруських земель від мита або зменшення податків на торгівлю [491, с. 36].

Згадку про Князівську Пруссію містили й новини, які дійшли до королівського двору у Варшаві, про осіннє 1654 р. посольство від шведського короля до Берліна на чолі з Карлом Христофором Шліппенбахом. Його завданням було прозондувати в Берліні, як курфюрст поставиться до ймовірного транзитного використання бранденбурзької та пруської території для переходу шведських військ до Польщі. У разі позитивних настроїв у Берліні Шліппенбах мав домагатися створення спільних шведсько-бранденбурзьких військових осередків у Пилаві, Мемелі та

інших пруських портах. Карл X пропонував курфюрстові відшкодування у Польщі, якщо Фрідріх Вільгельм передасть деякі порти у володіння Швеції (ішлося, як у Берліні відчували з усією гостротою, про претензії на ці самі міста – Пилаву й Мемель) [510, с. 10–20].

Витоки цих вимог Карла Густава слід шукати у взаєминах Швеції та Бранденбурга з часів Тридцятилітньої війни, де питання Пилави й Мемеля, а також переходу шведських військ через бранденбурзьку територію порушувалися в такому самому протистоянні. Батько Фрідріха Вільгельма курфюрст Георг Вільгельм у той час докладав всіляких зусиль, аби не дати шведському королеві Густаву Адольфу висадитися з військами на його території для розгортання війни проти Австрії та Речі Посполитої. Проте йому це не вдалося, й у липні 1630 р. шведський король розпочав свій наступ у Європі з-під Щеціна через померанські землі [468, с. 28; 503, с. 312–323].

Навесні 1655 р. Бранденбург-Пруссія опинилася на великому роздоріжжі у виборі своєї зовнішньої політики в умовах шведського озброєння. У березні 1655 р., як уже згадувалося, відбулося засідання державної ради в Берліні стосовно вибору напряму зовнішньої політики країни. Наступного місяця, у квітні, за ініціативою бранденбурзького міністра Георга Фрідріха Вальдека при курфюрсті було створено постійно діючий орган – військову раду (Kriegsrath), яка мала б відповідати за організацію армії і збір коштів на формування регіментів, для нагляду над чим призначалися головний і регіональні військові комісари [444, с. 174]. На той час агресивні плани Карла X не лише щодо Корони Польської, а й значної частини Великого князівства Литовського і Курляндії були очевидними для електора. Якщо додати до цього домагання шведів оволодіти прибалтійськими портами Князівської Пруссії й змусити курфюрста дати дозвіл на транзитне використання його території шведським військом, чого Фрідріх Вільгельм старався уникнути, то стає зрозумілим гостре занепокоєння, яке в Берліні тоді відчувалося.

Одночасно з цим наприкінці квітня 1655 р. розроблялася інструкція іншому польському послові, королівському секретарю Бартольдові Раутенфельзу, що була готова вже 1 травня [219, с. 366–367]. Новий посол повіз до Берліна пропозиції

для Фрідріха Вільгельма самому виступити посередником на переговорах з Карлом X. При цьому підтверджувалися також і наміри, висловлені попереднім польським посольством, взяти за інших посередників гольштинського та курляндського князів. Загалом настрої, який відчувався в цій інструкції, був співзвучний закликам електора останніх місяців щодо об'єднання країн для війни з Москвою. Курфюрстові давалося повноваження для укладення миру з Карлом X, але умови, які висував Ян Казимир через свого посла, були далекими від реальної ситуації, що склалася у польсько-шведських відносинах на той час. Це стосувалося не лише таких глобальних проблем, як польсько-шведське розмежування територіальних впливів у Лівонії, Естонії та інших прибалтійських провінціях, а й звичайних питань, які з суто формального боку не давали доброго ґрунту до порозуміння: наприклад, щодо королівських шведських титулів – польський король пропонував затримати їх за собою до своєї смерті й просив за це компенсації у 200 тис. талерів [413, с. 19]. До того ж видно було, що інструкція Раутенфельзові вироблялася, як і у випадку з Морштином до Стокгольма, самим лише королем, а не сенатом і цілою Річчю Посполитою. Це викликало в курфюрста додаткову стурбованість стосовно того, чи шведи відгукнуться на такі переговори. Одним із найважливіших завдань, що ставилися перед Раутенфельзом, було застерегти Фрідріха Вільгельма від дозволу на транзит шведської армії через його територію, не кажучи вже про військову допомогу курфюрста польським воєводствам без відома Яна Казимира.

Як результат у Берліні це посольство не сприйняли таким, що через нього можна було б розв'язати проблему з Карлом X Густавом, а сам курфюрст відмовився брати участь у дальших перемовинах зі шведами на умовах, що висувалися Яном Казимиром. Умови, надіслані останнім до Берліна з Раутенфельзом, не лише змусили курфюрста відмовитися від посередництва, – вони також засвідчували, що його діяльність, скерована на шведсько-польське примирення, не знаходила належного відгуку в оточенні польського короля. Мимоволі ця обставина штовхала Фрідріха Вільгельма з двох загроз обрати меншу, приступивши до обговорення важких пропозицій Швеції. Тим паче, що навесні 1655 р. Карл X Густав намагався

дедалі більше контролювати бранденбурзьку політику. Так, наприкінці березня до Берліна прибув резидент шведського короля Бартоломей Вольфзберг, який писав до Стокгольма часті звіти про настрої, що панували при дворі курфюрста у той час [221, с. 170–172].

Інструкції курфюрста Георгові Фрідріху Вальдеку та Отто Шверіну, послам на переговори зі Швецією, що мали розпочатися у Щеціні, були видані 4 і 5 липня 1655 р. [223, с. 205–214; 539, с. 18]. З боку шведського короля на цю комісію відправилися відомі дипломати Бенгт Оксеншерна і Йоган Лілієштрьом, наказ яким Карл X видав 19 (29) травня 1655 р. [539, с. 13–14]. Приблизно тоді ж, у травні 1655 р., на думку істориків, у політиці курфюрста відчувається завершення етапу, коли він вагався у виборі свого місця у міжнародних відносинах, і починається період активних переговорів зі шведами про союз [263, с. 223–224]. Самуель Пуфендорф записує, що одразу після того, як у Берліні було вислухано пропозиції Раутенфельза, Фрідріх Вільгельм відправив до Стокгольма двох послів з повідомленням, що поляки навряд чи є щирими у своєму прагненні вести переговори з Карлом Густавом [195, с. 198].

Останнє перед нападом шведів звернення Яна Казимира до курфюрста по допомогу в укладенні миру було надіслано з Варшави до Берліна у зв'язку з відправленням до Стокгольма повноважних послів Яна Лещинського та Олександра Нарушевича. У згаданому вже нами листі від 29 травня 1655 р. король повідомляв Фрідріха Вільгельма про це посольство, запрошуючи його виступити посередником разом з Людовіком XIV та курляндським князем Яковом [73, арк. 231–232]. 6 липня 1655 р. – себто наступного дня після прибуття Лещинського та Нарушевича до шведської столиці – секретар посольства Йоаким Пасторій зустрічався з бранденбурзьким резидентом у Швеції у цій справі [224, с. 105].

Однак електор, хоча й відправив на варшавський сейм свого посла Йогана Овербека, але у той період уже досить скептично ставився до можливостей примирити Річ Посполиту і Швецію. Не маючи спеціальної сесії, пруські послы на сеймі отримали аудієнцію у Яна Казимира 4 червня 1655 р., де їхні інтереси представляв хелмінський біскуп Ян Гембіцький [486, с. 236, 245]. Через це не дивно,

що посольство Овербека на сейм мало тільки формальне значення. Як зазначалося вже, на той час Фрідріх Вільгельм уже визначився зі своєю зовнішньою політикою і готувався до переговорів зі шведами у Щеціні. А вже на час прибуття Лещинського та Нарушевича до Стокгольма та якихось кроків, що робилися ними перед бранденбурзьким резидентом у Швеції для підтримки Речі Посполитої, переговори Фрідріха Вільгельма з Карлом X Густавом у Щеціні були вже розпочаті [418, с. 153–160].

Курляндія, на яку Ян Казимир покладав надії у справі посередництва зі Швецією, також опинилася на перехресті політичних інтересів великих країн, які в глобальних планах боротьби за Балтику хотіли нав'язати їй свій протекторат. Згадка про князя Якова у наведеному листі Яна Казимира до Фрідріха Вільгельма від 16 березня 1655 р. також не була випадковою, оскільки дружина Луїза Шарлотта курляндського князя була рідною сестрою бранденбурзького електора [392, с. 37]. До того ж серед європейських правителів князь Яків мав певний авторитет. Він, зокрема, купив у Фердинанда III титул князя Священної Римської імперії, що давало йому право брати участь у з'їздах імперії поряд з німецькими князями [240, с. 170; 391, с. 131, 141]. Отже, за розрахунками польського короля, князь Яків міг би шукати впливів на Карла X також і через Австрію.

У той період Курляндії загрожували дві головні небезпеки. З одного боку, у березні й квітні 1655 р. російські воєводи вели з князем Яковом переговори про його підданство та невтручання у польсько-московську війну [229, с. 3]. З іншого, – відбувалася загрозлива концентрація шведських військ у Фінляндії та Лівонії, а Карл Густав видав розпорядження своєму намісникові Густаву Горну вести переговори з курляндським князем про добровільну передачу Швеції основних міст його країни. Отож перед перспективами нападу московських або шведських військ курляндський князь Яків змушений був проводити гнучку, виважену та обережну політику компромісів і нейтралітету [424, с. 51]. Великі надії у той період він покладав на своє посередництво для укладення миру між Швецією і Росією [398, с. 5]. Така його діяльність, яку порівнювали з політичною майстерністю курфюрста Фрідріха Вільгельма, отримала високі оцінки істориків [471, с. 428].

Отож у першій половині 1655 р. князь Яків не зникав з політичних планів польського короля, який не відмовлявся від ідеї використати його як посередника на переговорах зі Швецією поряд з могутнішими правителями Європи. Такі самі надії на посередництво Курляндії напередодні нападу шведів на Річ Посполиту висловлював у листах до князя Якова і литовський гетьман Януш Радзивіл [446, с. 23–24]. Однак приблизно у той самий час, коли князь отримав листи від польського короля з проханням виступити посередником, до Курляндії надійшов лист Карла X від 1 (11) червня 1655 р. із закликом до переговорів про союз проти поляків [73, арк. 237–238]. З огляду на те, що Москва також цікавиться Курляндією, про що у Швеції говорилося ще на засіданні грудневого ріксроду [209, с. 34], подібний крок Карла Густава у глибшому підтексті скеровувався також і проти претензій Олексія Михайловича на панування в цьому регіоні. Лист шведського короля звучав як погроза, оскільки в ньому йшлося про безпеку для самого князя Якова, цілісність його князівства та збереження життя підданих.

Увага Карла X до цього регіону зміцнювалася, коли за день перед тим, 31 травня (10 червня) він видав інструкцію Магнусові де ля Гардье для його призначення замість Густава Горна намісником Ліфляндії. В інструкції було наказано рушити з військами і захопити польсько-литовську Лівонію з Динабургом, частину земель Великого князівства Литовського (утримуючись наразі на відстані від російських військ і території впливу царя), змусити курляндського князя прийняти шведську протекцію і вести про те саме переговори з литовськими та жмудськими князями [506, с. 209].

Опинившись між Сціллою і Харібдою – на перехресті московських та шведських претензій, князь Яків, однак, будував плани, як зберегти добрі взаємини з Яном Казимиром. Найкращим виходом у цій ситуації для Курляндії, як і для Бранденбурга, була б війна об'єднаної польсько-шведської армії з російським царем. У таких критичних обставинах, відповідаючи на часті заклики Яна Казимира стосовно його впливів на Швецію і намагаючись забезпечити свій нейтралітет, курляндський князь Яків відправив посольство до Стокгольма на чолі з канцлером Мельхіором Фелькерсамбом [470, с. 166]. У Стокгольмі цей посол мав зустрі-

чі з секретарем польсько-литовського посольства Пасторієм, який 6 липня 1655 р. здійснив до нього візит від імені повноважних послів Речі Посполитої [224, с. 61, 105]. Водночас, протягом кінця липня й у серпні, князь Яків обмінювався листами й посольствами також і з Магнусом де ля Гардьє, який від 13 (23) липня перебував у Ризі [424, с. 32, 51–52].

Окрім французьких, бранденбурзьких, курляндських та гольштинських посередників для переговорів зі Швецією польські політики мали ще надії на допомогу інших правителів. У своєму діаріуші Йоаким Пасторій записує, зокрема, відомість про свій візит у цій справі до португальського посла у Стокгольмі [224, с. 105]. Посол цей, проте, навряд чи міг допомогти Лещинському і Нарушевичу – вже через декілька днів після їхнього прибуття до Стокгольма Карл X Густав, остерігаючись шпигунства на користь Португалії, вислав його зі шведської столиці до Гамбурга [434, с. 716; 477, с. 100–101].

Поза тим величезні надії у Яна Казимира були також на підтримку великих послів данським резидентом при дворі Карла X Педером Юлем. Зважаючи на прихильність до польського короля Голландії і на спільність інтересів Данії з політикою Йогана де Вітта на Балтиці в середині 50-х років XVII ст., для данського короля Фредеріка III тут могли б відкриватися великі можливості істотно впливати на польсько-шведські переговори. Окрім зустрічі Пасторія з данським послом Педером Юлем, яку автор щоденника записує під датою 6 липня, через три дні, вже після аудієнції у Карла X, данського резидента відвідали й самі великі послы Лещинський і Нарушевич [224, с. 105, 111].

Такими були розрахунки польського уряду й самих повноважних послів на міжнародну політику, яка повинна була сприяти дипломатії Речі Посполитої уникнути шведської війни.

Повноважні послы Речі Посполитої вирушили до Стокгольма з Гданська 24 червня 1655 р. Найближчими днями вони стали свідками великого скупчення й пересування шведських військ і флоту на Балтиці, що розцінювалося ними як підготовка шведів до наступу на Корону [76, арк. 240–241]. Прибувши до Швеції 30 червня, Лещинський і Нарушевич відправили попереду себе до столиці секретаря

Пасторія з повідомленням про свій приїзд. Під вечір 5 липня, за день до завершення роботи риксдагу, який тривав мало не чотири місяці, вони вже були у Стокгольмі [171, с. 149].

Незважаючи на те, що приїзд польсько-литовського посольства з надзвичайними інструкціями був запізнитим, він викликав помітне зацікавлення з боку стокгольмського двору. Шведський канцлер Ерік Оксеншерна, повідомивши короля про прибуття Лещинського і Нарушевича, зібрав раду для обговорення цієї ситуації. При дворі одразу призначили комісарів для перемовин з послами. Представництво цих комісарів, яких очолював сам канцлер, було досить значним, і до їхнього складу ввійшли ще й інші видатні шведські політики та дипломати того часу, як-от Магнус де ля Гардье або Ляш Кантештен, який мав досвід попередніх польсько-шведських зустрічей у Любеку з 1651 р. Зберігаючи в пам'яті сумну історію з паперами Яна Казимира, виданими Морштинові, до Лещинського і Нарушевича послали спершу за копіями вірчих листів до шведського короля [224, с. 103].

Послів приймали з великими почестями, але ведення перетрактацій з ними зовсім не відповідало такій формі прийняття. Тоді ні для кого вже не було таємницею, що будь-які кроки шведів у напрямі переговорів з польсько-литовськими послами були викликані лише необхідністю дотриматися формальної процедури. За такою політикою приховувалися плани Карла X у перспективі не відкидати остаточно можливостей для перемовин і скористатися ними в разі невдалих військових дій після вторгнення до Речі Посполитої або на випадок загрози укладення польсько-московського союзу проти Швеції. Про посередницькі заходи австрійського імператора в цій останній справі у Стокгольмі на той час мали вже достовірні відомості. Характерно, що накази про наступи в Померанії та Лівонії Карл X видав ще до того, як почалися переговори з польськими послами у шведській столиці, про що згадував Ян Лещинський у листах до Януша Радзивіла [76, арк. 249]. Голова посольства пояснював таку суперечність шведської політики тим, що перед початком нападу шведи забезпечували собі дипломатичний відступ, знаючи, що якби навіть їм не поталанило у новій війні, то політики Речі Посполитої все

одно були б схильні до перемов [11, арк. 1166]. Багато для Корони Польської і Великого князівства Литовського залежало тепер на тому, чи коронні війська стримають натиск шведів на ріці Нотеці. У разі, якщо польська армія не виконає цього завдання, то умови Карла X, вважав ленчицький воєвода, на наступних переговорах будуть незмірно важчими [76, арк. 245, 254–255].

7 і 8 липня у таких, можна сказати, приречених на невдачу умовах Лещинський і Нарушевич отримали аудієнції у короля й канцлера. Посли марно намагалися привернути увагу до небезпеки для Швеції з боку московського царя і необхідності укладення польсько-шведського союзу проти Росії [171, с. 149]. На репліки шведських урядовців стосовно листів, з якими приїжджав Морштин кілька місяців тому, Лещинський відповідав, що чужоземні титули вживалися й іншими монархами, зокрема французьким або англійським, однак така справа не могла бути підставою для оголошення війни [224, с. 106, 107, 110]. Зрештою, шведи наполягали на тому, щоб проблему титулів було вирішено першочергово, і після невдалих спроб Яна Лещинського перенести розгляд цього питання насамкінець переговорів, послы змушені були заявити, що Ян Казимир погоджується зректися титулів, які мали належати Карлові Густаву. “[...] готовий й. к. м. все зробити прилюдно, і це зробить [...]”, – описував Лещинський цей епізод у листі до примаса [76, арк. 243].

Намагаючись нав’язати польсько-литовським послам перевагу від своєї військової та дипломатичної присутності, шведи хотіли перенести перетрактації з Лещинським і Нарушевичем до Щеціна, де тоді збиралися війська Карла X і почала роботу шведсько-бранденбурзька комісія [462, с. 64]. Лещинський та його товариші усвідомлювали, що цим кроком шведи втягують їх у такі переговори, які мали нав’язати Речі Посполитій важкі умови [76, арк. 244]. У Стокгольмі Лещинський вимовлявся перед шведськими комісарами тим, що в нього немає повноважень продовжувати перемови у Щеціні, заявляючи, що вони мають завершитися там, де почалися [224, с. 111, 120].

3 (13) липня 1655 р. Карл X виїхав зі Стокгольма в похід на Польщу, ніби наглу попросившись уранці з Лещинським та Нарушевичем [171, с. 149]. Отож

невідворотність нової війни, яка розпочалася через кілька днів, прирікала місію польсько-литовського повноважного посольства на повну невдачу. Наступного дня послы обмінялися листами зі шведськими комісарами, з якими після коротких дискусій зобов'язувалися продовжити переговори у Щеціні рівно через місяць – 4 (14) серпня 1655 р. [529, с. 340–341].

18 липня Ян Лещинський і Олександр Нарушевич покинули Стокгольм з важким серцем. “[...] наші послы, відправлені до Швеції, не могли укласти миру і повернулися, приготувавшись до смерті [...]”, – описував у своєму щоденнику литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзивіл їхні депресивні настрої, сповнені пригнічення й передчуття глибокої кризи в Речі Посполитій [69, арк. 210; 197, с. 446].

2.4. Шведсько-російські та шведсько-українські відносини.

Важливе місце у тогочасному динамічному розвитку європейської політики займала позиція Росії, яка невпинно просувалася зі своїми військами на північ. У кампанії 1655 р. Олексій Михайлович планував захопити Мінськ і Вільно, відкривши собі шляхи як углиб Корони Польської – на Варшаву і Краків, так і в прибалтійські провінції. З боку ж Речі Посполитої, усі ці посольства, що відправлялися у Стокгольм, мали виразне антимосковське спрямування. Основна мета учасників трикутника Швеція – Річ Посполита – Росією полягала в тому, щоб у війні 1655 р., яка готувалася у першій половині того року, не вести боротьбу одразу на два фронти. Через це, окрім Речі Посполитої, яку Австрія настійливо переконувала дійти згоди з Олексієм Михайловичем, миру з Москвою наполегливо шукав також і шведський король. Цій обставині сприяла політика Росії у першій половині 1655 р. щодо вироблення концепції її взаємин зі Швецією. Адже Карл X ще не трактувався тут таким відвертим ворогом, як це сталося через рік. Тому шведські пропозиції для Олексія Михайловича укласти антипольський союз перед походом царя зі Смоленська до Вільна сприймалися, хоч не без скептичного застереження, але й без надмірного негативізму.

На початку 1655 р. ставлення до ймовірної московської війни, яка могла звалитися на плечі Шведського королівства, канцлер Ерік Оксеншерна узалежнював від того, наскільки успішно вдалося б вирішити складні взаємини з Річчю Посполитою [209, с. 8, 11]. Під час обговорень на грудневому засіданні ріксроду 1654 р. в Стокгольмі претензії Росії до Речі Посполитої ототожнювали з претензіями Росії до Швеції, а війна російського царя у Великому князівстві Литовському сприймалася такою, що рано чи пізно призведе до його протистояння з Карлом X. Загалом висловлювалися великі побоювання, що Московська держава візьме під свій контроль усю Річ Посполиту [209, с. 9]. Олексій Михайлович, на думку шведського короля, настільки сильно розвинув воєнні успіхи в Литві, що міг добратися до прибережних земель Речі Посполитої або Князівської Пруссії й вийти до Балтійського моря. Про загрозу нападу Москви на Курляндію наголошував на грудневих дебатах на ріксроді також і шведський канцлер. У цей самий час, як згадувалося, Карл X відправив своїх гінців до Густава Горна з наказами перешкоджати російським військам наступати на землі князя Якова.

Серед науковців такі розрахунки шведського коронного двору іноді приводили до думки, що вироблення антипольських планів Стокгольма в першій половині 1655 р., як і вторгнення Карла X до Польщі, насправді спрямовувалося не стільки проти Яна Казимира, скільки проти Олексія Михайловича. Великі дискусії на цю тему були спричинені серією публікацій Богдана Кентржинського, який висловився на цю тему, зокрема, у резонансній статті, виданій у 1956 р. [447, с. 7–140]. Поява цього та інших досліджень Кентржинського викликала серйозні обговорення цієї теми у європейській історіографії, а заперечення його тверджень з'явилися як з боку польських, так і шведських істориків, до яких згодом долучилися й представники російської історичної науки [357, с. 199–203].

Ми вже мали нагоду побачити, що залежно від пропозицій, які Андрій Морштин повинен був привезти до Стокгольма, шведський король планував укласти військовий союз або з Москвою, або з Річчю Посполитою. Сам же Олексій Михайлович наприкінці 1654 – на початку 1655 рр. ще не закріпився міцно своєю владою у Великому князівстві Литовському, не відчував достатньої сили, аби від-

крито оголосити шведам війну, і вживав багато заходів, щоб вирішити мирним шляхом, бодай тимчасово, гострі суперечності зі Стокгольмом [275, с. 54]. Росія намагалася проводити обережну політику, не займаючи тих польсько-литовських територій, завоювання яких могло викликати у Карла X Густава гостру реакцію. Ішлося тут, зокрема, й про Курляндію.

Два основні питання – союз Швеції з Москвою проти Речі Посполитої з обіцянкою шведів не втручатися у російсько-польський конфлікт, а також вимога до Олексія Михайловича дотримуватися нейтралітету стосовно Курляндії – були викладені в листі Карла X Густава до московського царя, який зі Стокгольма повів до Росії посланець Удде Едла. В іншому листі шведського короля говорилося про бажання підтвердити спеціально призначеними великими послами Столбовський договір 1617 р. [332, с. 616].

Отримавши посольські інструкції ще в серпні 1654 р. і відправившись наступного місяця в дорогу, 7 (17) січня 1655 р. Удде Едла прибув до Олексія Михайловича у Вязьму. Формальним приводом для посольства було повідомлення про сходження Карла X на престол і запевнення царя у його дружбі. У разі прихильності з боку Москви шведський король обіцяв відправити до царя велике посольство для підтвердження миру між обома країнами. Посол повинен був також розвідати, чи правдивими були чутки про ймовірні плани Олексія Михайловича розпочати військові дії проти Швеції у Прибалтиці [439, с. 18–19].

Зростаюча активність Швеції у міжнародних відносинах, інтенсивне озброєння, яке відбувалося наприкінці 1654 – у першій половині 1655 рр. і викликало чимало упереджень у європейських правителів, приготування нового шведського короля до війни, невідомо проти кого, та інші обставини – усе це, звичайно, відіграло велику роль у формуванні російської зовнішньої політики того часу. Можливість укладення шведсько-польського союзу проти Росії, чого так сильно домогалися Януш Радзивіл та його прихильники у Великому князівстві Литовському, багато діячів Корони Польської, бранденбурзький курфюрст та інші політики, загрозливо нависала над Росією в її військових кампаніях проти Речі Посполитої та Швеції у 1655–1656 рр. – аж до підписання самого Віленського миру. Московсь-

кий цар та його дорадники відчували, що після коронації Карла X шведська політика стояла на роздоріжжі перед вибором нової війни і Росія цілком могла стати об'єктом нападу шведського короля у боротьбі за балтійську торгівлю. “В історії шведсько-російських відносин за царювання Олексія Михайловича питання торгівлі відіграло, як і раніше, найвагомішу роль”, – писав у своєму відомому дослідженні Георгій Форстен, один з тих російських істориків, хто у ХІХ ст. найгрунтовніше вивчав цю проблематику [366, с. 212].

Військові приготування Швеції, які після грудневого 1654 р. засідання риксроду почали розвиватися вражаючими темпами, політика редукції, швидке комплектування армії та інші чинники, що демонстрували перед світом наростання мілітарної могутності Швеції, викликали нові тривоги в Москві. Загрозу від укладення польсько-шведського миру Олексій Михайлович відчував досить виразно, особливо зважаючи на те, що у Стокгольмі на той час уже перебував Андрій Морштин. Головним завданням політики царя того часу якраз і було не допустити формування антиросійського військового союзу між Карлом X і Яном Казимиром. У першій половині 1655 р. інтерес до переговорів Москви зі Швецією з боку Олексія Михайловича був викликаний саме цією обставиною. Однак непоступлива, недалекоглядна позиція польського короля не залишала шведському королю особливого вибору для обрання напрямку нової війни – вона мала початися проти Речі Посполитої.

Удде Едла був прийнятий у Москві доброзичливо, але велике упередження царя до його посольства не зникало. Проте свої скептичні погляди цар ніяк не виявив перед ним. 20 (30) січня 1655 р. Едла отримав відпускну аудієнцію, на якій цар передав йому грамоту для Карла Густава. У цій грамоті, хоч і порушувалася дразлива тема титулатури, проте Олексій Михайлович обіцяв дати гідну зустріч і прийом шведським великим послам у Москві [113, с. 439–440]. 5 (15) березня посол повернувся до Швеції з оптимістичними новинами про позицію Росії [502, с. 124]. Йоган Екеблад, сучасник та очевидець тих подій, писав до свого батька зі Стокгольма через два дні після повернення посла, що в Москві його приймали з більшою доброзичливістю, ніж це буває звичайно у тих краях, і що він привіз до-

бру резолюцію від царя [169, с. 389]. Данський резидент у Стокгольмі Педер Юль передавав такі самі новини про успіх цього посольства [163, с. 74].

Таким було загальне враження про результати місії Удде Едли в дипломатів, які на час його повернення перебували у шведській столиці.

Однак, незважаючи на зовнішній успіх цього посольства, шведський король не тішив себе ілюзіями стосовно намірів Олексія Михайловича щодо Швеції. Характеризуючи найголовніші претензії Москви, 21 (31) березня 1655 р. на засіданні риксроду король говорив про бажання царя оволодіти Інгерманландією (Іжорською землею, за російською термінологією того часу) й утвердитися міцно на Балтійському морі. “Якби він (цар. – *Я. Ф.*) зараз мав нагоду [...], він не сидів би тихо”, – підкреслював Карл Густав на цьому засіданні [209, с. 97].

Оптимістичні новини, привезені Удде Едлою з Москви, дали привід шведському королеві готувати наприкінці березня ст. ст. 1655 р. нового посланця до Олексія Михайловича – Йогана Розелінда, якому доручалося переказати причини, через які Карл Густав мав намір розпочати війну з Яном Казимиром. Цим посольством шведський король довів до відома царя, що наступ шведської армії на Річ Посполиту є неминучим у найближчому майбутньому. У листі до Олексія Михайловича від 29 березня (8 квітня) 1655 р. Карл X інформував московську владу про польське посольство Андрія Морштина до Стокгольма і висловлював сумнів у щирості намірів Речі Посполитої укласти твердий мир зі шведами. Через це, йшлося далі в цьому листі, шведські війська змушені були зайняти наближені до Швеції провінції Яна Казимира, що не повинно перешкодити розвитку дружніх взаємин Карла Густава з Москвою. Іншим листом від 1 (11) червня шведський король повідомляв про відправлення до Росії великого посольства для підтвердження мирного договору. При цьому Карл Густав просив царя видати накази прикордонним воєводам утримувати добрі взаємини зі шведами [44, арк. 41–46, 47–50; 230, с. 172].

Ці два посольства до Москви в першій половині 1655 р. – Удде Едли та Йоган Розелінда – стали підґрунтям для того, щоб у Стокгольмі почали готувати надзви-

чайних послів Густава Бьолке, Олександра Ессена та Філіпа Крузеншерна з повноважними інструкціями для підтвердження Столбовського миру 1617 р.

У той самий день, коли Розеліндові було видано лист від 29 березня (8 квітня) 1655 р., шведський король відправив розпорядження також генерал-губернаторові Лівонії Густаву Горну та своєму резидентові у Москві Йоганові Родесові [448, с. 62]. Усі ці дипломатичні акції були переплетені між собою у складній системі тодішньої східноєвропейської та балтійської політики Швеції.

У контексті тогочасної московської політики Карла X важливу роль відігравали й відносини Швеції з Україною Богдана Хмельницького. Зрозуміло, що в разі вторгнення шведів до Речі Посполитої гетьман міг би стати важливим шведським союзником. Однак були й інші причини, не такі очевидні, які пояснювали, чому шведський король намагався підтримувати добрі взаємини з Військом Запорозьким. Аналізуючи українсько-шведські стосунки, історики не завжди звертають на них увагу. Річ у тім, що в офіційних документах першої половини й середини 1655 р. трапляються відомості про те, що Карл X передбачав, нібито польський король мав намір використати українських козаків проти Швеції. Не знати, правда, наскільки в цьому відображено дійсні застереження шведського короля та його оточення, а наскільки лише формальний привід, аби виправдати війну проти Яна Казимира. Однак на користь першого промовляє те, що про цю загрозу дискутували між собою самі шведські політики у своєму вузькому колі – отже, тут не йшлося про формальне використання такого аргументу, яким би виправдовувався напад на Річ Посполиту перед іншими правителями. У грудні 1654 р., наприклад, на засіданні ріксроду в Стокгольмі канцлер Ерік Оксеншерна висловлював побоювання, що козаки можуть бути використані Яном Казимиром для спустошення Ліфляндії [209, с. 29].

Уже пізніше, оголошуючи війну Янові Казимирові, Карл X висував цей факт перед європейськими правителями як одну з підстав, що мала пояснити початок війни. Польський король, говорилося у шведських деклараціях, плів інтриги з козаками проти Швеції в Литві та Ліфляндії, про що нібито свідчили його власноручні листи [68, арк. 266]. Про таку небезпеку, що її Карл Густав відчував від захо-

чення поляками українських козаків до нападу на його володіння, говорилося у шведських посольствах до Австрії в липні та до Англії в серпні 1655 р. У листі Карла Густава до Фердинанда III від 18 (28) липня, виданому друком і широко розповсюдженому в тогочасній Європі, король повідомляв про початок війни з Річчю Посполитою та пояснював її причини. Одна з них полягала саме в намірах Яна Казимира віддати Лівонію на розграбування козакам з метою дальшої колонізації ними цих земель [152, с. 9]. Іншу подібну вістку про українських козаків, яких польський король нібито хотів використати проти шведів, знаходимо в поясненнях шведського резидента в Лондоні Крістера Бунде, які він збирався подати Оліверові Кромвелю приблизно через місяць після прибуття до англійської столиці. Про переговори з протектором, які стосувалися шведської війни в Речі Посполитій, Бунде інформував Карла X Густава в одній з реляцій від 23 серпня (2 вересня) 1655 р. З цього документа довідуємося, що посол мав завдання донести Кромвелеві про інтриги поляків, які намагалися скерувати козаків проти Швеції, однак Бунде промовчав про це. “[...] частково тому, що я не був повністю поінформований про них [про ці інтриги], частково тому, що, як здавалося, достатньо було вже сказаного мною [про причини війни]”, – писав він [212, с. 130].

Про загрозу від козаків згадувалося також і серед шведського війська. Учасник тих подій Патрік Гордон, називаючи в щоденнику причини, які спонукали Карла Густава до війни з польським королем, згадує й ту, що Річ Посполита намовляла Україну напасти на Лівонію [111, с. 50].

Отож ці застереження, досить сильні у шведських урядових колах, стали однією з причин для Карла X, щоб шукати дружніх взаємин з українським гетьманом. Уже 26 грудня 1654 р. (5 січня 1655 р.) канцлер Ерік Оксеншерна писав до генерал-губернатора шведської Лівонії Густава Горна про те, що при королівському дворі з’явилися добрі надії на порозуміння з Богданом Хмельницьким [447, с. 73–74]. Відчуваючи, що українські козаки не залишаться осторонь від шведської війни, хоч би проти кого вона велася – проти Московської держави чи Речі Посполитої, 19 (29) січня 1655 р. Карл X писав листи до Богдана Хмельницького та Івана Виговського з пропозицією союзу [98, с. 73–75]. Такі документи були складені пі-

ся того, як ця справа пройшла обговорення на згаданому засіданні державної ради у Стокгольмі, що відбулося 17 (27) січня. На цьому ріксроді шведський король і канцлер підкреслювали, що під час майбутньої війни з Яном Казимиром дуже важливо здобути підтримку від українського гетьмана, до якого найближчим часом передбачалося відправити о. Данила Грека [447, с. 78–80]. Особливо ці плани шведських політиків зміцнилися після приїзду 24 січня 1655 р. до Стокгольма Морштина без повноважних інструкцій. До нас дійшла вістка, що Морштин зустрічав о. Данила в Стокгольмі. У новинах, датованих з Варшави 5 березня 1655 р., писалося, що грецький дипломат прибув до шведської столиці з Гамбурга, де мав розмови з Єронімом Радзейовським, і, отримавши нові завдання від Карла Густава, знову вирушив до України [7, арк. 740].

Однак не можна, мабуть, однозначно ствердити, що українсько-шведські контакти того часу обмежувалися участю лише о. Данила. Як і шведський король, український гетьман також мусив думати про те, щоб розвивати взаємини, які, починаючи з минулого року, відкрили перспективи для укладення антипольської ліги між Швецією і Військом Запорозьким. Самійло Величко, наприклад, згадує про двох шведських офіцерів, полонених під Охматовом, яких гетьман відпустив до Карла X, передавши з ними якісь свої усні доручення. У відповідь шведський король нібито відправив до України, Риги, Курляндії та Великого князівства Литовського свого посла [103, с. 162–163]. І хоч цю інформацію ми маємо з такого досить непевного джерела, яким є Величко, все ж, повторимося, ми не повинні відкидати можливість інших, окрім о. Данила, посольств між Україною і шведським королем. Це підтверджує і той факт, що поки о. Данило разом з українськими послами добирався зі Стокгольма до Чигирина, то ще на момент прибуття до Москви про їхній очікуваний приїзд уже знали при дворі Богдана Хмельницького з інших джерел зі Швеції. “Ведомо нам есть, – писав гетьман до царя 2 (12) квітня 1655 р., – что Данило колугерь, посланец от королевы свейской у вашего царского величества задержан, а уже о том из Сvei нам ведомо учинено (курсив наш. – Я. Ф.)” [112, с. 420].

Можна твердити, що визначальним поштовхом до таких проєктів укладення шведсько-українського союзу стали результати торішнього посольства о. Данила в Україну від королеви Христини до Богдана Хмельницького. Шлях о. Данила пролягав також через Москву, куди він прибув приблизно 20 (30) березня 1655 р. На основі документів з посольства Василя Климятенка М. Грушевський вважав, що цар дав гетьманові негативну відповідь на його лист від 2 (12) квітня 1655 р. і заборонив проїзд о. Данила в Україну. “[...] коли його (грецького посла. – Я. Ф.) не перепущено до гетьмана через московські землі, він все таки знайшов собі дорогу, і [...] з’явився у гетьмана”, – зазначав історик [252, с. 1074, 1078–1079]. Проте, як видається, М. Грушевський неправильно трактував папери Климятенка, що стосувалися переїзду шведського та українського посольств через Москву. В архівній справі про відпуск о. Данила в Україну сказано, що 22 березня (1 квітня) 1655 р. йому було призначено “кормъ и питье” в дорогу від Москви до Путивля на десять днів згідно з тим самим розписом, що й під час перебування в столиці [19, арк. 1]. До того ж у відпускній грамоті царевича Олексія Олексійовича з Москви від 25 березня (4 квітня) для архимандрита афінського Преображенського монастиря Данила до путивльського воєводи Микити Зузіна та дяка Микити Наумова говорилося: “[...] а какъ тот архимарит приедет назад в Путивль, и его пропустить к нам к Москве [...]” [19, арк. 2]. Себто в Посольському приказі передбачали, що о. Данило повертатиметься з Чигирина до шведського короля тією самою дорогою.

З Москви до Путивля через Калугу з ним їхали також перекладач “черкашенин” і “служба”, як про це записували у Посольському приказі [19, арк. 4]. Проте тут, найімовірніше, йдеться про дипломатів вищого рангу, в тому числі й про посла від Богдана Хмельницького до шведського короля, відправленого разом з о. Данилом у липні 1654 р. з-під Білої Церкви. Був цим послом, найвірогідніше, Іоаннес (чи інакше Jani), якого відправлено з о. Данилом у липні 1654 р. до Стокгольма, як про нього писали Богдан Хмельницький та Карл Густав [284, с. 245; 326, с. 122]. 18 (28) січня 1655 р., себто наступного дня після засідання риксроду, Карл Густав дав надзвичайно урочисту аудієнцію українському послові, на-

діливши його дорогими подарунками. З листами шведського короля, датованими 19 (29) січня, цей посол відправився зі Стокгольма в Україну разом з о. Данилом [447, с. 80]. 13 березня Ян Казимир повідомляв підканцлера Великого князівства Литовського про наказ перехопити цих послів – афінського грека з двома козаками, які, згідно з відомостями короля, їхали зі Стокгольма до Богдана Хмельницького через Литву [462, с. 375].

Проте, добравшись успішно до Чигирин, о. Данило наприкінці травня н. ст. 1655 р. знову виїхав до Швеції через Москву. Цього разу разом з ним було відправлено медведівського сотника Кіндрата Бурляя, але російський уряд категорично відмовився пропустити послів у Швецію [49, арк. 495; 112, с. 427]. Добравшись до Могилева й зустрівши там Ларіона Лопухіна, обоє послів після 25 червня (5 липня) 1655 р. змушені були вертатися назад [140, с. 497–498]. Таку позицію Олексія Михайловича історики пояснювали, насамперед, інтенсивними й подекуди напруженими московсько-шведськими відносинами, – тенденції, що починали розвиватися в той час [259, с. 70]. Зрозуміло, що за жодних обставин Москва не мала бажання толерувати самотійні взаємини Богдана Хмельницького з Карлом X Густавом.

Зайвим було б говорити, що цей вчинок московської влади викликав велике невдоволення й роздратування українського гетьмана. Причому це не був перший подібний випадок – навесні 1653 р. цар уже відмовляв українським послам Силуянові Мужилівському і тому самому Кіндратові Бурляю в переїзді через його територію до шведської королеви Христини [108, с. 314; 235, с. 34–37]. У 1655 р., як і два роки перед тим, Олексій Михайлович регламентував та обмежував таким кроком зовнішню політику України.

Після повернення о. Данила з Бурляєм з Могилева до Чигирин Богдан Хмельницький одразу ж відправив цього грецького дипломата знову до шведського короля. На цей раз товаришував йому в посольстві Іван Тафларій, і їхали вони шляхом через Молдавію, Валахію та інші османські провінції. Проте, виїхавши з Брацлава 5 серпня н. ст. 1655 р., вони невдовзі повернулися назад до козацького та-

бору, що тоді здійснював наступ на Кам'янець-Подільський і Львів [112, с. 438–439].

У той час, у першій половині 1655 р., серед московських політиків ідея укладення союзу з Річчю Посполитою проти шведів за посередництвом Австрії набирала нового бачення. І хоча наприкінці 1654 р. пропозиція Габсбургів була, як уже зазначалося, ще не на часі для царя, все ж небезпека від шведського озброєння змушувала його задумуватися і про можливість примирення з Яном Казимиром. Передусім, помітно зростало зацікавлення Московської держави тогочасними новинами, які у великих кількостях доходили до Посольського приказу, про підготовку шведами морської блокади Гданська. Навесні 1655 р. в Москві розробляли пропозиції для магістрату цього міста прийняти підданство Олексія Михайловича з підтвердженням усіх міських прав і привілеїв. У такий спосіб цар мав намір перешкодити шведам проводити будь-які ворожі акції проти Гданська. Російським послом до магістрата було призначено псковського торговця Микиту Ієвлєва, який вибрався в дорогу через Ригу лише 23 липня 1655 р., однак дістатися Гданська вже не зміг [265, с. 132–133].

Відомості про посередницьку політику Фердинанда III між Росією і Річчю Посполитою доходили, звичайно, й до Стокгольма, де можливість укладення майбутнього польсько-московського союзу проти Швеції, як говорилося на грудневих засіданнях ріксроду, допускалася з великою вірогідністю [209, с. 16, 28, 34]. У середині грудня ст. ст. 1654 р., саме тоді, коли ріксрод провадив свою роботу, у Карла X вже були повідомлення про намір Яна Казимира укласти мир з Москвою проти Швеції, що впливало на остаточні рішення державної ради [502, с. 127]. Саме ідея не допустити австрійського посередництва для укладення мирного договору між Росією і Річчю Посполитою була головною під час пізнішого вироблення документів для надзвичайного й повноважного посольства Густава Бьолке, Олександра Ессена та Філіпа Крузеншерна до Москви.

Перші зв'язки шведського короля з Олексієм Михайловичем через посольства Удде Едли, як згадувалося, додавали Карлові X надій на підтвердження миру з Росією й укладення договору проти Яна Казимира. На тому етапі московсько-

шведських відносин обом країнам потрібно було забезпечитися взаємними гарантіями від можливого укладення однієї з них мирного договору з Яном Казимиром. Карл X підозрював, що похід царя на північ проти Яна Казимира міг також перекинутися на шведські землі. Отож можна погодитися з твердженням, висловленим свого часу дослідниками, що прихованою метою, яку мав Карл X, відправляючи Бьолке та його товаришів до Москви, було якомога далі відтягнути назриваючий і неминучий шведсько-російський конфлікт задля безпечнішого завоювання земель Корони та Великого князівства Литовського [544, с. 337].

У Стокгольмі інструкцію для великих послів до Москви готували в обставинах, коли багато посольств з інших країн – французьке, бранденбурзьке, гольштинське, данське та інші – переконували Карла X зробити протилежний вибір, уклавши мирний договір з Річчю Посполитою. Однак Ян Казимир не йшов на жодні принципові поступки шведам.

Інструкція Карла X Густава для великих послів до Олексія Михайловича розроблялася у травні – липні 1655 р., відколи 8 (18) травня для них було підготовлено відомий меморіал про торгівлю. Головною метою офіційного наказу шведським послам для переговорів у Москві, датованого 3 (13) червня, було підтвердження умов Столбовського договору 1617 р. Наступного місяця цей документ король доповнив ще іншими – вірчим листом до царя від 30 червня (10 липня), таємним наказом послам від 3 (13) липня і додатковим меморіалом від 7 (17) липня для членів посольства [366, с. 231–241].

Історики вже звертали увагу на те, що пропозиції шведів, викладені в таємному липневому меморіалі Карла X, були пов'язані зі шведсько-українськими переговорами 1654–1655 рр. [448, с. 66–67, 77–78]. У цьому документі цареві пропонувалося розділити сфери впливу в Речі Посполитій між обома державами, а ті міста, на які претендували шведи, але які були вже захоплені московськими військами, мали бути передані Карлові Густаву в обмін на якісь інші території або значну винагороду. Взамін за обіцянку не втручатися у справи Білорусі та українських територій до Вісли (згідно з вимогами, що їх висував Б. Хмельницький на перемовинах зі Швецією), які мали залишатися під російським пануванням, швед-

ський король заявляв про свої претензії на прибалтійські землі, у т. ч. й на ті, які вже на той час були завойовані Москвою. Послам наказувалося роз'яснити причини нападу Карла X на Яна Казимира, який був спільним ворогом для Швеції та Росії і з яким обидві країни, на пропозицію шведів, не повинні були укладати миру [294, с. 163]. У разі, якби цар відмовився підписати договір проти Речі Посполитої, то шведські послы повинні були пропонувати взаємний нейтралітет між обома країнами. При цьому вони мали наказ затриматися в Ризі, якнайдовше відтягуючи свою подорож задля того, щоб дипломатичні аргументи Карла Густава на переговорах з Москвою були підкріплені військовими успіхами шведів у Короні Польській, Лівонії й Великому князівстві Литовському. У разі ж, якби новини про успіхи Карла X у Польщі не доходили до послів протягом тривалого часу або якби цар помітив цю штучно створену затримку, послам наказувалося якнайшвидше вирушати далі до російського кордону.

Однією зі справ, що вже з початку 1655 р. викликала великі застереження з обох боків до укладення мирної угоди, були взаємні претензії Олексія Михайловича і Карла Густава на одні й ті самі території у Прибалтиці, особливо в Курляндії та Лівонії. Московські переговори з курляндським князем Яковом про підданство, що велися, як здавалося російським воєводам, досить успішно, і облога російськими військами Динабурга навесні 1655 р. були рішуче перекреслені з початком шведського вторгнення до Великого князівства Литовського й Польщі.

Події весни – середини літа 1655 р. довкола Динабурга були досить характерними і також свідчили про наростання російсько-шведських суперечностей стосовно незавойованих поки що територій Речі Посполитої. Місто було одним з головних стратегічних центрів, ключовим для встановлення контролю в цьому регіоні. Про його непересічне значення для успішного здійснення балтійської політики Швеції говорилося під час дискусій на грудневому ріксроді у 1654 р. [209, с. 31, 33]. Не випадково під час зустрічей з надзвичайними польсько-литовськими послами на переговорах у Стокгольмі однією з умов мирного договору Карл X висував вимогу, щоб Річ Посполита поступилася Динабургом на користь Шведського королівства [76, арк. 259].

Для Москви захоплення цього міста мало не менш важливе стратегічне значення, оскільки звідси відкривався прямий шлях на Курляндію і Жмудь. 2 (12) квітня 1655 р. Олексій Михайлович видав наказ про те, щоб воєвода Афанасій Ордин-Нащокін найближчим часом виступив до Динабурга і привів місто до підданства цареві. “[...] а якого числа підеш і що у вас там буде діятися, ти б нам написав”, – наголошував Олексій Михайлович у цьому наказі [393, с. 193–197].

Навесні 1655 р., коли в березні цар виступив у похід на Смоленськ, з Полоцька до Динабурга вирушило 3000 московського війська, яке, об’єднавшись із іншими полками, мало підійти під мури і захопити місто. Очолював цю кампанію Ордин-Нащокін [248, с. 38; 534, с. 100]. У квітні 1655 р. він застерігав, щоб через Курляндію і ту частину Інфляндії, яка вже перебувала в руках царя, польські або шведські війська не наступали на московський бік Двіни й не посилали допомогу Динабургові [73, арк. 166]. Однак 25 травня (4 червня) 1655 р. Нащокін писав цареві, що його війська для облоги цього міста було занадто мало. Натомість до обложених прибувала допомога з Курляндії і від Януша Радзивіла з-під Могилева [90, с. 412; 234, с. 23–24]. У відповідь Олексій Михайлович наказував Нащокіну, щоб той “промишляв” над містом, скільки буде сил, а коли на допомогу обложеним прибудуть литовські люди, то “[...] йому від Динабурга з усіми ратними людьми наказано відступати і бути з боярином і воєводами з Василем Борисовичем Шереметьєвим з товаришами” [90, с. 412].

Наприкінці травня 1655 р. російські війська таки змушені були відійти від Динабурга після того, як на допомогу обложеним прибули відділи польсько-литовського війська. Однак оборонці міста готувалися до нової облоги, на той раз від шведського короля: наприкінці червня ст. ст. Густав Горн видав інструкцію фельдмаршалові Густаву Адольфу Левенгаупту виступити під мури міста [388, с. 48]. Улітку для оборони Динабурга від шведів було оголошено про збір посполитого рушення з Вількомирського, Упитського та інших повітів. Проте перед наступом шведських військ ці заходи виявилися запізнілими і місто, яке не могли здобути московські війська, піддалося шведам 1 (11) липня 1655 р., майже без бою [533, с. 150]. Ця “перша зі шведами колотнеча”, як писав про неї Януш

Радзивіл у листі до польського короля, виявила велику слабкість польсько-литовського війська перед небезпекою, що насувалася з боку Карла Густава [84, арк. 333, 307–308; 415, с. 352–353]. “Ще у Стокгольмі я знав, що Динабург мали взяти, але дивно мені, що так швидко, – писав Ян Лещинський до підканцлера Тшебіцького з Мальборка, натякаючи, мабуть, на зраду коменданта Теофіла Больта. – Краще було б віддати його через переговори, як хотіли шведи [...]” [76, арк. 259].

У протистоянні між Швецією і Росією довкола такого важливого стратегічного пункту, яким був Динабург, Олексій Михайлович зазнав тимчасової поразки. Недаремно у січні й березні 1656 р. великим шведським послам у Москві докорялося, що після відступу царських військ з-під Динабурга “[...] шведські люди, прийшовши, його взяли й осадили своїми людьми [...]” [125, с. 34]. Надолжити це упущення вдалося лише у серпні 1656 р., коли місто було захоплене російськими військами під час походу Олексія Михайловича на Ригу.

2.5. Австрійсько-шведські дипломатичні зв’язки, політика Франції.

Імператор Фердинанд III пильно стежив за тим, як розвивалися відносини між Московською державою, Швецією і Річчю Посполитою. Перед небезпекою шведського вторгнення на його землі цілий 1655 р. пройшов під гаслами посиленого озброєння і зміцнення армії. У європейському суспільстві ширилися тривожні розмови про те, що влітку шведи нападуть саме на Австрію. “Імператор заново створює армію, отож усі німецькі князі, цілий світ мав переконання, що в Німеччині наступного літа буде спекотно”, – писалося в авізах з Кельна до Лондона від 22 грудня н. ст. 1654 р. [214, с. 19].

У першій половині 1655 р. сусідні країни, як ми бачили, наприклад, з аналізу політики Бранденбурга, дійсно очікували від Фердинанда III військової підтримки Речі Посполитої і навіть передбачали, що його сина Леопольда Ігнатіуса можуть обрати польським королем *vivente rege*. Сам Карл X, відправляючи наприкінці 1654 р. до Польщі свого посла Йогана Майєра Лілієнталя, наказував йому доте-

менно розвідати, чи поляки мають намір просити військової допомоги в імператора [419, с. 25–26]. До того ж, як писав данський резидент у Стокгольмі Педер Юль, у перших місяцях 1655 р. взаємини Фердинанда III зі шведським королем загострювалися ще й з тієї причини, що імператор не поспішав з ратифікацією Бременської угоди, укладеної у грудні 1654 р. [163, с. 74].

Такі проблеми створювали додаткове напруження між Швецією та Австрією, що в умовах стрімкого наростання шведських агресивних планів було дуже небажано для Фердинанда III. Через це віденська політика не була настільки безоглядною, як це здавалось у Європі, щоб виступом на допомогу полякам проти шведів порушити Вестфальський мир 1648 р., накликавши на себе спустошення нової війни. У першій половині 1655 р. Фердинанд III вбачав своє місце в політиці Центрально-Східної Європи як посередника, розвиваючи дипломатію для примирення поляків не лише з московським царем, а й зі Швецією [546, с. 490].

Небезпека того, що імператор буде підтримувати Росію і Річ Посполиту, відчувалася також і в Швеції. На засіданні державної ради, що відбувалася у Стокгольмі 20 (30) березня 1655 р., канцлер Ерік Оксеншерна в присутності Карла Густава підкреслював, що шляхом листування та іншими способами король мав вживати заходів перед віденським двором для підтримки дружніх відносин між Швецією та Австрією [209, с. 83].

Навесні того року до Стокгольма було відправлено відомого австрійського дипломата Франца Лізолю, який мав головне завдання переконати Карла Густава об'єднати свої сили з Яном Казимиром проти московського царя. Цим самим імператор хотів відвернути загрозу шведського нападу. У своєму меморіалі, відправленому до імператора у березні 1655 р. разом з меморіалом про призначення його резидентом у Швеції замість Георга Плеттенберга, Лізоля застерігав, що в разі вторгнення Карла X до Речі Посполитої і завоювання цілого балтійського узбережжя шведська армія найімовірніше виступить проти Австрії. Як раніше французький кардинал Ришельє і шведський канцлер Аксель Оксеншерна, писав Лізоля, так тепер Мазаріні і Карл Густав могли об'єднатися проти Габсбургів. За таких умов, згідно з цим дискурсом, шведські впливи у Німеччині підтримуватимуться

не лише таким великим ворогом Австрії, яким була Франція, а й протестантськими німецькими курфюрстами та електорами. Остання обставина, як зазначалося, надаватиме цим конфліктам релігійних мотивів [497, с. 82]. Для Відня доречними тут були також і новини, отримані зі Стокгольма від Плеттенберга, згідно з якими курфюрст намагався направити шведів проти Австрії [418, с. 150].

Додаймо до цього інтриги Франції, які плелися з тією метою, щоб після смерті Фердинанда IV у липні 1654 р. спадкоємцем римського імператорського престолу *vivente imperatore* обрати когось із-поза дому Габсбургів. Мазаріні, який чіплявся за будь-яку нагоду, щоб послабити Австрію, пропонував для цього декілька кандидатур з числа німецьких князів – баварського курфюрста Фердинанда Марію (якого, між іншим, у серпні того самого року пропонував також на вибори польським королем *vivente rege*) [492, с. 379–380] або нойбурзького пфальцграфа Філіпа Вільгельма [452, с. 47]. У роялістських колах подекували, що французькі впливи на баварського електора поширює його дружина Аделаїда Генрієтта – сестра савойського князя Карла Емануеля II [155, с. 336]. Однак це був лише зовнішній бік справи, а причини, які змушували Фердинанда Марію йти на співпрацю з Людовіком XIV, корінилися набагато глибше.

У Стокгольмі впливи німецьких князів на політику цього регіону усвідомлювали надзвичайно гостро. Не випадково згаданий посол від Карла Густава до бранденбурзького курфюрста Карл Христофор Шліппенбах після виконання завдання в Берліні, куди він їхав зі Щеціна дальшою дорогою через Саксонію, відправився також до кількох інших курфюрстів та князів, з якими мав зустрічі у січні й лютому 1656 р., – до Майнца, Франкфурта, Нюрнберга, Аугсбурга й Мюнхена [510, с. 10–11, 20–22].

У середовищі європейських політиків початку 1655 р. проблема вибору у Відні нового імператора неодмінно пов'язувалася зі шведським озброєнням. Усім було зрозуміло, що в разі нападу Карла X на Австрію процес вибору спадкоємця престолу *vivente imperatore* буде надзвичайно ускладнено. Внаслідок цього багато ворожих до Габсбургів європейських держав намагалися вплинути на внутрішню та зовнішню політику Австрії. Отож у віденських колах про фігуру шведського ко-

роля також говорили як про претендента на титул імператора – хоч як би така комбінація не виглядала неймовірно! Про це знаємо з розмови самого шведського короля з австрійським резидентом у Стокгольмі Плеттенбергом на одній з аудієнцій наприкінці лютого – на початку березня ст. ст. 1655 р. Коли на цій зустрічі Карл X запитав посла, які у нього є новини з Відня, той відповів, що на імператорський престол претендує декілька кандидатур, з-поміж яких в австрійській столиці називають також і короля Швеції [169, с. 389].

Якщо в загальних рисах проводити якісь аналогії і шукати спільні риси у політиці великих країн, які задавали тон у європейських міжнародних відносинах першої половини 1655 р., то позиція Фердинанда III щодо Речі Посполитої чимось нагадує позицію Олівера Кромвеля щодо Швеції. Незважаючи на велику особисту прихильність і відданість інтересам збереження й поширення релігії, що в ту епоху мало неабияке політичне значення, глобальні мотиви зовнішньої політики і Фердинанда III, і Кромвеля уможливлювали укладення таких природних і логічних, здавалося б, військових союзів, як польсько-австрійський або шведсько-англійський.

У 1655 р. Людовік XIV продовжував війну з Іспанією, тож Франція намагалася спрямувати військову силу Карла X проти Габсбурзької імперії. Спільність інтересів з Англією уможливила французькій дипломатії відновити переговори з Кромвелем. 1655 рік став вирішальним для обох цих країн у виборі зовнішньополітичних пріоритетів, скерованих на укладення восени мілітарного союзу проти іспанського короля Філіпа IV.

РОЗДІЛ 3.
ШВЕДСЬКА ВІЙНА У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ
І МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ
(ЛИПЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1655 РОКУ)

3.1. Ідея миру в Центрально-Східній Європі на початку вторгнення Карла X Густава до Речі Посполитої.

У травні – червні 1655 р. підготовка Швеції до війни з Річчю Посполитою вступила у вирішальну стадію. До середини літа Карл X розіслав посольства до правителів Європи з повідомленням про свій виступ – до австрійського імператора, Об'єднаних Провінцій, московського царя, семигородського князя, українського гетьмана та ін. 12 (22) червня шведський резидент у Копенгагені Магнус Дюрель сповістив данського короля Фредеріка III про близький початок війни з Річчю Посполитою, закликаючи його перекрити Зундську протоку для ймовірного просування голландського військового флоту в Балтійське море [205, с. 273]. Через десять днів, 2 липня, шведський посол у Лондоні Пітер Юліус Койєт дав знати про це Оліверові Кромвелю, який побажав шведам успіху в новій війні задля поширення і зміцнення протестантської справи в Європі [212, с. 82]. Резидент Карла X Густава у Гданську Йоган Кок звернувся до міста, щоб воно дотримувалося нейтралітету у війні Швеції та Речі Посполитої [181, с. 38]. Письмова відомість для імператора про початок війни була зроблена 18 (28) липня, себто лише через тиждень після виступу шведських військ у Померанії, коли два польські воєводства на той час уже піддалися шведському королю [10, арк. 11–12]. Цей документ було надруковано у Щеціні, Гамбурзі та в інших містах, а його поширення мало значення більше пропагандивне, ніж дипломатичне [152, с. 3–11]. Починаючи війну з Яном Казимиром, Карл X Густав намагався справити великий вплив на формування тогочасної суспільно-політичної думки в Європі.

21 липня 1655 р. 17-тисячна шведська армія на чолі з Арвідом Віттенбергом розпочала свій блискавичний наступ зі Щеціна. Шведи просувалися поморською територією, що належала бранденбурзькому курфюрстові, шляхом Густава Адольфа, вторганим чверть століття перед тим [503, с. 441–442]. Невдовзі слідом

за Віттенбергом вирушив зі своїм 15-тисячним військом і сам Карл Густав, який 10 (20) липня покинув Швецію з порту Даларен, висадився в Померанії через чотири дні й перетнув згодом польський кордон [400, с. 105–107]. Очевидець і учасник тих подій Патрік Гордон писав про виступ шведської армії, називаючи цей марш найкращим і найзвитяжнішим видовищем, під час якого рейтари й піхота в доброму спорядженні та озброєнні, а понад усе надзвичайно екіпіровані офіцери перейшли кордони Польщі [190, с. 20; 175, с. 7–9].

Вторгнення Карла X до Речі Посполитої стало подією, яка великою мірою вплинула на інтереси й позиції всіх європейських країн та Османської імперії, змінивши їхню політику. Без перебільшення можна твердити, що через цю війну європейська дипломатія безпосередньо чи опосередковано переплелася в єдиний клубок відносин, якими кожна з цих країн намагалася маніпулювати з найбільшою користю для себе. Сучасники розуміли важливість цієї події, що віщувала великі зміни у політиці цілої Європи [76, арк. 250]. На одній з аудієнцій в Олівера Кромвеля шведський надзвичайний посол Крістер Бунде висловлював переконання, “[...] що ця польська війна може легко привести [у Європі] до якихось нових конфронтацій [...]” [212, с. 165]. Досліджуючи підготовку Москви і Речі Посполитої до Віленських переговорів, неможливо оминати вивчення цих важливих подій у міжнародних відносинах, звичайно.

Головна інтрига перших днів війни полягала в тому, що важко було оцінити, наскільки сильний опір коронна армія чинитиме шведам і чи Віттенбергові вдасться швидко перейти ріку Нотець, просуваючись уперед і відрізаючи Бранденбург від Корони Польської. З листування Лещинського, яке велось з його посольської місії до Стокгольма, ми бачили, що від того, чи зможе коронна армія затримати шведів на Нотеці, залежали не лише дальші перемови з Карлом X, а й можливість перешкодити йому здійснити плани блискавичної війни. Також і шведи, не знаючи, як будуть розвиватися події, залишали за собою можливість продовжувати переговори з польсько-литовськими послами, тепер уже в Щеціні.

Основне завдання організації оборони Корони Польської від шведів було покладено на познанського воєводу Криштофа Опалінського, який разом з каліським

воєводою Андрієм Грудзінським зібрав коло Уйстя до 15000 коронного війська. Прибувши до шведської столиці ще на початку липня, польсько-литовські послы усвідомили, наскільки великі надії шведські політики покладали на те, що з наступом Карла X великопольські воєводства, шляхта і магнати піддадуться під його зверхність [76, арк. 249, 255]. Разом з просуванням армії по північній території Великопольщі шведська пропаганда з ініціативи Єроніма Радзейовського та Віттенберга почала поширювати заклики до людей з пропозицією прийняти підданство Карла X [76, арк. 256]. По багатьох містах Великопольщі, в околицях Варшави та інших центрах діяли таємні агенти Радзейовського, які формували загальну опінію поляків проти Яна Казимира [7, арк. 776].

Налаштованість познанського воєводи проти польського короля була добре відома серед шведських політиків і цією обставиною вони хотіли скористатися якнайкраще. Перед початком вторгнення і в перші його дні локальні переговори між Віттенбергом і познанським та каліським воєводами велися досить активно. 12 липня 1655 р. датовано листи від Віттенберга і Радзейовського зі Щеціна до обох воєвод з пропозиціями підданства [507, с. 222].

Відповідь воєвод Віттенбергові датувалася 19 липня 1655 р. і в ній говорилося, що Річ Посполита має надію на мир зі Швецією, оскільки до Стокгольма було відправлене повноважне посольство. 24 липня, через три дні після того, як шведська армія перейшла польський кордон, Віттенберг відправив ще одного гінця до воєвод, одночасно почавши свій наступ під Уйстям. Після короткої битви, 25 липня обидва воєводи підписали “*Articuli compositionis pacis*”, згідно з якими вони приймали зверхність шведського короля [462, с. 70–78].

Взамін за підданство двох воєводств Віттенберг від імені Карла Густава обіцяв зберігати всі права шляхти та свободу віровизнання. Новини, що дійшли до Англії від агентів державного секретаря протекторського уряду Джона Турло, також доносили, що Віттенберг пообіцяв зберегти шляхетські та релігійні свободи, віддавши, однак, у володіння Карла X всі королівщини та церковні землі, які були в цих воєводствах. “Так, самі воєводи з п’ятнадцятьма тисячами війська піддалися без бою”, – резюмував цю подію Пуфендорф [194, с. 64].

Після захоплення Познані 31 липня Віттенберг чекав на прибуття Карла X, аби об'єднаними силами продовжувати свій наступ [400, с. 105]. У той час він відправив до багатьох міст Великопольщі своїх комісарів з агітацією, щоб міста піддавалися шведському королю.

Наприкінці 20-х чисел липня 1655 р. новини про шведське вторгнення дійшли до Варшави. 6 серпня 1655 р. королева Людвіка Марія покинула Варшаву і виїхала до Кракова. Слідом за нею 18 числа сам король виступив з польської столиці до Ловіча, де мало збиратися посполите рушення, а згодом – до П'яток, звідки планував вирушити далі до Ленчиці. Проте дальші поразки коронної армії змушували його відступати до Кракова [532, с. 341–342].

8 вересня перед шведами капітулювала Варшава, в якій губернатором було призначено відомого політика й дипломата Бенгта Оксеншерну. Пригнічення посилювалося внаслідок поширення правдивих чуток, що польський король не просто відступає перед шведами, а таки втікає з Корони Польської до Шльонська [193, с. 102].

19 вересня 1655 р. Ян Казимир прибув до старої польської столиці, де наступного дня на Вавельському замку зібралася рада сенаторів. За кілька днів, 24 вересня, було прийняте рішення, що рада сенату доручить оборону міста Стефанові Чарнецькому [410, с. 12; 484, с. 214–215]. Королеву було вирішено відправити до Шльонська, а Ян Казимир поки що мав організувати оборону разом з відділами великого коронного гетьмана Станіслава Потоцького [450, с. 223]. Останній у той час готувався до битви з українсько-московськими військами під Городком.

Велика надія покладалася також на кримських татар, суперечливі чутки про яких докочувалися до Польщі. Так, в одному німецькому діаріуші під датою 19 вересня було занотовано, що хан особисто має об'єднатися зі шведами, виступивши проти поляків [11, арк. 1197]. Чутки такого характеру були, мабуть, відлунням у польсько-литовському суспільстві османської дипломатичної місії Шагінаґи до Б. Хмельницького із заборонаю султана Мегмеда IV татарам воювати Україну [346, с. 191; 352, с. 164–165].

Шведський наступ не припинявся, наближаючись швидким маршем до Кракова. Уже 24 вересня 1655 р. у Кракові відчувалися панічні настрої з приводу того, наскільки близько Карл Густав підійшов до мурів міста. Ян Казимир покинув Краків наступного дня, прибувши разом з вірними йому сенаторами на австрійську територію до Глогова в Сілезію [407, с. 576–577]. Невдовзі шведи захопили Казимир коло Кракова і 26 вересня почалася тритижнева облога старої польської столиці. Стефан Чарнецький заккрився в місті з залогою близько 3000 чоловік, однак перед натиском шведської армії заходи оборони були занадто слабкими. 19 жовтня Краків здійснив акт капітуляції Карлові X Густаву, після прийняття пунктів про підданство, укладених 7 (17) жовтня між Віттенбергом і Чарнецьким [400, с. 116–119].

Одночасно з наступом на Великопольщу шведська армія в липні 1655 р. вела військові дії у Великому князівстві Литовському та Лівонії, захопивши, як згадувалося у попередньому розділі, Динабург. 14 серпня шведи перейшли кордони зі шведської Лівонії, почавши наступ на литовські повіти, які ще не були зайняті московським царем [424, с. 29–30]. Події ці неминуче вели до загострення відносин з Росією.

Ще в попередні місяці шведська дипломатія вела активні переговори про підданство Карлові Густаву всієї Литви. Декларація литовської шляхти на чолі з Янушем Радзивілом від 17 серпня 1655 р., підписана в Кейданах, визнавала Карла X Густава великим князем литовським. Навзаєм Швеція обіцяла литовцям почати війну з Москвою і відвоювати захоплені на той час царем території. Це стало важливим кроком на шляху до унії Великого князівства Литовського зі Швецією, укладеної в Кейданах 20 жовтня того самого року. Серпнева Кейданська декларація стала великим поштовхом для захоплення шведськими військами північних повітів Великого князівства Литовського, що відбувалося у другій половині серпня й у вересні 1655 р. У зоні шведського впливу опинилися прикордонні з польсько-литовською Лівонією території, що мали першорядне стратегічне значення [457, с. 115].

Отже, менше ніж за три місяці великі обшири Речі Посполитої були захоплені шведами й країна несподівано опинилася у глибокій прірві. Наприкінці листопада 1655 р. Кромвель, вітаючи такі небувалі завоювання Карла X, у розмові зі шведським резидентом у Лондоні Бунде іронізував: “[...] подорожній навряд чи міг би перейти всі ці території швидше, ніж в. м. їх захопила”, – передавав шведський посол у листі до короля слова протектора [212, с. 204–205]. Самі ж шведи додавали цим подіям модного на той час у Європі орієнтального присмаку, надаючи своїм завоюванням ще більшого колориту й значущості. “Турецький цісар перелякано відправив посла до семигородського князя, аби спитати, що це за король, який захопив ціле королівство, як називається його країна, де вона знаходиться і т. д.”, – писав Йоган Екеблад до батька в листі від 18 (28) серпня 1655 р. зі свого посольства з Лондона про новини, які поширювалися в англійській столиці [162, с. 219].

Блискавичні завоювання шведів у Короні Польській змушували Яна Казимира вживати рішучих і радикальних заходів для пошуків союзників у Європі, які допомогли б визволити Річ Посполиту. Одним із таких заходів була пропозиція польської корони за життя пануючого короля для котрогось із правителів, який взяв би на себе обов’язок надати військову підтримку в боротьбі зі шведами або Московською державою.

Перед смертю молодшого брата Яна Казимира Кароля Фердинанда 9 травня 1655 р., коли династія Вазів втратила єдиного спадкоємця польської корони, питання елекції короля *vivente rege* не набувало ще великої гостроти. Однак воно стало надзвичайно актуальним з наступом шведського короля на Річ Посполиту [443, с. 537]. У попередньому розділі ми бачили, наприклад, що французька політика готувала польську корону за життя Яна Казимира баварському електорові Фердинандові Марії, не забуваючи при цьому про нойбурзького князя Філіпа Вільгельма. Немалу роль у цих розрахунках відігравали родинні зв’язки останнього з польськими Вазами, оскільки донедавна він був одружений з рідною сестрою польських королів Володислава IV і Яна Казимира Анною Катериною Констанцією (овдовів у 1651 р.). Однак усі ці та інші подібні кандидатури були другоряд-

ними для польсько-литовської політики, і в Речі Посполитій розуміли, що кардинал Мазаріні шукає лише можливостей вибудувати таку європейську систему міжнародних відносин, яка завдала б найпотужнішого удару по австрійських та іспанських Габсбургах. Головне ж місце у Речі Посполитій для обрання претендентів на королівство *vivente rege* займали пропозиції Яна Казимира і senatorів для австрійського імператора Фердинанда III, бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма та семигородського князя Юрія II Ракоція або когось із їхніх родин. Причому, незважаючи на впливові партії підтримки у польському суспільстві щодо пруського або семигородського претендентів, ставало очевидним, що їхні кандидатури, які були традиційно ворожими для політики Габсбургів, використовувалися коронним урядом більше для опосередкованого тиску на імператора Фердинанда III, ніж для практичної політики.

Можна без перебільшення стверджувати, що протягом усіх років шведського завоювання, аж до збройного виступу австрійців проти Карла X у травні 1657 р., Річ Посполита у зовнішній політиці покладала найбільші надії на порятунок саме на Австрію [345, с. 64]. Відчуваючи катастрофічність того становища, в якому опинилася Річ Посполита, польсько-литовські послы Ян Лещинський та Олександр Нарушевич, які наприкінці липня 1655 р. перебували в Мальборку, як останню надію для порятунку радили примасові зв'язатися з імператором і спробувати переконати його виступити на захист Речі Посполитої [11, арк. 1177].

Улітку 1655 р., одразу після нападу Карла X, у Польщі відбулося декілька важливих нарад senatorів, які зібралися при королівському дворі. Основною їхньою темою було обговорення можливостей отримати австрійську військову допомогу взамін за пропозицію корони комусь із родини Габсбургів. Уже наприкінці липня, наприклад, одна з перших таких нарад відбулася у Варшаві [81, арк. 9–11], а її скликання історики пов'язують з новинами, що дійшли до двору про підданство познанського і каліського воєвод шведському королю під Уйстям [432, с. 56]. 1 і 2 серпня 1655 р. польський король та підканцлер Андрій Тшебіцький писали до Фердинанда III з Варшави, відправляючи до нього свого посла Джованні Батісту Андріана і пропонуючи польську корону *vivente rege* з проханням про допомогу про-

ти шведів [529, с. 348, XLVI–XLVII; 546, с. 489]. Це посольство можна вважати найранішим офіційним зверненням польської та литовської влади до Відня з такою пропозицією у період шведського Потопу.

У той самий час брат примаса київський біскуп Ян Лещинський (який був одночасно номінатом на хелмінське біскупство), відомий невдовзі своїм посольством до Відня, відправив з Вроцлава до імператора спеціального посла з листом від 3 серпня, в якому з прикрістю описував перші невдачі польської армії у війні зі шведами, а також підданство двох воєвод Карлові X [529, с. XLVII].

Польський король, звичайно, був добре обізнаний із заходами багатьох європейських країн – Голландії, Англії, Франції та інших, – які заохочували шведського короля напасти на Австрію. Знаючи традиційно упереджене ставлення Швеції до імператора, можна думати, що надії Яна Казимира бодай частково перенести війну з польсько-литовської території на австрійську оцінювалися дипломатами Речі Посполитої доволі поважно. Тут важливо відзначити, що з початком Потопу акценти австрійського напряму зовнішньої політики Яна Казимира змістилися з планів щодо посередництва Фердинанда III для переговорів з Москвою, які були прихильно сприйняті королем після поразки в Охматівській кампанії у січні 1655 р., на заходи для мобілізації безпосередньо військових ресурсів імператора проти Карла Густава. Саме за цю послугу польський король та його дорадники готові були пожертвувати королівським престолом для австрійців. У цьому контексті яскраво видно дволикість політики Речі Посполитої стосовно Фердинанда III, якого постійно провокували до виступу проти Карла X, але який не мав жодних підстав втягуватися в таку війну. У Відні, як побачимо далі, це відчувалося дуже добре.

У Фердинанда III ще свіжою була пам'ять про шведські війни Густава Адольфа у 1620-х – на початку 1630-х років і про Бременську війну 1654 р. До того ж непевні взаємини Австрії з Людовіком XIV, який упродовж своєї війни з Іспанією плів великі інтриги в європейській політиці, особливо проти австрійських Габсбургів, робили неможливим військовий виступ ослабленого після Тридцятилітньої війни імператора на захист Яна Казимира. Королівський престол Речі Посполитої, яка гинула в руїнах української, московської та шведської воєн, не був

для Фердинанда III достатньо переконливим аргументом, щоб безоглядно кинути-ся у нову війну. Навпаки, корона Речі Посполитої мала перетворитися для Габсбургів на великий тягар, через який імператор втягнувся б у виснажливу боротьбу зі Швецією з сумнівними наслідками. Отож посередницька дипломатія Австрії, спрямована на досягнення миру Яна Казимира з Москвою або зі шведами, була єдиним прийнятним для віденського двору шляхом, на який імператор став після початку в Речі Посполитій московської та шведської воєн і який реально зміцнював його позиції та впливи у східноєвропейській політиці.

Важливо тут підкреслити, що в небезпечних і загрозливих умовах, коли Ян Казимир сам міг загинути й уся країна скотилася б у прірву безкоролів'я, це польське посольство пропонувало австрійцям корону не в результаті елекції, а за дідиним правом, *jure haereditario* – як тоді говорили [194, с. 111]. Незважаючи на порушення норми шляхетського права Речі Посполитої, пов'язаного з вільною елекцією, це давало ту перевагу, що запобігало б скликанню елекційного сейму, який в умовах війни та цілковитої розрухи навряд чи можна було безпечно зібрати. Згідно з цими ідеями, після смерті Яна Казимира новий король з дому Габсбургів, який зараз мав бути призначений *vivente rege*, потребував би лише підтвердження на майбутній коронації. На подібні жертви польсько-литовські політики могли йти лише перед відчуттям повного краху, спричиненого поразками від шведського короля та умовами еміграції Яна Казимира.

Пропозиції корони передавалися до Відня також і через польського резидента Джованні Батісту Вісконті й розглядалися імператором на засіданні таємної ради 8 вересня 1655 р. [116, с. 351]. Якраз напередодні цієї ради, 7 вересня, Вісконті дав знати імператорові, що в разі відмови Фердинанда III від корони Ян Казимир мав би кликати на королівство *vivente rege* семигородського князя або Людовіка Конде – французького принца з родини Бурбонів, який у період громадянських воєн у Франції 1648–1653 рр. виступив проти малолітнього короля та його матері Анни Австрійської і після поразки Фронди перейшов у 1652 р. на службу до іспанського короля Філіпа IV [462, с. 96].

Проблема кандидатури Габсбургів на польський престол обговорювалася ще на раді сенаторів, зібраній у Кракові 28 серпня 1655 р. На цій раді знову було ухвалене звернення до Фердинанда III, щоб австрійські війська перейшли кордон і зайняли Краків з цілим воєводством [462, с. 95]. Однак, оскільки рада відбувалася без Яна Казимира, то виробити повноважні інструкції новому послові до Відня було неможливо.

Отож наступне посольство до імператора вирішили відправити після ще однієї ради сенату, яка відбулася 19 вересня у Кракові після приїзду до цього міста польського короля. Кандидатурою, на яку покладали цю дипломатичну місію, визначили великого коронного маршалка Юрія Любомирського. Інструкції йому від короля та сенату були вироблені 30 вересня 1655 р. у Новому Сончі, вже під час відступу Яна Казимира з Кракова на Шльонськ. Згідно з цим документом, посол мав якнайшвидше добратися до австрійської столиці й підтвердити повноваження попереднього посольства біскупа Лещинського, ще раз запропонувавши корону польського короля і великого князя литовського синові імператора Леопольду Ігнатіусу, ерцгерцогові Леопольду Вільгельму або будь-кому іншому з Габсбургів. За цю пропозицію посол, як і раніше, мав домагатися військової допомоги. Проте, якби імператор у цьому відмовив, інструкція наказувала заохотити його до посередництва для укладення миру Речі Посполитої зі шведами або Москвою. У разі ж примирення з Москвою Фердинанд III, за наполяганням польського посла, мав би також застосувати свої впливи, аби не дати кримському ханові відступити від союзу з Яном Казимиром і укласти договір зі Швецією. Окрім того, в разі відмови імператора від польської корони, Любомирський повинен був запитати у нього про ставлення Австрії до пропозиції корони синові Юрія II Ракоція Ференцу або синові курфюрста Фрідріха Вільгельма (йшлося про Карла Еміля, якому на час складання інструкції виповнилося 7 місяців). Посол мав би також заохочувати імператора до дипломатичної активності в Голландії та Данії, наполягаючи, щоб ці країни напали на Карла Густава з моря [544, с. 344–345].

Причиною того, що в інструкції порушувалося останнє питання, було польське посольство Генрі Каназілія, яке саме тоді перебувало у Копенгагені, повертаю-

чись із Голландії. У серпні 1655 р. Каназілій переконував данського короля Фредеріка III укласти військовий союз із Яном Казимиром та Об'єднаними Провінціями проти Швеції [396, с. 43; 408, с. 136]. Отже, через Австрію Річ Посполита намагалася впливати на Голландію і Данію для прийняття ними таких самих політичних рішень, до яких Ян Казимир закликав і через свої безпосередні взаємини.

Проте Юрій Любомирський, відомий великою прихильністю до Семигородського князівства, відмовився виїхати до Австрії, покладаючи більші надії на елекцію польським королем Юрія II Ракоція або його сина [81, арк. 9–10]. У науковій літературі часто наголошується на його ворожому ставленні до ідеї обрання когось із Габсбургів на польський королівський престол [514, с. 231]. Зрозуміло, що з такими переконаннями самого посла ця дипломатична місія не могла відбутися.

Не припинялися посольства від Яна Казимира до Фердинанда III також і зі шльонської еміграції. Останнього, мабуть, листа до імператора перед вирішальною нарадою короля та сенаторів в Ополі було відправлено Яном Казимиром 7 листопада 1655 р. з Глогова через згаданого Вісконті [57, арк. 1].

У той самий час, коли Ян Казимир відправляв посольства до Відня з пропозицією корони імператорові, при королівському дворі шукали також інших претендентів на польську корону для порятунку Речі Посполитої. Одним із них, як зазначалося, був семигородський князь Юрій II Ракоцій, який мав великих прихильників серед впливових політиків і магнатів не тільки в Короні Польській, а й у Великому князівстві Литовському. У згаданому листі інстигатора Житкевича до Яна Казимира від 15 жовтня 1655 р. наводилися важливі аргументи антиавстрійської партії (зокрема, польного коронного писаря Яна Сапіги, на якого автор листа скаржився королю) про те, що імператор, отримавши польську корону, начебто задовольниться Польщею по Віслу “albo trochę daley”, а від решти земель Речі Посполитої – від Русі й дальших країв – відмовиться так, як колись відмовився від Угорщини, поділеної між Австрією та Османською імперією [72, арк. 13].

Ще на червневому сеймі 1654 р. Юрій II Ракоцій через своїх послів домагався від Речі Посполитої шляхетського привілею для себе та кількох урядовців [461, с. 152–153]. Період з кінця 1654 р. був для семигородського князя до певної міри

поворотним у його рішенні здобути польську корону, оскільки до активної політики у Речі Посполитій мала залучитися Швеція. При цьому зміцнення австрійських впливів у середовищі Яна Казимира та можливість обрання когось із родини Габсбургів спадкоємцем польського престолу не меншою мірою насторожували Ракоція, ніж зміцнення семигородських впливів – Фердинанда III. Таку залежність семигородської політики від польсько-австрійських переговорів дослідники відзначали й раніше [252, с. 1183]. Зі свого боку, зробимо лише заувагу, що в разі позитивної відповіді Юрія II Ракоція на пропозицію польської корони *vivente rege* для нього або його сина Ференца дипломатія Речі Посполитої багато в чому вигравала. Насамперед, зміцнення семигородських впливів у Центрально-Східній Європі повинно було змусити австрійського імператора робити енергійніші заходи для допомоги Янові Казимиру проти Москви і Швеції. Окрім того, збройний виступ Семигороду до Польщі в союзі з коронним військом мав би перешкодити формуванню шведсько-семигородської ліги. Тут відкривалися перспективи примирення з українськими козаками, для яких Ракоцій був прийнятною кандидатурою на Польсько-Литовське королівство з огляду на політичні традиції часів Стефана Баторія. За цих умов зміцнювався б також союз Речі Посполитої з Кримським ханством та Османською імперією, чиє посередництво можна було використати для приведення Богдана Хмельницького до попереднього послуху. Юрій II Ракоцій, отже, опинився на важливому місці у зовнішньополітичних розрахунках Речі Посполитої після шведського вторгнення, а семигородські прихильники при королівському дворі давали йому багато надій на здобуття польської корони мирним поки що шляхом.

У той період часті посольства в Семигород відбувалися не лише за наказами Яна Казимира, а й з боку інших впливових польських діячів. Коронний гетьман Станіслав Потоцький, наприклад, послав до Ракоція гінця Козаковського з пропозиціями обрати князя на польський престол, у відповідь на що семигородський князь відправив до Польщі своїх гінців [367, с. 139–140]. Нове посольство до Семигороду було відправлене королем 1 вересня 1655 р. Взамін за військову допомогу Ян Казимир у своєму листі пропонував велике староство для сина Юрія Ра-

коція і просив князя виступити посередником для замирення з Карлом Густавом [462, с. 102, 401]. Ще інші новини стосовно пропозиції польської корони синові семигородського князя трапляються за листопад 1655 р. [443, с. 538].

Отож паралельно з польськими посольствами до Австрії, що організовувалися у серпні – листопаді 1655 р., Ян Казимир відрядив у вересні ще одного посла до Семигороду, яким на той раз було призначено Яна Шумовського. Ця місія була досить важливою і про неї збереглася докладна реляція, зроблена самим Шумовським 19 або 20 листопада австрійському генералові Мельхіору Гацфельду в переказі останнього для Фердинанда III [116, с. 357–358, 359–362]. Річ у тім, що після повернення посла з Семигороду Ян Казимир, перебуваючи вже в сілезьких провінціях Австрії, відправив його до Гацфельда, аби цей впливовий австрійський політик дав знати імператорові про плани Ракоція [116, с. 355–356]. Реляція, хоч і є тенденційною (бо складалася ж для впливу на імператора), але проливає світло на деякі нюанси австрійсько-трансільванських суперечностей у міжнародних відносинах і на те, як поляки наполегливо намагалися переконати Фердинанда III прийняти корону Речі Посполитої, спекулюючи складними взаєминами Австрії із сусідніми країнами. Згідно з цим документом, Шумовський отримав аудієнцію у Ракоція 27 вересня 1655 р., на якій від імені короля домагався від князя військової допомоги проти шведів або Богдана Хмельницького (у той час, як відомо, Військо Запорозьке наступало з Кам'янця-Подільського на Львів). Натомість панівним наміром, який нібито мав тоді Ракоцій, було його посилене озброєння для здійснення своїх планів після швидкої та остаточної перемоги Карла X у Польщі. Як передавав польський посол, ці семигородські плани полягали в тому, щоб напасти на австрійську Угорщину в той самий час, коли шведський король почне вторгнення в Сілезію, де тоді перебував польський королівський двір. Коли Шумовський заперечив Ракоцію, що Карл Густав не вторгнеться в Австрію, оскільки між цими країнами укладено мир, то семигородський князь почав відверто глузувати з такого аргументу. Про цю комбінацію – одночасний шведський напад на австрійські землі й семигородський на угорські – Шумовський твердив настільки впевнено й неприховано, що початок походу Юрія Ракоція визначався на осінь 1655 р.

або найпізніше на літо 1656 р. (з поправкою у листі від Яна Казимира до імператора – на найближчу весну) [116, с. 358, 361].

У Європі новини про такі рішучі наміри семигородського князя поширювалися, зокрема, і з причини його зв'язків зі шведським королем. Саме напередодні того часу, коли до Семигороду прибув Шумовський, у 20-х числах серпня 1655 р. у Ракоція з'явився шведський посол Готгард Веллінг [158, с. XXIX; 531, с. 8]. Ще в травні виїхавши зі Швеції через Бранденбург, останній мав з собою лист від Карла X, який польський посол, перебуваючи в Семигородському князівстві, нібито бачив на власні очі. У цьому документі писалося про наміри шведського короля напасти на Польщу із закликом до князя підтримати цю акцію [367, с. 139].

Ще раз наголосимо, що ця реляція Шумовського є тенденційною і робилася вона саме у той час, коли (ствердимо, забігаючи наперед) після наради в Ополі, яка відкрилася 15 листопада 1655 р., король і сенатори покладали на Фердинанда III таку велику надію, що визначали її дипломатичне або військове втручання у війну ледь не єдино можливим порятунком для Речі Посполитої. У зв'язку з цим не випадковим є той факт, що лист Яна Казимира до Фердинанда III, переданий через Шумовського і Гацфельда, було написано наступного дня після відкриття наради в Ополі. У цій реляції, наприклад, нічого не знаходимо про те, що Шумовський, підтверджуючи перед Ракоцієм пропозиції серпневого польського посольства, пропонував йому корону *vivente rege*. Ян Казимир дійсно заперечував, що польський посол мав завдання робити таку пропозицію в Семигороді, однак примас висловлював свої сумніви в цьому [432, с. 61].

Не можна сказати, що австрійці не реагували на можливості такого небажаного для них повороту в польсько-шведській війні. У листах зі Щеціна до Фердинанда III Франц Лізоля наприкінці вересня 1655 р. обговорював пропозиції поляків, зроблені Ракоцію стосовно його обрання польським королем або адаптації його сина до порядків та звичаїв при коронному дворі. Лізоля не приховував перед імператором своєї стурбованості з цього приводу [116, с. 352]. Придунайські країни були тим регіоном, де для Австрії важливо було розпалювати й підтримувати нестабільність, зокрема, у протистоянні молдавського та валаського господарів із

семигородським князем. Ми знаємо, які плани імператор розробляв попереднього року в зв'язку з ідеями осадження на одному з престолів дунайських князівств Михайла Петрашкевича, валаського вихованця при віденському дворі [308, с. 93; 344, с. 198–200]. Подібні новини знаходимо й від Костянтина Шаума, семигородського посла до Олівера Кромвеля. У депешах з Амстердама до Лондона за серпень 1655 р. доносилося, що Шаум стверджував, нібито Фердинанд III підбурює молдавського господаря Стефана Ґеоргіцу до виступу проти Ракоція. Однак, говорилося далі, трансільванський князь випередив цей план, завдавши молдавським військам значної поразки.

У складних умовах еміграції польсько-литовські політики, які разом з королем опинилися на вигнанні, почали розробляти плани, як вийти з глибокої кризи, в якій опинилася країна, і як організувати боротьбу зі шведами. Проблема порятунку Речі Посполитої була головною на засіданні таємної наради сенаторів в Ополі, скликаної 15 листопада 1655 р. [407, с. 587–588]. Ця зустріч, у якій за свідченням її учасника примаса Андрія Лещинського брало участь дванадцять сенаторів [73, арк. 824], відіграла чи найбільшу роль у пошуках Річчю Посполитою дипломатичної та військової підтримки в Європі, особливо в Австрії, проти Швеції. На цій нараді було вироблено основні принципи політичної та дипломатичної діяльності короля, уряду та сенаторів на найближчий період в умовах завоювання шведами цілої країни. Вона стала тим відправним пунктом, від якого брав початок новий етап у боротьбі з Карлом Ґуставом, що характеризувався поверненням Яна Казимира до Польщі, підписанням Тишовецької конфедерації наприкінці грудня 1655 р. і зреченням урядовцями, шляхтою та армією свого підданства шведському королеві [73, арк. 759].

В Ополі велися дискусії про посередництво християнських правителів для переговорів Речі Посполитої зі шведським королем [76, арк. 320]. Однак першорядного значення набули тут питання стосовно пропозиції польської корони *vivente rege* комусь із правителів Європи взамін за військову допомогу проти шведів.

Найголовнішими кандидатурами на польський престол, про яких говорилося в Ополі, згідно з настроями різних партій при коронному дворі, виступали родини

австрійського імператора або семигородського князя (власне, сам князь або його син Ференц Ракоцій) [188, с. 91]. При цьому польська королева Людвіка Марія виношувала проекти одружити або Ференца Ракоція, або імператорського сина Карла Йосифа з однією зі своїх племінниць, донькою молодшої сестри Анни Палатинської (Анни Марії Гонзаги) [494, с. 92–93].

Принципове рішення, прийняте в Ополі, визначило головне завдання зовнішньої політики Речі Посполитої: негайний пошук підтримки Австрії. Польський король і сенатори покладали на Фердинанда III усі надії в організації як військової допомоги проти шведів, так і дипломатичної для укладення миру з Карлом X Густавом або Олексієм Михайловичем. В одному з листів від 18 грудня 1655 р. примас Андрій Лещинський писав про цю нараду до каліського підкоморія, що сенатори обговорювали глобальне питання, “[...] до кого вже нам врешті вдатися за допомогою, бо ті пани, [що стоять] при панові маршалку [Юрію Любомирському], сильно надіються на Ракоція. Але вирішили – до [австрійського] цісаря, не відкидаючи бранденбурзького курфюрста, бо з ним цісар повинен вести листування. Тому скоро відправимо туди [...]” [73, арк. 824]. Отож основним претендентом на польський престол за життя Яна Казимира нарада в Ополі визначила когось із імператорської родини – самого імператора, його молодшого брата Леопольда Вільгельма або сина Леопольда Ігнатіуса. Рішення це, властиво, лише ще раз підтверджувало попередні ухвали сенаторів, зокрема, для вироблення інструкції згаданого посольства київського біскупа і хелмінського номіната Яна Лещинського, яке відбувалося наприкінці серпня – у першій половині вересня 1655 р.

3.2. Австрійсько-польські та австрійсько-шведські відносини. Політичні позиції Бранденбурга-Пруссії та Франції.

Після тривалих дискусій в Ополі стосовно кандидатури посла до Фердинанда III спинилися на досвідченому дипломаті, ленчицькому воєводі Янові Лещинському. Сам він повертався зі Стокгольма і незадовго перед тим прибув до короля з-під Кракова, де вів переговори з Карлом X. У той час Лещинський знову мав по-

вертатися до шведського короля і канцлера Оксеншерни з новими інструкціями від Яна Казимира. Однак, отримавши нове завдання до імператора, він готувався в дорогу до Відня. При цьому воєвода не покидав думку про дальші перетрактації з Карлом Густавом, до якого збирався їхати після повернення з Відня. У листі з Ополя від 21 листопада 1655 р. до коронного підскарбія Богуслава Лещинського він називає в цьому посольстві до Відня, окрім себе, ще маршалка Юрія Любомирського. “Після багатьох обговорень вирішили, щоб [відправили] зі мною пана великого коронного маршалка [...]”, – писав він [76, арк. 321]. Проте в кінцевому результаті Любомирський відмовився від цього посольства, і ленчицький воєвода вирушив у цю дорогу без нього [530, с. 100].

Автор “Театру Європи” занотовував, що польському послові було видано деякі державні клейноди, які він мав вручити у Відні як пропозицію польської корони комусь із родини Габсбургів [207, с. 725]. Якби Фердинанд III знову відмовлявся від цього, то посол, згідно з інструкцією, повинен був запитати поради щодо інших кандидатур – семигородського князя або бранденбурзького курфюрста. Однак на час, поки польський король та урядовці не дізналися б відповіді від імператора на свої пропозиції, вирішено було призупинити будь-які переговори на цю тему з іншими правителями [116, с. 365].

Як згадувалося, протиставляючи Австрії ті країни, з якими вона перебувала у постійних конфліктах, Ян Казимир і сенатори чинили політичний тиск на імператора задля його підтримки Речі Посполитої своїм військом. Це було яскраво виражено, зокрема, в розмовах польського резидента у Відні Вісконті, що велися з імператором 7 вересня 1655 р. стосовно ймовірних кандидатур на Польсько-Литовське королівство, а також в інструкції Юрію Любомирському від 30 вересня. У зв’язку з цим у наведеному грудневому листі примаса до каліського підкоморія не випадковою була згадка про бранденбурзького курфюрста.

За політикою курфюрста Фрідріха Вільгельма, що вела до зміцнення його становища у Європі, Фердинанд III дійсно спостерігав з неприхованою тривогою. Восени 1655 р. курфюрст швидкими темпами й далі озброювався, вербуючи у німецьких князівствах нові регіменти для своєї армії [445, с. 26]. Уже з початком

вересня під час наступу шведів на Варшаву та Краків розроблялися його плани надіслати війська з Бранденбурга до Князівської та Королівської Пруссій, зокрема й до Гданська [195, с. 221]. У жовтні про бранденбурзькі війська говорили у Вроцлаві: мовляв, армія курфюрста під командою генерала Отто Христофора Спарра мала перейти через Віслу, з'єднавшись із пруським військом у Польщі [73, арк. 644]. Водночас активно розвивалися польсько-бранденбурзькі переговори, а 12 листопада 1655 р. було укладено Рінський договір між курфюрстом та сімома найважливішими містами Королівської Пруссії, у яких мали розміститися бранденбурзькі гарнізони [177, с. 192–194; 405, с. 363–364].

Однак, незважаючи на Рінський союз, який легалізував військову присутність Фрідріха Вільгельма у Королівській Пруссії, його армія почала вступати у північні польські землі ще перед тим, як ця угода була укладена [353, с. 222; 508, с. 104–107].

Така політика Фрідріха Вільгельма, маючи на меті підпорядкувати Королівську Пруссію, викликала численні відгуки в Речі Посполитій у вигляді новин про те, що курфюрст стримує ворожість шведів і допомагає Янові Казимиру своїми військами [341, с. 163–164]. У критичних для Речі Посполитої умовах, що склалися на кінець 1655 р., можна зрозуміти ці величезні надії польсько-литовських політиків, які покладалися на новий союз із Фрідріхом Вільгельмом. В атмосфері цілковитих поразок від шведів, підданства воєводств і коронної армії разом з обома коронними гетьманами Карлові Густаву Річ Посполита вхопилася за цю соломинку для свого порятунку. Тепер важливою справою для держави було переконати Яна Казимира підтвердити цю угоду, як це йому радили визначні дипломати того часу. Звідси виникала й готовність коронного уряду домовитися з Фрідріхом Вільгельмом про деякі територіальні поступки для нього, зокрема, в Помор'ї. Переговори з польським королем про це велися, але в разі дальшого розвитку цих пропозицій до курфюрста мало відправитися спеціальне повноважне посольство для визначення тих земель, що мали відійти до Бранденбурга.

Про пункти, які Фрідріх Вільгельм подав польському королеві через свого резидента, згадує Ян Лещинський в одному з листів від кінця листопада 1655 р., на-

писаному вже з посольської дороги до Відня. Використавши ситуацію повного занепаду Речі Посполитої і втечі самого короля на Шльонськ, в одній із цих статей курфюрст висунув вимогу приєднання Померанії до Бранденбурга. “Та Померанія, – писав Лещинський, – має велике значення, немалий то тракт землі й різних разом воєводств. Але чи міг би якийсь [інший] спосіб знайтися? Краще той кусень втратити, ніж усе [королівство]. А він [курфюрст] без компенсації допомагати не може”. Лещинський пропонував не поспішати з резолюцією на цю вимогу, а порадитися спершу в Австрії, щоб при остаточній відповіді Фрідріху Вільгельмові врахувати думку імператора.

Восени 1655 р. у польських урядових колах тривало обговорення кандидатури курфюрста на обрання його польським королем за життя Яна Казимира [464, с. 13]. Це питання виникало ще на червневому сеймі 1655 р., одразу після смерті Карла Фердинанда, і порушували його Януш Радзивіл за підтримки примаса Андрія Лещинського [472, с. 40]. Ідеологічну легітимацію для такого рішення поляки і литовці до певної міри вишукували у спорідненості династії Гогенцоллерів з Ягеллонами [493, с. 428]. (Ягеллони були посвоячені з Гогенцоллерами через шлюб доньки Казимира IV Ягеллончика Софії, яка була також рідною сестрою польського короля Сигізмунда I Старого, з бранденбурзьким марграфом Фрідріхом I. Від їхнього шлюбу народився, зокрема, прусський князь Альбрехт, який у 1525 р. склав присягу на вірність польському королю Сигізмунду I, віддавши Бранденбург-Пруссію у ленне право Польщі.) Проте ця ідея, як видається, мала значення швидше альтернативної до австрійського претендента пропозиції і для її здійснення прихильників серед польських політиків було ще менше, ніж для елекції семигородського князя. У жовтні – листопаді 1655 р. Ян Казимир відправляв послів до курфюрста, яким, імовірно, давалися доручення вести переговори про збройну допомогу від Бранденбурга в обмін на польську корону *vivente rege*. Секретар польської королеви П’єр де Нуайє згадував, що обов’язковою умовою для такої пропозиції мало бути прийняття курфюрстом католицької віри або адаптація його сина при польському королівському дворі [443, с. 537–538].

Об'єднані Провінції оцінювали Рінську угоду як певний вихід із ситуації, що склалася в умовах майже повного завоювання шведами Речі Посполитої й утечі короля з країни. Відомо, наприклад, що голландський резидент у Гданську Пельс намагався вплинути на непоступливість магістрату щодо курфюрста, переконуючи міський уряд прийняти протекцію Фрідріха Вільгельма [212, с. 197; 215, с. 112]. Як знаємо, ці зусилля не привели до якихось зрушень і Гданськ не поступився у своїх позиціях.

Загалом же можна побачити, якою багатогранною, заплутаною і гнучкою була політика Фрідріха Вільгельма у той період. Деякі історики Пруссії, особливо ті, які належали до старшого покоління в історіографії, вважали такі взаємини Фрідріха Вільгельма з польським королем під час наступу шведської армії помилковими у його політиці [524, с. 177]. Насправді ж таку гнучкість можна оцінювати лише як перевагу електора, як пошук шляхів для розвитку його політики у час, коли можна було скористатися нагодою і об'єднати всі землі між Берліном і Кенігсбергом, приймаючи сміливі рішення, від яких залежало майбутнє його країни.

Рішучі настрої шведів стосовно Фрідріха Вільгельма у той час були очевидними, і в самому Кенігсберзі поширювалися тривожні вістки, що Карл X хоче вступити у Князівську Пруссію, окупувавши її столицю [217, с. 76]. До того ж одночасно з наступом короля проти курфюрста з боку прибалтійських земель рушив також Магнус де ля Гардье, підійшовши до самих кордонів Східної Пруссії [423, с. 231]. У грудні 1655 р. швидким маршем у цьому самому напрямку просувалися війська генерала Густава Отто Стенбока, який уже 16 (26) грудня зупинився перед Кенігсбергом коло Кройцбурга [400, с. 135]. Окрім того, в європейських новинах говорилося, що Віттенберг готовий був також виступити з армією у Східну Пруссію, де мав “до весни зруйнувати електора” [215, с. 430]. Отже, за станом на середину грудня 1655 р. до цих територій з усіх боків були стягнуті значні сили Карла X, і Фрідріх Вільгельм опинився затиснутий наодинці зі шведською армією.

До цієї загрози, яку курфюрст відчував з боку Швеції, згадаймо ще й тенденції, що розвивалися у той самий період, з кінця 1655 р., коли коронна та литовська

армії розробляли плани організації військових походів до Королівської Пруссії з метою переслідування шведського короля. Ці плани становили також велику загрозу й для Фрідріха Вільгельма. Стефан Чарнецький, зокрема, рушив зі своїми регіментами на північ Речі Посполитої, проте у січні 1656 р. припинив похід, коли дізнався про підданство курфюрста шведському королеві. Саме наступ польських військ на пруські території, як зізнавався сам курфюрст, був одним із підставових аргументів для укладення ним угоди зі шведами [195, с. 261].

Попри кволі заходи електора, які він здійснював на початку грудня 1655 р. для оборони Королівської Пруссії від шведів [389, с. 16–17], листопадовий та грудневий наступ Карла X на північ, в результаті якого було захоплено Торунь, Ельблонг та інші міста, став вирішальним для того, щоб Фрідріх Вільгельм без бою забрав залоги з міст, прилеглих до Гданська, і сам відступив до Кенігсберга. Ситуація, що склалася тоді у відносинах між Швецією і Бранденбургом-Пруссією, була абсолютно невизначеною. “Nicht Krieg, nicht Frieden”, – як влучно характеризував ці події німецький історик XIX ст. Йоган Густав Дройсен [418, с. 177].

Таке протистояння мало, врешті, припинитися і 7 (17) січня 1656 р. було укладено Кенігсберзький договір Фрідріха Вільгельма зі Швецією [177, с. 195–200; 539, с. 37–52].

Восени 1655 р., перебуваючи в дорозі до Відня, Ян Лещинський просив у коронного двору переслати йому інформацію про те, як розвивалися переговори Яна Казимира з Фрідріхом Вільгельмом і станами Королівської Пруссії. Воєвода непокоївся тим, щоб ці взаємини не ослабили рішучість імператора у його намірах підтримати Річ Посполиту військом [76, арк. 345]. Однак чим ближче польські посли під'їжджали до австрійської столиці, тим зрозумілішим для них ставало, що в тих політичних обставинах, які склалися в Європі наприкінці 1655 р., мілітарної допомоги від Габсбургів вони не отримають.

Першу аудієнцію у Відні імператор дав Лещинському 23 грудня 1655 р., невдовзі після його прибуття [76, арк. 352, 353, 356]. Зважаючи на взаємини Речі Посполитої з ворогами Австрії і не маючи наміру підтримувати Яна Казимира військом, австрійський двір ухилявся давати категоричні резолюції на це посольство

[345, с. 67–68]. З одного боку, Фердинанд III і далі відмовлявся від польської корони, не посилаючи війська до Польщі. Проте, з іншого, – запевняв, що ця відмова стосується лише негайного відправлення австрійських регіментів, обіцяючи натомість прислати їх навесні 1656 р. Але Лещинський мав обґрунтовані підозри, що з цього нічого не вийде, оскільки ціла справа не зрушиться з місця під приводом узгодження такого кроку Австрії з німецькими князями [76, арк. 361]. Відчуття змарнованого часу не полишало польське посольство. “[...] бачу, що даремне сюди приїхав”, – писав ленчицький воєвода до примаса [76, арк. 370].

5 січня 1656 р. у відповіді на лист, привезений Лещинським, імператор писав до Яна Казимира, що оскільки з Відня до шведського короля було відправлено посла з пропозиціями посередництва для миру з Річчю Посполитою, то доки Карл X не дав відповіді й не відкинув цієї пропозиції, Австрія не могла собі дозволити втрутитися в цю війну [58, арк. 1]. Йшлося тут про відоме австрійське посольство на чолі з віце-канцлером Богемії Францом Евсебієм Петтінгенським, мова про яке буде далі.

Імператор порушував також перед польським послом справу посередництва для укладення миру з Олексієм Михайловичем, оскільки австрійські послани на той час перебували вже в Москві. У таких розмовах Фердинанд III висловлював надію, що йому вдасться переконати царя виступити проти Швеції, що значно полегшило б становище Речі Посполитої [181, с. 54].

Янові Лещинському вдалося вирушити з Відня у зворотну дорогу лише 14 січня 1656 р. “Ясним доказом того, що нам уже звідти не лише зараз, а й на весну не слід сподіватися жодної допомоги, є й те, що війська, які [австрійці] тепер були спровадили на цей кордон [з Кораною Польською], кудись в інше місце перекидають, мало що залишивши для оборони”, – писав примас Андрій Лещинський до Яна Казимира [116, с. 365]. Через рік і кілька місяців, згадуючи події кінця грудня 1655 – перших днів січня 1656 рр., ленчицький воєвода писав, що основною причиною, чому імператор остерігався надати допомогу Речі Посполитій, був страх, що це покладе початок глибокої й затяжної війни, яка з усією певністю мала пере-

кинутися до самої Австрії [11, арк. 1458]. Факт цей був занадто очевидним для багатьох європейських країн у тогочасних міжнародних відносинах.

На нараді в Ополі обговорювалося також і питання організації опору шведам. Коронна армія відправила до Яна Казимира представників із запевненням вірності, які прибули до Ополя наприкінці листопада [520, с. 214]. Це стало одним із поштовхів до того, що після завершення наради Ян Казимир написав одразу декілька листів до Юрія Любомирського, Станіслава Потоцького, Яна Замойського та інших діячів, закликаючи їх до послуху або дякуючи за оголошені вже декларації вірності Речі Посполитій. У той період король видав також відомий універсал від 20 листопада 1655 р., у якому повідомляв широкі верстви суспільства про своє повернення з еміграції, щоб розпочати нову боротьбу зі шведами [407, с. 592–593]. Цим документом Ян Казимир закликав шляхту до стихійної самоорганізації. “Не чекайте проводирів і воєвод або такого порядку, який в посполитому праві описаний. [...] неприятель усі ці речі перемішав; але [приєднуйтеся] один до другого, третій до двох, четвертий до трьох, п’ятий до чотирьох [...], – писав король. – Там собі проводиря лише оберете. Одна до другої купи гуртуйтеся і, зібравши вже гідне військо й обравши відомого проводиря над ним, почекайте нашу особу [...]” [167, с. 779]. Водночас гетьмани Станіслав Потоцький і Станіслав Лянцкоронський розсилали відозви до воєводств Корони Польської, до Волинського та інших, з вимогою збирати війська на відсіч Карлові Густаву [129, с. 362].

Після двох місяців глухої мовчанки почалися перші зародки мілітарної організаційної діяльності, скерованої проти шведського завоювання Речі Посполитої. На теренах Польщі поступово піднімався стихійний рух проти шведської армії, і відомості про наміри короля повернутися зі Шльонська додавали цьому рухові дедалі більшої рішучості та організованості [533, с. 154–157]. 29 грудня 1655 р. у Тишовцях за підписами обох коронних гетьманів було складено “Акт Тишовецької конфедерації” із закликом до регіментів коронного війська і всієї шляхти спільно виступити проти шведського короля. Ще через два дні видано універсал конфедерації про збір посполитого рушення, “[...] на місцях звичайних або там, де можуть [...]” [167, с. 784–797]. У цій останній фразі звучав той самий заклик до

стихійної боротьби, що й у королівському універсалі. Від Тишовецької конфедерації до Яна Казимира було відправлено Яна Служевського із запевненням вірності від регіментарів і закликом повертатися до Польщі [172, с. 103]. Король, який виїхав з Глогова 18 грудня 1655 р., на той час був уже в Короні [490, с. 245].

Наприкінці грудня 1655 р. у багатьох країнах – у Франції, Пруссії та ін. – чимало говорилося про те, що Ян Казимир збирається відвойовувати у шведів свою країну [215, с. 301, 323]. Таким був відгомін у Європі тих подій, що невдовзі викликали кардинальні зміни у політичному становищі Речі Посполитої.

У період, коли польський король збирав нараду senatorів в Ополі й готував до Відня посольство Яна Лещинського, Фердинанд III вбачав найкращий вихід із ситуації в організації двох одночасних посольств – до Карла X Густава і до Яна Казимира. Не випадково імператор обрав для такого кроку саме час, що припадав на середину листопада, оскільки до Відня щойно були надійшли згадані вже листи Карла Густава від 12 (22) жовтня 1655 р. з Казимира під Краковом і Яна Казимира від 7 листопада 1655 р. з Глогова. Ця вирішальна акція, спрямована на примирення шведів з Річчю Посполитою, була останнім дипломатичним заходом Фердинанда III, який рішуче взявся за її здійснення. Хоч відомості про посольство Алегретті й Лорбаха ще не дійшли до Відня, проте імператор покладав великі надії на те, що московський цар погодиться укласти союз проти Швеції. Через це головною метою, яку Фердинанд III ставив перед собою, відправляючи ці два посольства, було не стільки примирити Швецію і Річ Посполиту, скільки відкрито продемонструвати в Європі, що Австрія наразі не збирається втручатися в цю війну.

14 листопада 1655 р. питання посередництва австрійського імператора між Карлом Густавом і Яном Казимиром обговорювалося на державній раді у Відні [193, с. 19]. Повноважними послами, призначеними для подорожі до шведського і польського королів, стали віце-канцлер Богемії, який уже згадувався нами кілька разів, Франц Евсебій Петтінгенський і граф Куфштайнський. 16 листопада Фердинанд III видав кожному з них листи з пропозиціями до обох королів знайти між собою взаємне примирення [57, арк. 1–4; 73, арк. 1121–1123]. Через декілька днів послы вирушили з Відня в дорогу [207, с. 724].

Підтвердження непорушності Вестфальського миру і пропозиція визначити час та місце польсько-шведських переговорів за посередництвом австрійських послів – були найважливішими завданнями, що стояли перед цими імператорськими дипломатами. У листі до Яна Казимира, переданому через Куфштайнського, Фердинанд III відверто писав, що сам відчуває небезпеку від Швеції не лише для східних провінцій Австрії, а й для віддаленіших земель, для цілого християнства. Це змушувало його не раз уже звертатися до шведського і польського королів з пропозицією укладення миру [57, арк. 3]. “[...] нічого більшого ми не бажаємо [...], як вгамувати ненависть між вами і найяснішим королем Польщі [...]”, – писав він про це саме в листі до шведського короля, відправленому з Петтінгенським [73, арк. 752, 1122].

Куфштайнський зустрів польського короля у Глогові, куди той повернувся 27 листопада 1655 р. з Ополя після наради senatorів [407, с. 597]. Разом з цим послом в Сілезію прибув також Петтінгенський, який, за свідченням Веспасіана Кововського, радив Янові Казимирові дочекатися в Ополі результатів його дипломатичної місії [168, с. 102–103; 173, с. 274].

Інший бік посередницьких пропозицій імператора полягав у його спробах залучити до цієї справи німецьких курфюрстів та електорів, намагаючись також і через них впливати на шведського короля. Немало тут важили родинні стосунки, що склалися на той час у Європі. Так, Карл X через свою дружину Ядвігу Елеонору породичався із саксонським електором Йоганом Георгом I та гольштинським князем Фрідріхом III. Як ми не раз бачили, посольства від багатьох країн, що проїжджали через Дрезден, намагалися використати Саксонію для впливу на шведського короля. Європейські інформатори, зокрема ті, які збирали новини для англійських політиків, не забували наголошувати на цих родинних взаєминах. У випадку ж із послами від курфюрста Фрідріха Вільгельма, які їхали через Саксонію, впливів на Йогана Георга I шукали також через його дружину, якою була бранденбурзька княжна Магдалена Сивілья [538, с. 9].

Отож наприкінці 1655 р. від імені віденського двору та всіх електорів Фердинанд III пропонував покласти посередницьку місію для укладення польсько-

шведського миру на електорів Саксонії і Майнца. Слід, мабуть, визнати, що кандидатури обох цих електорів були вибрані імператором не зовсім вдало з огляду на характер його власної політики: обидва електори перебували в опозиції до імператора і з застереженням ставилися до зростання впливів Габсбургів у німецьких землях. В авізах до Лондона повідомлялося, що Фердинанд III послав до саксонського електора гінців, запрошуючи його до себе, щоб обговорити майбутнє посольство до шведського короля. Однак той відмовився під тим приводом, що має вже занадто похилий вік для такої подорожі. Електор Майнца, хоч і був католицького віросповідання, але також не підтримував імператора і чинив перешкоди для зростання його політичної могутності. Наприклад, наприкінці 1650-х років він був співтворцем ворожого для Габсбургів Рейнського союзу, який одразу привернув до себе увагу Франції та інших країн, що намагалися використати його для ослаблення Австрії [380, с. 207].

В іншому таборі з початком шведського нападу на Річ Посполиту католицькі курфюрсти, які зі співчуттям ставилися до польсько-литовської політики у той період, об'єднувалися довкола нойбурзького князя Філіпа Вільгельма.

Проте, незважаючи на всі застереження, які виникали у протестантських курфюрстів з приводу активності Австрії для встановлення польсько-шведського миру, деякі практичні кроки у цьому напрямі було зроблено. У джерелах за грудень 1655 р. трапляються, наприклад, згадки про зустріч електорів Саксонії і Майнца. У тогочасній хроніці Еразма Франциска знаходимо також згадку про те, що німецькі посольства до Карла Густава все ж відбулися наприкінці 1655 – на початку 1656 рр. Хроніст писав, що перебуваючи в Ельблонзі, шведський король нібито прийняв трьох курфюрстів і трьох герцогів, поміж якими був герцог гольштинський “як швагро короля” [164, с. 454; 420, с. 1293].

Загалом, у суспільстві розуміли, що така активність Фердинанда III мала на меті, насамперед, зберегти в безпеці свої власні землі.

У той самий час, наприкінці літа – восени 1655 р., у польсько-литовському суспільстві поширювалися надії на те, що французький король також не облишить планів бути посередником для примирення Яна Казимира і Карла X. Раніше ми

бачили, наскільки багато важили зв'язки та впливи французьких дипломатів у Стокгольмі у політичних розрахунках польського короля для успішного виконання його посольських доручень до Швеції Морштинном та Лещинським і Нарушевичем. Французько-іспанська війна й суперництво Людовіка XIV, якого підтримував Кромвель, з австрійськими Габсбургами давали підстави для зацікавлених європейських політиків вважати, що у другій половині 1655 р. Франція намагатиметься скерувати війська шведського короля проти Фердинанда III. Уся активність французької дипломатії у Речі Посполитій у 1655–1656 рр. спрямовувалася на те, щоб вибити ґрунт з-під ніг імператора у цьому регіоні, перешкодивши зростанню його впливів в організації антишведської коаліції за участю Олексія Михайловича. Тому не дивно, що в опінії Мазаріні ще одним імовірним наслідком французького дипломатичного втручання у шведську війну, окрім вторгнення шведів до Австрії, міг стати польсько-шведський союз проти Росії [436, с. 16].

У польсько-литовському суспільстві дуже добре знали, що Франція, намагаючись примирити Карла Густава і Яна Казимира, має намір спровокувати дальшу війну Швеції з Фердинандом III. У згаданому листі Яна Лещинського до примаса від 13 грудня 1655 р., написаному під час посольської дороги ленчицького воєводи до Відня, про це писалося дуже виразно [76, арк. 346]. Такі ідеї відобразилися також у тогочасних публічних документах, зокрема у досить поширеному дискурсі коронного інстигатора Даніеля Житкевича, під титулом “*Diskurs o szwedzkich z krolem ie^o mcią u Koronę Polską postępkach u dalszych zamysłach*”, датованому 16 лютого 1656 р. Тут згадувалося, що ідея французького посередництва між Річчю Посполитою і Швецією розвивалася Мазаріні “[...] не так, мабуть, з огляду на нас, завойованих, як з огляду на те, щоб перенести війну до [Габсбурзької] імперії [...]” [9, арк. 15; 68, арк. 350].

Восени 1655 р. французький дипломат і колишній резидент Людовіка XIV у Стокгольмі Шарль д’Авогур відправився до табору шведського короля у Польщу з такими посередницькими пропозиціями стосовно миру з Яном Казимиром. У середині жовтня він був у Щеціні й наступного місяця уже мав зустрічі з Карлом X Густавом [180, с. 116–119; 403, с. 529–530]. Французька дипломатія вочевидь

діяла, конкуруючи з австрійською, оскільки Георг Плеттенберг також виїхав зі Стокгольма з тією самою метою – укласти польсько-шведський мир, однак за допомогою імператора. Не випадково й сам Лізоля, пробувши у Щеціні майже два місяці, вирушив на пошуки Карла X до Королівської Пруссії саме невдовзі після приїзду д'Авогура до цього міста [193, с. 115].

Польський король не відкидав французьких пропозицій і робив це великою мірою для того, щоб впливати не лише на Австрію у її рішенні щодо військової підтримки, а й на московського царя задля його більшої прихильності до укладення миру. Після листопадової наради сенаторів в Ополі Ян Лещинський, готуючись до своєї подорожі до Відня, наполегливо радив Янові Казимиру та його дружині Людвіці Марії відправити до д'Авогура у Варшаву когось із гінців, аби довідатися про завдання, з яким він прибув до шведського короля [76, арк. 339]. Врешті, такі послы були відправлені до д'Авогура від імені польської королеви [76, арк. 331]. Така достовірна інформація була потрібна Янові Лещинському для того, щоб під час переговорів у Відні знати, наскільки французька альтернатива посередництва у справі польсько-шведського миру може замінити ті варіанти, які пропонувалися Фердинандом III для укладення договору Речі Посполитої з Москвою або Швецією.

Від цього часу, з осені 1655 р. аж до укладення Віленського перемир'я 3 листопада 1656 р., Ян Казимир та його дорадники використовували взаємини з Францією, маючи головно перед собою мету впливати одночасно на Австрію та Москву. Адже, відгукуючись на пропозиції Мазаріні, Річ Посполита залишала за собою відчинені двері, щоб почати переговори зі шведським королем. У польській політиці того часу навіть обговорювалися ідеї відправити спеціального посла від Яна Казимира з офіційною пропозицією Людовіку XIV бути посередником на переговорах з Карлом X Густавом. “Далі про [нашого] посла до Франції. [...] Обов'язково треба думати про Францію... [...] ...хочу старатися про відправку [з Відня у зворотну дорогу], багато маючи розмов з в. кс. м. [...] з приводу посольства до Франції, без якої ми не заспокоїмося”, – писав, зокрема, Ян Лещинський до примаса Анд-

рія Лещинського з Відня 8 січня 1656 р., коли бачив, що імператор і далі не виявляє готовності рішуче підтримати Річ Посполиту проти Швеції [76, арк. 372].

3.3. Переговори Олексія Михайловича з гетьманами і шляхтою Великого князівства Литовського.

Нові пропозиції Фердинанда III для Олексія Михайловича повезло, як згадувалося, австрійське посольство на чолі з Йоганом Теодором Лорбахом та Алегретто Алегретті – ченцем францисканського ордену, який був родом з Дубровника і міг без перекладача спілкуватися з російськими дипломатами у неформальних ситуаціях. Ще одним дубровчанином у цьому посольстві був Франо Гундулич [160, с. 22]. Важливо відзначити той факт, що відправлення в Росію послів слов'янського походження зі Священної Римської імперії було досить типовим у дипломатичних взаєминах імператорів з московськими царями. На переговорах з австрійцями у 1655–1656 рр. російські політики підкреслювали цю особливість з великою прихильністю, заявляючи послам, що всі держави чинили б розсудливо, якби призначали таких дипломатів, що знають мову народу, до якого вони відправлені [131, с. 149; 315, с. 284].

25 червня 1655 р. послы вирушили з Відня пропонувати своє посередництво у складний для польсько-московських відносин період, коли Олексій Михайлович здійснював успішні військові операції у Великому князівстві Литовському, наступаючи на Вільно, а українсько-московська армія готувала похід до Кам'янця-Подільського і далі до Львова. Окрім того, події наступного місяця, пов'язані з вторгненням шведів до Лівонії та Померанії, вносили додаткові труднощі у виконання австрійцями посольських завдань.

Сам же Фердинанд III у той час опинився у досить невизначеному становищі, а ясність у його політиці мала настати залежно від того, хто виявить більшу схильність до переговорів з Яном Казимиром – московський цар чи шведський король. Зростаюче напруження між Швецією та Московією – між цими двома багатолітніми суперниками за балтійську торгівлю, які неминуче мали вступити в конфлікт у близькому майбутньому, – лише сприяло імператорові у здійсненні його політичних планів у Центрально-Східній Європі.

У середині й другій половині 1655 р. новини про те, що Фердинанд III відправив своїх послів до Олексія Михайловича, поширювалися в Короні Польській та

Великому князівстві Литовському дуже швидко. Та частина литовського суспільства, яка прихильніше ставилася до ідеї примирення з Москвою, ніж зі шведами, використовувала цей факт для початку перемовин з московськими воєводами. Хоча дослідники іноді визначають повернення українських земель як головне завдання литовсько-московських відносин того часу [382, с. 169], однак метою цих переговорів литовців з царем було прагнення зупинити наступ царя на Вільно влітку 1655 р. Не можна також ці перемови назвати сепаратними, нібито вони проходили за спиною коронного уряду [382, с. 169]. Попри те, що у серпні 1655 р. плани польського короля замиритися з царем відступили на другий план перед трагедією шведського Потопу, гетьмани й духовенство Великого князівства Литовського розвивали ідею переговорів з Олексієм Михайловичем усе ж у річищі відносин Речі Посполитої та Австрії з Москвою з досвіду, набутого у міжнародній політиці наприкінці 1654 – на початку 1655 рр. І хоч ініціатива перемов виходила з середовища Великого князівства Литовського, а самі перетрактації пристосовувалися до стану завойованих литовських земель, проте вони не виходили поза контекст політики Яна Казимира. Це чітко простежується в російсько-литовських відносинах другої половини 1655 р. Не випадково історики іноді відзначають, що переговори литовців з царем та його воєводами відбувалися великою мірою під впливом і за дорученням Яна Казимира [266, с. 206, 208, 214].

Наприкінці липня – на початку серпня 1655 р. відомості про австрійське посольство до московського царя дійшли до віленського біскупа Юрія Тишкевича, який перебував тоді в тривожному очікуванні захоплення Вільна московськими військами. Отримавши 4 серпня лист від польського короля, Тишкевич одразу ж відправив з Вільна свої листи до воєводи Якова Черкаського та інших воєвод, намагаючись схилити їх до перемир'я. Такі самі думки він виклав у листі до наказного українського гетьмана Івана Золотаренка, який, за задумом біскупа, мав вплинути на московських воєвод у цій справі. 26 липня (5 серпня) 1655 р. за підписом обох литовських гетьманів і шляхти Юрій Тишкевич знову писав листа з пропозиціями мирних переговорів [537, с. 89–90].

З цих документів Тишкевича видно, що дипломатичне втручання Австрії у московську війну, на його переконання, давало певні надії на успіх його мирних пропозицій для воєвод царя. “А я тим часом про швидкі постанови й утвердження статей вічного миру буду клопотатися, як нині й починаю, – писав він до бояр і воєвод, які стояли під Вільном, – оскільки й цісар християнський, бажаючи такого самого між нами замирення й вічного та нерозореного приятельства, також послав великого свого посла до й. ц. в-ті, який уже, думаємо, на цей час є у ц. в-ті, також і у короля й. м. пана нашого милостивого, такого самого бажаючи замирення”. Або з іншого його листа до московських урядників: “І про те даю відомості в. м-ті, що його м. цісар християнський має своїх послів і до його ц. в-ті, так думаю, що прийшли до його ц. в-ті, і до нашого короля, до його м-ті, прислав послів, щоб між собою помирилися, а бога милостивого між собою не прогнівали” [117, с. 9, 10]. Однак твердження, яке трапляється в історіографії, нібито вже на початку серпня 1655 р. біскуп Юрій Тишкевич мав якісь конкретні розрахунки на австрійське посередництво на переговорах між литовцями та українськими козаками, є перебільшеними [457, с. 108].

Зміст наказу царя для Якова Черкаського, який мав написати відповідь Юрієві Тишкевичу, можна було передбачити. Цей наказ було датовано 28 липня (7 серпня) 1655 р., і Олексій Михайлович писав, що віленському владиці, аніж клопотатися про початок переговорів, краще було вислати до нього посольство із заявою про підданство. Цар категорично забороняв московським воєводам самочинно і без його розпоряджень вести листування з віленським біскупом та іншими литовськими урядовцями [117, с. 13–15].

Водночас, починаючи приблизно з кінця липня н. ст. 1655 р., литовські політики вели інтенсивні переговори також і з Карлом X Густавом [323, с. 47]. На початку серпня віленський воєвода і литовський гетьман Януш Радзивіл повідомляв Яна Лещинського, що за згодою віленського біскупа він писав до шведів про допомогу проти Москви [11, арк. 1190]. У цьому листуванні, зокрема з Магнусом де ля Гардье, порушувалося також і питання про перехід князів Радзивілів – Януша і Богуслава – на бік шведського короля. 31 липня (10 серпня) 1655 р. між Радзиві-

лами і шведським генерал-губернатором про це було укладено окремі пакти, які створювали ґрунт для оголошення у серпні Кейданської декларації про підданство Великого князівства Литовського Швеції [424, с. 34].

Окремо хотілося б відзначити, що в польській історіографії участь віленського біскупа Юрія Тишкевича в цих переговорах литовців зі Швецією не завжди оцінюється належним чином. Ця ситуація існує, зокрема, через традиційне зображення його позиції такою, що була спрямована на примирення з Росією [322, с. 151]. Однак ми бачимо, що цей політик був добре обізнаний із заходами, що вживалися Радзивілами для підданства Литви шведському королеві у серпні 1655 р.

У Посольському приказі були поінформовані про подібні литовсько-шведські відносини. До московських воєвод доходили відомості про посольства від Юрія Тишкевича, Януша Радзивіла та інших впливових литовських діячів до шведських воєначальників у Ризі та в інших місцях із закликом виступити до Вільна проти московського війська [298, с. 94].

У цьому ми можемо простежити чітку тенденцію політики Януша Радзивіла, яка в близькому майбутньому привела до розриву його взаємин з Коронаю Польською і до підданства шведам. У листах до Яна Казимира литовський гетьман описував своє критичне становище, що склалося у липні напередодні захоплення Москвою Вільна [84, арк. 350; 89, с. 38–44]. 1 серпня 1655 р. литовський гетьман з тривогою доносив, що війська Олексія Михайловича вже стоять за три милі від столиці Великого князівства Литовського [84, арк. 318].

Не дивно, що у такий критичний час він шукав підтримки у Карла X. Ці перші контакти зі шведським королем поступово привели до зміни зовнішньополітичної орієнтації значної частини литовської еліти – до Кейданської угоди 20 жовтня 1655 р., яку історики часто оцінюють як спробу Радзивілів розірвати Люблінську унію 1569 р. [489, с. 517]. І хоч Кейданська угода була підписана лише окремою групою впливових литовських політиків і на практиці поширювалася на незначну територію, підвладну шведам, однак з формального боку вона стосувалася всього Великого князівства Литовського [174, с. 201–221]. Незважаючи на це, польські

історики оцінюють її як нелегітимну з погляду права, що існувало у Речі Посполитій, оскільки цей документ підписувався без рішень сейму, сенату і навіть без самих литовських сеймиків [322, с. 151]. Це було важливою причиною того, що в близькому майбутньому зв'язки Радзивілів зі Швецією розкололи литовське суспільство.

29 липня (8 серпня) 1655 р. український наказний гетьман Іван Золотаренко та російський воєвода Яків Черкаський, з'єднавшись перед тим у передмістях Вільна, завдали поразки литовцям і захопили столицю Великого князівства Литовського [110, стб. 484–485; 192, с. 118]. Після цієї події Московська держава, як і шведський король, ще з більшою рішучістю взялася за переговори з обома литовськими гетьманами Янушем Радзивілом та Вінцентієм Гонсевським. Поштовхом до цього було листування великого литовського гетьмана з Карлом Густавом та шведськими урядовцями, результатом якого стала Кейданська декларація литовського підданства шведам від 7 (17) серпня 1655 р.

Зі спеціальною місією до Великого князівства Литовського було відправлено Василя Лихарьова, наказ якому датувався 14 (24) серпня 1655 р. [266, с. 209]. Через те, що взаємини Великого князівства Литовського зі шведським королем мали чітко виражений антимосковський характер, реакція Олексія Михайловича на серпнєве прохання Радзивіла до шведів про допомогу була різко негативною [117, с. 27, 38].

З кінця 1655 р. у Литві почала зміцнюватися партія, яка вбачала вихід із критичної ситуації у примиренні Речі Посполитої з московським царем і об'єднання військ проти шведського короля. Окрім вітебського воєводи Павла Сапіги (якого на початку 1656 р. було призначено віленським воєводою і водночас великим гетьманом литовським), із впливових політиків Великого князівства Литовського цю партію підтримував також і польний литовський гетьман Вінцентій Гонсевський. Наприкінці серпня – на початку вересня 1655 р. і Гонсевський, і Януш Радзивіл одночасно й незалежно один від одного відправляли гінців до московських бояр та воєвод [117, с. 30]. Така непогодженість між поглядами двох впливових у

Литві політиків не могла довго існувати, і Януш Радзивіл вдався до крайнощів, ув'язнивши на деякий час Гонсевського.

Одну з перших пропозицій з литовського боку стосовно того, щоб цар погодився прийняти великих послів від Яна Казимира для укладення миру проти Швеції, знаходимо в посольському звіті того самого Василя Лихарьова. 21 (31) серпня 1655 р. від гетьмана Гонсевського до нього прибув опшмянський староста Адам Сакович і за дорученням свого пана говорив, щоб цар звелів прийняти послів польського короля для укладення миру [117, с. 26–27]. До самого ж Олексія Михайловича литовський польний гетьман відправив ковенського суддю Стефана Францішка Медекшу, який вирушив із Кейдан 8 вересня 1655 р. [208, с. 13; 501, с. 163]. Однак ув'язнення Гонсевського Янушем Радзивілом на певний час стримало розвиток цих подій.

Ініціативи переговорів промосковської партії у Литві перейшли від Гонсевського до Павла Сапіги. Нічим не завершилося посольство Федора Ртіщева, наказ якому було видано царем 5 (15) вересня 1655 р., до Гонсевського, який на той час уже сидів у в'язниці. Виїхавши з царського табору з посланцем Гонсевського Медекшею і не маючи інструкції до Сапіги, Ртіщев під час зустрічі з останнім у Бресті відмовився віддати царську грамоту й мусив повертатися назад. До того ж у другій половині вересня інший литовський впливовий князь Богуслав Радзивіл розсилав людей, щоб полонити Ртіщева й відвезти його до шведів [198, с. 50–51].

Однак своїм посольством Ртіщев залишив у Бресті для Сапіги та інших литовських політиків важливе повідомлення, яке у найближчих кількох місяцях привело до цілої низки результативних посольств між Москвою, Великим князівством Литовським і Яном Казимиром. Перед загрозою укладення унії Швеції з литовськими гетьманами Олексій Михайлович через Ртіщева давав знати, що готовий прийняти посла від польського короля, аби узгодити початок переговорів про мир з Річчю Посполитою [332, с. 621].

Це були початки політики царя, спрямовані на примирення з Яном Казимиром, що відчувалося також і в інших осередках московської влади. Австрійські послы, нагадаємо, на той час перебували в дорозі недалеко від Москви, а Іван Бак-

лановський уже доніс до Олексія Михайловича новини про бажання австрійського імператора бути посередником для укладення миру з Річчю Посполитою (15 (25) серпня 1655 р. у Вільні за своє посольство до Австрії та інші заслуги він отримав від царя пожалування в думні дворяни [110, стб. 487]). 3 (13) вересня на зустрічі Василя Лихарьова з Медекшею у таборі Олексія Михайловича московський дипломат говорив те саме, що й Ртіщев у таборі Сапіги: “[...] цар дозволяє польському королю відправити до себе своїх послів і бажає з ним миру [...]” [208, с. 20].

Такі настрої, що виявлялися царем перед литовськими політиками, давали Сапізі підстави писати листа до наказного гетьмана Івана Золотаренка, щоб той припинив військові дії, оскільки московський посол (Theodor Michałowicz Irtyszeiow) нібито запевнив його, що за розпорядженням царя московські й козацькі війська не повинні вступати в ці регіони на певний проміжок часу [98, с. 98].

Перебуваючи у складній ситуації між Москвою і Швецією і намагаючись не відступати від Яна Казимира, Павло Сапіга зібрав стани Великого князівства Литовського на нараду в Бресті. Про цей з’їзд згадано *post factum*, наприклад, у листі Криштофа Залеського: “До й. м-ті пана воєводи вітебського хочуть відправити [послів], бажаючи з’ясувати, на чому стало на брестській сесії, бо до нас доходять страшні новини про унію нібито з Москвою” [65, арк. 19]. Цей документ засвідчує, яка тривожна реакція була в литовському суспільстві на чутки про переговорний процес литовських гетьманів з московським царем – нова унія Великого князівства Литовського! Насправді ж Сапіга й сенатори висували набагато стриманіші й цілком обґрунтовані з погляду не тільки Великого князівства Литовського, а й Корони Польської вимоги: 1) припинити наступ царя у Литві; 2) визначити місце для переговорів, куди польський король відправить своє посольство, оскільки Ян Казимир, як писалося, готує послів до Москви у справі примирення; 3) стримати Богдана Хмельницького та московських воєвод від війни – ймовірно як у Білорусі або Литві, так і на Червоній Русі; 4) дозволити, щоб до початку роботи з’їзду литовська шляхта повернулася на ті землі, які були завойовані Москвою; 5) обмінятися полоненими [117, с. 64–65].

14 жовтня 1655 р., маючи ці пункти на руках, з Бреста до царя відправився гродненський підстолій Самуїл Глядовицький [208, с. 26–27]. Причиною відправки цього посла було те, що сам Ртіщев, як згадувалося, не міг вести з Сапігою тих переговорів, задля яких він їхав до Гонсевського. “[...] якщо п. воєвода хоче того [самого], чого п. Гонсевський хотів, нехай шле до царя спеціального [посланця], буде мати відповідь”, – занотовував Медекша слова московського посла під час його аудієнції у Сапіги 9 жовтня 1655 р. І далі додавав у своєму щоденнику: “Отож, назначено п. Глядовицького (Ładowickiego), прохаючи [царя] про мир з королем” [496, с. 9]. Значення цього литовського посольства для вироблення Яном Казимиром та сенаторами майбутнього завдання послові до Москви Петрові Галінському, а відтак і для підготовки Віленських переговорів було вирішальним.

Важливим аргументом литовців, який наприкінці 1655 – на початку 1656 рр. вплинув на позицію Олексія Михайловича щодо примирення з Річчю Посполитою, був той, що Карл X Густав, завоювавши повністю Річ Посполиту і довівши цю війну до переможного кінця, вже нібито на весну 1656 р. готовий був виступити зі своїми військами проти царя. При царському дворі ця інформація лягла на добрий ґрунт наростаючих московсько-шведських суперечностей.

20 (30) листопада 1655 р. Глядовицький прибув до Смоленська, де тоді перебував Олексій Михайлович, повертаючись із походу, й уже наступного дня відбулися його перемови в приказі з окольничим Семеном Пожарським і думним дяком Ларіоном Лопухіним. Отримавши 25 листопада (5 грудня) грамоти від царя і бояр до Павла Сапіги, Глядовицький від’їхав у зворотну дорогу [117, с. 69–74]. І хоч у той самий період, коли велися ці переговори, відбувався сильний наступ князя Семена Урусова на Брест, а в листах царя і бояр до Сапіги звучали вимоги піддатися Москві, Олексій Михайлович все ж не виключав можливостей вести дальші мирні перемови з Яном Казимиром [496, с. 9–10]. У третьому пункті статей Яна Казимира, привезених до Москви у квітні 1656 р. з наступним посольством на чолі з Петром Галінським, знаходимо нотатку на цю тему, а саме: під час перебування Глядовицького у Смоленську боярин Борис Морозов за дорученням царя передав йому на словах, що якби Ян Казимир прислав до Москви свого посла, то мож-

на було б домовитися про скликання мирного з'їзду між обома державами [28, арк. 31–32].

Після того, як у московському таборі Василь Лихарьов говорив про це Медекші, а у литовському Ртіщев – гетьманові Сапізі, це вже було третє відоме у джерелах за осінь 1655 р. повідомлення литовським політикам про те, що ідея мирних переговорів з Яном Казимиром не була чужою для Олексія Михайловича. У зв'язку з цим, твердження, яке висловлювалося в історіографії, що під час переговорів Глядовицького “[...] можливе погодження з Яном Казимиром і Річчю Посполитою не мало вже якогось інтересу для царя та його дорадників”, видається непереконливим [361, с. 28]. У такому висновку відчувається надмірне узагальнення, де окремі факти, що показують лише зовнішній бік справи (наприклад, еміграція Яна Казимира на Шльонськ), оцінюються без глибшого врахування особливостей міжнародних відносин того часу. Точнішими з цього приводу видаються оцінки Лева Заборовського, згідно з якими вважається, що хоч можливості переговорів з Яном Казимиром у той час російські політики оцінювали досить скептично, однак шлях до них не було закрито. “С. Лядовицькому заявили, – що якщо прибуде посланник від короля, то послідуєть переговори про мир”, – підкреслював історик [266, с. 213].

Ці переговори між Москвою і литовськими політиками не минулися непоміченими для європейських політиків. Наприкінці жовтня 1655 р., наприклад, бранденбурзький курфюрст писав про них до свого міністра Георга Фрідріха Вальдека з настановами довідатися у віленського біскупа Юрія Тишкевича (який після захоплення московськими військами Вільна перебував у Східній Пруссії, де й помер 17 січня 1656 р.), докладніші відомості про те, чи цар пропонував мир Янові Казимиру. У грудні того самого року Вальдек відписував, що про напад Москви на Швецію, який повинен відбутися у близькому майбутньому, можна говорити з великою вірогідністю [219, с. 467, 497].

Олексій Михайлович вирушив зі Смоленська до Москви 25 листопада (5 грудня) 1655 р. – того самого дня, коли давав Глядовицькому свою грамоту для Павла Сапіги [114, стб. 12]. У той час у столиці на приїзд царя вже чекали австрійські

посли Алегретті й Лорбах, які прибули до Москви ще на початку жовтня н. ст. 1655 р.

3.4. Прибуття посольств від австрійського імператора та шведського короля до Москви.

Тим часом, відправившись у червні з Відня через Прагу, Дрезден і Гамбург, австрійські послы прибули у серпні до Ревеля й Нарви. Звідти вони вирушили до московського кордону, де стали 21 (31) серпня 1655 р. Через декілька днів, 27 серпня (6 вересня), Алегретті й Лорбах прибули до Новгороду й отримали наказ їхати далі до Москви, де мусили чекати на повернення Олексія Михайловича з походу [130, стб. 272–273].

Цікаво відзначити, що цей наказ царя – їхати до Москви, а не безпосередньо до його військового табору в поході – Алегретті й Лорбах сприйняли як вияв стриманого і навіть непривітного ставлення російської влади до ініціативи імператора. У кожному разі наприкінці грудня н. ст. 1655 р. Фердинанд III, не маючи ще достеменної інформації про перші зустрічі Алегретті й Лорбаха з Олексієм Михайловичем, подавав цю справу саме таким чином, коли говорив про неї на аудієнції польському послові Янові Лещинському [76, арк. 357]. Однак ці перші враження австрійців виявилися помилковими.

Уже 12 (22) вересня послы мали офіційну зустріч у Колоні з воєводами Долгоруким і Артамоном Матвєєвим [13, арк. 2]. 7 (17) жовтня послы вступили до столиці, де їх розмістили на посольському дворі [379, с. 184]. Несподівано для себе австрійці зустрілися з такими незвичними й жорсткими дипломатичними манерами, що Алегретті “[...] відчув себе не в християнському світі”, – як передавав його перші враження англійський посол у Москві Вільям Прідо, який пережив такі самі суворості порядків після прибуття до російської столиці [127, с. 242–243].

Задля того, щоб справити на австрійців більше враження, для зустрічі послів у Москві перебрали на військових людей купців, торгових людей та інших. Очевидець тих подій Павло Алеппський, який у той час також перебував у столиці, за-

писав про це такими словами: “Ми дивувалися на велику кмітливість московитів у цей день: як ми сказали, війська було мало, а послів зустрічали на відстані семи верст від міста; при цьому ратники виходили їм назустріч окремими загонами і, повернувшись, міняли свої знамена і знову з’являлися, щоб послі думали, що війська багато” [97, с. 470]. Ця хитрість робила свою справу, оскільки Алегретті й Лорбах відзначали, що хоч цар пішов з великими військами війною на польського короля, проте у столиці їх зустріло “багато тисяч ратних людей” [130, стб. 252].

Характер і завдання цього посольства були настільки неординарними для московсько-польських відносин того часу, що в столиці ширилися чутки не тільки про австрійців, які приїхали просити у царя миру з поляками, а й про двох нунціїв від папи римського в супроводі Алегретті й Лорбаха в тій самій справі [97, с. 478]. Насправді ж нунціїв в посольстві з Відня не було, а самі переговори змогли початися лише після повернення царя з походу 10 (20) грудня 1655 р. до столиці.

Ситуацію для Алегретті й Лорбаха ускладнювало й те, що у той самий час, 28 жовтня (7 листопада) 1655 р., до Москви прибули також великі повноважні послі від шведського короля, які мали підтвердити умови Столбовського миру 1617 р. й укласти союз проти польського короля. Суперництво шведської та австрійської дипломатії у Москві відчувалося у той період досить виразно. І це було цілком природно, оскільки відбувалася неприхована дипломатична боротьба за союз із Москвою, результат якої повинен був визначити долю цілої східноєвропейської політики, її напрями та пріоритети. Обидва посольства мали достеменну інформацію про те, як розвиваються справи одне в одного при московському дворі. До того ж австрійські та шведські послі в Москві підтримували зв’язок між собою у листуванні, як це було, наприклад, між Теодором Лорбахом і Філіпом Крузеншернам [459, с. 63].

11 (21) грудня 1655 р. відбулася перша після повернення Олексія Михайловича зустріч австрійських послів з призначеними для перемов боярами і думними дяками [132, с. 17]. Через декілька днів, 14 (24) грудня, цар відправив до австрійців приставів (стольника Петра Шереметьєва) “о здоров’є спрашивать”, а наступного дня їх уже покликали на аудієнцію [213, с. 6–7]. Це поклало офіційний поча-

ток переговорів і протягом наступних десяти днів відбулося ще чотири зустрічі послів з царем та боярами, на яких порушувалися питання війни і миру між Росією та Річчю Посполитою [82, арк. 127; 130, стб. 379–386].

Московські політики слушно запідозрили, що австрійське посольство могло бути здійснене на прохання Яна Казимира. Про це говорилося Алегретті й Лорбахіві на аудієнції з боярами 20 (30) грудня 1656 р., на що ті шукали виправдання. “А від польського короля Яна Казимира до цісарської величності про той мир і посередництво посольства і звернення не було”, – стверджували австрійці [130, стб. 399, 401]. Проте, як ми знаємо, це було неправдою.

Наприкінці 1655 р. Московська держава, досягнувши великих успіхів у війні з Річчю Посполитою, надзвичайно гостро відчувала, що військового протистояння зі Швецією не уникнути. Під час перших зустрічей з австрійськими послами бояри повідомили, що Олексій Михайлович не проти того, щоб погодитися на посередництво Фердинанда III для замирення з Яном Казимиром, і вимагав лише загальних відомостей про головні пункти договору, які повинні були стати основою для майбутніх перемов. Аргументувалося це тим, що московські війська, зібрані у великій кількості, не могли стояти без діла. На це бояри отримали відповідь австрійців, щоб цар сам визначив місце для переговорів, а імператор тим часом звернеться до польського короля з пропозицією подати умови, на яких той готовий буде замиритися.

Місце й час майбутньої польсько-московської зустрічі обговорювалося на конференціях 17 (27), 19 (29) і 20 (30) грудня 1655 р., на яких ці переговори пропонувалося організувати у Гданську, Любеку, Гамбурзі, Смоленську або в інших містах, як-от у Поліссі (“Подлесьє”) (мабуть, у Білій Русі або Литві) чи навіть у Сілезії. Проте найприйнятнішим для бояр було проведення з’їзду у столиці – Москві. Після недовгих дискусій Алегретті й Лорбах змушені були з цим погодитися, попередньо визначивши дату відкриття з’їзду на 1 (11) травня 1656 р. [148, с. 241].

На пізнішій конференції, що відбулася 24 грудня 1655 р. (3 січня 1656 р.), австрійці ставили перед собою завдання поглибити суперечності між Росією і Швецією, використовуючи інформацію про взаємини Карла X з українським гетьманом.

Вони запевняли, що шведський король хотів прийняти Україну під свій протекторат, а Богдан Хмельницький мав намір змінити підданство з московського на шведське. “[...] шведські люди ведуть мову, що Хмельницький хоче піддатися під шведську корону”, – стверджували Алегретті й Лорбах перед боярами [448, с. 72].

Для остаточної декларації, яку цар повинен був дати на це посольство, австрійців затримали ще на декілька місяців, протягом яких Олексій Михайлович та Фердинанд III повинні були обмінятися гінцями, узгоджуючи визначені місце й час для майбутніх переговорів. У Москві також сподівалися, що Фердинанд III видасть своїм посередникам повноважну інструкцію для участі у з’їзді, якої Алегретті й Лорбах на той час, звісно, не мали.

Результатом цих перемовин стало те, що у Відні нарешті відчули можливість здійснити давно розроблений план польсько-московського примирення, який повинен був вивести східноєвропейську політику, зокрема самої Австрії, з глухого кута, в якому вона опинилася. Оцінюючи сумнівні перспективи польського короля повернути собі завойовані Москвою обшири його колишніх територій, Фердинанд III домагався від Речі Посполитої піти на обіцянки деяких поступок Олексію Михайловичу ще до початку переговорів. За розрахунками віденського двору це мало б заохотити Росію до участі в антишведській коаліції.

Ян Казимир, мабуть, сам усвідомлював, що без якихось територіальних поступок він не домовиться про мир з Москвою, і поодинокі джерела засвідчують, що він був готовий іти на подібні жертви для укладення миру. Проте сьогодні важко докладніше з’ясувати, від яких саме земель король обіцяв імператорові відмовитися на користь царя наприкінці 1655 р. Однак те, що у середовищі коронного двору допускали ймовірність такого кроку, видно, зокрема, з пізнішого листа Симона Юдицького від 24 лютого 1656 р. У ньому згадується, що польський король готовий був дотриматися своїх обіцянок перед Фердинандом III, зробивши поступки Москві [64].

Усе це засвідчує, що за станом на перші місяці 1656 р. московська політика вже визначилася у своєму ворожому ставленні до Швеції. Місія Алегретті й Лорбаха потрапила на цей сприятливий ґрунт, і Олексій Михайлович прихильно

прийняв посередницькі пропозиції Фердинанда III, відправляючи у січні 1656 р. з цією новиною до Відня гінця Григорія Богданова.

Швеція у своїй політиці також надавала великого значення відносинам з Росією. Попри деяку самовпевненість шведських великих послів у Москві, про яку іноді згадується у науковій літературі [294, с. 165], справи у них посувалися не так успішно, як у австрійців. Як ми бачили, на своєму шляху до російської столиці посольство Густава Бьолке, Олександра Ессена та Філіпа Крузеншерна мало завдання зволікати час, протягом якого Карл X міг успішно здійснювати наступ у Речі Посполитій. За задумом шведського короля, це давало б можливість вести у Москві переговори з позицій успішного завойовника.

Посли досить добре виконували таке нехитре доручення. Виїхавши зі Стокгольма 20 (30) липня 1655 р. і прибувши до Риги через чотири дні, Бьолке з товаришами залишався у місті протягом тривалого часу. Однак і російські воєводи не квапилися пропустити послів через кордон, зволікаючи з відповіддю на їхні листи з Риги до Пскова протягом майже п'яти тижнів [366, с. 238, 240–241]. Тим паче, що в Московській державі новини про їхнє близьке прибуття поширювалися дуже швидко – про них, наприклад, писалося у численних відписках з прикордонних зі Швецією територій [130, стб. 256].

Лише 7 (17) вересня вони вирушили з Риги і 18 (28) числа перетнули російський кордон, рухаючись далі до Пскова, Новгороду й Твері [366, с. 242]. Проте ще 24 серпня (3 вересня) Олексій Михайлович писав до Карла Густава через посла Климентія Ієвлева, що на кордоні у Пскові він готовий прийняти послів “за посольським звичаєм і за вічним мирним договором”, відпустивши їх далі до Москви [113, с. 445].

Пізніше така затримка в дорозі відбилася негативно на виконанні шведами посольського доручення: коли на початку 1656 р. вони перебували в Москві у невідзначеному становищі, то Бьолке писав королеві про значне вичерпання коштів під час їхньої надмірно довгої затримки у Ризі [159, с. 89]. Окрім того, це мало й глибші політичні наслідки, що відбилися на результативності самих переговорів. Найголовніше – це те, що для московських політиків зовсім не важко було здога-

датися про розрахунки шведських дипломатів, пов'язані із зволіканням у дорозі на такий довгий термін.

Повертаючись зі свого переможного литовського походу, Олексій Михайлович великою мірою узалежнював даліші взаємини зі Швецією від того, яку позицію на переговорах займе велике посольство від Карла X Густава і які умови миру від шведів будуть запропоновані. І навіть одне з найпринциповіших для російської політики питань щодо титулів Олексія Михайловича і Карла X Густава у листопаді 1655 р. не мало такої безоглядної войовничості, яка була виразно помітною уже наступного місяця під час аудієнції великого посольства у царя. Можна зауважити, наприклад, як 12 (22) листопада 1655 р. на зустрічі у Посольському приказі у Петра Долгорукого і Ларіона Лопухіна шведський гінець Йоган Розелінд скаржився на пристава у Смоленську, який нібито додавав до царських титулів ще й володаря “лівонської землі”. Російські дипломати змушені були шукати на це досить плутане пояснення, щоб не сказати – виправдання [44, арк. 73–74]. Аналізуючи цей факт, ми бачимо без особливого напруження, що подібна ситуація була абсолютно неможливою в умовах, які склалися у грудні після перших зустрічей Густава Бьолке з царем та російськими дипломатами. На той час у Москві дедалі ясніше окреслювалася неминучість війни зі Швецією та необхідність примирення з Яном Казимиром за посередництвом австрійців.

28 жовтня (7 листопада) 1655 р. Бьолке, Ессен, Крузеншерн та їхні товариші прибули до Москви, де отримали прийом у російських намісників, які залишилися у столиці на час відсутності царя [12]. Відтоді ще з добрий місяць вони перебували у Москві, чекаючи на повернення царя з походу.

Однак перед тим, як зустрітися з ними у столиці, 11 (21) листопада 1655 р. у Смоленську, себто наступного дня після свого приїзду до цього міста, Олексій Михайлович мав зустріч зі ще одним шведським посланцем, який відправився зі Стокгольма перед великими послами, – згаданим Розеліндом [44, арк. 35]. Він прибув до Смоленська 2 (12) жовтня 1655 р. [44, арк. 117], де ще з місяць чекав на Олексія Михайловича. Як згадувалося, шведський посланець привіз із собою два листи від шведського короля. 15 (25) листопада посла без якихось затримок від-

пустили у зворотну дорогу. У відпускній грамоті, датованій того самого дня й переданій для Карла X Густава, цар повідомляв, що у завойованому Вільні воєвода Семен Урусов залишився з наказом підтримувати листування зі шведськими генералами про спільні справи, “[...] які належать нам обом великим государям [...]” [113, с. 448–449]. Олексій Михайлович цим самим заохочував шведського короля до вирішення прикордонних конфліктів, однак тепер це дразливе питання майже повністю узалежнювалося від переговорів з великим посольством.

Першу аудієнцію надзвичайні шведські послы отримали в Олексія Михайловича 19 (29) грудня 1655 р. Густав Бьолке виступив на ній з відомою промовою щодо користі, яку Московська держава і Швеція мали отримати від підтвердження Столбовського договору [135, с. 25–26]. Наголошуючи на стриманому ставленні до шведських послів з боку російських урядовців і проникаючи в атмосферу тогочасної політики, Самуель Пуфендорф підкреслював, що Олексій Михайлович приймав їх після того, як дав аудієнцію австрійським послам [194, с. 115]. Густав Бьолке та його товариші повністю здавали собі справи у тому, що цей факт дуже показовий для характеристики настроїв і політичних пріоритетів, які існували при московському дворі наприкінці 1655 р. Усе це надзвичайно ускладнювало виконання їхнього дипломатичного доручення.

Через декілька днів, 23 грудня 1655 р. (2 січня 1656 р.), на другій аудієнції в Олексія Михайловича шведським послам повідомили про призначення Микити Одоєвського, Алмаза Іванова та інших впливових російських дипломатів радниками царя для переговорів [366, с. 251]. Уже на першій конференції з цими радниками, що відбулася у той самий день, шведи подали свої скарги за порушення Москвою статей Столбовського миру, у т. ч. й торгівлі [159, с. 70–74]. Однак на той час уже відчувалося, що в нових умовах, які склалися після військових кампаній московського царя і шведського короля у Речі Посполитій влітку та восени 1655 р., ідеї про підтвердження мирних статей у тому вигляді, у якому вони були укладені у 1617 р., були далекими від дійсного стану речей.

Однією з вирішальних справ, що стояла на заваді московсько-шведського порозуміння, стали нові титули Олексія Михайловича в Україні й Великому князівс-

тві Литовському, з якими Карл X не міг погодитися, оскільки сам на них претендував (особливо на литовського князя) [448, с. 64, 74–75]. Обидві країни дивилися на ці суперечки набагато серйозніше, ніж на звичайну формальність.

Олексій Михайлович категорично відмовлявся приймати листи шведських послів, у яких його титули були написані без урахування нових завоювань у Литві – завоювань, які за станом на кінець 1655 – початок 1656 рр. були вже спірними територіями. Шведські політики також вкладали в цю проблему глибоке політичне підґрунтя. Ми бачили, що на грудневому 1654 р. і на березневому 1655 р. рікс-родах нові титули Олексія Михайловича сприймалися як свідчення дійсних намірів Росії у війні [209, с. 15, 98]. Перші непорозуміння з цього приводу, пов'язані з завданням великого шведського посольства до Москви, виникали ще тоді, коли Густав Бьолке на початку жовтня 1655 р. отримав у Новгороді царську грамоту з титулом князя Великого князівства Литовського, на що голова посольства мусив робити спеціальну відписку шведському королеві [457, с. 188]. Не випадково Карл Густав і його послі в Москві наполягали перед боярами, аби Олексій Михайлович прийняв листи, де царські титули були виписані згідно зі Столбовським договором [125, с. 41]. Для Росії це, ясна річ, було зовсім неприйнятно. Позиція шведського короля, представлена у його листі до Бьолке в Москву, була такою, що до завершення війни у Речі Посполитій остаточної угоди про титули не можна буде укласти й тому ще раз пропонувалося користуватися титулами, які були виписані в останньому договорі. “[...] повинно бути показано, – писав король, – що ми, так само, як і вони, використовували титул у тому вигляді, у якому він вимагався згідно зі Столбовським договором [...]” [159, с. 82, 110].

23 грудня 1655 р. (2 січня 1656 р.), зачепившись за це на першій конференції [125, с. 24–25], на наступних зустрічах бояри часто закидали шведам, що в їхніх інструкціях, виданих від Карла X, були пропущені царські дідичні титули щодо володіння Смоленськом, Литвою та Білою Руссю [148, с. 242]. Використовуючи цю важливу справу, щоб зволікати час, і не даючи відпускної аудієнції шведським послам, московські урядовці відкладали підтвердження мирного договору до з'ясування спершу справи з новими титулами Олексія Михайловича.

РОЗДІЛ 4. ПІДГОТОВКА ВІЛЕНСЬКОЇ КОМІСІЇ І ДИПЛОМАТІЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1656 РОКУ

4.1. Австрійсько-шведські переговори і відносини Речі Посполитої з курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом.

Наприкінці 1655 р. Москва стояла на порозі війни зі Швецією і австрійська дипломатія цілеспрямовано штовхала Олексія Михайловича до цього конфлікту. Габсбурзька імперія постійно відчувала велику загрозу як з боку Швеції, так і багатьох європейських країн, що підбурювали Карла X здійснити напад на Австрію. У такому самому напруженому стані перебували й ті німецькі курфюрсти та електори, які були католиками і, відчуваючи небезпеку нападу шведського короля на свої території, підтримували антишведську позицію імператора. Ще наприкінці 1655 р. Фердинанд III скликав збори електорів у Франкфурті-на-Майні, де мали обговорюватися справи безпеки, війни й посередництва для укладення миру між Річчю Посполитою і Швецією. Невдовзі після підписання союзної угоди Карла X з Фрідріхом Вільгельмом у Кенігсберзі у січні 1656 р., електори та князі Майнца, Тріра, Кельна, Нойбурга, Мюнстера та інші утворили антишведську оборонну лігу, що повинна була зібрати 12 або 18 тисяч війська на захист своїх земель у разі нападу шведів на Австрію або німецькі курфюрства [418, с. 183]. Одним із найвпливовіших з-поміж них став нойбурзький князь Філіп Вільгельм, який найбільше остерігався початку війни з боку Бранденбурга після укладення курфюрстом союзу зі Швецією. Викликано це було давніми суперечностями між нойбурзькими та бранденбурзькими князями за спірні території у рейнських князівствах Юліх і Клеве, війна за які, завершена у жовтні 1651 р., була ще занадто свіжою в пам'яті [466, с. 13–14]. Окрім того, родинні зв'язки нойбурзького князя з Яном Казимиром додавали йому ваги в очах Габсбургів та польсько-литовських політиків, коли йшлося про його впливи на інших курфюрстів. Через це на початку 1656 р. він розсилав листи до інших німецьких католицьких князів із закликом приєднатися до цієї ліги.

Інтенсивне озброєння, яке Фердинанд III проводив від початку 1655 р., з наростанням небезпеки для Габсбургів набирало дедалі більших розмірів. У лютому 1656 р. австрійський дипломат Георг Плеттенберг говорив про це на зустрічі у Гамбурзі з голландським послом до Данії Конрадом Бойнінгеном [504, с. 307–308]. Однак, зміцнюючи війська на кордонах з Кораною Польською і Бранденбургом-Пруссією, імператор і далі не наважувався виступити збройно проти Швеції. Проте у разі гострої потреби, коли питання безпеки Австрії було б під загрозою, він готовий був до рішучих кроків, щоб перекинути на допомогу Янові Казимиру зібрані сили, продовжуючи й далі набір нових регіментів [215, с. 464].

Така невизначеність становища Австрії і зволікання часу в прийнятті рішень породжували у світовій політиці багато непевностей і створювали тим ще більше напруження у Європі. У той час говорилося, зокрема, що Фердинанд III насправді вичікує слушної нагоди, аби лиш Карл X ослабився у війні з Яном Казимиром. Після цього Австрія готова була нібито наступати на шведів з усіма військами.

До виступу на допомогу польському королеві, як згадувалося, підбурював імператора також і папа Олександр VII, який переконував Фердинанда III відправити до польського короля під Львів свої війська [2, арк. 156]. Римський престол напружував ресурси для виділення фінансової допомоги Янові Казимиру. Новини подібного гатунку швидко поширювалися у Європі й докочувалися до шведського табору, Росії й османських придунайських провінцій. На цю тему можна навести, наприклад, свідчення бранденбурзького резидента у Відні Андреаса Ноймана від кінця січня н. ст. 1656 р. або реляцію венеційських послів до Ватикану, датовану також тим самим роком [199, с. 338]. На переговорах з царем, що вів Бьолке та його товариші, цю ситуацію шведи змальовували як загрозову для самої Москви, оскільки військові можливості для формування ліги між католицькими країнами, до якої закликав папа римський, були дуже великими та небезпечними. “[...] в усіх містах його королівська величність [Карл X] має достеменні відомості, що папа й усі католицькі володарі наймають ратних людей для короля [Яна] Казимира і посилають до нього своїх та інших значних католицьких генералів [...]”, – писали шведські послы до бояр у Посольський приказ у березні 1656 р. [125, с. 41].

Для Османської імперії активність папської дипломатії у формуванні такої коаліції у підтексті означала зміцнення Венеції [289, с. 156; 290, с. 177]. На зустрічі з польським послом Войцехом Беншовським сілістрійський паша говорив, зокрема, що венеційський посол у Відні Джованні Батіста Нані закликав імператора до виступу на допомогу Речі Посполитій, домагаючись таким чином більшої активності Габсбургів на сході Європи [4, арк. 175 зв.].

Небезпека для Фердинанда III від вторгнення Карла X зростає, відколи 24 жовтня (3 листопада) 1655 р. було укладено англійсько-французький союз і оголошено про початок війни між Англією та Іспанією [156, с. 28; 433, с. 171–172]. Австрія готувала війська на допомогу Філіпові IV і давала його повіреним ліцензії на вербування найманців до іспанської армії на австрійській території [207, с. 864–865]. Навесні й улітку 1656 р. у різних країнах говорилося про 10 або 12 тисяч війська, яке імператор мав відправити на іспанську службу до Фландрії й Італії проти французів та Кромвеля [397, с. 77]. Такі новини не були позбавленими вірогідності – відомо, наприклад, що у квітні 1656 р. тритисячне військо імператора, як доносив з Відня венеційський резидент Нані, відправилося до Фландрії для підтримки армії Філіпа IV [215, с. 706].

На цьому шляху, мілітарно підтримуючи Іспанію, Фердинанд III зіштовхнувся з багатьма перепонами, які, зрештою, він міг передбачити. Передусім, тут слід згадати велике невдоволення німецьких електорів і курфюрстів фактом втручання Австрії у війну Іспанії з Францією та Англією [216, с. 390]. Не останню роль у цих позиціях німецьких князівств відігравали інтриги Мазаріні, який мав великий вплив на багатьох із тих, хто ворогував із Габсбургами. Через спеціальних посланців до Відня він попереджав Фердинанда III, що австрійська збройна підтримка Іспанії, в якій відчувалася явна ворожнеча до Франції, може призвести до французько-австрійської війни [216, с. 428].

Ще один важливий момент полягав у тому, що така політика імператора погіршувала й без того складні відносини Австрії з Англією. І це не лише з огляду на той очевидний факт, що Олівер Кромвель у союзі з Францією вів війну з Іспанією [350, с. 36–37; 426, с. 126–127]. Додаткове напруження тут створювали тісні взає-

мини Філіпа IV з Карлом Стюартом (пізнішим англійським королем Карлом II) та іншими роялістами. 2 (12) квітня 1656 р., наприклад, між іспанським королем та сином страченого англійського короля Карла I було укладено військовий союз проти протекторської Англії [429, с. 24; 525, с. 178–179]. Цим дипломатичним актом Філіп IV рішуче демонстрував свої наміри повалити панування Олівера Кромвеля, змінивши цілий суспільно-політичний лад Англії, і Фердинанд III, за логікою речей, підтримував таку політику іспанців.

На додаток до всього впливи Габсбургів, особливо іспанських, на Голландію залишали позицію останніх у великій невизначеності щодо збереження мирного договору з Англією [397, с. 77–78]. Незважаючи на обережні взаємини, які розвивалися між Олівером Кромвелем і Йоганом де Віттом перед початком англо-іспанського конфлікту у листопаді 1655 р., після оголошення цієї війни Генеральні Штати не втратили своєї прихильності до Філіпа IV. Для цього були прагматичні причини, які полягали в тому, що процвітання Об'єднаних Провінцій у середині XVII ст. відбувалося головним чином завдяки розвитку балтійської торгівлі, особливо зерном, та ввезенню іспанцями дорогоцінних металів з Вест-Індії [237, с. 209; 395, с. 337–338]. Кілька десятиліть воєн у не такій давній іспансько-нідерландській історії у другій половині 50-х років XVII ст. змінилися такими відносинами, які спрямовувалися на життєво необхідне для обох країн збереження миру, а з боку Іспанії – ще й на дотримання Голландією військового нейтралітету в іспансько-англійсько-французькому протистоянні. І тут де Вітт, ризикуючи розірвати мир після виснажливої війни з Кромвелем у 1652–1654 рр. [349, с. 236], не відмовився від нагоди нажити великий капітал для своєї країни, використовуючи потреби іспанського короля у його новому конфлікті.

В останніх місяцях 1655 р. прикладів співпраці іспанців з голландцями було чимало. Об'єднані Провінції, зокрема, готували двох повноважних послів до Мадрида з таємними інструкціями про тісніші взаємини [154, с. 155]. У Нідерландах комплектувалися кораблі на службу до Філіпа IV, які виходили в море проти Англії під іспанськими прапорами. Окрім того, голландські військові кораблі іноді супроводжували іспанців, як це було, наприклад, коли по дорозі з Дюнкерка їх

помітив англійський фрегат [212, с. 194, 207]. У голландського посла в Лондоні Вільяма Ньюпурта Кромвель вимагав сатисфакції за ці факти, що іноді призводило до гучних скандалів, як, наприклад, у час, коли англійці затримали у листопаді 1655 р. дванадцять голландських кораблів, узявши їх під варту [402, с. 104]. Ці та інші факти викликали велике напруження й непорозуміння у відносинах між Англією та Голландією; в Європі поширювалося розмови про ймовірність укладення іспансько-голландського союзу проти Кромвеля, “against the monster of rebellion”, – як із крайньою зневагою писав про нього Едуард Ніколас, особистий секретар Карла Стюарта [155, с. 388].

Отож опосередкована чи безпосередня участь Фердинанда III у цих гучних проектах, за лаштунками яких завжди приховувався політичний інтерес іспанського короля або католицької релігії в цілому, була важливим чинником міжнародних відносин в епоху європейської кризи середини XVII ст.

Водночас Фердинанд III продовжував свою посередницьку політику для укладення миру між польським королем і Швецією. Це відбувалося саме тоді, коли взаємини імператора з російським царем розвивалися досить обнадійливо для початку роботи польсько-московської комісії. Як знаємо, 22 листопада 1655 р. одночасно до польського і шведського королів відправилися австрійські послы. До Карла X було призначено Франца Евсебія Петтінгенського, який мав зміцнити позиції австрійської дипломатії у взаєминах зі Стокгольмом.

На аудієнції у Карла X, яку Франц Лізоля отримав на початку грудня 1656 р. в Торуні під час маршу шведської армії на Королівську Пруссію й далі до Кенігсберга, австрійського дипломата ще раз було запевнено у дружніх намірах Швеції стосовно Габсбургів [193, с. 119–120]. На той час Лізоля уже готував ґрунт для офіційної пропозиції від імператора щодо його посередництва для переговорів Карла X Густава з Яном Казимиром, яка мала прозвучати з уст посла, що віз для цього повноваження з Відня. Окрім того, у Королівській Пруссії Лізоля шукав способів, щоб залучити до цих переговорів ще й курфюрста Фрідріха Вільгельма, впливаючи на шведського короля у цій справі також і через Бранденбург-Пруссію [437, с. 520].

Однак Петтінгенський затримувався з приїздом, а в Карла Густава непохитно переважали настрої, коли він не хотів приймати австрійське посередництво для врегулювання суперечностей з польським королем. Тенденції ці були цілком зрозумілими для Карла X і, коли йшлося про участь Австрії у процесі примирення з Яном Казимиром, він дотримувався такого обраного шляху в політиці протягом цілого року, особливо під час підготовки й роботи Віленських переговорів. Увесь цей час альтернативу австрійцям шведський король намагався знайти, у кращому разі, у посередницьких пропозиціях французького короля Людовіка XIV.

Наприкінці грудня 1655 р. Петтінгенський був уже в Торуні [194, с. 209], звідки кілька днів перед тим до шведів до Ельблонга виїхав Лізоля. Обидва ці послы зустрілися в Ельблонзі в останній декаді січня 1656 р. [440, с. 478], однак зволікання під різними надуманими приводами з аудієнцією Петтінгенського у шведського короля ускладнювало виконання його доручення. Відмовки Карла X в аудієнції полягали в тому, що спершу слід укласти надійний мир Швеції з Бранденбургом. Пізніше ж, коли 7 (17) січня 1656 р. цей мир таки було укладено, то невідкладним пріоритетом шведської політики було не бажання вести переговори з австрійцями, а потреба стримати наступ Яна Казимира з Сілезії на воєводства Корони Польської. Усе це демонструвало відсутність будь-якого бажання шведського короля зустрічатися з австрійським послом.

Невдовзі, на початку лютого, Карл X дійсно виступив з Королівської Пруссії, готуючись до маршу проти Яна Казимира та коронних гетьманів – на Замостя, Люблін, Львів, Перемишль, Ярослав, Сандомир і далі до Варшави. Спроби Лізолі знайти наприкінці січня в Ельблонзі підтримку австрійських планів у впливових дорадників Карла X, зокрема у Густава Отто Стенбока, були безуспішними. Посол мусив писати листи особисто до короля, повідомляючи про прибуття Петтінгенського з інструкціями щодо посередницьких пропозицій [193, с. 134–135, 138].

Змарнувавши в Ельблонзі немало часу в чеканні на аудієнцію у Карла X, у середині лютого 1656 р. Петтінгенський виїхав до Торуня. Через кілька днів слідом за ним мав відправитися й Лізоля. Останній писав до імператора, що в разі, якщо австрійському послові й знову не вдасться зустріти шведського короля, то обидва

дипломати збиралися їхати безпосередньо до його табору [215, с. 502]. На той час, однак, Карл Густав уже стояв у Ловічі [520, с. 230–231], й посли вирушили до Варшави, куди прибули 20 лютого [193, с. 143].

Петтінгенський отримав врешті аудієнцію у шведського короля у Варшаві, куди Карл X у середині квітня н. ст. 1656 р. повернувся після свого виснажливого походу по польських воєводствах [60]. У листі від 29 квітня (9 травня) 1656 р. з Ельблонга Карл X докладно інформував державну раду в Стокгольмі про свою зустріч із цим австрійським дипломатом і про відомий нам лист імператора, виданий для цієї місії ще 16 листопада 1655 р. [209, с. 462].

Усім було зрозуміло, що Карл Густав з упередженням ставився до будь-яких пропозицій Габсбургів примирити його з Яном Казимиром. Про негативне ставлення шведського короля до посередництва імператора між Швецією та Річчю Посполитою говорилося, зокрема, і в колі самих австрійських послів Лізолі й Петтінгенського [437, с. 520], і при коронному дворі. Кількамісячне зволікання з аудієнцією для Петтінгенського і стримане ставлення до самих австрійських дипломатів протягом їхнього перебування у Королівській Пруссії та Варшаві красномовно свідчили про політичну позицію Карла Густава. І ці тривожні передчуття повністю відображали реальну картину шведських настроїв. У своєму небажанні примиритися з Річчю Посполитою за участю Австрії Карл X не раз зізнавався у своїх листах. Наприклад, 27 січня (6 лютого) 1656 р. з табору у Вишегороді він писав про це одразу двом резидентам – Георгові Сноільському до Франкфурта-на-Майні та Шведерові Дітріху Кляйге до Відня [221, с. 282–283].

Однією з головних передумов для укладення майбутнього договору шведський король вважав переговори з Річчю Посполитою взагалі без посередників або принаймні лише за участю Франції замість австрійського імператора. Уже на той час, навесні 1656 р., в опінії шведських урядовців міцно вкорінилося переконання, що Фердинанд III, який вважався союзником Яна Казимира, відкрито підтримував російського царя у його підготовці майбутньої війни зі Швецією. Реляції великих шведських послів з Москви до Стокгольма про переговори австрійців з царем додавали Карлові X і ріксероду нових тривог. Тим паче, що при шведському дворі

було відомо про подвійні стандарти австрійської дипломатії, виявлені в одночасних перемовинах імператора про мир у Речі Посполитій як з Карлом X Густавом, так і з Олексієм Михайловичем. Відомості про посольство Григорія Богданова, який у січні 1656 р. відправився з Москви до Відня, також сприймалися шведським королем з особливим роздратуванням [193, с. 150]. Усе це ніяк не сприяло тому, щоб Карл X міг прийняти умови, з якими до нього прибув Петтінгенський.

Незважаючи на квітневі зустрічі у Варшаві, прощальну аудієнцію Петтінгенському та остаточну відповідь імператорові у листі, відправленому через нього, було дано лише наприкінці червня 1656 р. [488, с. 6]. У цій відповіді Карл X підкреслено відмовився від пропозицій такого невігідного для шведської політики посередника у польсько-шведських взаєминах, яким був Фердинанд III. Основна мотивація шведського короля полягала в тому, що він уже нібито погодився прийняти посередництво у цій справі від французького короля Людовіка XIV, який відправив у Польщу своїх послів.

Ця відповідь Карла X Густава для Франца Евсебія Петтінгенського була передбачуваною, як уже згадувалося, для австрійських послів та самого імператора. Проте у дальших переговорах, які велися Лізолею в Торуні зі шведським канцлером Еріком Оксеншерною після від'їзду Петтінгенського до Відня, мотивації цієї відмови цілком переставлялися з ніг на голову. Оксеншерна пояснював позицію шведського короля тим, що він, по-перше, не мав певності у бажанні Яна Казимира самому прийняти посередництво імператора. По-друге, поляки, за твердженням канцлера, завжди висловлювалися за переговори без посередників узагалі. Далі він підкреслював, що починати нові польсько-шведські перетрактації не було жодної необхідності – достатньо було лише відновити старі. І врешті канцлер пропонував Лізолі додати на майбутніх переговорах посередників ще й від інших країн (окрім Австрії, як це слід було тлумачити) [193, с. 182].

Усі ці та подібні пропозиції остаточно унеможливлювали будь-яку практичну участь Австрії у шведсько-польських перемовинах, що могли відбутися в близькому майбутньому. У перші місяці 1656 р., коли польські та литовські військові й дипломатичні успіхи не були ще такими переконливими, як у другій половині року,

шведи відчували велику перевагу над польським королем і будували свої взаємини з ним із позиції сили. Особливих настроїв у цьому Карлові X додавало укладення важливого для тогочасних міжнародних відносин шведсько-бранденбурзького Кенігсберзького договору, поновленого в Марієнбурзі 15 (25) червня 1656 р. – себто приблизно саме тоді, коли Петтінгенський отримав у Торуні остаточну відповідь. Усі ці обставини вирішально впливали на резолюції шведського короля з приводу участі Австрії в укладенні польсько-шведського миру.

Отож на початку 1656 р., як тільки Ян Казимир покинув Сілезію й повернувся до Речі Посполитої, Фердинанд III, відчуваючи небезпеку французьких впливів на Яна Казимира, всіляко намагався протидіяти їм. У лютому він знову приставив до двору польського короля свого колишнього резидента у Варшаві Йогана Христофора Фрагштайна. Одним із завдань, що ставилися перед ним цього разу, було простежити, щоб Ян Казимир під жодним приводом не приймав французького посередництва для укладення миру зі шведами [475, арк. 126]. Через півроку, наприкінці червня 1656 р., не вдовольнившись лише цим кроком, австрійський імператор прислав до коронного двору ще одного свого посла Пітера Йогана Цорнгаузена. Згідно з його інструкцією, датованою 24 червня 1656 р., він був відправлений до примаса Андрія Лещинського, який мав застосувати всі впливи на польського короля, аби не допустити участі Франції у вирішенні конфлікту зі Швецією [193, с. 190].

Ці взаємини у міжнародній політиці великою мірою визначалися позицією, яку зайняв курфюрст Фрідріх Вільгельм стосовно Швеції та Речі Посполитої. При дворі Яна Казимира угоду в Кенігсберзі сприйняли досить гостро, і в загальній opinio польсько-литовського суспільства Фрідріх Вільгельм після укладення цього акта декларував себе союзником шведського короля [476, с. 89]. Більше того, для Яна Казимира Кенігсберзький договір став вагомою підставою, щоб з новою енергією розпочати організацію військового походу на Князівську Пруссію. Втілення цих намірів у життя було лише справою часу, проте серією посольств до Кенігсберга польський король у першій половині 1656 р. здійснив ще одну спробу розв'язати суперечності мирним шляхом. З боку Фрідріха Вільгельма зацікавле-

ність такими переговорами визначалася, насамперед, перспективами отримати незалежність у Князівській Пруссії, здобувши нові володіння у тих пруських землях, що належали Польсько-Литовській державі. Враховуючи ці особливості польсько-бранденбурзьких відносинах і становища Речі Посполитої на початку 1656 р., Ян Лещинський у лютому пропонував віддати курфюрстові в ленне володіння Вармію й Королівську Пруссію, за винятком Гданська і Мальборка [493, с. 442–443]. Проте не всі польські політики того часу готові були піти на такі значні й радикальні поступки.

На початку 1656 р. Ян Казимир почав вживати дипломатичних заходів, намагаючись відірвати курфюрста від ліги з Карлом Густавом. Спершу наприкінці січня польський король відправив з Ланцута листа до Фрідріха Вільгельма, закликаючи його до попереднього послуху [195, с. 257]. Пізніше, з початком лютого, коли було видно неефективність таких закликів, у посольство до курфюрста готувалися польські комісари, до яких належали вармінський біскуп Вацлав Лещинський, мальборкський воєвода Якуб Вайгер та інші політики й урядовці. У це посольство планувалося включити також і Стефана Чарнецького. Однак з усього цього високого представництва до Кенігсберга, врешті, поїхав лише радомський староста Миколай Подльодовський [207, с. 904]. Незважаючи на почесні дипломатичного етикету, які Фрідріх Вільгельм виявляв перед польським послом у Кенігсберзі, останній не міг отримати належних відповідей на свої пропозиції [215, с. 584]. Отож Подльодовський мусив повертатися назад під враженням прихильних до шведів настроїв, що панували при дворі у Князівській Пруссії [181, с. 63–64].

Інші посольства та листи від Яна Казимира до електора, що відправлялися у той час зі Львова, також не приносили бажаного успіху і посилалися дуже часто для вивідування інформації, як це було, наприклад, у випадку з повторним відправленням того самого радомського старости до Фрідріха Вільгельма [541, с. 56]. Стефан Чарнецький, який не полишав планів здійснити військову експедицію до Бранденбурга-Пруссії, посилав зі свого боку гінцем до курфюрста ротмістра Маховського, погрожуючи, що коли той не відступиться від шведів, то його володіння у Помор'ї та інших землях будуть знищені й спустошені [7, арк. 819, 821]. Для

підкріплення таких голосних заяв Чарнецький разом з коронним маршалком Юрієм Любомирським здійснили у квітні декілька рейдів до Королівської Пруссії, маючи надію встановити контакти з Гданськом, щоб отримати піхоту й артилерію для здобуття фортець. Просуваючись до самого Торуня та Бидгощі, коронні регіментарі завдавали великого клопоту залогам Карла X Густава, розробляючи дальші плани наступу на шведське Помор'я [483, с. 94, 97–103, 105, 113].

Польські та австрійські політики намагалися знайти вагомий вплив на курфюрста також в особі його рідної сестри Луїзи Шарлотти, дружини курляндського князя Якова. Загальновідомими були антишведські настрої цієї княгині, що виявлялися, зокрема, у її листах до Фрідріха Вільгельма, датованих першими місяцями 1656 р. У березні, наприклад, вона наполягала на тому, щоб бранденбурзький курфюрст розірвав договір зі шведами, укладений у Кенігсберзі, і приєднався зі своїми військами до Яна Казимира [391, с. 146–147]. Однією з підстав її упереджень до шведсько-бранденбурзького союзу були острахи щодо релігійного переслідування у Речі Посполитій з боку Карла Густава. “У всіх речах папський король [Ян Казимир] показав себе стосовно мене, мов батько, і я надіюся, що лютеранський король [Карл X Густав] не буде недоброзичливішим до мене [...]”, – писала вона до свого брата 24 березня н. ст. 1656 р. [215, с. 610–611]. Цікаво тут згадати той факт, що у цьому самому листі Луїза Шарлотта шукала впливів на шведського короля у справі віросповідання через відомого тогочасного шотландського діяча Джона Дьорі, який уславився своїми закликами до об'єднання протестантської віри. За задумом княгині, останній мав би вплинути на Олівера Кромвеля, але нібито від свого власного імені, а не за її дорученням, щоб той написав до Карла X Густава з пропозицією дотримуватися свободи релігії на щойно захоплених землях [215, с. 611].

Шведські політики досить швидко реагували на взаємини Фрідріха Вільгельма з Яном Казимиром. Особливо це стосувалося періоду, коли у травні 1656 р. велися переговори про підтвердження шведсько-бранденбурзького Кенігсберзького договору. У кількох листах до курфюрста, датованих цим періодом, Георг Фрідріх Вальдек писав про докори шведів за прийняття у Кенігсберзі радомського старос-

ти Подльодовського, а також про застереження, що виникали у зв'язку з цим посольством у Карла X Густава [219, с. 588, 594]. Образок цей засвідчує, наскільки ревниво шведи ставилися до будь-яких переговорів між Яном Казимиром і бранденбурзьким курфюрстом. Адже дипломатичні заходи Речі Посполитої, що вживалися з метою формування військової коаліції проти Швеції, були добре відомими Карлові X Густаву.

Однак, незважаючи на бранденбурзько-польські відносини, що велися навесні 1656 р., курфюрст змушений був враховувати вимушені обставини, зумовлені претензіями шведів на балтійське узбережжя Пруссії й поразками польсько-литовської армії у війнах зі Швецією і Москвою. У той час він дедалі більше віддалявся від Яна Казимира. Після укладення Кенігсберзького договору справа збройного виступу Бранденбурга-Пруссії проти Речі Посполитої залишалася лише питанням близького часу. Це було причиною того, що у той період Фрідріх Вільгельм швидкими темпами розвивав озброєння своєї країни та вербував нові реґіменти.

4.2. Продовження переговорів австрійських послів у Москві і російсько-польські домовленості про скликання Віленської комісії.

Посередницька політика імператора, що велася при дворі Яна Казимира, досить вдало накладалася на успішну діяльність Алегретті й Лорбаха у Москві. Слід визнати, що політичний момент для Речі Посполитої не був настільки сприятливим, аби починати з Росією переговори такої ваги і значення. Боротьба зі шведами після Тишовецької конфедерації лише починалася, а Ян Казимир щойно вернувся зі Шльонська до Польщі. Через це уряд Речі Посполитої на майбутніх перемовинах з царем поки що не мав жодного аргументу, який базувався б на успішних військових операціях своєї армії. Пропонувати у тих умовах якісь власні вимоги до замирення Олексієві Михайловичу, який тріумфував після завершення літньо-осінньої кампанії у Великому князівстві Литовському, було майже безнадійною справою. Отож Фердинанд III брав на себе досить важкі посередницькі зобов'язання, оскі-

льки домовитися про мир між Річчю Посполитою і Москвою, як передбачалося, можна було лише за умови, що Яна Казимира вдасться переконати піти на значні територіальні поступки. Однак повноважних листів для Алегретті й Лорбаха як посередників для їхньої участі у переговорах імператор не видав, оскільки їхнім завданням було поки що з'ясувати, чи московський цар на такі переговори з Річчю Посполитою погоджується в принципі [130, стб. 399–401].

Протягом січня – квітня 1656 р. у результаті розмов, що їх австрійські послы вели в Москві у Посольському приказі, відбувся обмін кількома посольствами між московським царем, австрійським імператором та польським королем, метою яких було остаточне розв'язання проблем з підготовки майбутніх переговорів. З Москви до Відня для цього було відправлено піддячого Григорія Богданова з листом від царя від 6 (16) січня і вірчою грамотою та інструкцією, датованими 7 (17) січня 1656 р. У своєму листі Олексій Михайлович повідомляв Фердинанда III про згоду на австрійське посередництво для укладення миру з Яном Казимиром і просив без зволікань, зважаючи на швидкий наступ шведів у Речі Посполитій, узгодити місце й час для скликання посольського з'їзду. Відтягування переговорів, на думку царя, дало б можливість шведам цілковито завоювати Корону й Литву, що створило б украй небажану для Московської держави ситуацію [130, стб. 535–547].

До товариства Богданову австрійські послы додали гінця Миколая Мінцента, який мав поінформувати імператорський двір про переговори у Москві. Передбачалося, що російський та австрійський посланці повернуться з Відня до Москви перед 1 (11) травня 1656 р. з новими настановами для Алегретті й Лорбаха стосовно їхньої дальшої участі в роботі московсько-польської комісії [228, с. 20]. На аудієнції в імператора Богданов говорив про це такими словами: “І про то цар. вел-ть велів мені вашій ціс. вел-ті говорити: в. г. наш, його цар. вел-ть, тебе, брата свого, вашу ціс. вел-ть приймає люб'язно в посередники, щоб укласти мир з польським королем; і ваша ціс. вел-ть до свого брата, до в. г-ря нашого до й. цар. вел-ті, великих повноважних послів своїх для цієї справи прислав би до його царського міста Москви в нинішньому у 164 році [1656 р.] травня до 1 [11] числа; а як-

що для поспіху ваша ціс. вел-ть зволиш цю справу вручити тим своїм ціс. вел-ті послам, які сьогодні у в. г-ря нашого, у й. цар. вел-ті, – то вони для цієї справи там і готові” [130, стб. 642].

Григорій Богданов прибув до Відня 8 (18) березня 1656 р. і через декілька днів, 13 (23) числа, отримав першу аудієнцію в імператора [130, стб. 587, 594]. Для обговорення інформації, привезеної московським гінцем, у Відні було зібрано спеціальну нараду. Відповідь цареві була передана через Миколая Мінцента у листі Фердинанда III від 28 березня н. ст. 1656 р. (Богданов, згідно зі своєю інструкцією, відмовився прийняти листа імператора з причини неповних титулів царя, у яких не було відзначено його нових завоювань). У цьому документі говорилося про необхідність узгодити час і місце переговорів з польським королем [498, с. 431–432]. 10 квітня н. ст. Фердинанд III видав для Алегретті й Лорбаха вірчий лист про призначення переговорів у Вільні на 10 серпня н. ст. 1656 р. [228, с. 20]. Через декілька днів після цього, 4 (14) квітня, Богданов разом з австрійським гінцем вирушили у зворотну дорогу до Москви [130, стб. 633].

Прибуття Григорія Богданова до Відня означало, що посередницька політика Австрії, вперше задекларована перед російськими послами майже півтора роки тому, знайшла своє підтвердження у Москві й успішно виходила на завершальну стадію. Такий стан речей був безперечним тріумфом дипломатії Фердинанда III у Центрально-Східній Європі і це розуміли довколишні зацікавлені країни.

Наприкінці березня – у середині травня 1656 р. посольство Богданова дало великий поштовх до пожвавлення дипломатичних контактів між Фердинандом III і Яном Казимиром. Так, 28 березня 1656 р., коли для царя було складено відповідь на його лист, імператор відправив гінця до Польщі з повідомленням про те, що Олексій Михайлович готовий розпочати мирні переговори. У листі до польського короля, переданому з цим гінцем, Фердинанд III повідомляв про результати зустрічей Алегретті й Лорбаха у Москві, закликаючи Яна Казимира готувати велике й повноважне посольство на комісію. Польський король, хоч усвідомлював, що перемови з Москвою будуть важкими з причини надмірних територіальних вимог

царя, однак у відповіді імператорові дав знати, що його посланець уже відправився до Москви для узгодження місця й часу переговорів [55; 59].

Ішлося тут про одне з найважливіших польських посольств до Олексія Михайловича у період підготовки Віленської комісії, яке очолював ошмянський маршалок Петро Галінський. На переговорах у Москві, які відбулися з цим послом у квітні 1656 р., було узгоджено принципові питання для організації польсько-московського з'їзду, встановлено перемир'я між обома державами і визначено приблизну дату й місце скликання з'їзду.

При коронному дворі питання про таке посольство виникло одразу після повернення Глядовицького зі Смоленська з відомостями, що московський цар підтримує ідею переговорів. 10 січня 1656 р., після повернення Яна Казимира з еміграції та його зустрічі з коронними гетьманами й сенаторами, відбулася його відома нарада у Кросні, де одним з головних пунктів для порятунку Речі Посполитої було визначено укладення миру з Москвою за посередництвом Австрії [435, с. 82]. Для того, щоб визначити час і місце майбутніх переговорів, до Олексія Михайловича вирішено було відправити спеціального посла. Готовність коронної армії почати боротьбу зі шведським королем створювала добрий ґрунт для того, щоб московський цар погодився на укладення антишведського союзу й прийняв умову про австрійське посередництво на переговорах.

Саме таким послом і було призначено Петра Галінського. Він вирушив від Яна Казимира на початку лютого 1656 р. із Самбора з-під Львова, маючи з собою листи від короля до Олексія Михайловича, від сенаторів до думних дяків, датовані 10 січня з Кросна, та інші папери [28, арк. 18–23, 24–27]. Головною ідеєю цих документів було бажання Речі Посполитої за посередництвом імператора припинити війну з Олексієм Михайловичем, щоб спільними силами виступити проти шведського короля. Результати цього першого офіційного посольства від Яна Казимира до царя у справі мирного договору мали вирішальне значення для вироблення повноважних інструкцій на Віленські переговори для польсько-литовського і російського великих посольств. Через це детальний аналіз цієї дипломатичної місії може бути важливим ключем для розуміння того, як велася підготовка Віленської

комісії від квітня до липня 1656 р., коли до Вільна були відправлені польсько-литовські послы з Варшави та російські й австрійські – з Полоцька.

Шлях ошмянського маршалка до Москви лежав через Брест, де він мав зустрічі з литовськими високими урядовцями, з якими обговорював і справи його посольства, і позиції польського короля в цілому стосовно примирення Речі Посполитої з царем. Полонені з російської армії, привезені Галінським до Москви, розповідали у розряді у квітні 1656 р., що литовський підканцлер Криштоф Пац відпустив Галінського з Бреста у вівторок на першому тижні Великого посту, себто 7 березня н. ст. [28, арк. 148]. У той самий час Галінський відправив з Бреста до Москви гінця Казимира Лоського з повідомленням про своє швидке прибуття [270, с. 54; 271, с. 70].

5 (15) квітня 1656 р. в суботу перед Великоднем Петро Галінський прибув до Москви у супроводі, як писалося у доповіді в Посольському приказі, трьох королівських дворян і ще двадцяти чоловік [142, с. 1013]. Уже 7 (17) квітня Галінський мав першу зустріч з Алмазом Івановим, на якій посол одразу виклав основну суть свого приїзду – укласти тимчасове перемир'я між Москвою і Річчю Посполитою з тим, щоб скликати комісію для обговорення та укладення статей мирного договору. На додаток до цього польський посол запевнив, що має докази про плани шведського короля зруйнувати Смоленськ і здійснити напад безпосередньо на саму Москву. Окрім аудієнції з царем, якому він повинен був передати листа від польського короля і пропоновані статті перемир'я, Галінський просив в Алмаза Іванова також зустрічей з боярами і послами, для яких мав окремі листи [24, арк. 15–17 зв., 19 зв.].

Проте у Посольському приказі йому одразу повідомили, що перед аудієнцією в Олексія Михайловича він вестиме переговори спершу з тими повіреними, яких цар призначить. У кінцевому результаті ними стали відомі дипломати Богдан Хитрово і сам Алмаз Іванов, які зустрілися з Галінським 10 (20) квітня 1656 р. [24, арк. 20–30]. На перемовинах, що відбулися під час цієї зустрічі, польський посол висунув дві умови Яна Казимира до Олексія Михайловича: укласти мир з Річчю Посполитою і повернути всі захоплені міста, вивівши залоги з Великого князівства

Литовського. Самі ж конкретні письмові статті, на яких король пропонував укласти перемир'я, Галінський обіцяв передати цареві особисто. На вимогу дяків Посольського приказу віддати їм листа Яна Казимира до царя і ці самі пропоновані пункти перемир'я посол ухилявся простою відмовкою: “А ныне де у него те статьи изготовить не успелись”, – як записували у Посольському приказі у протоколах цих переговорів [24, арк. 24].

Суттєвим моментом під час цих розмов був той, що взамін за обіцянку царя не вести війну з польсько-литовськими військами до початку роботи посольського з'їзду Галінський висловив готовність власноручно дати такі самі гарантії у письмовій формі від імені Яна Казимира [24, арк. 27 зв.]. Пізніше під час Віленських переговорів через такий необачний крок польського посла виникали російсько-польські суперечки, що вносили додаткове напруження в атмосферу взаємної недовіри, яка панувала під Вільном, особливо на перших зустрічах у 20-х числах серпня. Однак у квітні, перебуваючи у Москві, Галінський не надавав цьому належного значення.

Аудієнцію в Олексія Михайловича посол отримав 12 (22) квітня 1656 р. [24, арк. 30 зв.–34 зв.]. Віддавши лист Яна Казимира з пропозицією укласти мир між обома країнами, він подав на розгляд царя також і самі пункти, на основі яких повинно було зберігатися перемир'я до часу скликання з'їзду.

Відповідь на ці пункти польський посол отримав уже за тиждень. 19 (29) квітня його було покликано на відпуск до царя, який наступного дня виїжджав “до монастирів”, як писав Галінський у своєму звіті, перед походом проти шведів [24, арк. 127; 28, арк. 61]. На зустрічі з Алмазом Івановим та Богданом Хитрово, що відбулася невдовзі після цієї аудієнції, Галінському було зачитано царський наказ з відповіддю на привезені статті [142, с. 1012–1013]. Олексій Михайлович погоджувався стримати війська у Великому князівстві Литовському на тих кордонах, що окреслилися протягом двох років війни, обіцяючи не просуватися далі. На вимогу Яна Казимира з'єднати свої сили проти шведів ще до початку комісії, цар висував готовність лише до того, щоб обидві країни одна без одної не уклали миру з Карлом Густавом (п. 4, 11).

Особливою метою Галінського було донести до московських урядовців відомості про ворожі плани шведів проти Олексія Михайловича (п. 5–10). Карл Густав, як зазначав посол, був готовий рушитися з усіма своїми військами на ті території Великого князівства Литовського, де на той час уже були розташовані царські залоги. Галінський інформував, що, захопивши Смоленськ (“[...] і до останньої цеглини [його] розбити довелося [...]”), шведський король після цього задумав воювати не лише литовські землі, а й дальшу московську територію – “східні окраїни” (п. 5). Далі посол мав передати цареві і думним дякам копії листування, що велося між коронними гетьманами, Янушем Радзивілом та іншими польськими і литовськими урядовцями з Карлом Густавом і Магнусом де ля Гардье. З цих документів випливало, що шведський король обіцяв полякам та литовцям прийняти їх у підданство і повернути їхні маєтки, багато з яких перебували вже на території під московським пануванням (п. 7, 9, 10). Оригінали цих листів, як говорив Галінський, Ян Казимир передасть цареві через повноважних комісарів на самих переговорах [144, с. 142, 165, 204].

Головний задум цих повідомлень полягав у тому, щоб остаточно вкоренити в головах московських політиків переконання, що після повного підкорення Речі Посполитої усю свою військову потугу Карл X Густав поверне проти Олексія Михайловича. Новини, привезені Галінським з цього приводу, накладалися на ті розмови й плани шведів щодо Москви, про які часто говорилося в Європі після початку вторгнення шведського короля до Речі Посполитої і які доходили у великих кількостях до Олексія Михайловича та його дорадників. Тому питання про те, куди Карл X спрямує свою армію після обрання його польським королем, на що, починаючи з осені 1655 р., сподівалися у короткому часі, було одним з підставових у виробленні політичних планів урядами та правителями багатьох країн.

Відомості Галінського про готовність шведів перенести війну на московські землі дійсно відповідали певним тенденціям у політиці Стокгольма, за якою спостерігали у Росії, особливо зважаючи на традицію складних російсько-шведських відносин кількох десятиліть, що передували цим подіям. Польсько-литовські політики поширювали серед московських дипломатів думку про ймовірний напад

Карла X на Москву ще з середини попереднього року. Так, 26 серпня (5 вересня) 1655 р. про це говорив литовський гетьман Вінцентій Гонсевський на зустрічі з послом Василем Лихарьовим [117, с. 31]. З уст польного литовського гетьмана це означало, що підданство Януша Радзивіла шведському королю мало на меті, поза іншим, відвоювання тих литовських територій, якими вже володіли російські урядники – особливо щойно захопленого московськими військами Вільна.

Окрім того, до Москви дійшли також новини про вимоги коронної армії, які на початку жовтня 1655 р. подавалися Карлові Густаву як умова підданства, виступити разом зі шведськими військами в Україну для відвоювання шляхетських маєтностей, утрачених під час війни Речі Посполитої з Богданом Хмельницьким. Інструкція Олександра Конецпольського послам від кварцяного війська до Карла Густава під Краків, де висувалися умови підданства (з-поміж яких п. 9 стосувався Руського, Подільського, Волинського, Брацлавського і Київського воєводств, повернення земель у Великому князівстві Литовському), а також позитивна резолюція на це від шведського короля були відомими у Посольському приказі [25, арк. 73]. У лютому 1656 р. інформація про те, що після підкорення Речі Посполитої Карл X збирається напасти на Росію, доходила також і до віленського воєводи Михайла Шаховського. Він ретельно її збирав і пересилав, як велике попередження, до Олексія Михайловича [25, арк. 177].

Новини на кшталт цих справді змушували царя задумуватися про загрозу, що нависла над ним з боку Швеції [274, с. 84–88]. Особливо важливо було зберегти Архангельськ, єдиний порт, через який Росія могла вести з Європою морську торгівлю, що її шведський король давно вже хотів перевести через свої порти в Балтійському морі. Ще з середини 1655 р. шведські політики намагалися залучити англійський флот для нападу на цей торговий порт, і Олексій Михайлович видавав часті накази триматися в місті “с великим бережением”, щоб ніякі військові кораблі без відома московської влади не підходили до Архангельська [45, арк. 53]. Про той факт, що шведи намагалися зруйнувати архангельську торгівлю Росії, досить часто наголошується в наукових дослідженнях [422, с. 190].

Отож не дивно, що інформація, привезена у квітні Петром Галінським до Москви про ворожі плани Карла X Густава, потрапила на добрий ґрунт. Вона була вагомою підставою для того, щоб Олексій Михайлович, випереджаючи Швецію, ще більше утвердився у своїх переконаннях почати війну з Карлом X Густавом.

На завершення зустрічі 19 (29) квітня 1656 р. у Посольському приказі Петро Галінський пропонував відправити до Яна Казимира московського посла з грамотою царя для підтвердження усіх прийнятих у Москві постанов. До цього посла, яким було призначено стряпчого Федора Зикова, він просив дозволу приставити також і свого гінця, “[...] даючи знати (польському королеві. – *Я. Ф.*), що царська величність дозволяє на мир”. Проте, оскільки у Посольському приказі планували відправити посла шляхом через Україну, то думні дяки лише пообіцяли Галінському, що це його прохання передадуть на рішення царя, маючи сумніви у його доцільності [24, арк. 65; 28, арк. 52–53].

Наказ про від’їзд до польського короля Зиков отримав 24 квітня (4 травня) 1656 р. з царським листом до Яна Казимира, датованим днем раніше [24, арк. 131–137 зв.; 28, арк. 66–71]. До Львова, де на той час, як вважалося у Москві, перебував Ян Казимир, йому дійсно було наказано їхати не через Литву, а ближчим шляхом – через Київ і Чигирин. Сам же Галінський, перебуваючи в російській столиці, планував повертатися до Польщі знову через Велике князівство Литовське. Про це свідчать його листи до Олексія Михайловича з проханням відправити накази до вяземського, смоленського й дорогобузького воєвод щодо догляду за кіньми, які він залишив у цих містах по дорозі до Москви з надією забрати їх на зворотному шляху [24, арк. 36–37].

В остаточному рішенні цар відмовив польському послові в тому, щоб разом із Зиковим відправити й свого гінця до Яна Казимира. Крім того, російський посол виїхав на кілька днів раніше за Галінського, якого ще й далі затримували в Москві. У реляції до Яна Казимира польський посол підкреслював глибоке обурення такою позицією Олексія Михайловича, справедливо вважаючи, що при коронному дворі Зиков міг успішно вести переговори на теми, які порушував Галінський, лише після того, як король отримає звіт про своє посольство до Москви. Дивно,

писав Галінський до Яна Казимира з Москви, що його далі затримують, “[...] а свого [посла] цар посилає наперед до короля й. м.” [142, с. 1014]. Це додавало Галінському незаперечних аргументів до зміцнення підозрінь про те, що царський уряд хотів, аби Зиков прибув до Яна Казимира швидше за нього і під час зустрічей з королем використав брак при коронному дворі повної інформації про переговори в Москві. “Добре б затримати його [Зикова] до мого приїзду і [моєї] доставленої реляції”, – читаємо у цьому самому місці посольського звіту Галінського. Як побачимо далі, у червні Зиков справді прибув до табору польського короля під Варшавою на десять днів швидше Галінського, проте це не вплинуло вирішально на виконання його посольського доручення в цілому.

Насправді, з погляду логіки московських політиків, було абсолютно зрозуміло, чому вони не хотіли давати своєму послові, шлях якого стелився через Україну, польського супроводу. З одного боку, це дало б Янові Казимирові додаткову розвідувальну інформацію про ситуацію в Україні, за чим у російській дипломатії дуже суворо стежили. З іншого, – у той самий час, коли Галінський вів переговори в Москві, там перебували також і українські послы від Богдана Хмельницького – Дем’ян Якименко й Василь Климентьєв. Отож, найімовірніше, їх було відправлено з Москви до Чигирини разом із Зиковим. У кожному разі грамоту від царя у зворотну дорогу вони отримали 23 квітня (3 травня) 1656 р. – себто того самого дня, коли цар видав також і листа Янові Казимиру через Федора Зикова [261, с. 52–53]. Допустити спілкування українського посольства і польського гінця, представленою від Галінського, також суперечило інтересам російської політики.

Після аудієнції в царя і прощальної зустрічі з боярами та думними дяками у Посольському приказі ошмянського маршалка тримали в Москві ще з добрий тиждень. Останню зустріч у Посольському приказі з Алмазом Івановим Галінський провів 25 квітня (5 травня), і наступного дня цей думний дяк приніс послові царські грамоти, відпускаючи його до Яна Казимира [24, арк. 139 зв.–144]. Побоюючись, що оригінали посольських документів можуть пропасти у зворотній дорозі, в день від’їзду з Москви Галінський відправив зі спеціальним гінцем до Яна Казимира звіт про свою роботу, список з укладених з царем домовленостей, копії

грамот від Олексія Михайловича до короля та senatorів, а також копії листів австрійського посла [142, с. 1016].

Тим часом, 5 (15) червня 1656 р. Федір Зиков прибув до табору Яна Казимира під Варшавою, коли коронна армія готувалася до штурму цього міста [29, арк. 21; 122, с. 43]. Він привіз листи від Олексія Михайловича з інформацією про перемир'я, укладене з Петром Галінським. І те, що московське посольство прибуло до Яна Казимира швидше, ніж повернулося польське з Москви, при дворі короля дійсно створювало деяке нерозуміння ситуації, як це й передбачав Галінський. Аудієнцію московському послові було дано лише через п'ять днів після приїзду – 10 (20) червня, а потім з надією на швидке прибуття Галінського зволікали час із відпуском під приводом наради короля з сенаторами, що зібралася для обговорення листа Олексія Михайловича [29, арк. 14; 122, с. 45]. На цій аудієнції, як писав з Глогова секретар Людвіки Марії П'єр де Нуайє перед самим відправленням двору польської королеви до Польщі, Зиков наполягав перед королем на тому, щоб пришвидшити підготовку повноважних комісарів на московсько-польські переговори. І коли король оголосив, що комісарами призначено плоцького воєводу Яна Казимира Красінського і литовського референдаря Кипріана Павла Бжостовського, посол заявив, що московська сторона ніколи б не прийняла польсько-литовських послів, які могли б належати до шведської партії при коронному дворі [480, с. 52–53]. Це був, мабуть, натяк на політичну позицію майбутніх комісарів стосовно Швеції, яку вони займали восени минулого року. Відомо, наприклад, що один із них – грабовецький староста Станіслав Сарбевський – 26 листопада 1655 р. присягав на вірність Карлові Густаву в Сандомирі від імені шляхти хелмінської та галицької земель, а також Белзького воєводства. Разом з багатьма іншими політиками він знову навернувся до Речі Посполитої після повернення польського короля зі Шльонська у січні 1656 р. [521, с. 151].

Попри розрахунки царського двору, до повернення Галінського до короля та його посольського звіту проблема перемов у Вільні не могла бути розв'язана. На щастя для польсько-литовських політиків, чекати Галінського довго не довелося, й уже 25 червня 1656 р. він прибув до Яна Казимира під Варшаву [29, арк. 21; 30,

арк. 2]. Повернення посла з його звідомленнями та офіційними документами, отриманими у Москві, набагато краще прояснювало ситуацію для короля. Однак бажання продемонструвати перед Федором Зиковим штурм і захоплення у шведів польської столиці затримувало відправлення Зикова ще на декілька днів. 1 липня 1656 р. Варшаву було взято, а багато визначних шведських політиків, які на той час перебували у місті, потрапили в полон [104, с. 247–249; 105, с. 68–70; 162, с. 219]. З-поміж них – генерал Арвід Віттенберг, який від квітня лишався у польській столиці для зміцнення гарнізону, губернатор Варшави Бенгт Оксеншерна, королівський секретар і комісар на переговорах з поляками Ляш Кантештен та багато інших. З деякими з них, як, наприклад, з губернатором Оксеншерною, Ян Казимир, зустрівшись особисто, протягом кількох годин вів перемови [209, с. 589].

У наукових працях вже згадувалося, що відвоювання коронними військами Варшави від шведів мало, окрім військово-стратегічного, ще й велике значення для дипломатії Речі Посполитої [480, с. 44]. Важливо було, наприклад, зі щойно захопленої столиці написати відповідь цареві, не кажучи вже про вироблення інструкції повноважним послам на Віленські переговори та їхнє відправлення на комісію. Усе це, за задумом короля, повинно було зміцнити польсько-литовські позиції на переговорах з московськими послами. Отож Зикова не випадково зробили свідком цієї важливої битви, що надавала Янові Казимирові багато додаткових політичних важелів для впевненішого формулювання його вимог на Віленських переговорах.

Федора Зикова було відправлено з Варшави 25 червня (5 липня) 1656 р. у супроводі ще одного польського посланця, який був приставом у королівському таборі, віленського підстоля Олександра Черницького [29, арк. 9, 13, 20]. Лист Яна Казимира до Олексія Михайловича з підтвердженням бажання укласти мир з Московською державою і повідомленням про призначення повноважних комісарів на перемови у Вільні було датовано 3 липня 1656 р. [30, арк. 1–11].

У результаті цих посольств Галінського та Зикова було окреслено головні позиції польського короля та московського царя для здійснення у взаємному порозумінні перших практичних кроків напередодні скликання Віленської комісії.

Принаймні таку оцінку посольству ошмянського маршалка давав сам Ян Казимир в універсалі від 8 липня 1656 р., виданому з Варшави. У цьому документі писалося, що між ним і царем було укладено домовленості про початок мирних переговорів. Як свідчив король, приводом до видання універсалу, окрім іншого, був також і згаданий звіт польського посла, написаний у переддень його відправлення з Москви [86, арк. 8].

Окрім того, ще два важливі моменти стали наслідком посольства Галінського: по-перше, – це укладення статей договору про перемир'я між московськими та польсько-литовськими військами; по-друге, – домовленість про те, що Ян Казимир та Олексій Михайлович не будуть миритися один без одного зі шведським королем. В універсалі Яна Казимира від 8 липня 1656 р. про цю останню домовленість, яка мала першорядну вагу для підготовки й проведення Віленських переговорів, писалося: “1656 року, дня 30 квітня згадано й прийнято пункт такими словами: щоб царська величність зі шведським королем без відомості короля й. м. польського, не зв'язавшись із королівською величністю, не мирився, і навзаєм королівська величність без царської величності до з'їзду великих послів не повинен миритися зі шведським королем, і жодних розмов [з ним] вести не будуть” [77, арк. 16]. Цим пунктом польський король і московський цар фактично брали на себе взаємні зобов'язання, щоб відмовитися від будь-яких дипломатичних контактів з Карлом X Густавом. Однак ці ретельно зафіксовані у документах зобов'язання залишалися лише формальними деклараціями. У реальному політичному житті Росії та Речі Посполитої другої половини 1656 р. відносини зі Швецією розвивалися інакше.

Ми вже згадували, що пункт у перемир'ї, досягнутому Галінським у Москві, не вести перемовин з Карлом Густавом, спричинив певну дипломатичну колізію у відносинах між Росією і Річчю Посполитою. Чи не тут крилися першопричини того, що цей підставовий пункт прелімінарних переговорів між обома державами у близькому майбутньому так і не виконувався належним чином жодною із них? Колізії ці були викликані суворими бюрократичними звичаями московської дипломатії, яка до того ж у суперництві з польсько-литовською напередодні скликан-

ня Віленських переговорів всіма можливими способами намагалася поставити політиків Речі Посполитої у скрутне становище. Йдеться про згаданий підпис, який Галінський поставив від імені короля під листом, що зобов'язував обидві держави не миритися з Карлом Густавом. Як ми бачили, посол обіцяв підписати такий документ ще під час зустрічі, що відбулася 10 (20) квітня 1656 р. з Богданом Хитрово та Алмазом Івановим. Галінський дав таку обіцянку через власну необачність і, мабуть, через брак належного досвіду у виконанні завдань такої надзвичайної ваги й значення. Московські ж політики не проминули нагоди, щоб скористатися цим його упущенням під час дальших перемов. В універсалі від 8 липня 1656 р. Ян Казимир згадував про цей епізод, зазначаючи, що письмове запевнення посол дав “*imieniem naszego krolewskiego wieliczestwa u Rzpteu z podpisem ręki swey*”. Уся прикрість полягала в тому, що взаємного такого самого запевнення польському королеві не привезли з Москви ані сам Галінський, ані Зиков. Думні дяки лише обіцяли, що цей пункт буде занесено до царської грамоти, виданої російському надзвичайному посольству на переговори у Вільні. “[...] у Москві хотіли бути впевненими, що Ян Казимир не порушить цього перемир'я, звідси вимоги письмових гарантій від польського посланця”, – писав, зокрема, Дмитро Іванов з цього приводу [269, с. 34, 41–42]. Те, що російські дипломати не дали Галінському такого самого документа у відповідь, історик вважав ознакою “[...] тиску на Яна Казимира з метою спонукати його якнайшвидше шукати міцнішого примирення з Москвою і не зволікати з мирними переговорами” [269, с. 42].

Отож, підтверджуючи в універсалі цю умову, що її своїм підписом у Москві скріпив Галінський, Ян Казимир вимагав від своїх повноважних послів, відправлених до Вільна, запитати у російських послів про цю грамоту одразу після прибуття на місце зустрічі [77, арк. 16]. Однак, коли 22 серпня 1656 р. відбулося перше засідання Віленської комісії, а польсько-литовські комісари вимагали показати їм такий пункт у грамоті від Олексія Михайловича до Яна Казимира, як було обіцяно в Москві, то його не виявилось у документі. У вкрай напруженій ситуації, що виникла на перших сесіях Віленських переговорів під час обговорення територіального питання та інших гострих проблем московсько-польських відносин,

це давало комісарам додаткові підстави для звинувачень Олексія Михайловича “o nieszczyłość”. На це російські послы відповідали, що умови про неукладення миру зі шведським королем цар дотримувався весь час, починаючи з квітня 1656 р., а сам Галінський у Москві не повинен був ставити власноручний підпис, доки не отримав би наперед підписаний документ з московського боку [86, арк. 40].

Проте, незважаючи на ці взаємні звинувачення як з московської, так і з польсько-литовської сторін, результати посольства Петра Галінського у квітні – на початку травня 1656 р. можна оцінювати загалом як успішні. Здійсненню його завдання не завадила навіть присутність у Москві у той самий час українського посольства від Богдана Хмельницького – згаданих сотників Дем'яна Якименка та Василя Климентьєва, які приїжджали, звісна річ, щоб знайти підтримку планам Війська Запорозького продовжувати війну з Яном Казимиром. У Москву вони везли, зокрема, листи Криштофа Тишкевича і Станіслава Потоцького до українського гетьмана із закликом покинути московського царя та повернутися до старого підданства [24, арк. 35–35 зв.; 262, с. 202]. У контексті тих тенденцій, що були у відносинах між Москвою і Річчю Посполитою, Галінського запевняли у Посольському приказі в тому, що Олексій Михайлович також видасть наказ Богданові Хмельницькому припинити війну з Річчю Посполитою. “Послы тут є від Хмельницького, мабуть, як тут говорять, щоб мирився з королем й. м. [...]”, – записував Галінський у звіті свої спостереження з цього приводу [142, с. 1013].

У європейських правителів вістки про результати цього польського посольства поширювалися надзвичайно швидко й були дуже суперечливими. Петро Галінський ще був на зворотному шляху, щойно виїхавши з Москви, а тимчасове перемир'я, про яке він домовився на переговорах, сприймалося у Європі за перебільшеними чутками, як договір між Росією та Річчю Посполитою, укладений нібито на 20 років [124, с. 314]. Такі самі відомості – про польсько-московський мир терміном на 22 роки – передавали зі Щеціна 13 травня н. ст. 1656 р.: Олексій Михайлович, згідно з цими розмовами, повертав польському королю ціле Велике князівство Литовське [215, с. 761]. Голландські газети того часу також повідомляли, що Річ Посполита й Москва уклали мирний договір на 22 роки [25, арк. 212]. У гдан-

ських новинах, датованих кінцем квітня 1656 р., говорилося, що польський король та московський цар уже помирилися на умовах, що польський король віддав Русь, Литву та Інфляндію, а сам цар, вирушаючи в похід, має намір заволодіти головними шведськими портами в Лівонії – Ригою та Нарвою [215, с. 703]. Усе це засвідчує, який широкий розголос мало посольство Петра Галінського у міжнародних відносинах того часу.

Після того, як з Галінським було укладено статті про перемир'я до початку роботи комісії, потреба вести дальші переговори в Москві з австрійськими послами, які мали лише інструкції пропонувати посередництво імператора, відпала. Наближався термін 1 (11) травня 1656 р., на який у грудні попереднього року було визначено дату з'їзду польсько-литовських, російських і австрійських великих послів у Москві. Однак на той час при дворі царя не можна було вести конкретних розмов не те що про точні час або місце самого з'їзду, а й про повернення Григорія Богданова з новинами від віденського двору та Миколая Мінцента з повноваженнями від Фердинанда III для Алегретті й Лорбаха на цей з'їзд. На перемовинах 20 (30) грудня 1655 р. австрійці говорили боярам, що дорога з Москви до Відня забере два місяці, якщо посланці їхатимуть без великого ескорту. “А треба тому гінцю поїхати і приїхати [...] упродовж трьох місяців, щоб цісарським і польським послам поспіти на визначене місце до першого числа травня” [130, стб. 402]. Однак цього часу виявилось замало, як було видно з відправкою Григорія Богданова у січні 1656 р. з Москви і прибуттям його у березні до імператора.

Зрозуміло, що за таких обставин на визначений день 1 (11) травня годі було сподіватися повернення гінців. Підготовка війни Росії зі Швецією набирала останніх обертів, численна московська армія була зібрана і не могла стояти бездіяльно.

Австрійським послам було наказано збиратися у зворотну дорогу. 11 (21) травня, австрійці змушені були покинути Москву, так і не отримавши категоричної відповіді Олексія Михайловича про посередництво Фердинанда III [160, с. 44–49]. Їм довелося лише задовольнитися обіцянкою царя про те, що як тільки вони отримають вірчі листи від імператора про їхню участь як посередників на перего-

ворах між Москвою і Річчю Посполитою, то цар одразу їх прийме у своєму поході.

Ситуація кардинально змінилася уже через два тижні, коли наприкінці травня ст. ст. 1656 р. до табору Олексія Михайловича прибули з Відня Григорій Богданов і Миколай Мінцент. Останній привіз згадані листи Фердинанда III до царя і своїх послів від 28 березня і 10 квітня, у яких Алегретті й Лорбахові наказувалося їхати на польсько-московську комісію – на цей раз із завданням посередників на переговорах. 26 травня (5 червня) Мінцента було відправлено з цими документами навздогін Алегретті й Лорбахові у супроводі Василя Лихачова. У разі, якщо імператор дійсно видав наказ для Алегретті й Лорбаха бути посередниками, говорилося в наказі Лихачову, то гінець повинен був завернути їх з дороги назад до царя до Полоцька [16, арк. 1–5].

Лихачов наздогнав австрійців 5 (15) червня 1656 р. у Пскові неподалік від кордону. Новини про повернення Мінцента і наміри Олексія Михайловича продовжувати переговори були зустрінуті Алегретті й Лорбахом з великим піднесенням. “Не лише [ми] раді бачити цар. в-ті пресвітлі очі в Полоцьку, нам би бачити пресвітлі очі в. г-ря й. цар. в-ті у Ризі та Стокгольмі («в Стеколне»)", – говорили вони Лихачову, не стримуючи радості [16, арк. 129]. Отримавши у Пскові наказ царя їхати до нього до Полоцька, 24 червня (4 липня) вони відправилися в дорогу. У своєму щоденнику Гундулич звертає увагу на той щасливий для австрійців факт, що на час, коли їх наздогнали Лихачов і Мінцент, вони не перебралися ще на шведську територію [131, с. 158].

4.3. Криза російсько-шведських відносин. Оголошення Олексієм Михайловичем війни Карлові X Густаву.

Увесь той час, що минав протягом перших місяців 1656 р., Густав Бьолке, Олександр Ессен та Філіп Крузеншерн відчували у Москві велике упередження до себе з боку Олексія Михайловича. Неозброєним оком було видно, що у порівнянні з австрійськими послами їх трактують набагато гірше. Відправку до Відня австрійського гінця Мінцента з Григорієм Богдановим у січні 1656 р. шведські великі

посли пояснювали як одну з причин, через яку бояри, призначені для переговорів з ними у Посольському приказі, зволікають з відповіддю [159, с. 92]. Олексій Михайлович, видавши спеціальний наказ, категорично відмовлявся приймати листа від Карла X Густава, у якому не було написано його нових титулів. У своєму звіті до шведської державної ради від 10 (20) січня 1656 р. послы писали про те, що у їхніх вірчих листах, виданих Карлом X, було пропущено титули Олексія Михайловича щодо Білої Русі, Литви, Поділля, а також діничного спадкоємства й панування над східними, західними, північними та іншими землями [209, с. 401]. “Перед першою конференцією при кожному звертанні [шведські] послы використовували неповний титул ц. в-ті, не враховуючи, що дума ц. в-ті й бояри одразу цього не приймали і протестували”, – писали Бьолке та його товариші до королівської ради, згадуючи про причини, через які призначені для переговорів представники російської думи вели з ними розмови без своїх попередніх конференцій з самою думою і боярами [366, с. 252–253]. На одній із зустрічей з боярами 25 січня (4 лютого) 1656 р. шведським послам знову говорилося, що цар не прийматиме листа від Карла X. Титули Олексія Михайловича не були виписані належним чином, і це питання, як наголошували шведам, перешкоджало приступити до переговорів про розмежування земель між Швецією та Москвою. У Посольському приказі про це було повідомлено секретаря й перекладача шведського посольства Брандта. “[...] ц. в-ть залишається незмінним у своєму рішенні не приймати численні листи кор. в-ті, які не мають повного й просторого титулу ц. в-ті”, – писали шведські послы до Стокгольма з цього приводу [125, с. 47–48].

29 січня (8 лютого) 1656 р. спеціальним кур’єром з Варшави Карл Густав надіслав нового листа Олексієві Михайловичу, однак цар також відмовився приймати цей документ. Лист був меморандумом московському цареві про справи у Великому князівстві Литовському, у якому шведський король скаржився на московських воєвод Олексія Трубецького та Андрія Урусова, які восени 1655 р. напали на литовську територію та міста, що належали вже до юрисдикції шведів – Підляшся, Слуцьк та ін. [159, с. 83–85]. Московські дипломати знову вимагали від Карла Густава дотримуватися такої форми в титулатурі, яка була виписана у листі

Олексія Михайловича, відправленому до шведського короля з його послом Розеліндом у листопаді 1655 р., а саме про панування царя над землями Заходу і Сходу, а також про Велике князівство Литовське [125, с. 40].

Відчуття російських політиків, що Карл Густав у такий спосіб відмовлявся визнати московські завоювання двох останніх років війни з Річчю Посполитою, було непомильним. За спостереженнями істориків, базованими на аналізі реляцій шведського великого посольства у Москві за 1658 р., загальна опінія у владних колах Росії була такою, що Річ Посполита зламалася у московській війні 1654–1655 рр., а шведський король своїм вторгненням лише намагався викрасти перемогу в Олексія Михайловича [421, с. 166].

Сам Густав Бьолке, як і Філіп Крузеншерн, були, зрештою, противниками того, щоб поступитися Москві у титулах. Наприкінці січня ст. ст. 1656 р. під тиском Посольського приказу шведські послы з великою неохотою змушені були погодитися на відправлення свого гінця, секретаря Йонаса Гюлденкранца, до Карла Густава за дальшими вказівками з цього приводу [159, с. 85–94].

З початком березня ці гострі дискусії, що велися з приводу титулатури, з вузького контексту російських переговорів вийшли на більші обшири. У той час Олексій Михайлович розіслав грамоти до воєвод у Новгороді, Полоцьку та інших порубіжних зі Швецією міст, щоб вони не приймали листів від шведських урядовців, які писатимуть до них з неповними царськими титулами “без новоприбылых”. Згідно з цим наказом, титулатура у шведських листах повинна була залишатися у чіткій відповідності з тими документами, які б писали до шведів самі воєводи [25, арк. 106; 45, арк. 27].

Іншою важливою проблемою, окрім титулів, що стояла на заваді підтвердження миру між Москвою і Швецією, було листування Карла X Густава з Богданом Хмельницьким та Іваном Золотаренком. 11 (21) березня 1656 р. на тій самій конференції бояри показували послам лист шведського короля до Івана Золотаренка, датований 14 (24) листопада 1655 р., від якого шведи просили десять тисяч війська на допомогу. У Москві таке прохання трактувалося як спроба шведів ви-

вести українських козаків з-під царської юрисдикції і привести їх до підданства Карлові Густаву [125, с. 36].

Шведський король, зі свого боку, посилав Бьолке вказівки з цього приводу, аби заради успішного здійснення посольства він твердив, що козаки нібито самі просили прийняти їх у підданство. Проте, як настановляв далі Карл Густав великих послів, їм було відмовлено, не допускаючи водночас і цілковитої незалежності Війська Запорозького від інших володарів. Шведський король заявляв, що він трактував Богдана Хмельницького лише як союзника у війні з Яном Казимиром [159, с. 83]. “І послы, дивлячись на лист, говорили: перекладено той лист [з латинської] непрямо. Говорите, що королівська величність закликає Золотаренка до підданства, а королівська величність писав до нього, закликаючи його до себе на допомогу на спільного ворога, на польського короля”. Що ж стосувалося українського гетьмана, то вони запевняли, що той нібито сам просив Карла Густава про протекцію – у разі, якщо шведи не приймуть його під свою зверхність, то козаки, мовляв, знову підуть до польського короля. “Тільки королівська величність про те й не думає, аби їх прийняти до себе в підданство”, – додавали послы [125, с. 36, 38, 40].

Такі пояснення, звичайно, не могли задовольнити московських політиків. У цих словах було занадто багато неприродності й нещирості, яку приховати не вдавалося.

Ще однією проблемою, яка не давала дійти порозуміння між Росією і Швецією, було листування Карла X та його урядовців з литовською родиною Радзивілів. Так, на спільних конференціях, що відбувалися у Москві між шведськими послами та боярами, одна з найбільших претензій з боку царя полягала в тому, що у Кейданській угоді від жовтня 1655 р. було прописано статтю, згідно з якою Карл X брав на себе зобов'язання повернути маєтності Януша та Богуслава Радзивілів. Особливе занепокоєння у московських політиків викликало те, що багато з цих маєтностей уже були зайняті військами Олексія Михайловича або боротьба за них з литовськими військами тривала. Ішлося тут, насамперед, про Слуцьк, Несвіж, Старий і Новий Бихови та багато інших важливих міст, “[...] які знаходяться за

межами Білої Русі та Литви і належать Янушу (Johan в оригіналі. – Я. Ф.) та Богуславу Радзивілам, які у більшості ц. в-ть захопив і підкорив собі до того, як Радзивіли віддалися під протекцію кор. в-ті”, – докоряв шведам Алмаз Іванов на конференції 19 (29) березня 1656 р. [159, с. 116].

Взаємини Швеції з Україною та Радзивілами залишили настільки великий слід при московському дворі, що коли у жовтні 1657 р. шведські послы робили реляцію про причини, які спонукали царя виступити проти Карла X Густава, то ці питання були виділені окремими пунктами [366, с. 321].

Прикметно, що тональність цих переговорів з боку Росії була набагато рішучішою та впевненішою, ніж шведських послів, яким доводилося постійно виправдовуватися з приводу різних закидів. Такої ситуації, мабуть, слід було очікувати від самого початку, оскільки традиції того часу ставили країну, яка першою відправляла послів для укладання миру, у позицію прохачів, а не тих, хто диктує умови [381, с. 69].

Сам Густав Бьолке та його товариші попереджали короля про те, що його гінців затримують, а листи перехоплюють і пропонували йому відправляти документи до Москви у двох примірниках [159, с. 93, 107–108, 121]. Таку саму інформацію та скарги на недобррозичливість царя вони передавали до шведських намісників – Магнуса де ля Гардье у Ризі й Густава Горна у Нарві [209, с. 442, 468]. Не приховуючи своєї тривоги, послы відкрито закликали цих урядовців вживати рішучих заходів для організації оборони шведських кордонів, подаючи іноді точні відомості про наступ московського війська, наприклад, в район Ладоги (себто з дальшою перспективою московського походу на Фінляндію) [209, с. 475, 479–480]. Багато повідомлень на цю тему доходило до губернатора Інгерманландії Густава Горна [463, с. 27–28].

Саме тоді до царя їхав Петро Галінський з польськими мирними пропозиціями, що були зрозумілішими і прийнятнішими для московської політики, ніж ідея укладення договору зі Швецією. Окрім того, 13 (23) березня 1656 р. з Москви до Данії, а по дорозі до курляндського князя Якова та курфюрста Фрідріха Вільгельма було відправлено князя Данила Мишецького з повідомленнями про початок

війни Олексія Михайловича з Карлом Ґуставом і пропозиціями союзу проти Швеції [149, с. 239–240; 150, стб. 795–798]. Надії Олексія Михайловича, які поклалися на це посольство, були одними з найбільших під час підготовки війни зі Швецією.

Шляхом через Мітаву московський посол прибув до Кеніґсберга. Однак курфюрста, який вирушив до Пілави зустрічати шведську королеву, що зі своїм ескортом прямувала до Карла X Ґустава в Ельблонґ [215, с. 736–737, 746, 766], тут не застав і змушений був залишатися з тиждень у місті, марнуючи час у чеканні. Першу аудієнцію Фрідріх Вільгельм дав Мишецькому лише 30 квітня (10 травня) [215, с. 750; 124, с. 312]. На початку 1656 р. Фрідріх Вільгельм відчував велику загрозу з боку Москви для Князівської Пруссії, до кордонів якої Олексій Михайлович міг підійти зі своїми військами під час наступу на Лівонію [431, с. 161]. Через це значну частину бранденбурзько-пруського війська – до дев'яти реґіментів, як говорилося у новинах з Ґданська, Щеціна та інших прусських і поморських міст, курфюрст розмістив на тих землях, звідки можна було сподіватися нападу московської армії [215, с. 463, 466, 475].

Проте загроза ця у Кеніґсберзі дещо перебільшувалася. Навпаки, успішні переговори з Бранденбургом-Пруссією були дуже бажаними для російської влади. Причина цього полягала в передчутті Олексія Михайловича, що після укладення січневого 1656 р. договору курфюрста зі шведським королем і оголошення Москвою у травні війни Швеції Фрідріх Вільгельм може підтримати шведів своїми військами не лише проти Яна Казимира, а й проти Москви. До того ж для російських політиків не було таємницею, що Швеція і Бранденбург-Пруссія готують між собою новий договір, який невдовзі, 15 (25) червня 1656 р., дійсно було підписано у Марієнбурзі. Отож головним завданнями російської політики того часу у взаєминах із Фрідріхом Вільгельмом було стримати його від збройної підтримки Карла Ґустава під час російсько-шведської війни.

У Кеніґсберзі Мишецький повідомив курфюрста, що згідно з відомостями, які були в Олексія Михайловича, шведський король готується напасти на Московську державу. На доказ цього посол наводив шведські титули, до яких були приписані

території, які раніше, за королеви Христини, не вважалися такими, що належать до Шведської корони. Крім того, Мишецький згадував про зазивні листи шведських урядовців до підданих у Великому князівстві Литовському, які на той час уже склали присягу Росії. Усе це, на переконання російських політиків, було явним виявом ворожої позиції Швеції стосовно Москви [124, с. 312–313].

Такі вістки про близьку війну між Московською державою та Швецією Мишецький повідомляв курфюрстові, поєднуючи їх з іншим завданням від Олексія Михайловича. Воно полягало у пропозиції для Бранденбурга-Пруссії з'єднати свої сили з московськими проти Карла X Густава або принаймні залишатися нейтральним, не підтримуючи військами Швецію [221, с. 311]. Фрідріх Вільгельм добре усвідомлював, у якому складному становищі мала б опинитися Князівська Пруссія у разі, якби московські війська об'єдналися з польсько-литовськими. Через це він у принципі погоджувався на нейтралітет. Навіть у своїх тогочасних взаєминах з Карлом X він не забував постійно наголошувати на тому, що у шведсько-московській війні залишиться нейтральним, пропонуючи натомість Швеції у травні 1656 р. посередництво для укладення союзу з Олексієм Михайловичем [219, с. 559, 592, 594].

Отож головне завдання перед бранденбурзькою політикою після підписання Кенігсберзького договору у січні 1656 р. полягало в тому, щоб не допустити московського або шведського вторгнення у Князівську Пруссію. Випитуючи у Мишецького про різні обставини політичного життя Московської держави, зокрема про становище українських козаків і перспективи польсько-московського примирення за австрійським посередництвом, курфюрст обирав оптимальну тактику для своєї зовнішньої політики, зважаючи кожен крок у тій ситуації, в якій він опинився між Швецією, Москвою і Річчю Посполитою. У нових умовах, що склалися у першій половині 1656 р., коли Кенігсберзький союз із Карлом Густавом було вже укладено, а переговори про новий військовий договір проти Речі Посполитої велися дуже інтенсивно, найкращим виходом для Фрідріха Вільгельма було укладення миру між Швецією та Москвою. Водночас ми можемо ясно побачити зміни в його зовнішній політиці, яка еволюціонувала від посередницької діяльності,

спрямованої на встановлення миру між Швецією і Річчю Посполитою проти Олексія Михайловича, до укладення шведсько-московського союзу. У квітні 1656 р. він пропонував Мишецькому посередництво і навіть виявляв готовність особисто відправитися до Карла X, який на той час стояв недалеко від Кенігсберга. Пробний камінь у цій будівлі курфюрст закладав ще раніше, але тепер, навесні 1656 р., це стало для нього справою виживання на політичній карті Європи. Натяк на такі пропозиції Фрідріх Вільгельм зробив Мишецькому на одній з аудієнцій, під час якої намагався розвідати, на яких умовах цар буде готовий укласти зі шведами мир, якщо Карл X відмовиться від своїх посягань на московські території Велико-го князівства Литовського і задовольнить інші претензії Росії. Проте Мишецький відмовився обговорювати цю тему, аргументуючи це тим, що в посольському наказі він не мав жодних повноважень для таких дискусій [220, с. 9].

У Кенігсберзі Мишецький залишався цілі три тижні. Він отримав відпускну аудієнцію лише 14 (24) травня, подавшись далі в дорогу до Фредеріка III [220, с. 13–14]. Причиною такої довгої затримки, поза іншим, була невизначеність Фрідріха Вільгельма у ставленні до Швеції під час вироблення умов на переговорах у Марієнбурзі про поновлення січневого союзу. Бранденбурзькі комісари Георг Фрідріх Вальдек та Клаус Ернст Платен, отримавши 11 і 12 травня н. ст. 1656 р. інструкцію і доповнення до неї на переговори зі Швецією, прибули до Марієнбурга лише 16 травня. Ця інструкція, до речі, була укладена наступного дня після аудієнції Мишецького у Кенігсберзі. Курфюрст запевняв своїх уповноважених на переговори зі шведами, що затримає у себе московського посла до того часу, поки не з'ясується умови, на яких буде укладено новий договір Бранденбурга-Пруссії з Карлом X Густавом [219, с. 574–586, 590–592, 593]. Вальдек, зі свого боку, радив курфюрстові зайняти московського посла розвагами – полюванням і бенкетом, поки він сам не матиме розмови про нього зі шведським королем [541, с. 59]. Таким рішенням Фрідріх Вільгельм чинив, поза іншим, серйозний дипломатичний тиск на шведське посольство під час переговорів у Марієнбурзі.

При оцінці цієї місії питанням залишається, наскільки можна говорити про досягнення успіху російською дипломатією на перемовинах з курфюрстом, який

підтвердив свій нейтралітет у близькій шведсько-московській війні. На перший погляд, наслідки переговорів дійсно видаються успішними та вигідними для Москви. Адже цар, висувуючи програму *tabula rasa*, згідно з якою бранденбурзькі війська мали б з'єднатися з російськими проти шведів, навряд чи й сам вірив у її здійснення. Залежність Бранденбурга від Швеції на той час була занадто сильною, аби російські політики могли висувати у Кенігсберзі такі надзавдання з надією на їхнє практичне втілення в життя. І тут виявляється, що в умовах, коли Москва не мала жодного союзника для близької війни зі Швецією, Бранденбург запевнив Мишецького у готовності відмовитися від підтримки шведів. Сам московський посол, перебуваючи в Данії, подавав цю інформацію як свій великий дипломатичний успіх на переговорах з курфюрстом, аби переконати данського короля Фредеріка III підтримати Олексія Михайловича у війні проти шведів [121, с. 377]. Про це вже згадувалося в історіографії і дослідники часом вказують опосередковано на таке досягнення Мишецького на переговорах у столиці Східної Пруссії [274, с. 97].

Проте тут хочеться наголосити на тому, що успіхи Мишецького у Кенігсберзі, про які він розповідав данському королю й канцлеру в Копенгагені, а також позитивні оцінки в наукових дослідженнях з цього приводу дещо перебільшуються. У шведській історичній науці, наприклад, можна знайти твердження, що в Кенігсберзі Мишецький не досягнув якогось вагомого результату, тож при дворі курфюрста зросли впливи прихильного до Швеції міністра Вальдека [398, с. 23]. Зі свого боку, зауважимо, що позиція Бранденбурга на той час була набагато більше ворожою до Москви, ніж до Швеції – і це було важливою ознакою зовнішньої політики курфюрста. Більше того, ці погляди Фрідріха Вільгельма відчували у Європі. Новий договір курфюрста з Карлом X Густавом, укладений у Марієнбурзі 15 (25) червня 1656 р., трохи менше, ніж за місяць після відпуску Мишецького, є досить показовим для подібного висновку. Згідно зі статтями договору, курфюрст зобов'язувався надати шведам військову допомогу проти Яна Казимира [177, с. 201–209]. До того ж цей дипломатичний акт було підписано, незважаючи на те, що війна Швеції з царем на той час була вже оголошена, а російські війська вели

бойові дії в Інгерманландії. Іншими словами, цим договором курфюрст, виступаючи війною проти союзника Олексія Михайловича, яким на той час польський король уже був у результаті укладеного Галінським у Москві перемир'я, мимоволі брав на себе зобов'язання перед Карлом X Густавом також і проти Москви. Цей висновок можна робити попри те, що Фрідріх Вільгельм постійно підкреслював перед Карлом X Густавом свою нейтральну позицію у шведсько-московському конфлікті. Потрібно було мати багато дипломатичного хисту й майстерності, у чому курфюрстові не відмовиш, аби поєднувати у політиці декларації нейтралітету в московсько-шведській війні та збройний виступ на боці Карла X у польсько-шведській.

Сам Данило Мишецький, уже перебуваючи в данській столиці, був доволі зашкочений новинами про укладення Марієнбурзького договору, що дійшли до нього від голландського посла в Копенгагені [121, с. 377]. Це досить показовий штрих, як на автора цих рядків, для характеристики того, які настрої мав Мишецький щодо позиції Бранденбурга-Пруссії, коли він виїжджав з Кенігсберга до Данії, і як вони скоригувалися під час його перебування у данській столиці.

На початку липня 1656 р. Фрідріх Вільгельм рушився з військом з Кенігсберга на з'єднання зі шведським королем. Офіційну декларацію війни польському королю курфюрст здійснив у листі до Яна Казимира від 11 липня, перейшовши кордон з Польщею через три дні, 14 числа [417, с. 384, 439]. І вже перші успішні наслідки цього червеневого союзу з Бранденбургом-Пруссією шведський король відчув під час вдалої триденної битви під Варшавою 28–30 липня 1656 р. Один з її учасників, Ян Хризостом Пассек, який служив під командою Стефана Чарнецького, свідчив, що саме пруське військо, якого лічили на шістнадцять тисяч, забезпечило перемогу шведському королю. В інакшому разі, як вважав цей очевидець та учасник подій, шведи були б розгромлені польською, литовською і татарською армією [189, с. 2]. Це була перша битва військ Фрідріха Вільгельма у польсько-шведській війні, і цей факт в історичній літературі подається подекуди настільки значущим, що його вважали (часто не без перебільшеної глорифікації з боку представників старої німецької історіографії) одним із найважливіших у формуванні

німецького війська зокрема та бранденбурзької політики у ранньомодерну епоху в цілому [425, с. 768, 771; 456, с. 10].

В умовах організації російською дипломатією таких знакових посольств, якою була дипломатична місія Мишецького, переговори зі шведськими великими послами в Москві про підтвердження миру й розмежування земель втрачали будь-який сенс для політичного моменту, який склався на весну 1656 р. Густав Бьолке та його товариші, яких було взято під варту на невизначений термін, добре усвідомлювали, що цар і бояри відмовлялися вести дальші перемови про мир. Протести з цього приводу й настирливі наполягання на відпуску у зворотну дорогу не давали жодного результату.

Гінець від шведських великих послів секретар Гюлденкранц, відісланий до Карла Густава ще наприкінці січня ст. ст., за станом на травень все ще не повертався [366, с. 321]. Отож почати перемови, виправивши помилки в царських титулах королівського листа, було неможливо. “[...] доки секретаря не буде, до тих пір ніяких справ вирішувати не можна”, – говорив Алмаз Іванов Банерові на тій самій травневій зустрічі [125, с. 45].

Таким чином, задум Карла X щодо формування великого союзу проти польського короля, до якого повинні були увійти, окрім самої Швеції, Бранденбург, Москва, Трансільванія та Україна, залишався під великим знаком питання. Та й видався він досить химерним та утопічним. Це добре розуміли при дворі шведського короля, який 6 (16) січня 1656 р., себто за день до укладення Кенігсберзького договору з курфюрстом, давав нові настанови своєму послові у Лондоні Крістерові Бунде. У цих документах знову, як і кілька місяців перед тим, порушувалася проблема нападу англійців на Архангельськ [397, с. 65–66]. У березні 1656 р. необхідність укладання оборонно-наступального союзу з Кромвелем диктувалася для Швеції уже не тільки потребою політичного впливу на Об’єднані Провінції, як це було раніше, а небезпекою початку війни з Москвою. Цей факт існував у досить реальній площині, й шведська державна рада, обговорюючи проблему союзу з Англією під час нової війни з Москвою, апелювала до релігійних мотивів у цій

справі як до аргументу, перед яким Кромвель повинен був поступитися [209, с. 424–425].

Для самого ріксроду новини, які у лютому 1656 р. дійшли до Стокгольма зі згаданими листами великих послів з Москви від 10 (20) січня 1656 р. про те, наскільки стримано цар та його дорадники трактували їхнє посольство, стали приводом для обговорення проблеми зміцнення кордонів Швеції в Інгерманландії, Лівонії та Фінляндії. Наступного місяця ця тривога щодо слабкості військових гарнізонів у суміжних з Росією зростала ще більше [209, с. 401–402, 436]. Це є свідченням того, що категоричні заяви, які лунали з уст московських бояр на зустрічах з великими послами, створювали у Стокгольмі непомильне передчуття близької війни з Олексієм Михайловичем. І ріксрод, не бажаючи лише пасивно споглядати за розвитком подій, готував на прохання Магнуса де ля Гардьє додаткові війська та амуніцію для відправлення в Ліфляндію. Однак ці ініціативи були загальмовані недалекоглядними наказами Карла X, який категорично заборонив змінювати будь-яку дислокацію шведського війська у напрямку до московського кордону без його спеціального наказу [209, с. 473–474]. Символічним є той факт, що цю свою репліку шведський король відправив до Стокгольма саме в той день, коли Олексій Михайлович оголосив війну Швеції – 17 (27) травня 1656 р. У середині червня ст. ст., коли похід московських військ на Інгерманландію з перспективою дальшого наступу на Фінляндію розгортався з небаченою силою, деякі члени державної ради були спантеличені цим наказом Карла X і висловлювали сумніви (хоч як би це парадоксально не виглядало!), чи варто без відома короля посилати армію для укріплення кордонів [209, с. 480]. Забігаючи наперед, зазначимо, що пізніше, коли під час облоги Риги у вересні й жовтні 1656 р. доводилося швидкими темпами перекидати шведські війська з Великого князівства Литовського до Лівонії, це мало вкрай негативні наслідки. Сам Магнус де ля Гардьє, який командував ризьким обложеним гарнізоном, визнавав, що ця передислокація військ була помилковим рішенням [457, с. 183]. Отож недалекоглядність Карла Густава і перешкоди, які чинилися ним у травні 1656 р. для мобілізації та розміщення нових

регіментів у прибалтійських провінціях королівства, вкрай згубно відлунювалися у шведській політиці вже в дуже близькому часі.

Така непевна ситуація, що виникла на шведсько-московському пограниччі на початку 1656 р., для Магнуса де ля Гардье була великим стимулом, щоб вести у той час переговори з московськими дипломатами, передусім з друйським воєводою Афанасієм Ординим-Нащокіним. Цими взаєминами він хотів якщо не вплинути на прихильність прикордонних царських воєвод до російсько-шведських домовленостей, то щонайменше відтягнути початок війни, яка грізно нависла над Лівонією, укріпивши протягом того часу оборону міст. Наприкінці лютого ст. ст. Магнус де ля Гардье писав із Риги, пропонуючи Нащокіну зберігати мир і дотримуватися взаємного стримування військ у прикордонних територіях [45, арк. 18, 21–22]. Коли ж у травні новини про близький наступ московського царя на Швецію набрали великої вірогідності, до таких шведських політиків, які прагнули за всіляку ціну укласти мир з Олексієм Михайловичем, належав, окрім губернатора Лівонії, ще й згаданий управитель Великого князівства Литовського Бенгт Шютте [157, с. 112–114].

У той час у Ризі дійсно відчувалася величезна загроза від Росії. Немалою мірою новини про ворожі настрої Олексія Михайловича доходили до міста з перших рук – через особисте листування Магнуса де ля Гардье зі шведськими великими послами в Москві [424, с. 59–60]. У листах до Риги вони повідомляли, що цар не приймає документів від Карла Густава [209, с. 442–443], що було пересторогою для шведів у відносинах між обома країнами у найближчий період.

Головною причиною, чому бояри, хоч про forma, але дотримувалися ще дипломатичного етикету у ставленні до великих шведських послів у березні – першій половині травня, було, мабуть, те, що офіційно війна між Росією і Швецією не була ще оголошена. Заторкуючи це питання, дослідники акцентують увагу на тому, що остаточного розриву московсько-шведських дипломатичних взаємин не настало у зв'язку з неясністю при царському дворі щодо перспектив на переговорах з польським королем [270, с. 54]. Ми бачили, що в одному з березневих донесень до шведського короля Бьолке не дуже міг розрізнити, чи Московська держава на той

час уже остаточно вирішила розірвати відносини зі Швецією, чи ще мала намір продовжувати переговори. Однак уже в одному з наступних листів від 20 (30) березня посол писав про пересування московських військ до Новгороду і Пскова, а також про відправку у ці регіони великої кількості озброєння [159, с. 122].

У середині березня ст. ст. 1656 р. Олексій Михайлович видав наказ, розіславши його по всіх містах і воєводствах, згідно з яким до 20 (30) травня військові люди мали збиратися по полках [121, с. 375]. 29 квітня (9 травня) він уже відправив Олексія Трубецького, Юрія Долгорукого та Семена Пожарського з військами до Великого Новгороду, наказуючи їм виступити звідти на Юр'їв (Дерпт). Слідом за цим 15 (25) травня сам Олексій Михайлович виїхав з Москви до Смоленська, демонструючи цим кроком повну безперспективність дальших перетрактацій зі шведами [133, с. 381]. “[...] того самого дня вранці прийшов стрілецький голова з усім стрілецьким приказом, – писав Густав Бьолке до Карла X у листі від 10 (20) липня, – і так сильно оточив посольський двір, що з цього часу [звідти] неможливо було ані увійти, ані вийти, за винятком росіян, яким було наказано нас охороняти й обслуговувати” [366, с. 263–264]. Лист такого самого змісту з цією ж датою було відправлено й до стокгольмського риксроду [209, с. 686]. 17 (27) травня 1656 р. було оголошено війну Швеції. Наступного дня московські бояри зробили про це офіційне повідомлення для Бьолке та його товаришів, а через декілька днів, 20 (30) травня, у посольський двір прийшли озброєні стрільці й відібрали зброю від шведських послів та людей, що їх супроводжували. Невдовзі усіх їх взяли під сувору варту й перевели з Посольського двору до “московських лавок”, де зазвичай зупинялися татарські послы, як передавав Бьолке цю інформацію для шведського короля [459, с. 63]. 3 (13) червня російські війська переступили кордони зі Швецією в Іжорської землі, розпочавши широкий наступ в районі Ладозького озера і Карелії [442, с. 73].

У самій Швеції укріплювали прибережні фортеці, а до Риги відправляли накази зміцнювати мури міста [45, арк. 51–52]. У лютому Магнус де ля Гардье писав із Риги до Стокгольма, повідомляючи риксрод про три головні ймовірні напрями наступу московського війська: за ріку Двіну (себто на лінію Динабург – Кокенгаузен

і далі до Риги), на територію “між Марієнбургом і Чудським озером” (себто на ціле східне балтійське узбережжя, з Князівською Пруссією включно) і до Інгерманландії [243, с. 19–20]. У квітні й травні шведська оборона зміцнювалася у Нарві та на інших прилеглих територіях, оскільки новини з Москви доносили, що частина російських військ виступатиме на Інгерманландію та Карелію [243, с. 21]. Ново-призначений наприкінці липня 1656 р. комендант Кокенгаузена Ляш Сперлінг, маючи всього лише близько 300 чоловік гарнізону, писав про свої сумніви з приводу того, що йому вдасться втримати місто перед наступом російських військ [424, с. 73, 88]. І це попри те, що у 1630-х – 1640-х роках після захоплення Кокенгаузена у Речі Посполитої шведи доклали багато зусиль для зміцнення та укріплення його оборонних споруд.

Усі ці факти засвідчують, що у першій половині 1656 р. у шведському суспільстві абсолютно прогнозовано ставилися до ймовірного наступу московського царя на північ. Як передбачали у Швеції та в інших країнах, окрім вторгнення в Інгерманландію, у планах Олексія Михайловича було захоплення міст Динабурга, Кокенгаузена й Риги, панування над якими давало політичний та економічний контроль над всією Інфляндією. На початку червня ст. ст. 1656 р., коли московські воєводи переступили вже кордони цих земель, шведський пристав вів розмови про початок війни з Алфімовим, який перебував у таборі Карла X Густава у Марієнбурзі. “Пишуть до королівської величності, – говорив він, – що ратні люди великого государя його царської величності наступили війною на Лівонську та Іжорську землі й нині воюють” [43, арк. 58, 59].

У липні Олексій Михайлович, перебуваючи у Полоцьку, інтенсивно збирав інформацію, що надходила до його воєвод з Великого князівства Литовського, польської Лівонії та Курляндії про стан військових справ у Юр’єві (Дерпті), Ризі, інших містах – зі Стокгольмом включно. Відомості ці дуже часто мали не лише військово-стратегічний, а й чисто практичний характер, на кшталт того, у яких саме місцях міські мури Риги були найслабшими або якої чисельності гарнізон оборонятиме місто, скільки часу він зможе протриматися в облозі тощо [43, арк. 75–78; 45, арк. 78–79]. Не маючи такої докладної інформації про фортифікаційні

спороди лівонських міст, особливо Риги, важко було розраховувати на успіх їхнього завоювання. Про це можна судити, наприклад, з попереднього досвіду польсько-шведської боротьби за Лівонію. Зокрема, однією з підставових причин захоплення Густавом Адольфом у литовців Риги 25 вересня 1621 р. історики називають його досконалу поінформованість про сильні й слабкі місця в оборонних мурах, яку забезпечували йому шведські шпигуни, та обізнаність у планах міста і замку [176, с. 66–67].

Таким чином, за п'ять місяців марних спроб вести переговори у першій половині 1656 р. шведське велике посольство, так і не отримавши відпускнуї аудієнції, на довгі два роки опинилося в московському полоні до кращих часів у взаєминах Олексія Михайловича зі Швецією (воно було відпущене у зворотну дорогу лише 29 травня (8 червня) 1658 р.). У перших місяцях 1656 р. взаємини ці були занадто напруженими.

4.4. Організація Віленських переговорів у червні й липні 1656 року.

У той самий час, коли розвивалися ці події, Габсбурзька імперія не менше, ніж Московська держава, також відчувала загрозу вторгнення Карла Густава у свої землі після повного підкорення шведами Речі Посполитої. Фердинанд III, намагаючись відвести цю загрозу, балансував на межі укладення польсько-шведського миру проти Москви або польсько-московського – проти Швеції. Знайшовши добрий ґрунт своїх посередницьких ініціатив при дворах польського короля та російського царя і відчуваючи водночас стримане ставлення Карла Густава до таких самих пропозицій, Австрія збиралася покінчити зі своєю нерішучою й двозначною політикою стосовно шведської війни у Речі Посполитій.

Саме імператор в опінії багатьох європейських правителів виступав тією фігурою, яка підбурювала царя до війни проти Швеції. Восени 1655 р., як ми бачили, ця проблема так і трактувалася на державній раді, скликаній у Відні після прибуття до Австрії бранденбурзького посла Левена. Через рік, у жовтні 1656 р., подібна інтерпретація ролі Габсбургів у політиці Центрально-Східної Європи того часу

звучала на французько-шведських переговорах, коли Мазаріні писав своєму послулові д'Авогурові, аби той переконав Карла X, що Австрія була одвічним ворогом Швеції [225, с. 117].

Одночасними взаєминами з Карлом X і московським царем австрійський двір вів подвійну гру, намагаючись усіма способами привести Росію до примирення з Річчю Посполитою. При цьому, якби Москва відмовилася укласти перемир'я з Яном Казимиром, Фердинанд III залишав за собою можливість розвивати дипломатію у протилежному напрямі – зі шведами.

Тим часом, після відправки Галінського і Зикова у Посольському приказі почалася інтенсивна робота над виробленням інструкції великим послам на переговори з Річчю Посполитою, що вже були призначені у Вільні. Прибувши до Полоцька 5 (15) липня на тиждень пізніше австрійських послів, Олексій Михайлович ще деякий час не давав їм остаточної відповіді щодо їхнього посередництва, чекаючи, мабуть, на повернення Федора Зикова від Яна Казимира [132, с. 31]. Цей посол дійсно не забарився й повернувся до табору царя 9 (19) липня 1656 р. [29, арк. 26]. Наступного дня після його приїзду й повідомлення цареві про зустріч з Яном Казимиром Олексій Михайлович дав аудієнцію Алегретті й Лорбахові. На цій важливій зустрічі австрійські великі послы передали цареві вірчі листи від імператора про призначення їх послами для посередництва на переговорах під Вільном [114, стб. 58–59]. Ще через три дні після приїзду Зикова, 12 (22) липня, до Полоцька прибув також і польський посланець Олександр Черницький. Уже наступного дня він отримав аудієнцію у царя [114, стб. 60].

Отже, на той час Олексій Михайлович володів уже всією необхідною інформацією про результати попередніх домовленостей із Фердинандом III і Яном Казимиром, не маючи тепер жодної причини затримувати відправлення свого та австрійського посольств до Вільна. Саме від позиції Росії залежало, бути чи не бути переговорам, і останнім кроком тут мало стати відправлення великих послів на Віленський з'їзд. У Полоцьку цар вперше зробив офіційне представлення російського великого посольства для Алегретті й Лорбаха. 13 (23) липня 1656 р., за два

дні до від'їзду Олексія Михайловича з Полоцька в похід до Динабурга, Микита Одоєвський з товаришами були у нього на відпуску [114, стб. 61–62].

Отож після того, як у липні 1656 р. дійшли відомості від Яна Казимира про підготовку польсько-литовських комісарів на Віленську комісію, у московській політиці також були розставлені всі акценти перед відправленням великих послів. Ми недаремно так багато уваги приділили фактологічній реконструкції подій цього найважливішого відрізка часу – від березня до липня 1656 р. – перед підготовкою переговорів. Знати точну хронологію тут важливо для того, щоб зрозуміти й піддати кращому критичному аналізу політичні розрахунки не тільки московських, а й польсько-литовських діячів, якими вони послуговувалися при виробленні документів до Вільна.

Таким чином, ми можемо досить чітко спостерігати, як у середині липня 1656 р. міжнародна дипломатія впритул наблизилася до скликання з'їзду для переговорів між Москвою і Річчю Посполитою за посередництвом Австрії.

Окремо тут хотілося б спинитися на проблемі про те, яким чином саме Вільно було визначене місцем для зустрічей і які були на це підстави. Це другорядне, як видається на перший погляд, питання набирає особливої значущості, якщо врахувати, що в дипломатичних традиціях тієї епохи місце переговорів і посольських з'їздів мало великий вплив на остаточне прийняття статей договору, зокрема у територіальному питанні [381, с. 68–74]. Так було, наприклад, у часах, ще не так давніх і свіжих у пам'яті російських політиків 1650-х років, коли у 1634 р. укладався мирний договір між Московською державою і Річчю Посполитою. Росія змушена була прийняти умови, нав'язані польсько-литовським посольством, відмовившись від Смоленська та інших утрачених на той час територій.

Ми бачили, що в період, який стосується нашого дослідження, обговорення точного часу й місця переговорів уперше відбувалося під час розмов на зустрічах бояр і думних дяків з австрійськими послами в останній декаді грудня н. ст. 1655 р. Російська сторона тоді відкинула численні пропозиції, які австрійці подавали у Посольському приказі, про скликання з'їзду в Гданську, Любеку, Гамбурзі, Смоленську або інших містах, наполягаючи на скликанні з'їзду в Москві. Для росій-

ської дипломатії подібне рішення було найвигіднішим з політичного погляду. Коли австрійці запротестували проти такої пропозиції, то росіяни не випадково цікавилися, чи вони це роблять згідно з інструкцією імператора, чи лише висловлюють власні погляди [130, стб. 406]. Мотивація, що її посередники при цьому подавали у Посольському приказі, за якою Москва – це віддалене місто і туди важко буде вчасно добратися польсько-литовським та австрійським послам, дійсно була раціональною з практичного погляду. Проте основна причина заперечень австрійців була, звісно, політичною. Недаремно місцем проведення з'їзду вони пропонували переважно спірні між Московською державою і Річчю Посполитою території у Литві або нейтральні для обох держав – на землях Габсбургів. Однак, не бажаючи вбивати своєю наполегливістю цю першу надію на примирення і до того ж дійсно не маючи на це категоричних заперечень у посольських інструкціях з Відня, Алегретті й Лорбах приймали таку принципову умову Олексія Михайловича. При цьому, пропонуючи призначити дату самих переговорів на 1 (11) травня 1656 р., австрійці виходили з часу, необхідного для подорожі Григорія Богданова і Миколая Мінцента з Москви до Відня і назад протягом трьох-чотирьох місяців, починаючи від початку січня 1656 р. Дальші події, пов'язані з підготовкою Росії до війни зі Швецією і з виступом царя у похід з Москви, засвідчили, що ані це місто, ані час для перемов справді не підходили з практичного погляду. Великою мірою на це вплинуло також і те, що московський та австрійський гінці не вклалися у визначений для їхньої дороги термін, затримавшись майже на місяць і прибувши до табору царя лише 26 травня (5 червня) 1656 р.

Ще одним містом, яке під час обговорень називалося для ймовірного проведення з'їзду, було Вільно. Про це, зокрема, згадувалося під час дискусій з австрійськими послами в Москві, які, своєю чергою, повідомляли імператора про такий варіант. Не випадково у вищезгаданому листі Фердинанда III до Яна Казимира від 10 квітня саме про Вільно писалося як про найприйнятніше місце для переговорів.

Вирішальні розмови з цього приводу відбулися у Посольському приказі у квітні під час перебування в Москві Петра Галінського. Відправляючи цього посла, Ян Казимир уже мав відомості про настрої, які панували у середовищі російських

політиків, у т. ч. й про те, щоб сам мирний з'їзд провести у Москві. І Галінський в принципі повинен був погоджуватися на цей варіант у разі, якби Олексій Михайлович висунув цю умову *sine qua non*. Польський посол говорив про це з Алмазом Івановим 7 (17) квітня на найпершій офіційній зустрічі, яку він отримав після свого приїзду. “А добре б то комісарам з'їхатися десь ближче до кордонів. А зволить государ і на Москві бути з'їзду, і в цьому його ж государева воля”, – читаємо у протоколах цієї зустрічі слова Галінського [24, арк. 16].

Однак проти Москви як місця проведення переговорів категорично виступали австрійські посередники, які у цьому питанні виражали інтереси більше польсько-литовської дипломатії, ніж московської. Для Яна Казимира набагато зручніше було скликати комісію у тих місцях, які до початку війни у 1654 р. розташовувалися на кордоні з Росією. Позиція ж Олексія Михайловича полягала в тому, щоб вести переговори якщо не в самій Москві, то принаймні на кордоні, який встановився після двох років війни у Великому князівстві Литовському. “Завжди так буває, – говорили бояри Галінському під час зустрічей у Посольському приказі, – що комісари з'їжджаються на прикордонних місцях. [...] Де бувають посольські з'їзди і про це місце бувають посольські договори, що того місця кордоном не називати. Якщо ж те місце, де бути з'їзду, називати кордоном, то доведеться з'їзду бути за Брестом” [28, арк. 49–50].

Можна без перебільшення твердити, що саме з моменту обговорення того, на якому кордоні скликати посольський з'їзд, починалися фактично й ті дискусії з територіального питання, які протягом роботи самої Віленської комісії загострилися до високого рівня і ледь не завели переговори в глухий кут. Саме з цієї причини пропозиція Галінського зійтися “десь поближче в Смоленську або Красному” була категорично відкинута московськими дипломатами. Польський посол натомість висловлював свої заперечення проти Вільна – “[...] місце далеке й розвойоване”, як він говорив у Посольському приказі. Не була також прийнята інша його пропозиція, щоб це питання відкласти на рішення ще одного окремого посольства, яке мало б відбутися між Яном Казимиром і Олексієм Михайловичем [28, арк. 49–50].

Після довгих дискусій в остаточному результаті Галінському довелося-таки прийняти умову про Вільно. Австрійським послам повідомили про це в Москві 1 (11) травня 1656 р. напередодні їхнього відпуску в царя [130, стб. 427, 449].

Однак навіть і після цього Ян Казимир ще раз звертався до Олексія Михайловича, торгуючись із ним і переконуючи обрати інше місто для зустрічі великих послів. У листі від 3 липня 1656 р., написаному у час, коли вже всі подібні нюанси були полагождені, король писав до царя через гінця Олександра Черницького: “Тоді для кращого зв’язку комісарів з вашою царською величністю бажаємо того, щоб був з’їзд і договір про мир якнайближче до вашої царської величності [...]. Чи можливо, щоб це було в Мінську? А якщо не можливо бути інакше, – хоч би й у Вільні [...]” [30, арк. 7–8].

Однак російська дипломатія уже твердо трималася прийнятних для себе рішень. У відповіді Чернецькому місце переговорів навіть обмежувалося ще більше, ніж про це говорилося у Москві Галінському, – себто не самим Вільном, а околицями міста, де слід було розбивати посольські намети. Мотиви з московського боку були тут явно стратегічного характеру – польсько-литовських комісарів намагалися якнайбільше ізолювати від зовнішнього світу, звідки вони б черпали інформацію про політичну ситуацію уже під час переговорів. Проте, прибувши 12 серпня 1656 р. в околиці литовської столиці, комісари запротестували. Вони говорили про листи, які привіз Галінський з Москви, де місцем для з’їзду було визначене саме Вільно. Однак у відповідь їм було показано листи від царя, передані для Яна Казимира у липні через Черницького, у яких місце переговорів уже згадувалося “u miasta Wileńskiego”, – як польсько-литовські комісари пізніше писали про цей дражливий епізод у своєму посольському звіті [51, арк. 165 зв.].

З датою початку комісії було дещо простіше, оскільки це питання не мало такого великого політичного підтексту. Щоправда, Росії, яка у квітні стояла напередодні оголошення війни Швеції, набагато більше залежало на тому, щоб переговори відбулися якнайшвидше. “Призначити б термін пошвидше у червні місяці, щоб царської величності ратні люди без діла не стояли”, – говорили Галінському у Посольському приказі [28, арк. 50]. Основою московських розрахунків у цьому

питанні було бажання царя укласти мир з Річчю Посполитою ще до оголошення війни Швеції. І те, що цього плану так і не вдалося здійснити, можна вважати прорахунком російської дипломатії, викликаним занадто повільним, забюрократизованим прийняттям необхідних рішень. Пізніше, коли в жовтні й листопаді 1656 р. новини про перебіг подій на Віленських переговорах викликали в Чигирині велике невдоволення серед української старшини, Іван Виговський докоряв посланцеві від київських воєвод Олексію Мискову, що російський цар, розпочавши переговори з Річчю Посполитою, не завершив їх, а оголосив війну “[...] зі шведським королем; а їм [козакам] шведський король приятель” [91, с. 549].

Однак аргументи Галінського про те, що до червня 1656 р. не вдасться поладати всі організаційні справи між Яном Казимиром і Олексієм Михайловичем, були досить вагомими, щоб перенести скликання з’їзду на пізніший термін. Отож на пропозицію польського посла час для початку перемов пропонувалося визначити, як було занотовано в документації Посольського приказу, на останній день липня ст. ст. 1656 р., про що до Яна Казимира відправили відповідні повідомлення [28, арк. 50–51; 30, арк. 3–4]. На початку травня ст. ст. про це було поінформовано також і австрійських посередників напередодні їхнього від’їзду з Москви [130, стб. 427, 449]. Отож в інструкції Яна Казимира польсько-литовським комісарам наказувалося прибути на переговори до міста Вільна на день 11 серпня н. ст. 1656 р. [77, арк. 1; 86, арк. 1].

Не менш важливим завданням для російської і польсько-литовської дипломатії напередодні Віленського з’їзду було якнайретельніше вивідати одне в одного ті умови, на яких наполягатиме протилежна сторона під час засідань. Ми вже бачили, що “торгівля” за територію почалася ще під час визначення місця для роботи комісії; головна суть тоді зводилася до з’ясування питання, чи перемови відбуватимуться у Вільні, чи в якихось віддалених землях від литовсько-московського кордону, що утворився за станом на 1656 р., зокрема, в Смоленську та ін. Ще у грудні 1655 р. під час перших зустрічей у Посольському приказі австрійських послів з боярами і думними дяками російські політики заторкували питання, “[...] на яких статтях бути тому миру за посередництвом цісарської величності [...]” [130,

стб. 399–401]. Територіальне питання на тому етапі видавалося одним з найголовніших – поряд, ясна річ, з релігійною проблемою або елекцією московського претендента на Польсько-Литовське королівство.

У квітні у Москві Галінський відверто порушував питання попередніх статей договору. На переговорах у Посольському приказі він зізнався, що польський король наказав йому вивідувати, на яких умовах можна буде укласти мир, яких поступок слід сподіватися від царя і які саме території він захоче отримати від Речі Посполитої. Усі ці розмови Галінський пов'язував з необхідністю якнайшвидшого укладення повноважної інструкції великим послам, аби ще перед початком переговорів згладити якомога більше гострих кутів у польсько-московських суперечках на самій комісії. У відповідь послові було дуже категорично заявлено, що до посольського з'їзду про це говорити не можна, а поступитися Речі Посполитій територіями, завойованими з причини неправд короля, було б для царя “несхожим делом” [24, арк. 65–65 зв., 25].

Не вдовольнившись такою невдачею у дипломатії, польсько-литовські політики робили ще одну спробу з'ясувати позицію майбутніх російських великих послів. Розповідаючи Янові Казимиру про результати свого посольства, Галінський, звичайно, спинявся й на темі московських вимог, які мали б висуватися під Вільном перед польсько-литовськими комісарами. Однак скупість інформації, привезеної ним з Москви щодо цього, змушувала політиків Речі Посполитої порушувати це питання ще раз. Ідеться про розмови польсько-литовських урядовців зі стряпчим Федором Зиковим під час його приїзду до табору Яна Казимира. 23 червня (3 липня) 1656 р., коли Варшава була вже визволена від шведів, московського посланця відвідали майбутні повноважні послы – референдар Великого князівства Литовського Кипріан Павло Бжостовський і номінат віленський біскуп Ян Довгяло Завіша. Вони запитували: “Як ти думаєш, що нам пожалує царська величність з тих міст, які сьогодні за ним, государем?” Відповідь Зикова була в традиційному дусі російської політики, що велася перед початком переговорів з Річчю Посполитою, коли заради майбутніх територіальних торгів вимоги висувалися у максимальних формулюваннях: “Нема чого йому, великому государю, поступатися не

лише якимось містом, а й сажнем землі”. Майбутні комісари на це повідомили, що в такому разі територіальні дискусії з царем вестимуть посередники [29, арк. 24]. Проте пізніше, на зустрічі у Полоцьку 8 (18) липня 1656 р., австрійським послам було заявлено про таку саму тверду позицію Росії. Переконливість тут набирала особливої сили, зважаючи на той факт, що говорив про це голова майбутнього повноважного посольства Микита Одоєвський [16, арк. 162–163].

У відповідь на посольство Зикова Ян Казимир писав, що у зв’язку з надмірним переліком володінь у титулах Олексія Михайловича, якими він користувався у своїх листах і які включали багато литовських земель, комісари у Вільні гостро говоритимуть про всі неправди, що їх зазнала Річ Посполита від Москви [29, арк. 34]. Отже, під час укладання посольських інструкцій Одоєвському та його товаришам у Полоцьку Олексій Михайлович та його дорадники у Посольському приказі повинні були враховувати й цей важливий момент.

Московські дипломати, зі свого боку, також вживали заходів, щоб отримати від Речі Посполитої якусь попередню інформацію про завдання майбутніх повноважних послів. Ще до того, як Галінський прибув до Москви, смоленський воєвода Борис Рєпнін уже знав із допиту шляхтича Самійла Тихоновецького, що польський посол їде, аби помиритися “[...] на тому, щоб Смоленськ, Рославль, Стародуб, Дорогобуж, Білу й [землі] по ріку Городню і по Івату [відійшли до Москви]. І було б [добре] помиритися тимчасово, років на 5 або на 10 і більше. Або – на чому договір стане, або, як государ зволить, по Дніпро чи Березину” [90, с. 494].

Така інформація досить точно передавала настрої, з якими до царя приїхав посол. У квітні під час розмов з Галінським у думних дяків склалося враження, що “[...] посланець сподівався, нібито царська величність повелить лишити собі Смоленськ, Дорогобуж, Білу і Стародуб, а іншими [землями] знову поступиться королівській величності” [269, с. 35–36]. Себто у загальніших і грубших обрисах ішлося приблизно про Поляновські статті 1634 р. з деякими похибками, як-от у випадку зі Смоленськом. Ці підозри російських політиків відповідали дійсності, й вони передбачали, що пунктом відліку комісарів, від якого вони вестимуть територіальні обговорення, буде саме цей договір.

Окрім цих деталей, Галінський не приховував і ймовірного персонального складу посольства з боку Речі Посполитої. На “расспросах” у Смоленську його гінець Казимир Лоський стверджував, що в разі бажання царя примиритися з Яном Казимиром останній пришле на перемови великого литовського маршалка Криштофа Завішу або несвізького князя Радзивіла (мабуть, ішлося про Михайла Казимира Радзивіла, як буде видно з наведеного зараз джерела) [24, арк. 4]. Сам Галінський говорив на цю тему з російськими полоненими Томилою Яковлевим та його товаришами, які прибули до Москви з його посольством. У Посольському приказі вони розповідали зі слів Галінського, що великими послами на переговори від Речі Посполитої будуть маршалок Завіша, литовський підканцлер Криштоф Пац, (Юрій Кароль?) Глібович (у документі не зовсім ясно, чи йшлося саме про жмудського старосту) або литовський крайчий Михайло Казимир Радзивіл [28, арк. 149]. Насправді ж, за винятком литовського маршалка, жоден із цих діячів не був учасником Віленських переговорів.

4.5. Французьке посередництво між Швецією і Річчю Посполитою. Політика курфюрста Фрідріха Вільгельма.

У той самий час, коли французький резидент Антуан де Люмбрез домовлявся у Кенігсберзі про укладення договору з курфюрстом, колишній резидент Людовіка XIV у Стокгольмі Шарль д'Авогур восени 1655 р. вів переговори з Карлом X, зустрічаючись із ним у період між його походами від Кракова до Королівської Пруссії. Кілька зустрічей д'Авогура зі шведським королем відбулося також у січні 1656 р., на яких однією з претензій Карла X до французів нібито була фінансова підтримка Яна Казимира французьким королем, здійснена за наполяганням і на вимогу папи римського Олександра VII. Посол заперечував це звинувачення, запевняючи, що у війні зі шведами Річчю Посполита не мала жодної підтримки від французького короля. Навпаки, з листів Мазаріні до д'Авогура, про які останній повідомляв Карла X, явно випливало, що, попри вимогу папи до Людовіка XIV підтримати Яна Казимира задля порятунку католицької віри, Франція все ж утри-

мувалася від цього й пропонувала Римові інші способи впливу на ситуацію. Головним з-поміж них була політика посередництва для укладення миру [400, с. 130]. І хоча шведський король на наступних зустрічах з д'Авогуром пом'якшував свій категоричний тон і просив його не робити жодної реляції Людовікові XIV на цю тему, однак у суспільстві існувало переконання, що в Парижі знатимуть про ці недоброчливі випадки Карла X у бік Франції [215, с. 398–399]. І дійсно, відомість про це д'Авогур пересилав до Мазаріні у грудні 1655 р. [217, с. 71].

Наскільки ці розмови мали під собою реальний ґрунт, не відомо. У кожному разі дипломатична підтримка Францією Речі Посполитої робила неприємне враження при шведському дворі. У квітні 1656 р., як писав Пуфендорф, канцлер Ерік Оксеншерна дуже холодно ставився до ідеї розпочати польсько-шведські переговори [194, с. 190]. На той час Карл Густав ще не мав відчуття реальності, що в його війні з Річчю Посполитою відбувається переломний момент на користь польського короля. Наміри ж французів використати шведів у своїх цілях проти Габсбургів були занадто неприхованими й відвертими. У середовищі польсько-литовських політиків ця обставина недвозначно трактувалася у той спосіб, що французький резидент (мова, мабуть, про того самого д'Авогура) радісно вітав успіхи шведського короля у Короні Польській не так “względem” завойованих поляків, як перспективами перенесення шведської війни з Речі Посполитої до Австрії [74, арк. 626]. Шкідливість таких планів для Швеції, що повинна була втягнутися у нове військове протистояння, ставала очевидною. Через це стриманість Карла X Густава, яка відчувалася у перших місяцях 1656 р. щодо французьких мирних ініціатив для примирення з Яном Казимиром і перенесення війни до Австрії виглядала цілком природною і закономірною.

Окрім ідей про посередництво для укладення миру з Річчю Посполитою, д'Авогур водночас пропонував шведському канцлерові Еріку Оксеншерні ще й політичну лігу між Францією, Швецією і князями імперії – ворожими, звичайно, до імператора Фердинанда III [217, с. 93]. Від'їхавши наприкінці січня до Ельблонга, французький резидент завершив перший етап завдання від свого уряду, че-

каючи на дальші настанови від Мазаріні для переговорів про французьке посередництво у польсько-шведській війні [207, с. 904].

На противагу чуткам про підтримку Францією Речі Посполитої, у той самий час у Короні Польській і Росії поширювалися абсолютно протилежні новини про те, що французи готують на допомогу шведам військові реґіменти проти коронної та литовської армій або надають грошову підтримку для вербування війська в інших країнах, особливо в Англії, яка тоді була вже союзницею Людовіка XIV [45, арк. 61; 63, арк. 133–134]. У Парижі за цією інформацією пильно стежив голландський резидент Вільям Боріл. У лютому 1656 р. він мав відомість, що у Гамбурзі французи передали шведському королю велику суму грошей на потреби озброєння [215, с. 470]. І хоч самі французькі політики заперечували цей факт, проте австрійці надавали таким розмовам значення аргументу перед Яном Казимиром, щоб той не приймав посередництва французького короля для укладення миру зі шведами [475, арк. 128].

Тим часом навесні 1656 р. згаданий Антуан де Люмбрез, перебуваючи ще в Кеніґсберзі, пильно стежив за переговорами Олексія Михайловича з Фрідріхом Вільгельмом, оскільки у той час через це місто проїжджав Данило Мишецький [201, с. 1629]. При цьому важливо наголосити, що дипломатичні кроки царя, які робилися для укладення миру з Річчю Посполитою проти шведів за участю не лише курфюрста і данського короля, а й австрійського імператора, були великим поштовхом для тогочасної французької дипломатії для зміцнення своїх позицій у Центрально-Східній Європі. Це усвідомлювали тогочасні польсько-литовські політики, які висловлювали подібні думки у листуванні [436, с. 20].

Майже одразу після укладення шведсько-бранденбурзького договору в Марієнбурзі 15 (25) червня 1656 р. і від'їзду курфюрста до шведського табору на початку наступного місяця, з Кеніґсберга до Карла Густава і далі до Яна Казимира відправився де Люмбрез [204, с. 1; 509, с. 26]. Ще в середині лютого 1656 р. він передбачав, що від імені Людовіка XIV може зайнятися посередництвом для укладення польсько-шведського миру, і висловлював такі міркування на зустрічах з курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом у Кеніґсберзі [217, с. 80]. Не виключено, що

таку інформацію він передавав також через польського посла до курфюрста – радомського старосту Миколая Подльодовського, з яким зустрічався у столиці Князівської Пруссії в середині березня 1656 р. [217, с. 88]. У червні того самого року, перебуваючи у Марієнбурзі, кандидатуру де Люмбреза для організації переговорів Речі Посполитої з Карлом X про посередництво Франції узгоджував зі шведськими політиками колишній французький резидент у Стокгольмі д'Авогур [217, с. 102]. З одного боку, Франц Лізоля, який перебував у Марієнбурзі у той самий період, коли там укладалася шведсько-бранденбурзька угода, у реляції до Відня від 27 червня писав про постійні й часті контакти цього французького посла зі шведським королем [193, с. 179]. З іншого, – д'Авогур, відправляючись до табору Яна Казимира, часто посилав до нього своїх гінців. Про одного з них, секретаря французького посольства Акакю, який чекав на аудієнцію короля у щойно захопленій Варшаві, писав, наприклад, секретар Людвіки Марії П'єр де Нуайє [178, с. 198]. Отож ми бачимо, що досить активну підготовчу працю для посередницьких переговорів між Карлом X Густавом і Яном Казимиром французька дипломатія здійснювала ще за кілька місяців до того, як де Люмбрез вирушив до табору Яна Казимира.

Виїхавши з Князівської Пруссії до польського короля у Варшаву, де Люмбрез мав зустрітися по дорозі з д'Авогуром, і таким чином французькі миротворчі ініціативи набирали нової сили [460, с. 4–5]. Оскільки цю дипломатичну місію здійснював французький резидент у Кенігсберзі після укладення 15 (25) червня 1656 р. шведсько-бранденбурзького договору в Марієнбурзі, то в науці можна знайти твердження про посередницькі впливи курфюрста на французьких послів для укладення польсько-шведського примирення [487, с. 337]. Однак прихильна до дипломатичного втручання Франції у польсько-шведську війну партія при коронному дворі, виразником якої була королева Людвіка Марія, побоювалася, що Мазаріні взявся до цієї акції з великим запізненням [184, с. 196].

Для укладення миру між Річчю Посполитою і Швецією Людовік XIV покладав деякі надії також і на Англію. Починаючи з перших місяців 1656 р., Франція закликала Кромвеля вплинути зі свого боку на шведського короля у справі прими-

рення з Яном Казимиром [356, с. 447]. Формування великої антигабсбурзької коаліції, в якій Англія мала кровну зацікавленість, було головною метою таких пропозицій. У Лондоні у той час перебував надзвичайний і повноважний шведський посол Крістер Бунде, до якого протектор ставився з особливою увагою, виявляючи своїм дипломатичним етикетом великі симпатії до шведського завоювання у Речі Посполитій.

У Відні добре знали про те, що Франція намагається залучити Англію до участі у процесі польсько-шведського примирення. У червні 1656 р., наприклад, деякі з листів Кромвеля до Карла X у цій справі було перехоплено на території німецьких князівств [154, с. 232]. Фердинандові III, який у той самий час видавав нові повноваження Алегретті й Лорбахові для їхньої участі у московсько-польських переговорах під Вільном, це давало велику поживу для роздумів.

Таку політику Кромвеля, що збігалася у часі з французьким посередництвом між Швецією і Річчю Посполитою, можна сміливо пов'язувати з його квітневим посольством до Парижа, яке очолював Вільям Локгарт. Свою першу аудієнцію в Людовіка XIV у присутності Мазаріні посол отримав 5 (15) травня 1656 р. [428, с. 742–746; 433, с. 244], і ясно, що такий близький збіг у часі між англійсько-французькими перемовинами й новими призначеннями де Люмбреза і д'Авогура з французького двору до Яна Казимира не був випадковим. Окрім теоретичних узагальнюючих положень щодо спільності інтересів у політиці Англії, Франції і Швеції, на такий висновок наштовхують пізніші конкретні висловлювання самого Локгарта, звернені ним до Мазаріні від імені протектора через декілька місяців. У жовтні 1656 р. англійський посол, апелюючи, мабуть, до своїх червневих розмов у Парижі, наполягав на тому, щоб кардинал вжив “[...] усіх аргументів, на які він тільки здатен [...]”, аби примирити Швецію з Річчю Посполитою [216, с. 451].

Отож, оскільки Ян Казимир уже робив практичні кроки для підготовки мирної конференції з Москвою за посередництвом імператора, то для організації шведсько-польських переговорів найважливішим було, щоб він відмовився від ідеї примиритися з царем і дав згоду на пропозиції французів. Як ми бачили з листів де Нуайє, у середовищі польської королеви Людвіки Марії такі варіанти допускали.

Пізніше, восени 1656 р., їх підтримували також і ті високопоставлені політики (зокрема, канцлер Стефан Корицінський), які у своїх дискурсах виступали проти укладення миру з Олексієм Михайловичем, віддаючи перевагу союзові Речі Посполитої зі шведським королем.

У Варшаві де Люмбрез і д'Авогур, як передбачалося, повинні були взяти на себе зобов'язання узгодити між усіма сторонами питання, пов'язані з підготовчою роботою для таких переговорів, визначивши для них час і місце. Провівши по дорозі до Варшави у Закрочимі зустрічі з Карлом Ґуставом [530, с. 239], де Люмбрез 21 липня 1656 р., якраз незадовго до шведського наступу на польську столицю, прибув до цього міста [178, с. 208]. Дипломатичний статус французьких послів у Варшаві не був до кінця зрозумілим від самого початку переговорів. Насамперед впадало в очі те, що де Люмбрез не показував королю документи з інструкціями, які від імені Людовіка XIV давали йому право на виконання цього посередницького дипломатичного завдання. Ян Лещинський зауважував, що де Люмбрез відправляв посольство “[...] ані від імені свого короля (бо не мав жодних вірчих листів), ані теж іменем шведського короля [це] робив, але так, немовби приватно [...]” [78, арк. 7]. Коронний підканцлер Андрій Тшебіцький, свідок тих подій, додавав коментарі, за якими де Люмбрез нібито щодня чекав на інструкції з Парижа або, маючи ці документи при собі, з якихось причин не хотів їх показувати взагалі [77, арк. 91–92].

Незважаючи на це, французи, як і слід було сподіватися, привезли умови, на яких вони пропонували замиритися зі Швецією. “Цей француз [де Люмбрез], – читаємо у тому самому листі Тшебіцького, – пропонуючи способи до замирення, радить відступити [Карлові X Королівську] Пруссію, а шведський король хоче це компенсувати з московських земель і віддати [Янові Казимиру] значну частину Москви в нагороду за Пруссію. В іншому разі [Карл X] погрожує, що якби ми зі шведами не помирилися, то він пошле до царя [посольство], обіцяючи йому віддати Інфляндію, щоб, уклавши з ним мир, замиритися з Пруссією і воювати Польщу”. Про погрози шведського короля віддати Олексієві Михайловичу лівонські землі в разі відмови Яна Казимира від укладення договору писав також і поз-

нанський воєвода Ян Лещинський (йшлося, звичайно, про польську частину Лівонії, а не Кокенгаузен або тим більше Ригу!). При цьому, згідно з його відомостями, у Варшаві де Люмбрез запевняв, що Мазаріні хотів би виступити не лише посередником, а й на майбутнє – гарантом дотримання статей укладеного миру. Лещинський далі передавав запевнення де Люмбреза, згідно з якими в разі, якби шведи порушили укладений договір, то самі французи готові були б почати з ними війну [76, арк. 446–447].

З пізнішого листа до Яна Казимира від примаса Андрія Лещинського, який також був очевидцем і учасником тих перших зустрічей з французами, довідуємося, що одразу після прибуття де Люмбреза і д'Авогура до Варшави при дворі було скликано раду senatorів. На ній ще раз наголошувалося на тому, що для країни мир з Москвою за посередництвом імператора є набагато потрібніший, ніж зі Швецією за посередництвом французів. “[...] з цією радою відправлено французького посла [до Карла X]”, – згадував примас про ці події майже через два місяці після того, як вони відбулися [74, арк. 380].

Прибуття французів до коронного двору в час, коли питання про Віленські переговори було вже вирішено, немало тривожило Фердинанда III. Для того, щоб розвіяти будь-які підозри Австрії, 21 липня – у день прибуття де Люмбреза до Варшави – Ян Казимир писав імператорові листа, у якому запевняв, що Річ Посполита у жодному разі не погодиться на французьке посередництво [530, с. 243].

Прийом, який було влаштовано де Люмбрезові у Варшаві, дійсно не відрізнявся привітністю. Оскільки посол не показував вірчих листів від Людовіка XIV, то Ян Казимир відмовив йому в аудієнції. Де Люмбреза прийняла тільки королева (яка лише кілька днів перед тим прибула з Глогова до Варшави [184, с. 203]), коронний канцлер і сенатори. Умовою, яку вони висунули як обов'язкову для початку польсько-шведських переговорів, було беззастережне повернення шведами Королівської Пруссії та захоплених у Лівонії земель, що раніше належали Речі Посполитій [475, арк. 131–136].

Зрозуміло, що в липні 1656 р., коли вже відбулися головні приготування для початку перемов з Москвою за посередництвом Австрії, Ян Казимир не міг

прийняти пропозицій, з якими приїхав де Люмбрез. Окрім того, військові успіхи Речі Посполитої у війні зі шведами у першій половині 1656 р., захоплення Варшави та інші події додавали королю впевненості у дипломатії. Проте, незважаючи на стриманий прийом французів, польсько-литовські політики вчинили б дуже нерозважливо, якби відправили їх з категоричною відмовою: по-перше, важко було знайти кращий вплив на Росію під час переговорів під Вільном, аніж можливість у будь-який час їх розірвати і за посередництвом Мазаріні почати мирні переговори зі шведами. А по-друге, якби компромісу з Москвою досягнути не вдалося, то сама необхідність ситуації змусила б Річ Посполиту шукати миру з Карлом X. Тому, не відмовляючи французам, найкращим виходом у цій ситуації для Яна Казимира було зволікати час і не поспішати зі справою їхнього посередництва.

27 липня 1656 р. де Люмбрез, отримавши відповідь senatorів після їхньої наради, вирушив з Варшави до шведського й бранденбурзького таборів, куди прибув наступного дня з новинами про стан справ у польській столиці [207, с. 964, 985]. Польсько-литовські політики висунули перед шведами такі категоричні умови, що з ними не могли погодитися навіть самі французи, а саме: посередниками, окрім де Люмбреза, повинні були виступати також австрійці, голландці й данці. Це – на додаток до згаданого беззастережного повернення Королівської Пруссії і Лівонії. “Дано таку відповідь, що французьке посередництво ми не відкидаємо, але з тією умовою, щоб цісар й. м. був посередником, – писав Ян Лещинський до Відня 9 серпня 1656 р. – А оскільки потрібне повірництво за шведів, то треба додати до [французьких і австрійських] посередників також і голландців, і данського короля, які б разом і повірниками були як зацікавлені у торгівлі й безпеці на Балтійському морі” [76, арк. 446].

До слова, самі голландські послы у липні перебували у Королівській Пруссії, очікуючи слушної нагоди, щоб розпочати перемови зі шведським королем про своє посередництво для укладення миру з Річчю Посполитою [193, с. 180, 181]. Однак входження військового флоту Об’єднаних Провінцій через Зунд у Балтійське море, щоб прорвати шведську облогу Гданська, робив цю країну зацікавле-

ною учасницею переговорів на боці Яна Казимира, а не безстороннім посередником. З цієї причини Карл Густав негативно ставився до будь-яких спроб Об'єднаних Провінцій вплинути на його політику у Речі Посполитій, аж поки 1 (11) вересня 1656 р. не було укладено шведсько-голландський договір в Ельблонзі [504, с. 309–311; 505, с. 85–86]. Відтоді відносини між цими країнами на деякий час врегульовувалися [349, с. 236], і восени, як побачимо, голландці, цього разу за погодженням з Карлом Густавом, дійсно намагатимуться вести у Гданську переговори з Яном Казимиром про мир зі Швецією.

Однак з кінця липня 1656 р. після поразки польського короля у битві під Варшавою (28–30 липня 1656 р.) військова ситуація для нього змінилася на гірше. Польська столиця знову опинилася в руках у шведів, а в суспільстві поширювалися неправдоподібні чутки про полонення Яна Казимира [216, с. 277, 282]. Карл X, відправившись до Королівської Пруссії, уже вкотре поставив у центр своєї політичної діяльності завдання захопити ці землі, особливо Гданськ. Для польсько-литовських політиків відносини зі Швецією набирали нової актуальності. У зв'язку з цим, у першій декаді серпня королева Людвіка Марія сама писала до Антуана де Люмбреза, який тоді перебував у шведському таборі, висуваючи нові пропозиції для продовження початої у липні справи посередництва [475, арк. 140].

Французькі послы де Люмбрез і д'Авогур дуже добре відчували такі делікатні нюанси міжнародної політики, що оберталася довкола польсько-шведських відносин. Повторне захоплення шведами Варшави наприкінці липня 1656 р. знову ускладнювало становище польського короля, а ці листи Людвіки Марії із закликом розпочати нові переговори давали французам нові надії.

Де Люмбрез і д'Авогур не випустили зі своїх рук нагоди відреагувати на ці зміни, що сталися у Речі Посполитій після битви під Варшавою. Виїхавши зі шведського табору, вони досить швидко прибули до Яна Казимира. 22 серпня 1656 р. французи знову були вже у польському таборі, на той раз у Любліні. Однак численні відомості про наполегливі пропозиції Карла X укласти мир з Річчю Посполитою, що поширювалися у серпні – вересні 1656 р., давали підстави при коронному дворі знову, як і під час його першого приїзду до Варшави, засумніва-

тися, чи де Люмбрез має інструкції безпосередньо від Людовіка XIV, чи тільки завдання від шведів. Звичайний підрахунок у часі підказував, що за такий короткий час між його від'їздом з Варшави після першого посольства і наступним прибуттям до Любліна, себто між 27 липня і 22 серпня 1656 р., французький король не міг видати нових повноважень своїм послам. Польська реляція, яка мала значне поширення, не приховувала відомості про те, що після битви під Варшавою де Люмбрез і д'Авогур були відправлені до Яна Казимира самим шведським королем, а не Людовіком XIV і Мазаріні [77, арк. 129]. Про Карла X Густава і Фрідріха Вільгельма як ініціаторів цього другого посольства згадували також і серпневі новини з Гданська [216, с. 263].

Така думка мала досить великі впливи на те, як трактувалося французьке посольство при коронному дворі й у польському суспільстві в цілому. 18 вересня 1656 р. примас Андрій Лещинський писав до короля з усією категоричністю, що “[...] тих французьких послів не маю за послів, якщо повноважень не мають [...]”. Автор листа вимагав від Яна Казимира, щоб де Люмбрез показав оригінальні інструкції від Людовіка XIV [74, арк. 379]. Таким чином, у середовищі польського короля дуже добре розуміли, що французький посол навряд чи мав якісь нові завдання з Парижа, які б ґрунтувалися на його звітах за невдалі липневі переговори.

Подібні спостереження польсько-литовських політиків мали багато слушності. Ще в липні 1656 р., у час, коли французькі послы перебували у Варшаві, у середовищі Карла X наголошувалося, що д'Авогур багато в чому веде переговори самостійно [209, с. 592]. Себто вже тоді відчувалося, що під час таких довгих подорожей д'Авогура, до якого згодом приєднався й де Люмбрез, Людовік XIV і Мазаріні не встигали видавати інструкції з наказами послам, як реагувати на часті, іноді кардинальні зміни в міжнародній політиці під час обговорення проблем шведсько-польського примирення. Отож не дивно, що в Любліні, через місяць після їхнього прибуття до Варшави, у Яна Казимира було таке саме відчуття.

Проте, незважаючи на цю обставину, урядовці Речі Посполитої й далі поводитися досить стримано у взаєминах з цими французькими послами. Причиною була ситуація, що виникала у зв'язку з переговорами з Москвою. Польський король,

не даючи остаточної відповіді де Люмбрезові й д'Авогурові, зволікав час і не виключав, що у близькому майбутньому їхні пропозиції доведеться-таки прийняти. Викликано це було непевною позицією Москви щодо готовності царя поступитися завойованими територіями. Згодом, під час самих перемов, непевність ця зростала ще більше у зв'язку з пропозиціями російських великих послів обрати Олексія Михайловича польським королем. У таких умовах це створювало напружену й невизначену ситуацію, яка давала багато підстав сумніватися у можливості примирення з Москвою або надійності цього миру у разі його укладення. Коронний підканцлер Андрій Тшебіцький наголошував на тому, що доки не будуть остаточно вирішені питання війни й миру з Москвою, союзників Речі Посполитої проти Швеції та інші проблеми, доти не можна відкидати пропозицій французьких посередників [73, арк. 329]. 7 вересня 1656 р. про це було ухвалено спеціальну резолюцію сенату: “Послів французьких... відкидати не годиться, але й нічого з ними не трактуймо, – і так довго трактувати не будемо, поки залишатиметься надія на укладення миру з Москвою” [77, арк. 119].

Демонструючи французам наміри не згортати переговори, Ян Казимир дав де Люмбрезові й д'Авогуру аудієнцію 23 серпня 1656 р., наступного дня після їхнього приїзду до Любліна [74, арк. 315–316]. Однак проблеми, з якими французи зіткнулися у королівському таборі в нових політичних умовах, що склалися після битви під Варшавою й після початку польсько-московських перемовин під Вільном, їм поки що було не під силу до розв'язання.

Загальна опінія при коронному дворі не була тоді на їхню користь, і скидалося на те, що й цього разу посольство д'Авогура й де Люмбреза завершиться безрезультатно [63, арк. 200]. “Ми знайшли більше труднощів, ніж сподівалися”, – писав де Люмбрез до Карла X з-під Любліна 28 серпня 1656 р. [400, с. 179]. Для того, щоб політики Речі Посполитої прийняли французькі пропозиції, треба було захитати підвалини проавстрійської партії при коронному дворі, до якої належав сам король і яка була надзвичайно сильною та впливовою у прийнятті рішень, особливо під час підготовки Віленських переговорів з Росією. Єдине, що залишалося французам – це постійно наголошувати на тому, щоб польський король розірвав

зв'язки з Москвою й почав переговори про мир зі Швецією. Однак відповідь де Люмбрезові під час його другого приїзду до Яна Казимира повторили ту саму, що й у липні, – неможливість вести перетрактацій зі шведами без надійних посередників, якими мають бути, окрім Франції, ще імператор, голландці й данський король. До того ж обов'язковою умовою для Карла Густава повторювали вимогу повернути ще перед початком роботи польсько-шведської комісії значні території, особливо у Королівській Пруссії [544, с. 353]. У згаданій резолюції від 7 вересня 1656 р. додавалося, що на той час мир з Москвою був для Речі Посполитої набагато корисніший, ніж зі шведами.

Платити таку ціну за примирення з Річчю Посполитою Карл X Густав тоді не мав ніякого бажання. Однак французькі послы, не втративши остаточно надії на успіх своєї місії навіть після такої відповіді, 11 вересня н. ст. 1656 р. від'їхали з Любліна до Торуня, де планували зустріти Карла X Густава. Реляції до Парижа з цього приводу вони писали з Фрауенбурга, куди прибули 25 вересня н. ст. і де на той час шведський король стояв після укладення Ельблонзького договору з Об'єднаними Провінціями [204, с. 59; 66, арк. 131]. Тепер до цієї акції де Люмбрез знову мав намір залучити курфюрста Фрідріха Вільгельма, з яким планував зустрітися у Кенігсберзі перед черговою спробою розпочати польсько-шведські перемови. Його звіт курфюрстові про перебіг переговорів з Яном Казимиром був однією з підстав для швидкого відправлення з Кенігсберга до Карла X у Фрауенбург прусського посла Евальда Кляйста, який щойно повернувся з Копенгагена [220, с. 118, 125].

4.6. Взаємини Яна Казимира і Фердинанда III влітку 1656 року.

Водночас, наприкінці весни й улітку 1656 р., Польсько-Литовська держава продовжувала докладати зусиль, добиваючись від Фердинанда III рішучих кроків для його військового виступу проти шведського короля. У німецькій історіографії іноді можна зустріти твердження, що приблизно від цього часу імператор став прихильніше ставитися до пропозицій Яна Казимира втрутитися у війну зі Швеці-

єю. При цьому дослідники зазначають, що, окрім остаточної відмови Карла X Густава прийняти австрійське посередництво, висловленої через Петтінгенського, велику роль тут відіграло також і підтвердження 15 (25) червня 1656 р. небезпечного й небажаного для Австрії союзу між Швецією та Бранденбургом-Пруссією [488, с. 6].

У Короні Польській та Князівській Пруссії надзвичайно швидко поширювалися перебільшені звістки про готовність австрійського війська виступити війною проти шведів і бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма. У травні 1656 р. де Люмбрез, наприклад, зібрав у Кенігсберзі інформацію, що імператор пересилає до Сілезії військо на чолі зі своїм братом ерцгерцогом Леопольдом і водночас укладав коаліцію, до якої, окрім Московської держави та Речі Посполитої, мали входити також Данія та Голландія. Про виступ Леопольда Вільгельма до польського кордону французький посол писав знову, перебуваючи у серпні після битви під Варшавою у шведському таборі [418, с. 189]. У липні на польсько-австрійському пограниччі говорили, що Фердинанд III уже “[...] відправив певну частину війська до Поморської землі” [7, арк. 828]. У німецьких авізах за вересень також згадувалося, що австрійці готові виступити, щоб відібрати у курфюрста Пруссію, або ввести у великопольські воєводства війська на чолі з братом імператора, ерцгерцогом Леопольдом Вільгельмом [7, арк. 834] чи з сином імператора Леопольдом Ігнатіусом. Останній, як зазначалося, готовий був вирушити в похід одразу після своєї коронації на чеського короля, що мала відбутися 14 вересня 1656 р. у Празі [63, арк. 197–198].

Окрім тенденцій міжнародної політики, що розвивалася довкола австрійсько-шведських відносин, поживу таким новинам давали, мабуть, неофіційні мілітарні взаємини між Фердинандом III і Яном Казимиром. В історіографії, наприклад, можна знайти припущення, що імператор міг дозволити вербувати для коронної армії німецьку піхоту на своїх землях [432, с. 41]. Відомі також випадки, коли з Відня до Речі Посполитої відправлялися досвідчені офіцери-інструктори. Про одного з них, генерала Андерсона – інженера-фортифікатора, який уміло будував редути для коронного війська під час битви під Варшавою наприкінці липня, зга-

дував Ян Лещинський. “[...] генерал-майор, присланий від цісаря й. м. для й. м. [нашого] короля, – писав познанський воєвода, характеризує його здібності. – Мушу визнати за ним, що це є справжній войовник з великим досвідом у військових справах” [71, арк. 19 зв.–20].

Проте для поляків та литовців ці взаємини були занадто недостатніми й мали далеко менше значення, ніж відкрита збройна підтримка австрійців проти Карла X, до якої вони постійно закликали імператора. Отож, попри такий розвиток зовнішньої політики Австрії, Фердинанд III і далі зводив з оголошенням війни Швеції, вичікував, надаючи натомість військову підтримку іспанцям на протилежному кінці Європи у їхній війні з Францією та Англією.

Олексій Михайлович, зі свого боку, також чинив тиск на імператора щодо військового виступу Австрії проти шведів на підтримку польського короля. У новинах, які доходили до Посольського приказу у грудні 1655 р., з великим перебільшенням говорилося, що Ян Казимир уже стоїть під Краковом, а імператор прислав йому на допомогу своє військо [2, арк. 153]. Недаремно у грудні 1655 – травні 1656 рр. у Москві, а пізніше й у липні 1656 р. у Полоцьку російські дипломати випитували австрійських послів Алегретті й Лорбаха, чи Фердинанд III готовий надати військову допомогу проти шведів у разі, якщо московсько-польський договір таки буде укладено [16, арк. 98, 165, 173]. Те саме московські політики вивідували у Петра Галінського, коли той приїжджав у квітні 1656 р. до царя [28, арк. 56–57]. Більше того, інформація про це доходила до придунайських провінцій і наприкінці квітня ст. ст. 1656 р. її пересилав з Семигородського князівства до Богдана Хмельницького+ о. Данило, український посол до шведського короля, який їхав до Польщі через території молдавського господаря Стефана Георгіци і семигородського князя Юрія II Ракоція. Данило Афіньський писав, що до Ракоція приїжджали австрійські послы з інформацією про московського гінця (мабуть, про Григорія Богданова), який прибув до Відня з пропозиціями об’єднатися проти шведів, оскільки цар разом з Військом Запорозьким саме вирушав проти Карла Густава [4, арк. 178–179].

Починаючи від перших новин про підтвердження намірів Олексія Михайловича укласти мир з Яном Казимиром, які на початку 1656 р. дійшли до Відня, зростання тенденцій у політиці Фердинанда III, спрямованих на збройний виступ проти Карла X, найбільше залежало від успіху переговорів Речі Посполитої з Московською державою. Таке логічне пояснення тогочасної австрійської політики було досить поширеним не лише у Речі Посполитій або Москві, а й при дворах інших європейських країн. Наприклад, таку інформацію, що дійшла з листів від “дуже добрих рук”, восени 1656 р. передавали голландські послы з Данії. Вони писали про виступ десяти тисяч імператорського війська з Сілезії до Польщі, що нібито мало статися одразу, як тільки Москва підтримає союз з Австрією і Річчю Посполитою [216, с. 350]. Уклавши спершу угоду між Олексієм Михайловичем і Яном Казимиром, Габсбургам було безпечніше й надійніше вести війну проти шведів.

На зустрічах з царем та боярами у Москві та Полоцьку Алегретті й Лорбах неодноразово заявляли про офіційну позицію імператорського двору з цього приводу, наголошуючи, що в Сілезії зібрано численне австрійське військо, готове виступити проти Карла X після підписання мирного договору між Московською державою і Річчю Посполитою [16, арк. 102]. Інформація про ці зібрані війська доходила до Посольського приказу ще й з інших джерел, і московських політиків особливо цікавило, проти кого вони виступлять і коли саме це станеться [90, с. 512].

Після відправлення зі шведського табору Франца Евсебія Петтінгенського з негативною відповіддю про австрійське посередництво для польсько-шведського примирення Ян Казимир, без сумніву, повинен був скористатися таким несприятливим для відносин між Австрією і Швецією розвитком подій. Захоплення у шведів Варшави і полонення визначних шведських генералів на початку липня додавало польському королеві ще більшої впевненості у намірах рішуче й наполегливо шукати впливи на Австрію.

Невдовзі польський король відправив до Відня посольство на чолі з Андрієм Мясковським. Головним його завданням було ще раз наголосити перед імперато-

ром, що відмова Карла Густава від мирних пропозицій є достатньою підставою для оголошення Австрією війни Швеції. Посол мав також порушити дразливе для Відня питання про загрозу з боку курфюрста Фрідріха Вільгельма, який об'єднався зі шведським королем на основі нового договору [195, с. 266].

Посольство Мясковського у Відні попало на добрий ґрунт. Саме тоді, як ми бачили, до Фердинанда III повернувся Петтінгенський з дуже невтішними звітами щодо ймовірності укладення польсько-шведського миру. Отож меморіал для Фердинанда III, поданий Мясковським 29 липня 1656 р., було складено зі зрозумілими для австрійської політики наголосами у справі війни або миру Речі Посполитої з Карлом X Густавом [530, с. XXVI–XXVII]. У листі з Ченстохови від 9 серпня 1656 р., написаному до Відня, познанський воєвода Ян Лещинський висловлював надії, що посольство Мясковського все ж досягне успіху в імператора. “Нехай знає Австрійський дім, – читаємо в цьому документі, – що ця надіслана для нас допомога обернеться на зміцнення того дому. Зараз час [австрійцям] або підійти на Помор'я, або дати нам допомогу при наших гетьманах, аби лиш швидко [...]” [77, арк. 447].

Такі самі настрої є також і в листах інших урядовців. Наприкінці серпня 1656 р. коронний підканцлер Андрій Тшебіцький писав про австрійську військову підтримку проти шведів як про довершену угоду Яна Казимира з імператором: “[...] цісар обіцяв дати королеві й. м. допомогу для того, щоб вигнати шведів з Польщі, Пруссії і Литви з тією умовою, щоб з Москвою був укладений мир, а одразу за цим – ліга з Москвою, Польщею і цісарем. На це вже є досить категорична цісарська декларація [...]” [74, арк. 311]. Подібні новини до нас дійшли й зі згаданої вже реляції для Богдана Хмельницького від о. Данила Афінського, посла гетьмана в Семигород, датованої кінцем квітня ст. ст. 1656 р. Повідомляючи про зустріч з Юрієм II Ракоцієм, о. Данило наголошував, що, за інформацією семигородського князя, до Відня відправили татарського посла, завданням якого було вимагати від Фердинанда III австрійські війська на підтримку польського короля [252, с. 1187].

Слід вважати, що посольство кримського хана до Відня у липні 1656 р. також повинно було сприяти польсько-литовській дипломатії щодо виступу австрійсь-

ких регіментів: автор нотатки зазначає, що татарський посол просив допомоги в Австрії проти спільних ворогів, себто проти шведів [438, с. 139].

Посольство Мясковського, врешті, справді отримало прихильні відповіді від імператорського двору, про що сам посол розповідав, повернувшись до Вольбора, на зустрічі з папським нунцієм Відоні [181, с. 77].

Надії Яна Казимира на військову підтримку Австрії досить широко обговорювалися у Королівській Пруссії, зокрема у Гданську [216, с. 290]. Про те саме писали також вересневі авізи з Гааги, які друкувалися в англійській газеті “Mercurius Politicus”, де згадувалося, нібито польські послы у Відні просили імператора відправити війська проти шведів, на що, однак, отримали відмову [186, с. 7247].

Не останню роль у зміні акцентів політики імператора стосовно військової підтримки польського короля, які відбувалися у той період, відігравали французькі пропозиції Речі Посполитій укласти мир зі Швецією. Ян Казимир не пропускав жодної нагоди, щоб використати ці аргументи перед імператором задля отримання від нього збройної допомоги. Питання імовірного польсько-шведського договору мало порушуватися, зокрема, польськими великими послами Яном Лещинським та Яном Вельопольським, які у вересні 1656 р. вирушили до Відня для укладення угоди про військову підтримку Австрії у війні Речі Посполитої з Карлом X [216, с. 390]. Фердинанд III чітко усвідомлював, що в разі невдалого завершення Віленської комісії Ян Казимир змушений буде вдатися до переговорів з Карлом X. Шведська дипломатія, зміцнивши свої позиції перемогою у битві під Варшавою наприкінці липня н. ст., надавала великого значення перемовам з Річчю Посполитою у серпні 1656 р. Знаючи негативне ставлення шведського короля до посередництва Австрії на цих переговорах у Відні, неважко було передбачити негативну реакцію Швеції на будь-які спроби Фердинанда III вплинути на них. Отже, під загрозою опинялися головні акценти східноєвропейської політики Австрії.

Усе це було переплетено у взаємний клубок міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі, де політичні рішення одних країн безпосередньо або опосередковано впливали на інші, що не були, на перший погляд, пов'язані між собою. Однак потрібно було ще багато часу, перш ніж Австрія 1 грудня 1656 р., за місяць

після підписання Віленського договору між Росією і Річчю Посполитою, укладе військовий союз із Яном Казимиром і лише у травні наступного року, після смерті Фердинанда III, виступить під Краків з дванадцятитисячною армією.

У зв'язку з впливами Австрії на польсько-московські відносини, хотілося б спинитися також і на ідеях польсько-литовських політиків, які існували, починаючи з першої половини 1656 р., стосовно участі імператора в укладанні миру Речі Посполитої з Богданом Хмельницьким. Ця проблема особливо важлива, якщо зважити на те, що посередництва Австрії для польсько-московського та польсько-українського примирення (останнє знайшло остаточне вираження у посольській дипломатичній місії Петра Парчевича до Чигирин у 1657 р.) були між собою тісно переплетені.

Одне з найраніших звернень Яна Казимира до Відня з цього приводу було відомо від початку 1656 р. [277, с. 8]. У той час політики Речі Посполитої шукали шляхи для встановлення контактів австрійського двору з Богданом Хмельницьким, покладаючи надії на посередництво імператора у взаєминах польського короля з Україною. Перебуваючи у Відні у грудні 1655 р., Ян Лещинський, наприклад, намагався переконати віденський двір відправити нове велике посольство до московського царя, оскільки до Фердинанда III доходили досить суперечливі відомості про Алегретті й Лорбаха. У своєму листі до канцлера Стефана Корицінського ленчицький воєвода писав: “Просив [на аудієнції] про продовження [переговорів з Москвою] хоч би зараз [?] через Україну й Угорщину послати, бо так ближче звідси, ніж через Литву, якщо Хмельницький захоче залишатися вірним [...]” [76, арк. 357].

Австрійська політика щодо України вироблялася під дуже великим впливом реляцій Франца Лізолі, що відправлялися до імператора з Королівської Пруссії та Великопольщі. Це можна стверджувати, попри те, що в історіографії трапляється думка про перебільшення оцінок публікатора цих джерел, Альфреда Прібрама, щодо впливів Лізолі на зовнішню політику Габсбургів [239, с. 62]. У своїх звітах до Відня Лізоля часто наголошував на тому значенні, яке Богдан Хмельницький і українські козаки мали у військових та стратегічних планах шведського короля

[302, с. 129–132; 303, с. 65–68]. З усією виразністю це будемо бачити при характеристиці подій осені 1656 р., коли Віленська комісія уже працювала.

4.7. Ставлення Богдана Хмельницького до підготовки Віленських переговорів.

Для того, щоб зрозуміти ті фактори у міжнародній політиці, які вирішально впливали на зовнішню політику Росії і Речі Посполитої у той період, необхідно розглянути також і позицію Богдана Хмельницького та його ставлення до процесу примирення між двома державами. Після закінчення кампанії 1655 р. і укладення миру з татарами під Озерною українська дипломатія вступила в період великої кризи, яка поглиблювалася внаслідок підготовки переговорів Польсько-Литовської держави з Москвою. Формування семигородсько-шведської ліги, що відбувалося у той час, відкривало перед Україною нові перспективи. Однак на початку 1656 р. український гетьман уже не сприймав шведів такими союзниками, як це було попереднього року. Непевність у відносинах, що склалися після відступу Богдана Хмельницького з-під Львова, амбітність Карла X у політичних планах щодо панування у Речі Посполитій, його намагання знайти прихильність польської та литовської шляхти за рахунок повернення їй втрачених після 1648 р. українських земель – ці та багато інших причин стали визначальними для настроїв козацьких політиків, коли йшлося про надійність і перспективу українсько-шведських відносин.

Незважаючи на велику умовність, договір з кримським ханом, укладений під Озерною, давав гетьманові надії на те, що ймовірний новий похід Мегмеда Гірея IV, який очікувався на весну 1656 р., не буде здійснено в Україну. У перші місяці 1656 р. Богдан Хмельницький почав довгу дипломатичну гру, намагаючись зволікати час і з'ясувати політичну ситуацію. Це виявилось, зокрема, у скликанні українсько-польської комісії – процес, що розтягнувся на перші п'ять місяців 1656 р. У таких взаєминах з Яном Казимиром Богдан Хмельницький намагався знайти засоби тиску на Карла Густава. Адже наприкінці 1655 – на початку 1656 рр. під

впливом інформації, отриманої від кримського хана, у Європі розійшлися численні чутки, що козаки разом з татарами виступатимуть проти шведів. Джерелом поширення цих чуток були переважно польські та литовські новини про українсько-татарське примирення. Сам Ян Казимир, зрештою, був переконаний у правдивості таких повідомлень, чекаючи протягом лютого – травня 1656 р. у Львові на об'єднане військо козаків і кримських татар, яке нібито мало надійти йому на допомогу.

З польсько-литовського боку надії на союз із козаками, що мала сформуватися на основі українсько-татарського договору під Озерною, були досить сильними. Зі змісту квітневої 1656 р. інструкції, виданої польському послові до Криму Янові Шумовському, можна зрозуміти, що від успіху перемовин Речі Посполитої з Україною Ян Казимир великою мірою узалежнював перспективи розвитку свого майбутнього переговорного процесу з Росією [116, с. 376–377]. Те саме знаходимо й у посольській реляції Петра Галінського з Москви від початку травня 1656 р., де йшлося про те, що у разі, якби Річ Посполита могла від'єднати козаків від царя, то переговори з Олексієм Михайловичем було б набагато легше проводити [142, с. 1015]. Отож заспокоєння Війська Запорозького і повернення України під владу Речі Посполитої було важливим завданням для Яна Казимира напередодні скликання Віленської комісії як один із дієвих засобів для вирішення територіальних суперечок, у т. ч. у Великому князівстві Литовському, і дипломатичного тиску на московського царя в цілому. Про узалежнення цих процесів – переговорів Речі Посполитої з Україною і Москвою – Ян Лещинський писав до Івана Виговського у січні 1657 р., оцінюючи з висоти часу травневі події попереднього року і відновлюючи перерване у той час листування. Познанський воєвода розмірковував, що “[...] не тільки надія комісій, призначених до заспокоєння Війська Запорозького, а й фундаментальний [мир] з царем й. м. московським і тим народом тим швидше й краще мали б заспокоїти наші внутрішні завірюхи” [78, арк. 36].

Приблизно на квітень – травень 1656 р. припадає поступове згортання українсько-польських переговорів, зникає також листування польського короля і урядовців з Військом Запорозьким. Чернігівський воєвода Криштоф Тишкевич, який

був призначений одним із комісарів на ці перетрактації, приймаючи у своєму маєтку на початку червня н. ст. 1656 р. московського посланця Федора Зикова, причини такої невдачі щодо укладення миру з Україною пояснював непорозумінням між королем та сенаторами [29, арк. 7]. Однак це була лише одна сторона медалі. Друга полягала у сумнівній доцільності для самого Богдана Хмельницького такого примирення з Річчю Посполитою.

Навесні 1656 р. українсько-польські переговори відбувалися саме в умовах, коли процес підготовки Віленського з'їзду виходив на завершальну стадію – у Москві в той самий час досить успішно працювали австрійська дипломатична місія Алегретті й Лорбаха і польсько-литовська Галінського. Після повернення останнього до Яна Казимира з принциповою згодою царя укласти мир проблема перемов із Богданом Хмельницьким, надії на розв'язання якої були утопічними, у коронному уряді відійшла на другий план у порівнянні з нагальною потребою укласти мир з Олексієм Михайловичем.

Найраніші новини про підготовку московсько-польської комісії, що походили з офіційних російських джерел, надійшли до Богдана Хмельницького з посольством Федора Зикова, який їхав до Яна Казимира шляхом через Чигирин, а також від українських послів Дем'яна Якименка та Василя Климентьєва, які повернулися з Москви. Як згадувалося, 24 квітня (4 травня) 1656 р. Зиков вирушив до Львова через Чигирин з повідомленням для польського короля, що цар дав згоду на перемови за посередництвом імператора. За день перед тим Олексій Михайлович видав українським послам у Москві грамоту для Богдана Хмельницького з відповіддю на посольство Дем'яна Якименка. У цьому документі на перший пункт інструкції гетьмана про українсько-польські конфлікти, що виникали у зв'язку з переговорами України з Яном Казимиром, цар писав про посольство австрійських посередників до Москви й дипломатичну місію Петра Галінського, повідомляючи про підготовку мирних переговорів між Олексієм Михайловичем і Річчю Посполитою [261, с. 54–55]. 9 (19) травня 1656 р. Федір Зиков прибув до Чигирина, де наступного дня отримав аудієнцію у Богдана Хмельницького [29, арк. 2–3].

Подібно до російського уряду поляки у той самий період також повідомляли Богдана Хмельницького про підготовку Віленської комісії. Водночас таку саму інформацію у Чигирині отримували і з інших джерел.

Новини про підготовку мирних переговорів Олексія Михайловича з Яном Казимиром завдавали відчутного удару по зовнішній політиці Богдана Хмельницького, який і далі розробляв плани й шукав союзників для нової війни з Річчю Посполитою. Під загрозою опинилася сама ідея приєднання західноукраїнських земель до Війська Запорозького, і це змушувало гетьмана у 1656 р. змінювати орієнтири своєї політики, пристосовуючись до міжнародних відносин того часу.

Разом з посольством Федора Зикова український гетьман відправив до Яна Казимира у Варшаву також і свого посланця. Цікаво, що у статейному списку Зиков, подаючи докладний звіт про свій ітінерарій з Чигирина до королівського табору, нічого не згадує про цього посла від козаків. Під датою 13 (23) травня 1656 р., отримавши відпуск в Івана Виговського (бо сам гетьман був хворий), московський посол повідомляв лише, що разом з ним у супроводі до Білої Церкви відправився полковник Филон Горкуша з п'ятьма козаками. І лише наприкінці звіту, подаючи новини про день свого відпуску з Варшави, Зиков зазначав: “А полковнику козацькому (“черкаському”) на червень до 25 числа [ст. ст.] з Варшави відпуску не було” [29, арк. 3, 27а]. Отже, Филон Горкуша дійсно міг бути тим послом, який з Чигирина і Білої Церкви поїхав далі до Яна Казимира [307, с. 114].

Попри офіційність інформації, отриманої в Чигирині від Федора Зикова, Олексій Михайлович через нього не дав гетьманові відомостей про час і місце скликання московсько-польського з'їзду, що готувався. Спеціальним листом від 7 (17) червня 1656 р., відправленим до царя з Іваном Скоробогатим, Остафієм Федьковичем та іншими посланцями, Б. Хмельницький просив повідомити його про такі новини. При цьому він давав знати цареві про свій намір послати на ці переговори й своїх представників “[...] до боку его царского величества” (п. 7 інструкції Скоробогатого) [112, с. 496, 499].

Відомостей про шлях Скоробогатого й прибуття його до царя збереглося не дуже багато. Знаємо, зокрема, що 17 (27) червня 1656 р. вони прибули до Чаусів,

де тоді перебував російський посланець Григорій Богданов. Останній приїжджав до Івана Нечая з доганою за його конфлікти з московськими воєводами на Білій Русі. Наступного дня українські послы робили візит Богданову, питаючи, чи цар уже виїхав зі Смоленська і в якому місті їм можна його застати. Невдовзі вони відправилися до Вітебська, куди Олексій Михайлович вирушив зі Смоленська [50, арк. 183, 188; 252, с. 1258].

Однак ще перед тим, як Скоробогатий відбув до московського табору, і незалежно від цього 28 травня (7 червня) 1656 р. з Полоцька, де на той час перебував Олексій Михайлович, до Чигирини відправився стольник Василь Кикін. Його завданням було повідомити гетьмана про рішення Олексія Михайловича почати переговори з Яном Казимиром у Вільні. 26 червня (6 липня) він уже повернувся назад до царя [118, с. 333].

Ці два посольства були тісно пов'язані між собою за своїм змістом, і 3 (13) липня 1656 р. у відповіді Богданові Хмельницькому, переданій через Скоробогатого, Олексій Михайлович зазначав, що перед приїздом до нього українського посла він уже повідомив гетьмана через Кикіна про приблизний час і місце з'їзду [4, арк. 183].

У літературі вже не раз говорилося, що папери червневого посольства Кикіна, одного з найважливіших у період підготовки Віленської комісії, практично не збереглися. Про царську грамоту, відправлену з ним до гетьмана, відомо, наприклад, з пізнішого листа Богдана Хмельницького до Олексія Михайловича, посланого з Романом Гапоненком на Віленські переговори [112, с. 518]. Натомість статейного списку Кикіна не збереглося, і дослідникам до сьогодні залишаються невідомими деталі тих важливих розмов і дискусій, що велися в Чигирині у зв'язку з першими спеціальними офіційними повідомленнями, отриманими у резиденції Богдана Хмельницького про польсько-московські переговори.

Таку прикрість, пов'язану зі втратою цього джерела, частково можуть компенсувати витяги зі статейного списку Кикіна, що робилися у Посольському приказі у Москві у зв'язку з російсько-польськими переговорами пізнішого часу, – найімовірніше, у 1660 р. Витяги ці було зроблено, оскільки у 1660 р. мала пору-

шуватися проблема кордонів Московської держави та Речі Посполитої. Отож московським великим послам подавалася інформація про попередні інструкції на цю тему, з-поміж них і за 1656 р. Архівна справа, що містить ці витяги, складається саме з таких нотаток зі статейних списків Василя Кикіна з його посольства до Чигирини і Микити Одоєвського з-під Вільна [41, арк. 1–5].

Не будемо тут детальніше спинятися на аналізі цього документа і на проблемі розмежування земель між Україною і Річчю Посполитою, якою вона була в той період. Про це йтиметься окремо у п'ятому розділі під час аналізу відомостей у джерелах про те, як цей кордон сприймався у політичній свідомості старшини Війська Запорозького напередодні і під час Віленської комісії. Тут лише зазначимо, що головним завданням, яке гетьман ставив перед собою у взаєминах із царем наприкінці весни й улітку 1656 р., було переконати його відмовитися від ідеї укласти мир з Яном Казимиром, оскільки той не хотів приймати головну вимогу України для переговорів – приєднання західноукраїнських земель до адміністративно-територіального устрою Війська Запорозького.

Однак на той час невідворотність російсько-польського переговорного процесу була вже доконаним фактом для Москви. З кінця травня до середини липня 1656 р., себто у той самий період, коли відбувалися ці події у відносинах між Україною і Росією, Олексій Михайлович та його дорадники вже працювали над виробленням повноважних інструкцій для великого посольства Микити Одоєвського з товаришами, чекали на повернення Федора Зикова від Яна Казимира, а також на прибуття Алегретті й Лорбаха зі Пскова.

У відповідь на московсько-польські відносини Богдан Хмельницький поживлював свої контакти з Карлом Густавом і Юрієм Ракоцієм, одночасно розвиваючи перед царем плани великого походу в Польщу та Велике князівство Литовське. Уперше після московських офіційних повідомлень для гетьмана про підготовку Віленської комісії це згадано в інструкції Богдана Хмельницького українським послам до царя від 7 (17) червня 1656 р. У п. 7 цього документа зазначено, що козаки готові рушитися війною проти Речі Посполитої замість того, щоб миритися з нею [112, с. 498-499]. І навіть більше. Схоже на те, що Хмельницький у той період

сам шукав зачіпки з коронним військом, надіючись, що це стане на заваді до переговорів. Накази подільському полковникові Остафію Гоголю про виступ з трьома тисячами козаків для підкорення Кам'янця-Подільського, що були видані Хмельницьким у березні 1656 р., коли до Москви їхав Петро Галінський, можуть бути ще одним підтвердженням рішучості гетьмана воювати з поляками у той час [280, с. 22; 374, с. 144–145]. Уже у червні Богдан Хмельницький писав цареві, що наказав двом полкам вирушити до Кам'янця-Подільського, куди 9 (19) червня прийшов Станіслав Лянцкоронський з двома тисячами коронного війська. “[...] і як він наблизиться з лядськими людьми, то ми будемо проти нього воювати”, – писав гетьман [112, с. 500].

Ще одна справа, яка впливала на вироблення позиції в політиці українського уряду влітку 1656 р., стосувалася Білої Русі. Дошукуючись мотивів, якими старшина Війська Запорозького керувалася у своїх взаєминах із Москвою напередодні Віленської комісії, слід визнати, що цей фактор відіграв важливе значення. Адже саме тоді конфлікт Івана Нечая з московськими воєводами досяг високого напруження. Богдан Хмельницький не лише не карав Нечая за такі вчинки, а й потурав йому й виношував плани прийняти під свою протекцію Пінськ, Слуцьк, Старий Бихів та інші міста, у яких міщани висловлювали прихильність до такої ідеї [143, с. 141–142]. І хоч Нечай з військами могилівського воєводи Івана Хованського брав участь в облозі Старого Бихова упродовж липня й серпня 1656 р., проте 31 серпня (10 вересня) він без наказу царя, попередивши лише воєводу, разом зі своїми козаками покинув місце облоги й повернувся до Чаусів [46, арк. 5]. Залучаючи велику кількість селян Могилівського повіту, він почав розбудовувати у цьому місті земляні укріплення. І хоч Хованський писав у відписці до царя, що йому не відомо, з якою метою Нечай звів ціле земляне місто в Чаусах, проте бажання останнього зміцнити свою оборону було зрозумілим, насамперед, з огляду на напруженість у взаєминах з царськими воєводами [46, арк. 59].

У другій половині липня 1656 р. Богдан Хмельницький завершував підготовку свого посольства до Олексія Михайловича під Ригу, звідки воно мало вирушити

до Вільна для з'єднання з московськими великими послами. Наказ голові посольства сотнику Романові Гапоненку було видано 26 липня (5 серпня) 1656 р.

РОЗДІЛ 5.
ВІЛЕНСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ
(22 СЕРПНЯ – 3 ЛИСТОПАДА 1656 РОКУ)

5.1. Російські, польсько-литовські та австрійські посольські інструкції.

Наказ царя для російських послів було видано 10 (20) липня 1656 р., пізніше його було доповнено таємною інструкцією. Ці матеріали неодноразово аналізувалися в історіографії, видавалися окремими витягами і повністю [119, с. 163–168; 144, с. 139–146]. Текст цих джерел дає нам уявлення про політичні плани Москви у її відносинах з Річчю Посполитою, як вони сприймалися царським урядом за станом на середину 1656 р.

13 (23) липня російське посольство, як згадувалося у попередньому розділі, було на відпуску в Олексія Михайловича перед своїм відправленням у дорогу з Полоцька до Вільна. Цю дипломатичну місію очолював боярин і астраханський воєвода Микита Іванович Одоєвський, а до складу посольства входили його син, псковський намісник Федір Микитович Одоєвський (якого пізніше, після передчасної смерті, що сталася по дорозі до Вільна, було замінено на окольничого та алаторського намісника Василя Олександровича Чоглокова), окольничий, князь і рязанський намісник Іван Іванович Лобанов-Ростовський, дяки Герасим Семенович Дохтуров та Єфим Юр'єв [114, стб. 44, 60–61, 65].

В інструкції Одоєвському була викладена програма тахітум, як вона уявлялася цареві та його дорадникам, у справі миру з Річчю Посполитою. У цьому документі в загальних рисах говорилося, що всі міста, які належать до Великого князівства Литовського “с людьми и со всяким строенъем”, Ян Казимир повинен був віддати у володіння цареві. Усі ж мешканці, які втекли в Корону Польську з литовських міст, завойованих Москвою, мали повернутися назад.

Неважко було передбачити, що вимога ця у такому запропонованому Росією формулюванні не могла бути прийнятою польсько-литовською стороною й висувалася радше як декларація Олексія Михайловича для дискусій за кращі умови миру. Важливо підкреслити, що в таких підходах у російській дипломатії серед-

ни XVII ст. не було нічого нового. Посольські документи на Віленську комісію укладалися в кращих традиціях організації попередніх московсько-польських з'їздів, які часто, за висновками дослідника російського дипломатичного етикету кінця XVI – першої половини XVII ст., нагадували торги [381, с. 238].

Умова, з якою московські послы їхали на переговори і яку наказувалося непо-рушно дотримуватися, вимагала, щоб у Великому князівстві Литовському та Білій Русі всі землі по ріку Березину відійшли до Москви на 18 або 20 років, себто на період, який повинен був тимчасово регламентувати укладене перемир'я (п. 5) [269, с. 53]. Олексій Михайлович настільки мав категоричні наміри стосовно цього пункту, що в разі, якби Ян Казимир відмовився зректися Білої Русі, то Одоєвський повинен був наполягати на титулатурі польського короля, яка б згадувала лише володіння по ріку Березину: “[...] а з Березы реки до столицы царства Московского не писатца [...]” (п. 3).

Таємна інструкція Одоєвському порушувала також питання українсько-польської прикордонної лінії, про що докладніше йтиметься у наступному розділі. Навзаєм Олексій Михайлович давав знати Янові Казимиру, що він не заперечуватиме, якщо той і надалі титулуватиметься шведським королем. Тут же можемо побачити, що з ініціативи царя Росія і Річ Посполита хотіли розділити між собою Швецію на чіткі зони впливу. Олексій Михайлович, зокрема, висував претензії на володіння шведською Лівонією, особливо Ригою, та Інгерманландією, категорично застерігаючи польського короля не втручатися у ці землі (п. 10).

Отже, у московській інструкції було відображено ті головні питання, які стали наріжним каменем у польсько-російських відносинах того періоду. Саме вони викликали на Віленських переговорах гострі й принципові дискусії, у яких важко (а то й неможливо) було знайти розумний компроміс. До них належали проблеми прикордонної лінії у Великому князівстві Литовському, Білорусі й Україні, прав та привілеїв православної віри на польсько-литовських землях та ін. Однак найважливішою вимогою мирного договору *sine qua non* було зобов'язання Речі Посполитої обрати Олексія Михайловича польським королем *vivente rege* й коронації його після смерті Яна Казимира (п. 6).

Посольська інструкція для польсько-литовських комісарів була видана 7 липня 1656 р. зі щойно відвойованої у шведів Варшави. Посольство очолював плоцький воєвода Ян Казимир Красінський. Разом з ним були представники Корони і Великого князівства Литовського: віленський біскуп номінат Ян Довгяло Завіша, великий литовський маршалок і brasлавський староста Криштоф Завіша, референдар Великого князівства Литовського Кипріан Павло Бжостовський та грабовецький, коритницький староста Станіслав Сарбевський [53; 77, арк. 1–6]. За інформацією, яка дійшла до смоленських воєвод напередодні комісії, на переговорах у Вільні мав брати участь також великий гетьман литовський Павло Сапіга. Однак, відправившись у дорогу й не доїхавши п'ять миль до Вільна, він повернувся назад [31, арк. 63–64]. Причиною того, що Сапіга так і не брав участі у переговорах, була, мабуть, травма ноги, яку він отримав наприкінці липня н. ст. 1656 р. [469, с. 585]. Отож головним послом від Великого князівства Литовського став Ян Довгяло Завіша. Інструкція доповнювалася повноваженнями для комісарів на переговори від ради, урядників і всіх станів Корони Польської та Великого князівства Литовського, а також універсалом Яна Казимира, виданим наступного дня – 8 липня 1656 р. [74, арк. 235–237, 665–669].

Переговори, згідно з титульною преамбулою посольської інструкції, передбачалося почати 10 серпня у Вільні. Однак багато тут залежало від безпеки на дорогах під час подорожі комісарів до Вільна, і принаймні на день 11 серпня 1656 р., себто на час, коли й московські послы мали бути на місці перемов, комісарам наказувалося прибути щонайменше до Мінська або Борисова.

Після довгого переліку докорів, які польсько-литовські послы мали зробити московським у зв'язку з безпідставністю причин, через які у 1654 р. почалося вторгнення царя у Велике князівство Литовське, в інструкції доходило до основної справи переговорів – територіальної. Згідно з наказом Яна Казимира, послы мали триматися Поляновського договору 1634 р., допускаючи при цьому лише незначні територіальні поступки. До таких поступок належали, передусім, Стародубський повіт, а якби Росія на це не погодилася – то ціле Сіверське князівство зі Смоленськом по р. Івату. Якби ж московські послы не прийняли цих умов, то в дальших

дискусіях комісари повинні були витримати паузу, відправивши до королівського двору спеціального кур'єра за додатковими настановами [77, арк. 4]. У пізнішому дискурсі, написаному восени 1656 р., Стефан Корицінський додавав, що, виробляючи у липні інструкцію для віленського посольства, політики Речі Посполитої мали надію, що взамін за ці територіальні поступки Москва допоможе відвоювати захоплені шведами землі польської Лівонії, а після укладення миру Речі Посполитої з Бранденбургом-Пруссією Ян Казимир візьме участь у московській війні в Інгерманландії та Естонії [74, арк. 639, 652–653].

Крім того, виробляючи дальші настанови, що їх польський король відправляв під Вільно до комісарів, коронний двір враховував досвід польсько-російських переговорів, які в Москві велися у 1647 р. Адамом Киселем [515, с. 134–140]. Відправивши надзвичайне посольство з Варшави до Вільна, Ян Казимир написав спеціального листа до вдови Адама Киселя Анастасії з вимогою передати у розпорядження архіву коронної канцелярії документи покійного київського воєводи з часів його останнього посольства до Олексія Михайловича стосовно розмежування кордонів між Москвою та Річчю Посполитою [129, с. 376].

Що можна сказати про ці королівські інструкції? Насамперед впадає у вічі той факт, що основна ідея липневого наказу для комісарів під Вільно відштовхувалася не від тої катастрофічної ситуації, у якій Річ Посполита опинилася після двох років московсько-польської війни та шведського завоювання, а від далеких від реальності, як на середину 1656 р., умов Поляновського договору. Йдеться тут, звісна річ, про вимогу Яна Казимира повернути землі, захоплені Олексієм Михайловичем у 1654–1655 рр. у Великому князівстві Литовському й у Білорусі. Неважко було спрогнозувати, що Москва відмовиться виконати подібні вимоги.

Однією з головних причин такої недооцінки тогочасного політичного моменту з боку політиків Речі Посполитої був той факт, що інструкція Красінському вироблялася у час піднесення Яна Казимира у зв'язку з відвоюванням Варшави від шведів і повної готовності коронної армії до дальшої війни. Факт цей було слушно підкреслено ще в дослідженнях Людвіка Кубалі, а під його впливом повторено останніми роками в російській історіографії [460, с. 33]. Недаремно, як ми бачили

у попередньому розділі, король демонстрував силу своєї зброї під час штурму Варшави перед московським послом Федором Зиковим, який перебував у польському таборі. Нові військові успіхи, що їх Річ Посполита досягнула у війні зі Швецією у червні – на початку липня 1656 р., додавали польським та литовським політикам надмірної віри у власні сили. Однак, як і у випадку з інструкцією від царя для великого посольства під Вільно, комісари висували перед Москвою такі вимоги, що їх не можна було виконати. Ян Казимир при цьому ставив перед собою таку саму мету, як і Олексій Михайлович, – торгуватися за якнайвигідніше окреслення кордону в остаточних статтях договору.

Іншим слабим місцем посольської інструкції Яна Казимира було те, що, незважаючи на поширені у суспільстві Речі Посполитої у першій половині 1656 р. думки стосовно можливості обрання когось із царської родини польським королем *vivente rege*, у самому документі на Віленську комісію не знаходимо жодних офіційних настанов про те, як польсько-литовським комісарам належалося діяти у разі, якби московські послы порушили це важливе питання під час дискусій. Як побачимо з ситуації, що склалася на самих переговорах, відсутність будь-яких наказів від Яна Казимира або сенату в цій справі незмірно ускладнювала перемови про мир.

З усього видно, що, виробляючи настанови на Віленську комісію, коронний уряд відправляв послів з єдиною метою – укласти договір з Москвою лише про поділ території. Прийняти нові реальності, що виникли після 1654 р., Ян Казимир та його оточення не були готові. Поляновський договір, до якого комісари апелювали на переговорах, був категорично неприйнятним для Росії, яка, взявши Україну під свою протекцію, у війні з Річчю Посполитою значно розширилася територіально за рахунок Корони Польської та Великого князівства Литовського, а від травня 1656 р. вела успішні бойові дії також і проти Швеції.

На відміну від поляків з литовцями і росіян, австрійські посередники їхали з Полоцька до Вільна, не маючи з собою документа з точними наказами від імператора щодо майбутніх дискусій на з'їзді. Вірчий лист Фердинанда III, привезений Миколаєм Мінцентом з Відня до Пскова, лише наказував Алегретті й Лорбахові

відправитися на польсько-московську комісію, проте не давав інструкцій про те, яких саме умов слід було дотримуватися на перемовинах в інтересах австрійської політики. На свої застереження стосовно цього, висловлені перед боярами у Полоцьку з проханням почекати ще на одного гінця, який мав би привезти від імператора такі інструкції на переговори, Алегретті й Лорбах отримали відповідь, що цареві “[...] багато часу чекати було не можна [...]”, оскільки московські війська були зібрані й “[...] без діла їх тримати збитково” [16, арк. 154, 168]. Отож Олексій Михайлович відпустив австрійських посередників до Вільна без належних наказів від Фердинанда III. І хоч Алегретті й Лорбах сподівалися, що інструкції дійдуть до них з Відня у їхній дорозі до Вільна, однак 21 серпня 1656 р. цих документів у них ще не було. У той самий день вони висловлювали перед польсько-литовськими великими послами велику стурбованість з цього приводу [134, с. 494]. Як зараз побачимо, листи з Відня з настановами на переговори надійшли до Алегретті й Лорбаха уже наступного дня, себто тоді, коли відкрилася перша сесія на Віленських переговорах.

Фердинанд III переслав свої липневі настанови для Алегретті й Лорбаха, не маючи ще достеменної інформації, у якому місці послів застали попередні листи і чи вони взагалі від’їхали вже з Москви [530, с. 300]. Наказ для Алегретті й Лорбаха на переговори до Вільна і таємні настанови імператора було видано 20 і 25 липня 1656 р. [498, с. 436]. Одразу ж 25 липня Фердинанд III повідомив польського короля і московського царя про те, що призначив своїх послів посередниками на Віленську комісію [544, с. 354]. Підкреслимо той важливий факт, що ці документи вироблялися у Відні не лише в результаті попередніх відносин Австрії з Росією і Річчю Посполитою, а й під великим впливом згаданого в попередньому розділі посольства від імператора до Карла X Густава на чолі з Францом Евсебієм Петтінгенським, який повернувся до Відня у 20-х числах липня. Можна не сумніватися в тому, що загальна інформація про негативні результати його дипломатичної місії дійшла до віденського двору ще перед прибуттям Петтінгенського до Відня та його аудієнцією у Фердинанда III.

Окрім цих офіційних паперів, Алегретті й Лорбах керувалися також додатковими настановами, отриманими переважно через цього самого Фрагштайна. Останній посилав багато новин через послів до Вільна з польського табору, як, наприклад, це було, коли 9 серпня такий лист привіз під Вільно Олександр Черницький. Фрагштайн відправив цей документ для Алегретті й Лорбаха 26 липня 1656 р., напередодні самої битви зі шведами за Варшаву, що розпочалася через два дні [14, арк. 13].

5.2. Дискусії на першому етапі комісії (22–26 серпня).

Відчуття, що переговори з територіального питання будуть важкими, витало серед учасників ще до того, як під Вільном відкрилася перша сесія. Що ближче наставав час прибуття польсько-литовських комісарів на визначене місце, то більше напруження зростало з цього приводу. Отож не дивно, що перше засідання, яке відбулося 22 серпня, почалося зі взаємних звинувачень у тому, хто був винен у порушенні Поляновського договору 1634 р. Московські послы докоряли за кривди, завдані у Речі Посполитій православній вірі, помилки в царських титулах, зв'язки з татарами проти Росії тощо, на що Красінський вимагав письмового переліку цих претензій [52, арк. 146 зв.–148 зв.; 134, с. 496–497]. Польсько-литовські комісари, зі свого боку, також звинувачували російських послів у шкодах, завданих Речі Посполитій перед 1654 р., які могли стати для Володислава IV і Яна Казимира підставою для розриву Поляновського договору. Попри це, польські королі, як заявляв Красінський, не стали порушувати мирних статей з Московською державою. Наводити такі аргументи на переговорах комісари мали наказ в інструкції, а сам польський король попереджав Олексія Михайловича про це в листі від 3 липня 1656 р., посланому через Олександра Черницького. До таких кривд, зокрема, належало те, що московські урядники пропускали через свої території війська козаків, які руйнували міста Великого князівства Литовського. Окрім того, комісари звинувачували царя в тому, що той приймав послів від їхнього підданого Богдана Хмельницького, підтримуючи тим самим його війну з Річчю Пос-

политою, що врешті-решт привело Україну до підданства царю [51, арк. 167–168; 77, арк. 3].

Уже на першій сесії Одоєвський висунув вимогу до комісарів визнати за Московою головні завоювання Олексія Михайловича у містах та повітах Великого князівства Литовського, а підданих, які повтікали з цих міст у Корону, повернути назад. Вимагалася також грошова компенсація за військові витрати у цій війні або компенсація ще якимись територіями й містами – Брестом та іншими.

Польсько-литовські комісари, заручившись підтримкою австрійських послів, всіляко це заперечували і домагалися від царя зректися нових титулів, повернути завойовані землі, виплатити грошову компенсацію за завдані шкоди і т. д. [530, с. 303]. Під загрозою зриву початих переговорів такі гострі суперечки тривали й на наступній сесії, що відбулася 24 серпня [52, арк. 148; 134, с. 497].

Ці непримиренні позиції не сприяли пошуку компромісів у суперечках, і головною метою кожної зі сторін було довести до відома опонентів максимальні претензії, щоб пізніше можна було добитися кращих поступок.

Формулювання польсько-литовських територіальних вимог у посольській інструкції, як згадувалося, не відображало реального стану речей у польсько-московських відносинах, що склалися на середину 1656 р. Маючи настанову укласти мир на основі Поляновського договору, Красінський та його товариші не були готові до того, щоб під Вільном надати офіційної легітимації новим російським завоюванням у Великому князівстві Литовському, підтвердивши за Олексієм Михайловичем литовські, білоруські та українські царські титули. Уже на другій сесії, 24 серпня, комісари говорили Одоєвському та його товаришам, щоб цар відкликав свої війська з усіх тих міст, воєводств і повітів, які були завойовані, повернув захоплені на цих територіях скарби та інші цінності, звільнив полонених і виплатив належну грошову компенсацію за завдані у війні шкоди. Завершувався цей перелік вимогами не вживати титулів, що за правом діничної влади належали польському королю [144, с. 152].

Вислухавши претензії комісарів та їхні умови до замирення, Микита Одоєвський та Іван Лобанов-Ростовський спершу категорично відмовилися обговорювати

справу повернення завойованих земель. Вони заявляли про це у гострих дебатах, що відбувалися на третій сесії 26 серпня 1656 р. Красінський намагався залучити на свій бік австрійських посередників, консультувався з ними, шукаючи впливів на поступливість московських послів, проте, як і слід було сподіватися, це не дало жодного результату [86, арк. 33]. Навпаки, Алегретті й Лорбах гостро відчували загрозу для цілої справи укладення мирного договору, якби дискусії й далі оберталися довкола цієї безперспективної теми. Через це на третій сесії польсько-литовські комісари опинилися під сильним натиском аргументів австрійців, щоб Річ Посполита відмовилася від деяких своїх категоричних заяв, зокрема й у територіальному питанні. Під цим впливом Красінський та його товариші погоджувалися зняти лише пункт стосовно грошової компенсації Росії за вчинені протягом двох років військові розорення у Речі Посполитій [144, с. 153, 154; 269, с. 83].

Звичайно, цього було занадто мало, аби далі вести конструктивні дискусії, проте перший крок до компромісу було зроблено: із голосних заяв, що звучали на перших двох сесіях, обидві сторони потроху почали відступати від максималізму в політичних вимогах. І хоч, як писав Красінський і як видно з офіційних посольських звітів, на цій сесії Одоєвський і далі твердо тримався своїх вимог, проте вже на четвертому засіданні, що відбулося 28 серпня 1656 р., московські послы зробили подібний крок назустріч польсько-литовським. У той день вони оголосили декларацію, згідно з якою також відмовлялися від компенсації за свої витрати, що були зроблені під час війни. Однак вони не припиняли наполягати на тому, щоб польський король визнав за Олексієм Михайловичем усі завоювання за 1654–1656 рр.

Проте цю вимогу польсько-литовські комісари, які мали надію на повернення більшої частини втрачених на той час земель, відкинули зі ще більшою категоричністю. Переговори, отже, й надалі не зрушилися з місця, обмежуючись взаємними погрозами завершити їх негайно і безрезультатно. Алегретті й Лорбах намагалися знайти якесь порозуміння між цими крайнощами, проте за наявності категоричних інструкцій з боку Яна Казимира та Олексія Михайловича щодо територіального питання не було жодних надій на те, що можна буде домовитися про нові

кордони між Річчю Посполитою і Москвою, які влаштовували б обидві сторони. “[...] а кордон між царської величності й королівської величності містами й землями той, де царської величності шабля зайшла”, – говорили російські послы посередникам. Алегретті й Лорбах згорда дивилися на Одоєвського та його товаришів, називаючи їх у своїх звітах до Відня “зарозумілими простаками” [530, с. 303]. Вони запевняли московське посольство, що з такими вимогами щодо розмежування земель мирного договору досягнути не вдасться. Річ Посполита, на допомогу до якої готувалися армії трьох німецьких князівств, згідно з аргументами австрійців, не перебувала ще в крайній нужді, аби платити настільки велику ціну за мир з Москвою [144, с. 193].

5.3. Проблема елекції царя на Польсько-Литовське королівство під час засідань на другому етапі (26 серпня – 7 вересня).

Виробляючи накази Одоєвському та його товаришам, в оточенні царя знали, що Ян Казимир висуватиме якнайбільші територіальні претензії, і готувалися до цього. Польсько-литовські послы, зі свого боку, також усвідомлювали, що Олексій Михайлович докладе великих зусиль, аби не поступитися завойованими землями. Про такі настрої комісари писали з-під Вільна до підканцлера перед початком переговорів у листі від 14 серпня. “З поширених чуток виходить те, що Москва дуже бажає собі [з нами] миру, і самі пп. комісари царські в розмові з нашими виявили до нього велику схильність”, – зазначалося у цьому документі. Але не знати, як з цим бути, читаємо далі в листі, бо цар має за свою державу Велике князівство Литовське і навіть забороняє литовським комісарам писатися з властивими для них урядницькими титулами. “[...] чинять так, ймовірно, для того, щоб з нами торгуватися”, – робили висновок Красінський та його товариші [86, арк. 14].

Справжня криза під Вільном настала на згаданій уже третій сесії 26 серпня. Вона була викликана не стільки претензіями Олексія Михайловича на землі Речі Посполитої, скільки його намірами оволодіти короною цілої держави за життя Яна Казимира. Ще на початку комісії польсько-литовські послы заявляли російсь-

ким, що якщо вони відчуватимуть безнадійність Віленських переговорів у справі розмежування спірних територій, яке не суперечило б їхнім інструкціям, то більше трьох зустрічей сходитися не будуть. На це Одоєвський не менш категорично заявляв, що “нічого думати”, аби Речі Посполитій повернути Литву разом з Вільном. Красінський, зі свого боку, не переставав повторювати, що Ян Казимир не поступиться найменшим клаптиком завойованої московськими військами землі. Голова польсько-литовського посольства запевняв, що надмірність територіальних вимог царя і непоступливість російських послів під Вільном приведе до завершення переговорів без жодного результату [134, с. 502–503].

Отже, ситуація, що склалася на третій зустрічі під Вільном, потребувала прийняття кардинальних рішень, аби вивести перемовини з глухого кута, куди вони були заведені в результаті взаємних претензій, звинувачень та непоступливості сторін у територіальному питанні. Москва передбачала такий розвиток подій і мала в резерві головну умову, сформульовану великим послам у шостій статті таємного наказу. Йдеться про вимогу московських великих послів стосовно обрання Олексія Михайловича польським королем *vivente rege* і об’єднання двох держав під однією короною. Цю пропозицію Микита Одоєвський озвучив перед комісарами 16 (26) серпня на третій зустрічі під Вільном саме в момент, коли Ян Красінський та його товариші завели згадані розмови про згортання переговорів, якщо цар не поступиться завойованими землями. Польсько-литовські послы не були готові перевести дискусію про встановлення мирного договору в площину обговорень вибору претендента на польську корону, тому перша їхня реакція на цю вимогу була різко негативною. Московські послы, зрештою, сприйняли таку позицію з певним розумінням [52, арк. 152; 134, с. 504].

Через два дні, 18 (28) серпня 1656 р., коли відкрилася четверта сесія Віленської комісії, російські послы знову порушили це питання. Оскільки територіальні суперечки й на цій зустрічі не давали жодного результату, то в атмосфері крайньої конфіденційності Одоєвський, “сказавши всім писарям вийти”, як доносить до нас інформацію про цю подію литовський щоденник, заявив, що обрання царя на Польсько-Литовське королівство буде найкращим рішенням для мирного дого-

вору між обома державами. “Пишіть про це до його величності короля, а ми будемо писати до царя”, – передавав Бжостовський у своїх нотатках слова голови московського посольства [52, арк. 153 зв.; 134, с. 507]. Автор щоденника зауважував, що оскільки 18 (28) серпня дискусії про елекцію відбувалися на схилі дня, то обговорення цієї справи відклали до наступного засідання, “[...] нічого більше не згадуючи про неї”, – як він виразно підкреслював [134, с. 507].

На п'ятому засіданні 20 (30) серпня голова московського посольства подав комісарам цю пропозицію в письмовій формі польською мовою [134, с. 509]. Однак, прочитавши текст у присутності австрійських посередників, Красінський розкритикував його зміст у чотирьох головних пунктах: а) у Речі Посполитій, де королів обирали на сеймах, не допускалася спадковість монаршої влади; б) під час елекції короля закон зобов'язував його повертати завойовані іншими державами провінції Корони Польської і Великого князівства Литовського; в) оскільки, згідно зі звичаєм, що панував у Речі Посполитій, претенденти на корону ще перед елекцією укладали під присягою умови про те, що вони зобов'язувалися зробити для держави, то цей момент також потрібно було обумовити; г) і врешті всі права й вольності шляхти мали не лише бути захищеними, а й примноженими.

Московські послы, не маючи досконалої обізнаності з законами Речі Посполитої стосовно елекції короля, не знали, що на це відповісти, і погодилися залишити цей документ комісарам для внесення їхніх правок і пропозицій для дальших дискусій. За задумом Одоєвського, після внесення комісарами змін до цього листа і обговорення на наступних засіданнях його нової редакції цей документ слід було відіслати до Яна Казимира як офіційну пропозицію від імені Олексія Михайловича. “Якщо вам не подобається написана нами пропозиція, яку ми доручили вам донести до його величності короля, то виправте її по-своєму щодо спадкоємства [королівського престолу], оскільки у вас такий закон”, – занотовував Бжостовський слова Одоєвського, сказані на цьому засіданні [134, с. 509].

Відредагований лист (а по суті – уже цілком новий, заново написаний документ) Красінський повернув Одоєвському 22 серпня (1 вересня) 1656 р. на шостому засіданні. “[...] подали ми їм виправлену нами їхню записку”, – писав Бжос-

товський про цей епізод. І далі: “[...] вони (московські послы. – Я. Ф.) просили нас, щоб ми віддали їм на розгляд складений нами папір у тому вигляді, в якому ми могли б відіслати його на розгляд й. м. короля і Речі Посполитої, обіцяючи на наступне засідання (якого не хотіли мати раніше понеділка, себто 4 числа) скласти свій [лист] і запропонувати нам [...]”. Приймавши цей документ, Одоєвський обіцяв вивчити його та повернути комісарам з новими виправленнями на сьомій сесії, призначеній, як бачимо, на 25 серпня (4 вересня) [134, с. 511–512].

Однак, зібравшись на цю нову сесію, російські послы дали плутану відповідь у справі елекції (“*mutato stylo*”, як писали комісари до підканцлера Тшебіцького наступного дня), згідно з якою Одоєвський чекатиме на резолюції від Олексія Михайловича та Яна Казимира, і лише після того, як такі рішення царя і короля надійдуть під Вільно, він зможе продовжити ці розмови [86, арк. 40]. Причиною такої відповіді було те, що на той час московські послы, сподіваючись отримати додаткові настанови, вже відправили під Ригу своїх гінців з повідомленням цареві про ці дискусії. Замість цього під кінець сьомого засідання польсько-литовським комісарам було зачитано інший лист з точним окресленням російських територіальних вимог, “последнюю меру” у Великому князівстві Литовському та Україні. На вимогу Красінського московські великі послы передали цей документ комісарам у письмовій формі, на що останні обіцяли дати відповідь на восьмому засіданні 27 серпня (6 вересня) [134, с. 513–514].

На цьому місці хотілося б зупинитися і звернути увагу на деякі фактологічні відмінності в тому, як ці перші дискусії стосовно *successionis Regni*, висловлюючись тодішньою термінологією, подають нам російські та польсько-литовські джерела. Слова Одоєвського, виголошені комісарам на четвертому засіданні 18 (28) серпня 1656 р. з приводу вибору царя, майже повністю збігаються у статейному списку московських послів і в щоденнику Бжостовського. Останній, щоправда, уточнює, що Одоєвський тут говорив про обрання спадкоємцем Яна Казимира “царя з сином його”, – себто польсько-литовським комісарам впало в очі формулювання, де підкреслювався перехід влади з покоління в покоління за династичним принципом. У той самий час для російських послів ця річ була настільки

зрозумілою і самодостатньою, що вони не вважали за необхідне виділяти її окремо у статейному списку [134, с. 506–507; 144, с. 154]. Однак далі між російським статейним списком і щоденником Бжостовського закладається деяка неузгодженість, зокрема у датах, коли ті чи інші питання у справі елекції царя порушувалися на Віленській комісії (посольський звіт Красінського не дотримується такої чіткої хронології при викладі подій, як ці два джерела). На цьому варто спинитися докладніше, оскільки дискусії, що відбулися на п'яťох сесіях між 26 серпня і 4 вересня 1656 р., були найранішими на Віленській комісії, що порушували проблему елекції Олексія Михайловича, і від їхнього детального вивчення значною мірою залежить розуміння того, як упродовж двох наступних місяців приймалися статті мирного договору. Не буде перебільшенням ствердити, що ці дискусії, як і загалом ситуація, що склалася під Вільном довкола обговорення цього питання, дали загальний тон майбутнім перемовинам з цього приводу.

Перше, що впадає у вічі, – це той факт, що у статейному списку Одоєвського нічого не згадано про те, що він зробив пропозицію комісарам стосовно елекції Олексія Михайловича саме на третій сесії 16 (26) серпня 1656 р. Відомість про це голова московського посольства пересилав цареві в окремій відписці про перші три засідання, відправленій під Ригу з гінцем Іваном Селівестровим наступного дня 17 (27) серпня – і це вже відзначалося у науковій літературі [144, с. 228]. У самому ж статейному списку Одоєвського найранішу згадку про його пропозицію обрати царя польським королем знаходимо лише під датою 18 (28) серпня під час опису дискусій четвертого засідання. Австрійський щоденник Франа Гундулича, як видно з контексту (нотатки у цьому джерелі, як і в офіційних посольських звітах польсько-литовських комісарів та австрійців, не завжди датовані), також вперше повідомляв про таку пропозицію російського посольства в контексті опису автором четвертого засідання [160, с. 55]. З цього мало б виходити, що 16 (26) серпня Одоєвський озвучував цю ідею в неофіційній частині переговорів, “в розговорех”, як він згадував у відписці до царя 17 (27) серпня. Проте з листа комісарів до підканцлера Андрія Тшебїцького добре видно, що 26 серпня ця пропозиція робилася не в кулуарах перемов, а таки на самому засіданні. У цьому документі

читаємо: “Аж потім наприкінці нашої сесії (і день уже йшов до схилю), сказавши всім вийти, [Одоєвський] пропонував ту справу, яку пишемо цифрами (про елекцію царя. – Я. Ф.), прохаючи нас, щоб ми подумали про це і на наступній сесії повідомили їм, що ми думали б із цим зробити [...]” [86, арк. 33].

Отже, відмінні обставини, за якими ця пропозиція була найраніше озвучена московськими великими послами 16 (26) серпня 1656 р., – це перша неузгодженість в інтерпретації джерел, що походили від учасників переговорів з російської, польсько-литовської та австрійської сторін [269, с. 89–90].

Далі важливо відзначити, що у своєму статейному списку Одоєвський намагався завуалювати перед царем деякі дражливі моменти цих перших дискусій. Він подавав цареві свою розповідь дещо спрощено, у вигідному для позиції московських послів світлі. У статейному списку передача комісарам на обговорення російського листа, призначеного для Яна Казимира, згадана, на відміну від щоденника Бжостовського, який тут можна вважати менш упередженим джерелом, не на п'ятій сесії 20 (30) серпня, а на четвертій – 18 (28) серпня. Підкреслюючи свою тверду прив'язаність до інструкції, голова російського посольства наголошував, що лист польсько-литовським комісарам він віддав *на їхню вимогу*, а текст цього документа з точністю повторював пункт таємного наказу про обрання Олексія Михайловича польським королем [144, с. 154–155]. У цьому офіційному російському звіті про хід перемов ми нічого не знаходимо про пропозицію Одоєвського, зроблену Красінському на п'ятому засіданні 20 (30) серпня, щодо узгодження справи діничного спадкоємства польської корони для царя, представленої в проекті листа московських послів для Яна Казимира, з правами і звичаями Речі Посполитої. Для Олексія Михайловича Одоєвський лише зазначав, що після того, як комісари повернули його листа і запропонували свій варіант тексту, щоб відправити його до короля від імені московських послів, голова посольства відмовився прийняти цей новий документ у польсько-литовській редакції. У статейному списку про цей епізод було написано такими словами: “І вони [польсько-литовські комісари] написали лист від них, царської величності послів, стосовно своїх прав додаткові статті, без яких тій справі (елекції царя. – Я. Ф.) не можна початися. І

якщо вони, царської величності великі послы, такий лист напишуть і їм, комісарам, від себе дадуть, то вони, комісари, той лист до королівської величності пошлють”. Далі Одоєвський зазначав, що, завернувши оригінал Красінському, з цього листа зробили переклад, який і помістили у статейному списку [144, с. 159–161].

Насправді ж, як було видно з джерел, що мають походження з польсько-литовського табору під Вільном, на шостому засіданні 22 серпня (1 вересня) російські послы цей лист таки прийняли, пообіцявши дати відповідь на наступній сесії, що її самі призначили на 25 серпня (4 вересня). У цей вказаний день вони також дали комісарам письмові статті, де, як ми згадували, замість питання про елекцію царя знову було порушено безнадійну до розв’язання проблему розмежування земель у Великому князівстві Литовському та Україні. Відповідь на ці статті, як ми бачили, польсько-литовські комісари подавали через два дні – на восьмому засіданні 27 серпня (6 вересня). Уже наступного дня, коли відкрилася дев’ята сесія, Одоєвський натякнув Красінському, що міг би писати до Олексія Михайловича про його обрання на польський престол, переказавши йому “виправлену пропозицію” польсько-литовських комісарів [134, с. 519]. У російському статейному списку цей момент також не відображено.

У цьому епізоді ми бачимо ледь помітні вияви тактики Одоєвського, яку він замовчав у своєму посольському звіті й до якої він змушений був вдатися у крайньому разі в час, коли польсько-литовські комісари категорично поставили питання про завершення переговорів. На конкретному прикладі, яким є проблема вибору московського царя польським королем, ми маємо можливість глибше зазирнути в деталі самої техніки перемов, простежуючи важливі нюанси російської дипломатичної практики того часу. Дотримуючись у цілому своєї інструкції і оголошуючи після перших засідань головну мету переговорів – обрати московського царя на Польсько-Литовське королівство, – Одоєвський вдавався до дипломатичної гнучкості в розмовах з Красінським. Однією з них і була ідея відправити листа від імені російських послів до Яна Казимира, який комісари повинні були поправити й відредагувати. Ідею цю, як свідчать польсько-литовські документи з Віленської комісії, порушував голова московського посольства на п’ятому і шостому

засіданнях, що відбулися 20 (30) серпня і 22 серпня (1 вересня). Уже на сьомій сесії 25 серпня (4 вересня), коли Одоєвський знову завів переговори у річище територіальних суперечок і загострив дискусії настільки, що 27 серпня (6 вересня) почали згортатися посольські намети і доцільність відправлення листа до Яна Казимира вичерпалася остаточно.

Одна з головних причин, яка змушувала Одоєвського вдаватися до такого крайнього заходу, вбачається у згаданій нами категоричній умові польсько-литовських послів не проводити більше трьох засідань Віленської комісії і роз'їхатися з місця переговорів, якщо Росія відмовиться поступатися Речі Посполитій завойованими землями у кордонах, наближених до умов Поляновського договору 1634 р. У своєму щоденнику Бжостовський занотовує, наскільки ця умова, висунута Красінським на третій сесії 16 (26) серпня 1656 р., знітила голову московського посольства. Останній почав наполегливо переконувати площького воєводу в тому, що таку складну справу, як укладення миру між Москвою і Річчю Посполитою, неможливо було успішно завершити у вкрай стислий термін, який мав би обмежуватися трьома засіданнями комісії [134, с. 503]. На нашу думку, тут криється головна причина того, що Одоєвський прийняв рішення застосувати пункт з таємного наказу і зробити пропозицію обрати Олексія Михайловича на польський престол саме в критичний момент роботи третьої сесії.

Окрім того, такий інтенсивний обмін письмовими заявами між московськими та польсько-литовськими послами, який відбувався з приводу обговорення змісту листа до Яна Казимира, потрібен був Одоєвському для зволікання часу, необхідного для отримання нових наказів від царя. Усі ці розрахунки російського дипломата, на нашу думку, були дуже точними й вони відповідали реальній ситуації, що склалася на Віленській комісії після перших трьох сесій. Однак, коли він писав свій статейний список, то багато деталей такої діяльності змушений був опустити, оскільки часто чинив тут, не маючи вичерпно прописаних повноважень з цього приводу у великому й таємному наказі.

Відповідь Олексія Михайловича на згадану відписку Одоєвського від 17 (27) серпня про елекцію царя на Польсько-Литовське королівство було датовано з та-

бору під Ригою 25 серпня (4 вересня) 1656 р. До Вільна її повіз той самий гінець Іван Селівестров. У цьому документі наголошувалося на тих основних розрахунках, які московська політика робила з цієї справи для конкретного тогочасного політичного моменту, коли війська Олексія Михайловича стояли в Лівонії з облогою Риги, а також на дальшу перспективу. У грамоті цар писав, що в разі, якщо комісари прихильно поставляться до обрання його власної кандидатури або його сина Олексія Олексійовича на королівство, то він наказував Одоєвському за всяку ціну домовитися про відправлення нових надзвичайних польсько-литовських послів до Москви і навзаєм російських – до Яна Казимира, які мали домовитися про умови самої елекції. Окрім того, важливим було те, що цар погоджувався (лише на папері, звичайно) з ідеєю скликати собори духовних і світських представників. “[...] великий государ наш, його царська величність, пожалує, за оголошенням по всій землі, як собору духовного, так і раду всіляку від вищих чинів навіть і до нижчих закінчити зволить”, – писалося в документі з цього приводу. Ми наголошуємо на цьому важливому факті, оскільки далі не раз ще повертатимемося до нього. Доти, доки всі ці формальні справи мають бути вирішені, наказ постановляв Одоєвському укласти щонайменше перемир’я на півроку між Москвою і Річчю Посполитою, під час якого спільні війська мали б об’єднатися проти шведів. Нездолана умова при цьому, яка з тривогою постійно висувалася російським посольством на Віленських переговорах і при інших нагодах, – не укласти один без одного мирного договору зі шведським королем [144, с. 197–198].

Згаданий лист, який Красінський на шостому засіданні 22 серпня (1 вересня) 1656 р. пропонував переслати до Яна Казимира від імені московських послів, Одоєвський досить ретельно переказував у своєму статейному списку, навівши при цьому, як ми згадували, повний його переклад у додатку до опису обговорень, що відбувалися у той день. Хоч оригінал цього документа нам не відомий, однак його чернетка з власноручними правками комісарів зберігається сьогодні у книзі Литовської метрики як додаток до чорнового списку посольського звіту Красінського з-під Вільна [51, арк. 181–181 зв.]. Суть його в тому, що взамін за обрання царя на королівство Корона Польська і Велике князівство Литовське мали бути

відновлені у кордонах на основі Поляновського договору. До часу смерті Яна Казимира Олексій Михайлович повинен був титулуватися обраним великим государем польським і великим князем литовським, а польський король навзаєм мав писати свої титули згідно з тими самими Поляновськими статтями. Далі Олексій Михайлович, відповідно до правленого комісарами тексту, зобов'язувався відновити у Карла X Густава польську Лівонію, укріпити за польською короною право на шведські титули, з'єднати проти шведського короля і бранденбурзького курфюрста московські війська з польсько-литовськими, віддати полонених і гармати, стримувати українських козаків “od wszelkich zaczepiek” і т. д., і т. п.

Зрозуміло, що в головній своїй суті такий документ не міг навіть обговорюватися Одоєвським, не говорячи вже про те, щоб реагувати на нього у письмовій формі. Це добре пояснює, чому російські послы так раптово припинили обмін цими письмовими аргументами, знову перевели тему розмови у площину територіальних претензій і, зробивши для статейного списку деякі корективи у висвітленні цих подій, остаточно відмовилися від задуму відправити від себе листа до Яна Казимира та сенаторів.

Отож після того, як на третій сесії 26 серпня було зроблено пропозицію Одоєвського про обрання царя польським королем, можна вважати, що на Віленських переговорах розпочався новий етап. Великі посольства обох країн лише починали придивлятися одне до одного для того, щоб на майбутніх сесіях рішуче приступити до вирішення питань, заради яких вони почали цю комісію, і вийти з глухого кута територіальних дискусій, у якому вони опинилися.

У наукових дослідженнях польських, російських і шведських істориків, які, починаючи ще з середини ХІХ ст., робили висновки на основі джерел різного національного походження, можна знайти однакове твердження, що вимога Олексія Михайловича обрати його на польський престол була тим головним пунктом, заради здійснення якого він пішов на переговори з Яном Казимиром [332, с. 635; 442, с. 71; 530, с. 306]. Про ймовірні вибори Олексія Михайловича або його сина на королівство говорилося досить багато перед початком переговорів на рівні чуток, політичних гіпотез або дискурсів. Тепер ця умова прозвучала ледь не як най-

головніша з боку Росії у справі “вічного миру” з Річчю Посполитою. Як запевняли московські великі послы під Вільном, через її вирішення можна було владнати й усі інші суперечки між обома країнами. І щоб для польсько-литовських комісарів ця пропозиція була прийнятною, Одоєвський, згідно зі своєю таємною інструкцією, наголошував, що Олексій Михайлович допоможе Янові Казимиру утвердити за Річчю Посполитою шведську корону. Вперше московський посол оголосив про це на тому самому третьому засіданні з’їзду 26 серпня 1656 р., коли висунув пропозицію обрати царя на Польсько-Литовське королівство [86, арк. 36].

Ця пропозиція прозвучала досить несподівано й зухвало для сприйняття комісарів. Красінський вважав її особливо конфіденційною і відомість про цю вимогу московських послів він пересилав у листі до двору зашифрованим текстом, “цифрами” [86, арк. 36].

Перша реакція польсько-литовських послів під час офіційних обговорень на наступній після внесення цієї пропозиції сесії 28 серпня була вкрай негативною: не завершивши однієї справи, заради якої зібрався цей з’їзд, а саме – укладення миру між обома державами не можна було починати іншої, набагато складнішої, що потребувала багатьох дискусій і обумовлень. На цій четвертій сесії комісари звинувачували московських послів у тому, що вони нав’язують їм та їхнім нащадкам цю ідею під примусом, використовуючи вкрай скрутне становище Речі Посполитої, замість того, щоб дати можливість шляхті обирати спадкоємця після смерті Яна Казимира вільним волевиявленням. Цим самим, на їхнє тверде переконання, порушувався один з найголовніших шляхетських привілеїв у Речі Посполитій – право вільної елекції короля [51, арк. 171].

Ще одна думка з цього приводу напрошується у зв’язку з настановою Яна Казимира для послів, щоб вони зверталися до нього за додатковими вказівками. Привертає тут увагу намагання польсько-литовських політиків постійно апелювати до нових інструкцій у проблемах, дебати про які в принципі можна було передбачити під час укладення наказів до Вільна. Спершу ми бачимо, що в інструкції польсько-литовським комісарам наказувалося писати до Яна Казимира у разі, якщо московські послы не будуть погоджуватися на вимоги в територіальному

питанні. Тепер же, після пропозицій Одоєвського обрати царя на престол *vivente rege*, Красінський та його товариші мали звернутися до коронного уряду також і з цього приводу.

У зв'язку з цим не виключено, що Ян Казимир ще перед початком переговорів планував зволікати час роботи самої комісії. Упродовж цього періоду, за ймовірним задумом короля, мало краще прояснитися становище кожної зі сторін – Росії та Речі Посполитої – у їхніх війнах зі Швецією. Самі ж польсько-московські відносини були обтяжені занадто серйозними суперечностями й непримиренною ворожнечею, щоб можна було сподіватися знайти швидке й ґрунтовне порозуміння. Отож на п'ятому засіданні 30 серпня Красінський та його товариші заявили, що своєю волею, себто без рішення короля і сенаторів, вони не мають права дискутувати про елекцію нового короля. Йшлося тут, звичайно, про відправлення спеціального гінця до Яна Казимира.

Після довгих і безрезультатних суперечок про те, кому має належати Велике князівство Литовське, обидві сторони на пропозицію польсько-литовських послів звернулися по допомогу до посередників, але це також не зрушило справу з місця. Одоєвський наполягав на обранні царя на Польсько-Литовське королівство у такій категоричній формі, що без обговорення цього пункту відмовлявся далі продовжувати п'яте засідання, “[...] ставлячи нам цю умову *sine qua non*”, – як писав Красінський у листі до підканцлера від 31 серпня 1656 р. [86, арк. 33].

Відчуваючи, наскільки польсько-литовські комісари були спантеличені цією пропозицією, російські послы давали згоду на те, щоб послати гінця до польського короля за додатковими інструкціями для Красінського у цій справі. “Напишіть ви до короля й. м., щоб вам дозволив про це говорити, а ми також до царя й. м., якщо нам на це дозволить. А як тільки прийде нам відомість, то матимемо “*rozgowor*”, а зараз будемо і мусимо стояти згідно з царським листом”, – повідомляв Красінський у листі від 5 вересня до підканцлера Тшебіцького, передаючи ці слова Одоєвського під час дискусій. Таким кроком, зазначав далі голова польсько-литовського посольства, Москва, яка після двох років війни вважала Велике

князівство Литовське своєю територією, хотіла об'єднати ці землі з Короною Польською в одну велику державу, як це було у Речі Посполитій [86, арк. 39].

Перші додаткові до липневих інструкцій настанови комісарам з приводу обрання московського претендента польським королем підканцлер Андрій Тшебіцький пересилав з Любліна 22 серпня, себто у той самий день, коли під Вільном почалися переговори. Це були відповіді на згадану зашифровану “цифрами” цидулу до листа Красінського від 14 серпня 1656 р. Тшебіцький писав, що в разі, якби московські послы порушили питання елекції Олексія Олексійовича на королівство, то комісарам наказувалося не вдаватися в довгі дискусії на цю тему. Замість цього вони повинні були пропонувати Одоєвському прийняти постанову, згідно з якою ця проблема мала б перенестися на інші зустрічі, організовані вже після укладення мирного договору під Вільном [86, арк. 200]. Справа ж вибору не царевича, а самого царя залишалася тут без детальніших коментарів, що вносило додаткові неясності для польсько-литовських комісарів під Вільном. Вони й далі не знали, як реагувати на такі пропозиції Одоєвського.

Не було нічого путнього написано і в іншій цидулі Тшебіцького до його листа від 7 вересня. “На пропозицію Москви з приводу спадкоємства на королівство після нашого пана, як звідти (з Вільна. – Я. Ф.) вже двічі писалося [...]”, зазначав підканцлер, король давав згоду обговорювати постанову лише стосовно обрання сина Олексія Михайловича. Умови, що ставилися при цьому, були зовсім не до прийняття російською стороною: повернути царевича на католицьке віросповідання, віддати його на виховання до варшавського двору, здійснити територіальні реституції у Великому князівстві Литовському й виплатити велику грошову компенсацію за шкоди, заподіяні у війні. Усе це наказувалося обговорювати у крайньому разі, якби московські послы дійсно мали розірвати переговори з причини елекції (“jesliby się traktaty nam psowac miały”) [74, арк. 331].

Однак усі ці настанови не відображали реального стану речей у політиці, спрямованій на примирення між двома державами, й вони не давали комісарам під Вільном можливостей почати з Одоєвським будь-яке обговорення цього питання. При королівському дворі серйозність ситуації зрозуміли лише тоді, коли 9

вересня 1656 р. до Любліна дійшов ще один лист комісарів до Тшебіцького, датований 31 серпня. У ньому описувалися результати четвертого і п'ятого засідань комісії, що відбулися 28 і 30 серпня. Красінський тут ясно говорив про ту безпрецедентну категоричність, з якою великі московські послы порушували це питання, узалежнюючи від його вирішення дальші перемови про мир. Росія, отже, зайняла зрозумілу й чітку позицію на Віленських переговорах: спершу домовитися про обрання московського царя на Польсько-Литовське королівство, а потім виробити інші пункти мирного договору. Однак такий підхід фундаментально перевертав світоглядні засади Речі Посполитої з ніг на голову, оскільки швидко сформулювати накази комісарам у справі, яка була однією з основ суспільно-політичного устрою держави, витвореного протягом кількох століть, було майже неможливо.

Цей лист комісарів викликав помітну розгубленість при королівському дворі. Розпочалася гостра дискусія про те, які настанови слід відіслати комісарам у справі спадкоємства московським претендентом польського престолу *vivente rege* [547, с. 27–28]. Те, про що раніше у середовищі Яна Казимира говорилося пошепки як про один із варіантів вимог, які можуть бути порушені Москвою на переговорах, на повний голос тепер звучало у відкритих обговореннях між політиками Корони Польської і Великого князівства Литовського. Дискусія ця розпалювалася у двох, не залежних одна від одної площинах. Її головними “винуватцями” були, з одного боку, коронний канцлер Стефан Корицінський і, з іншого, – литовські сенатори, які перебували у королівському таборі й брали участь у всіх урядових нарадах. Перший категорично виступав за те, щоб негайно припинити Віленські переговори й почати розмови про мир з Карлом X Густавом за допомогою французьких посередників. Литовці ж, навпаки, настійливо вимагали від короля й усіх сенаторів укладення договору з Олексієм Михайловичем. Мир з Москвою, навіть ціною обрання царя на королівство, давав їм можливість повернутися до своїх маєтків після дворічного вигнання.

Відповідаючи на цей лист комісарів, Ян Казимир писав, наскільки несподіваною для польсько-литовських політиків прозвучала ця пропозиція російських послів, яка “[...] тягне за собою великі наслідки”. Допоки король і сенатори не прий-

муть якогось рішення у цій складній справі, комісарам наказувалося застосувати якнайпереконливіші аргументи, щоб московські послы зняли цю вимогу. Про інші інструкції, згідно з дальшими вказівками, викладеними у цьому документі, Красінський та його товариші мали дізнатися від підканцлера [77, арк. 45–46].

Андрій Тшебіцький у цидулі до свого листа, датованій також 9 вересня, дійсно висловлювався дещо конкретніше, ніж Ян Казимир. Підканцлер писав, що оскільки справа елекції *de facto* вже порушена на комісії, то при коронному дворі “[...] всі швидше погодилися б на сина, ніж на самого царя”. І далі за текстом знову про це саме: “На [царського] сина [король] дозволяє так, як [я] писав раніше”. Незважаючи на це, комісари, як зазначав Тшебіцький у цьому документі, мали докласти зусиль, аби виключити цей пункт з майбутніх обговорень. Одним із аргументів, який вони повинні були навести перед московськими послами, мав бути той, що на просторах двох таких великих держав, якими були Річ Посполита і Москва, кожна потребуватиме присутності свого правителя. Одному ж цареві тут правити буде неможливо [74, арк. 337].

Загалом, у цих листах короля й підканцлера констатувалося, що таке складне питання, як елекція нового короля *vivente rege*, особливо московського претендента, потребує тривалих консультацій та обговорень із сенаторами.

Дискусії з цієї проблеми, як зазначалося, у Речі Посполитій набрали відкритої форми. У польсько-литовському суспільстві почали поширюватися списки дискурсів на цю тему, один з яких належав, наприклад, коронному підскарбію Богуславу Лещинському. У своєму листі до Стефана Корицінського, датованому 12 жовтня 1656 р., він наводив цілу низку переваг, що їх могла б отримати Річ Посполита після виснажливої війни з Москвою, обравши царевича на польський престол. Цікаво тут навести важливіші з його думок, що є найхарактернішими для розрахунків королівського двору у цій справі. У цьому меморіалі, насамперед, зазначалося, що царевич, виховуючись при польському дворі, за молодістю літ міг би прийняти католицьку віру. І якби його дійсно можна було адаптувати до польсько-литовських шляхетських законів та звичаїв, то така династична унія відновила б третину земель Речі Посполитої, з Україною включно, перешкодивши да-

льшому просуванню не тільки шведських, а й московських військ у Литві, Короні та Королівській Пруссії. Мир з Росією не лише сприяв би встановленню кращого договору зі шведським королем, а й приєднав би до цього союзу австрійського імператора. Швеція ж, як писав Лещинський, категорично не погодиться поступитися Польщі Королівською Пруссією. “[...] нам дуже потрібна ліга з Москвою або до війни, або до миру зі шведами [...]”, – вважав він [9, арк. 39; 494, с. 333–334].

Окрім того, в оточенні папи римського, хоч дуже важко, але також погоджувалися на умову обрання московського царевича на Польсько-Литовське королівство. Аналізуючи катастрофічне становище, в якому опинилася Річ Посполита, папа Олександр VII усвідомлював, що доля католицької віри у цій державі великою мірою залежить від того, чи Ян Казимир за допомогою імператора знайде порозуміння з Олексієм Михайловичем. Отож у разі, якби царевич адаптувався до польсько-литовських законів і порядків при дворі Яна Казимира, а також прийняв би римо-католицьку віру, папська курія в принципі не заперечувала проти такої домовленості на Віленській комісії [511, с. 183–184].

Категоричним противником подібної позиції був коронний канцлер Стефан Корицінський, який заперечував будь-яку можливість обговорень під Вільном самої ідеї елекції московського претендента на королівство. У своєму відомому дискурсі він писав з великою тривогою, що Москва висуває такі вимоги, про які нічого не говорилося у липневій повноважній інструкції для польсько-литовських комісарів. Згідно з аргументами канцлера, Річ Посполита, відправляючи послів на комісію, взагалі не мала наміру дискутувати на цю тему. Виступаючи проти елекції не лише самого царя, а й навіть царевича, Корицінський вважав за необхідне почати переговори зі шведським королем, оскільки задоволення цієї вимоги московських послів порушувало шляхетське право вільної елекції і встановлювало у Речі Посполитій не властиву для неї спадковість монаршого правління. Обрання московського претендента, крім того, повинно було поставити католицьку віру в скрутне й загрозливе становище. У політиці, як вважав коронний канцлер, договір з Москвою призвів би до втрати кримських татар як союзників і остаточно відірвав би Україну від Корони Польської, оскільки відомості про переговори Богдана

Хмельницького з семигородським князем і шведським королем були досить достовірними за станом на вересень 1656 р. [74, арк. 640–641, 647].

Для російських дипломатів така позиція одного з провідних діячів, від яких залежало вироблення засад зовнішньої політики Речі Посполитої, не була жодною несподіванкою. На початку 1657 р. чутки про такі думки Стефана Корицінського записував, наприклад, Артамон Матвеев, який перебував з посольством у Великому князівстві Литовському [40, арк. 57].

Хоч як би парадоксально це виглядало, але про самого Яна Казимира та інших польсько-литовських політиків такого сказати не можна. Вони були цілковито заскочені категоричністю подібних заяв канцлера та його непоступливою позицією. Це виразно йшло всупереч з головним напрямом політики цілої держави, виробленим за його ж участю під час багатьох нарад сенаторів Корони Польської та Великого князівства Литовського. Остання з цих нарад, на якій було прийнято рішення укласти мир з Москвою, відбулася у Варшаві не далі, як наприкінці липня 1656 р., – вже після того, як комісари виїхали до Вільна. Збиралася вона, нагадаємо, з нагоди приїзду до польської столиці де Люмбреза й д'Авогура.

12 вересня 1656 р. король писав до примаса Андрія Лещинського, з яким вони роз'їхалися на початку серпня після битви зі шведами під Варшавою, тривожного листа з проханням негайно прибути до його табору для наради стосовно нової інструкції комісарам під Вільном щодо московських вимог елекції царя *vivente rege*. Однак набагато важливішу причину для присутності примаса на нарадах сенату, ніж консультації у цій справі, Ян Казимир вбачав у створенні впливової протидії коронному канцлерові, який чинив відверту обструкцію переговорам з Москвою. Згідно з цим важливим документом, польський король висловлював примасові здогад, що Корицінського, найвірогідніше, підкупили французькі послы, які всілякими способами переконували Річ Посполиту облишити комісію з Москвою і розпочати нову зі Швецією [74, арк. 357–358]. У зв'язку з такою позицією канцлера у старій польській історіографії, зокрема в Антонія Валевського, знаходимо нищівну оцінку цього діяча [530, с. 268].

У неофіційних розмовах, що велися під Вільном з польсько-литовського боку ще з кінця серпня н. ст. 1656 р., можна знайти декілька згадок про те, що російським послам краще було б порушити питання вибору на польський престол не самого Олексія Михайловича, а його сина. Так, наприклад, полковник Миколай Сухтицький, який перебував на службі у віленського воєводи Михайла Шаховського, розповідав Одоєвському про свою зустріч на третьому з'їзді 26 серпня з полоцьким підчашієм Яном Корсаком, який часто виконував завдання кур'єра між польсько-литовськими та московськими послами. Приїхавши під Вільно від Яна Казимира і передаючи настрої коронного двору, підчашій запевняв цього московського інформатора, що про таку пропозицію на комісії можна було б швидше домовитися [14, арк. 25].

На те саме натрапляємо в польсько-литовських новинах з-під Вільна, які доходили до Гданська і які 30 серпня н. ст. пересилали до Лондона. У них писалося про три головні вимоги, які нібито були можливими для укладення договору між Москвою і Річчю Посполитою: жодна зі сторін не повинна була укладати мир зі шведами, прикордонна лінія у Великому князівстві Литовському мала бути встановлена по р. Березині, а син Олексія Михайловича повинен бути обраний на королівство. При цьому царевича слід було адаптувати до звичаїв Речі Посполитої і повернути на католицьке віросповідання [216, с. 325].

Перебуваючи у своїй дорозі до Вільна, комісари, як було видно з їхніх серпневих листів до короля і підканцлера, також допускали, що у Вільні їм таки не вдасться уникнути дискусій про ймовірне обрання на польський престол якщо не самого царя, то у кращому разі – його сина.

Урешті, з цього приводу натрапляємо на пропозиції з коронного двору, які були передані комісарам для московських великих послів. Ми бачили, як цю тему трактували король і підканцлер у листах до Красінського, датованих 9 вересня 1656 р. На додаток до цього маємо також і новини від самої королеви Людвіки Марії. 14 вересня Криштоф Пац, який їздив за нею до Ланцута й привіз її до королівського табору в Любліні, писав до Бжостовського під Вільно, що королева має велику схильність до того, аби взяти сина Олексія Михайловича до себе на вихо-

вання. “[...] і казали мені в. п. повідомити, що [вона] хоче мати царевича за власну дитину, аби лиш свята віра, вільність прав і свобод вільної елекції не гинула”, – додавав Пац у цьому документі [74, арк. 368]. Однак такі проекти були чужими для самого російського царя.

Отже, протягом зустрічей, що відбувалися на Віленських переговорах наприкінці серпня – на початку вересня, жодна пропозиція не задовольняла вимог московських і польсько-литовських послів, а гострота їхніх суперечок доходила іноді до крайньої межі. Більші територіальні поступки, ніж були запропоновані Одоєвським на сьомій сесії 4 вересня, згідно з його таємним наказом, він не міг уже робити. Проте, оскільки польсько-литовські комісари й далі вимагали збільшити території, якими Росія мала поступитися Речі Посполитій, будь-який сенс у переговорах з московського боку втрачався. “Вже до того справи були дійшли, що [...] повинні були роз’їхатися”, – писали комісари до Яна Казимира про цю безвихідну ситуацію [86, арк. 62].

У такій крайній хвилині Красінський та його товариші звернулися до австрійців, шукаючи їхньої підтримки. Проте Алегретті настійливо радив взагалі не обговорювати справу елекції московського царя. В іншому разі він погрожував покинути комісію [252, с. 1245].

Як уже згадувалося, результатом восьмого засідання 27 серпня (6 вересня) було те, що намети, у яких перебували Одоєвський та його товариші, почали згортатися [31, арк. 46]. У науковій літературі ця подія, як і будь-які інші погрози з боку московських або польсько-литовських послів зірвати переговори, оцінюється подекуди лише як демонстрація, що насправді була далекою від дійсного бажання сторін укласти мир [530, с. 308, 313]. У кожному разі на Красінського та його товаришів це справило враження. У тій критичній ситуації вони мобілізували всі свої дипломатичні здібності й переконали московських послів не переривати з’їзду.

Одоєвський, маючи настанови царя не доводити справу до такої крайності, погодився продовжувати переговори і призначив чергове засідання на наступний день. Нову зустріч пропонувалося провести вже без австрійських посередників,

які нібито ламали всю справу й свідомо перешкоджали укласти договір. У своєму посольському звіті цареві Одоєвський занотовував такі слова польсько-литовських комісарів, що говорилися з цього приводу на дев'ятій сесії 28 серпня (7 вересня): “І коли ви, царської величності великі послы, з ними, комісарами, відмовивши їм у всьому, розійшлися й веліли намети збирати, то цісарські послы цьому раділи, говорили, щоб ці намети збирали чимшвидше, і цю їхню, цісарських послів, мову вони, комісари, чули самі” [144, с. 164]. “Доклали ми [...] свого уміння (без жодної допомоги пп. посередників) [до того], що переговори відновилися і намети на наших очах [...] тієї ж години були поставлені”, – писав, зі свого боку, Красінський у листі до коронного уряду [86, арк. 62]. З інших документів, що дійшли до нас із-під Вільна, добре видно, як на цій дев'ятій зустрічі, що відбувалася наодинці з польсько-литовським посольством, Одоєвський усіма силами переконував Красінського вплинути на австрійців, аби ті змінили свою думку щодо елекції московського претендента на польський престол [67, арк. 67].

Тим часом, через кризу, що виникла на переговорах у зв'язку з позицією австрійців щодо елекції московського царя, обидві сторони не могли вже далі працювати, керуючись лише своїми липневими інструкціями та настановами. Особливо сильно це відчувалося на сесії 28 серпня (7 вересня), проведеній без посередників. У справі територіальних поступок королівська інструкція передбачала в разі загрози зриву переговорів пропонувати провести литовський кордон, віддавши Росії Смоленськ із землями по р. Івату. Одоєвський натомість не мав наказів, аби на цій сесії дати відповідь на такі занадто скромні пропозиції Яна Казимира, і не міг вдаватися в дискусії на цю тему. Через це він і далі наполягав на тому, щоб уся Біла Русь залишалася під владою Московської держави, однак на той раз польсько-литовські послы не поступалися своєю твердістю [86, арк. 62–63].

Отож одразу після цього засідання Одоєвський змушений був послати їхні пропозиції на розгляд царя до табору під Ригу. Через декілька днів, 10 вересня, Красінський та його товариші також відправили гінця до королівського двору. У додатку до листа, адресованого підканцлерові, вони подали “цифрами” окремі пу-

нкти про елекцію, територіальні поступки etc., на які сподівалися отримати нові настанови від Яна Казимира [86, арк. 45, 55, 195].

Можна вважати, що на той час у польсько-литовських комісарів зміцнилася надія, що взамін за прийняття умови обрання царя на королівство Річ Посполита могла сподіватися повернути завойовані Москвою землі. Однак, як ми бачили, саме лише обговорення проблеми елекції московського претендента наштовхувалося на велику протидію з боку австрійців. Як згадувалося на початку цього розділу, це питання стало тим пунктом, що викликав великі суперечності між позиціями австрійських посередників і польсько-литовських комісарів під Вільном.

Відправляючись із Полоцька до Вільна, Алегретті й Лорбах, повторимося, не мали від Фердинанда III належних інструкцій у цій справі. І навіть 21 серпня 1656 р., за день до початку переговорів, вони висловлювали перед Красінським та його товаришами велике занепокоєння, оскільки не знали достеменно, як поводитись у разі, якщо московські послы порушать таку вимогу. У щоденнику Бжостовського знаходимо таку нотатку на цю тему: “[...] й. м. суддя ошмянський [Володислав Комар] виявив, між іншим, стурбованість посередників з приводу того, [...] що стосовно спадкоємства й. в. короля [вони] нічого не знають” [134, с. 494].

Під час гострих дискусій на п'ятій сесії 30 серпня 1656 р. позиція посередників зводилася до того, щоб змусити московське посольство спершу подати Красінському умови територіальних поступок у Великому князівстві Литовському, а потім уже переходити до проблеми елекції *vivente rege*. По суті, це була та підставова теза, якої австрійці дотримувалися з незначними уточненнями до самого кінця переговорів.

Для політиків у Відні було ясно видно, що в разі здійснення проекту обрання Олексія Михайловича польським королем Австрія могла опинитися перед великою загрозою на своїх східних кордонах. У звітах до Відня Алегретті й Лорбах писали, яку небезпеку для Фердинанда III таїла в собі така комбінація, що повинна була призвести до близького сусідства Австрії з Московською державою, загрожуючи цілому католицькому християнству [530, с. 307]. Ці свої переконання вони відверто переказували Красінському [134, с. 524]. Через це справа елекції

Олексія Михайловича польським королем в австрійських послів викликала ще більше застереження, ніж у польсько-литовських комісарів, оскільки Габсбурзька імперія не лише не отримувала жодного зиску від цього для своєї зовнішньої політики, а й узагалі наражалася на велику небезпеку з боку Росії.

Це змушувало Алегретті й Лорбаха прийняти нелегке для них рішення про зволікання зі справою укладення польсько-російського миру. Тим паче, що у Відні, мабуть, не виключали можливості за сприятливіших обставин у майбутньому скористатися тими пропозиціями, які робив Ян Казимир про обрання Фердинанда III або когось із Габсбургів на польський престол *vivente rege*. Австрійські посередники заявили про це на тій самій п'ятій сесії 30 серпня, підкреслюючи, що сам імператор або хтось із його родини також готовий претендувати на польську корону [498, с. 438–439]. Пізніше вони часто повторювали цю думку, за яку вхопилися, немов за соломинку. Адже дійсно у той самий час, коли Москва порушувала під Вільном це питання, великі польські послы Ян Лещинський і Ян Вельопольський пропонували в Австрії польську корону угорському та чеському королю Леопольдові Ігнатіусу. 1 (11) жовтня 1656 р. про це, зокрема, доповідав ріксродові у Стокгольмі шведський резидент у Відні Шведер Дітріх Кляйге [209, с. 669].

Головною справою, про яку австрійські посередники повторювали майже на кожній сесії під Вільном, було домагання декларації від московських послів щодо земель, якими цар готовий поступитися заради встановлення миру з Річчю Посполитою. Якби ж Одоєвський замість такої заяви і далі розвивав тему елекції Олексія Михайловича, то австрійці були готові покинути намет, де велися переговори, і на цьому припинити свою дипломатичну місію. “Якщо ми, государ, холопи твої, ніяких [територіальних] поступок не оголосимо, то доброму ділу навіть початку не буде”, – переповідав Одоєвський дискусії з австрійцями у відписці до царя [31, арк. 35–36].

Спершу така позиція посередників збігалася з інтересами комісарів, оскільки головним завданням останніх було розв'язати проблему кордонів на основі Поляновського миру. Однак пізніше, коли Одоєвський оголосив, згідно з п. 5 свого таємного наказу, остаточну межу в Литві та Білій Русі, ситуація у взаєминах поль-

сько-литовських і австрійських послів дещо змінилася. Красінський взяв до відома цю московську декларацію і, хоч спочатку заявляв, що не погоджується обговорювати такі нестерпні умови, вимагаючи більших поступок, проте об'єкт для дискусій було поставлено – у кожному разі московські послы зробили якийсь крок до розв'язання територіальної проблеми. Австрійські ж посередники й далі вперто заперечували претензії Олексія Михайловича на його обрання польським королем *vivente rege*.

Отже, не досягнувши жодного компромісу, мирні переговори могли завершитися. Це мало залишити і Річ Посполиту, і Московську державу перед перспективою гіршого вибору для обох країн – укладення кожною з них мирного договору з Карлом X Густавом. Такий результат не влаштував ані польсько-литовських, ані московських послів, і докори на адресу Алегретті й Лорбаха за їхню деструктивну позицію сипалися з обох боків. “[...] Алегретті [...] дуже знітився [...], бо коли [на сесії] просили, щоб [він] висловився [з цього приводу] як посередник, то почав багато цьому перечити [...], – писали комісари до підканцлера Тшебіцького, даючи звіт за перебіг переговорів у листі від 5 вересня 1656 р. – Це зауважила, озвавшись, Москва. Особливо якийсь Лабан (московський посол Іван Лобанов-Ростовський. – *Я. Ф.*) сказав зі зневагою: «Що ж ти за посередник, якщо добре діло ламаєш, а не клеїш?» [...] Аж їм зайшло до таких слів, що Алегретті заявив: «Ніколи з тобою говорити не буду!» etc., etc.”. На докори польсько-литовських комісарів австрійці ще раз повторили, що зійшлися під Вільном не обирати польського короля, а укладати мирний договір. І коли йдеться про наступника Яна Казимира, то в імператора є брат і син, – якщо раніше Фердинанд III не давав на це позитивної відповіді, то тепер, мовляв, часи змінилися і можна ще раз йому пропонувати корону Речі Посполитої [86, арк. 38].

Таке напруження між поляками й литовцями, з одного боку, та австрійцями, з іншого, – зберігалось на переговорах ще тривалий час. У цьому самому листі до підканцлера від 5 вересня Красінський висловив твердження, що відтоді австрійські посередники почали вести інтриги, аби відвернути Яна Казимира від мирного договору або, не зачіпаючи справи елекції, поступитися Москві значними терито-

ріями [86, арк. 38]. Алегретті й Лорбах переконували Красінського, що краще, аби Річ Посполита віддала Москві Білу Русь і Україну, де в короля й без того не було вже фактичної влади, ніж поступилася Олексієві Михайловичу польською короною [134, с. 510, 515]. “Цісарські послы [...] раді були б розриву [переговорів], жодного посередництва нам до миру не давали і взагалі на ранок послали до нас [із тим], що краще було б, аби все князівство Литовське у них [у Москві] лишилося, аніж ми мали б вдаватися в ті перетрактації [про елекцію]”, – описував ці події грабовецький староста Станіслав Сарбевський у листі до Миколая Чарторийського [67, арк. 67].

Найбільшого загострення дискусії між усіма посольствами сягнули на засіданні, що відбулося 27 серпня (6 вересня). Алегретті й Лорбах, не вдаючись у деталізацію російсько-литовського кордону, виступали за те, щоб Олексій Михайлович залишив за собою лише ті землі, які були в безпосередній близькості до Московської держави. Усе решту він мав би повернути Янові Казимирові. Такі пропозиції одразу були відхилені московськими послами, й вони навідріз відмовилися їх обговорювати. Більше того, Одоєвський та його товариші висловили глибоке розчарування тією неконструктивною позицією, що її зайняли посередники, намагаючись посіяти нову ворожнечу між Росією та Річчю Посполитою замість того, щоб допомогти укласти перемир'я. Це була та сама сесія, коли під кінець дня згорталися намети московського табору, демонструючи цим завершення з'їзду. Алегретті й Лорбах, за свідченням російських і польсько-литовських послів, сприйняли цей факт досить піднесено. “І як, государ, ми, холопи твої, [...] веліли збирати намети, то цісарські, государ, послы були цьому раді й говорили, щоб ті намети збирати швидше. І всі ті слова цісарських послів вони, комісари, самі чули”, – писав Одоєвський у відписці царю [31, арк. 46, 50]. Таку саму інформацію про настрої австрійців щодо завершення переговорів уже на цій сесії знаходимо й у польсько-литовських документах з Віленської комісії [134, с. 515–516]. Однак Красінський, як знаємо, зміг переконати російських послів зустрітися наступного дня.

На приватній зустрічі з польсько-литовськими послами, що відбулася перед сесією 7 вересня, коли з причини відсутності пункту в інструкціях стосовно поступок в Україні по р. Буг Красінський категорично відмовився це обговорювати, австрійці уточнили свою пропозицію у територіальному питанні у Великому князівстві Литовському. Вони пропонували, щоб Річ Посполита віддала Москві щонайменше половину земель у Білій Русі [134, с. 517]. Комісари, зі свого боку, надіялися, що Росія пом'якшить умову про спадкоємство престолу, але на той час уже було цілком зрозуміло, що без цього останнього пункту не можна буде укласти самого мирного договору. У відповідь на вимогу Одоєвського стосовно обрання царя Алегретті пропонував польсько-литовським послам порушити умову, щоб Москва також допустила можливість прийняти на свій престол короля, вибраного на елекційному сеймі. Австрійці, таким чином, намагалися завести всю справу елекції у крайню безвихідь. “Але ми знаємо, яка небезпека [...] таїться [в такій пропозиції]”, – писали комісари, натякаючи на те, що це неодмінно призведе до зриву перемов [86, арк. 41].

Новини про те, що у вересні 1656 р. австрійські посередники хотіли розірвати Віленські переговори, підтверджуються й іншими джерелами. Наприклад, 21 вересня (1 жовтня) 1656 р. Іван Желябужський, який був приставом до Алегретті й Лорбаха, повідомляв московських великих послів про позицію голови австрійського посольства. Останній з великою впевненістю і категоричністю говорив, що Віленський з'їзд не завершиться укладенням перемир'я. Для цього, згідно з цим свідченням, було принаймні дві причини. По-перше, Одоєвський відмовлявся робити Янові Казимиру якісь істотні територіальні поступки, а по-друге, царські послы змушували польсько-литовських комісарів писати титули Олексія Михайловича як обраного короля Корони Польської і Великого князівства Литовського. “А вони, цісарські послы, такого договору й чути не хочуть [...]”, – підкреслював Желябужський [130, стб. 525].

Сам плоцький воєвода згадував про таку деструктивну позицію австрійців через декілька місяців під час своєї зустрічі з французьким послом Антуаном де Люмбрезом. Зустріч ця відбулася вже після укладення Віленського миру, коли

Красінський та його товариші повернулися до Польщі. Голова польсько-литовського посольства свідчив, що заперечення Алегретті, який “ледве не розірвав договір”, проти елекції царя ґрунтувалися на тому, що корона Речі Посполитої була вже обіцяна імператорові [204, с. 117].

Кризю між австрійськими послами та польсько-литовськими комісарами поглиблювали різні недомовки, що виникали між ними під час засідань на початку вересня 1656 р. З одного боку, коли на сесії 6 вересня, наприклад, австрійці зустрічалися з Одоєвським без польсько-литовських комісарів, то останніх не поставили до відома про цю зустріч, що викликало у Красінського зрозуміле обурення. З іншого, – Красінський та його товариші, як знаємо, самі були не без того, щоб проводити таємні засідання з московськими послами за відсутності й без відома австрійців. Як писав Одоєвський у листі до Олексія Михайловича, на одній з таких зустрічей комісари скаржилися, що Алегретті й Лорбах мали претензії до голови польсько-литовського посольства за те, що той почав переговори про елекцію царя, не порадившись наперед із посередниками [31, арк. 49–50].

Загалом, ще раз підкреслимо, що таке наполегливе заперечення можливостей здійснити вибори царя королем *vivente rege*, яке супроводжувалося вимогами розділити тематику перемов про встановлення самого миру від домовленостей про елекцію, було характерною ознакою для австрійських послів. Уже в листопаді 1656 р., коли до табору московського царя у Смоленську від імені польсько-литовських комісарів було відправлено Яна Корсака разом з польсько-литовськими та австрійськими листами, Алегретті й Лорбах, на відміну від Красінського, відмовилися вживати у титулі Олексія Михайловича згадку про обрання його королем Корони Польської і Великого князівства Литовського. У цьому листі були також викладені скарги австрійців на російських послів під час проведення цих переговорів [35, арк. 14–15, 17]. І головна причина, що змушувала Алегретті й Лорбаха не покинути Віленські переговори у час, коли обговорювалося таке дражливе, небезпечне й небажане для віденського двору питання, як вибір царя на Польсько-Литовське королівство, – це небезпека для Габсбургів, яка все

ще нависала з боку Швеції. Під впливом французької дипломатії Карл X Густав міг, як здавалося у Відні, скерувати свої війська проти Австрії.

Розглядаючи далі тематичні блоки, пов'язані з дослідженням московських пропозицій стосовно елекції царя польським королем, варто спинитися на тих проблемах, які в Росії та Речі Посполитій сподівалися розв'язати після ймовірного здійснення цього проекту. Насамперед, тут ідеться про суперечки довкола нових кордонів у Великому князівстві Литовському, організацію спільних військових дій проти Карла X Густава, плани Яна Казимира зміцнити право на свої шведські королівські титули і думки про об'єднання православної та католицької церков. До цих проблем ще слід додати українське питання у такій політиці обох держав, про що окремо йтиметься у наступному розділі.

Для самих російських дипломатів, як зазначалося вище, справа обрання Олексія Михайловича польським королем була однією з тих основних умов, задля яких і організовувався цей з'їзд. У другому пункті згаданої грамоти Олексія Михайловича від 25 серпня (5 жовтня) 1656 р., відправленої до Одоєвського у відповідь на його повідомлення про пропозицію комісарам обрати царя польським королем, говорилося, що якби Красінський та його товариші відмовили у цьому, то Віленські переговори слід було завершити, домовившись про скликання нового з'їзду [144, с. 198]. Отож, у разі прийняття успішних рішень про елекцію царя, від Москви слід було сподіватися й прихильнішого вирішення інших першорядних питань, пов'язаних з російсько-польською війною. Усі учасники перемов дуже добре розуміли, що після обрання Олексія Михайловича на польський престол Московська держава повинна була значно зміцнитися, а впливи Олексія Михайловича на міжнародну політику мали зрости незмірно.

Найпереконливішим аргументом Одоєвського на користь елекції царя, був той, що в разі зриву Віленських переговорів усі землі Великого князівства Литовського, завойовані Росією протягом двох останніх років, Річ Посполита мала вважати втраченими назавжди. Без обрання Олексія Михайловича польським королем для Яна Казимира не могло бути й мови про реституцію територій. У п. 6 липневої таємної інструкції Одоєвському наказувалося порушити питання елекції

царя *vivente rege* невіддільно від територіальних претензій Москви. Оскільки, як наголошувалося у цьому документі, майже ціла Литва силою зброї *de facto* вже перебувала під владою Олексія Михайловича, то його обрання на польський престол змогло б знову об'єднати дві частини держави, які здавна були в єдності між собою, – Корону Польську і Велике князівство Литовське [144, с. 144].

Взамін за те, щоб Річ Посполита дала згоду на обрання Олексія Михайловича королем *vivente rege*, Москва, як уже згадувалося, обіцяла своє сприяння в іншій дражливій справі. Йдеться про шведські королівські титули Яна Казимира, які стали формальним приводом для таких великих розрух у Речі Посполитій після вторгнення Карла X Густава. Олексій Михайлович писав про це у липневому таємному наказі Одоєвському, а той своєю чергою сказав Красінському про таку пропозицію на третій сесії Віленського з'їзду 26 серпня 1656 р., коли вперше було порушено питання елекції *vivente rege*.

Ця тема, однак, не набрала на переговорах тієї переконливої аргументації для польсько-литовських комісарів, на яку розраховували московські політики. Навпаки, в одному з листів Андрія Тшебіцького під Вільно, датованому 9 вересня 1656 р., який був офіційною відповіддю коронного двору на питання, порушене комісарами після перших засідань стосовно нових інструкцій про обрання московського претендента, знаходимо таку пропозицію: “[...] король й. м. волів би уступити Москві своє право на Швецію, щоб [московські великі послы] поступилися цією претензією” [74, арк. 337].

У дискусіях же, які розгорілися наприкінці жовтня н. ст., себто безпосередньо перед укладенням договору, Одоєвський, як побачимо далі, вимагав прийняти умову, що після смерті Яна Казимира ці шведські королівські титули також повинні перейти до московського царя.

Релігійна проблема, звісно, також обговорювалася на переговорах як одна з найважливіших на Віленській комісії. У цьому не було нічого несподіваного, оскільки релігія, як добре відомо, була однією з головних підстав ідеологій ранньомодерних суспільств, що висували питання віри на високий щабель причин європейських воєн і повстань. Цей фактор, який мав безпосередні взаємовпливи з

політикою, був одним з найважливіших у міжнародних відносинах тогочасного європейського світу. Не винятком тут була й московсько-польська війна, мотивації підданства Війська Запорозького Олексієві Михайловичу тощо. Знаємо, що питання віри було одним з головних в українсько-польських відносинах протягом часу, який передував 1654 р., і це знайшло своє відображення у Зборівському договорі та інших дипломатичних актах. У працях шведських дослідників, які вивчали російські завоювання середини 1650-х років, на цю тему можна навіть віднайти порівняння війни Олексія Михайловича в Речі Посполитій після приєднання України до Московської держави у 1654 р. з релігійними війнами Густава Адольфа в Німеччині у 1630-х роках [442, с. 69].

Отож цілком природно, що питання захисту православної віри було також в одному з перших пунктів посольської таємної інструкції, виданої Микиті Одоєвському на переговори, – ліквідація унії, повернення церков і відібраних церковних та монастирських маєтностей, які раніше належали православним. І якби польсько-литовські комісари, як передбачалося, чинили такій постанові сильний опір, то в інструкції великим послам наказувалося стояти на цьому пункті з великою твердістю, перенісши цю справу, в крайньому разі, до сейму (п. 2).

Для Красінського та його товаришів православне віровизнання Олексія Михайловича було одним з найвагоміших аргументів, аби не допустити його обрання на польський престол, оскільки король Речі Посполитої міг бути виключно католицького віровизнання. Комісари зверталися до такого пояснення з особливим притиском під час обговорення цієї проблеми на п'ятій сесії 30 серпня – після того, як Одоєвський два дні перед тим вручив їм лист з пропозицією елекції царя. Почавши від Ягайла, стверджували комісари, усі польські королі були римської віри. Отож обрання православного кандидата на королівство, за цією логікою, суперечило всій державній, ідеологічній та культурно-релігійній сутності суспільства Корони Польської та Великого князівства Литовського.

Для виходу з цієї ситуації польсько-литовські політики вбачали два прийнятні рішення. По-перше, обрати польським королем замість самого царя його сина, адаптувавши царевича перед тим до законів Речі Посполитої. А по-друге, за підт-

римки папи римського ініціювати собор православного й католицького духовенства для об'єднання православної церкви з Римом. Невідомо, чи у свідомості політиків Речі Посполитої середини XVII ст. ця остання ідея асоціювалася з намаганнями папського нунція Антоніо Поссевіна на початку 1582 р. переконати Івана IV Грозного у правильності католицьких догматів віри, які обговорювалися на спеціально скликаних у Москві духовних соборах [99, с. 24–30; 109, с. 92, 193; 312, с. 169]. Однак фактом залишається, що у середині XVII ст. прецеденти щодо порушення цього питання у попередніх відносинах між двома церквами існували.

Варто тут зазначити, що в самому Римі наступ Олексія Михайловича на шведську Лівонію сприймали як добрий знак, коли один ворог римської релігії зійшовся у війні з іншим. Успіхи Московської держави у Лівонії, вважав папа, повинні були зміцнити римську церкву, оскільки такий розвиток подій мав привести до примирення Олексія Михайловича з Яном Казимиром, яке відбувалося на Віленських переговорах [511, с. 180].

Незважаючи на це, позиція Олексія Михайловича стосовно такого дразливого питання, як його взаємини з папською курією була досить стриманою. Попри репліку царя щодо собору духовних осіб, кинуту в згаданій його грамоті під Вільно від 25 серпня (4 вересня) 1656 р., обидва такі пункти – обрання царевича на королівство і скликання церковного собору – викликали зрозуміле заперечення у самій Москві. І це ми ще будемо бачити під час аналізу дебатів на останніх сесіях Віленської комісії наприкінці жовтня й у перших днях листопада 1656 р. З усією виразністю тут виявлялося традиційно вороже наставлення Росії XVI–XVII ст. до католицької віри [313, с. 127, 141, 144]. Не нова унія, що мала встановитися у результаті собору католицького й православного духовенства, а повне її знищення у Речі Посполитій було однією з найважливіших вимог Москви у релігійних дискусіях на Віленській комісії. Це питання порушувалося російськими послами, як і передбачав посольський наказ царя, вже на перших засіданнях наприкінці серпня 1656 р.

Однак польсько-литовські комісари категорично не хотіли вдаватися в ці обговорення, заперечуючи найменшу можливість знесення унії. Вони підкреслюва-

ли, що претендент з такими світоглядними засадами у віросповіданні в жодному разі не може бути обраним на королівство. Формальною причиною цього було те, що до того часу на коронації усі польські королі присягали не ущемлювати прав і свобод будь-якої релігії, яка існувала у Речі Посполитій [118, с. 267].

Не знайшовши, отже, компромісу в цьому дразливому питанні під час вересневих дискусій під Вільном, його відклали до того часу, коли повинні були надійти нові інструкції про територіальні поступки та елекцію Олексія Михайловича на Польсько-Литовське королівство.

5.4. Період очікування послами нових інструкцій (7 вересня – 19 жовтня).

Напружену ситуацію, що склалася на сесії 7 вересня 1656 р. внаслідок позиції австрійських посередників, вдалося заспокоїти тим, що московські й польсько-литовські послы відправили своїх гінців до царя й короля по нові інструкції. Проте час, що під Вільном минав у чеканні відповідей, не обходився без дальших гострих суперечок і непорозумінь. Комісари чекали на резолюції від Яна Казимира, щоб продовжити переговори, а ці резолюції ніяк не надходили. У листах до двору, датованих 17 вересня 1656 р., польсько-литовські послы запитували, чому протягом трьох останніх тижнів до них не було жодної відомості. До певної міри вони виправдовували це тогочасною хворобою підканцлера Тшебіцького, який найбільше з-поміж державних діячів Речі Посполитої підтримував контакти з Красінським під Вільном і нерідко був виразником офіційних позицій Яна Казимира, що оголошувалися для дискусій з московськими послами. Цей політик був впливовою фігурою для вироблення нових наказів на Віленську комісію. “Дуже нас засмутила проблема зі здоров’ям (*indispositia zdrowia*) в. м. м. п., яка спричинила тритижневе забуття якщо не нас самих [під Вільном], то принаймні тутешньої забави, від якої залежить благоустрій нашої батьківщини”, – писали вони в листі до підканцлера [86, арк. 56]. Одоєвський та його товариші часто посилали своїх кур’єрів до польсько-литовських комісарів і австрійців, погрожуючи припинити з’їзд найпізніше до кінця вересня ст. ст. 1656 р., якщо до того часу Красінський не

отримає відповідь від Яна Казимира і senatorів про елекцію царя. “Забули про нас, напевно [...]”, – пригнічено додавав голова польсько-литовського посольства у листі до короля, також датованому 17 вересня [86, арк. 55–56].

Непевності додавала невизначеність з українським посольством, яке від 1 (11) вересня перебувало під Ригою. Залишалось неясним, як московські та польсько-литовські великі послы мали почати під Вільном обговорення українського питання за відсутності самих представників Богдана Хмельницького. Реакцію гетьмана на такий крок Росії та Речі Посполитої ніхто не міг передбачити, оскільки у той час тривожними були новини про дипломатичні взаємини України, що велися зі шведським королем Карлом X Густавом і семигородським князем Юрієм II Ракоцієм.

Урешті 20 і 23 вересня 1656 р. до Красінського та його товаришів дійшли листи, у яких давалася офіційна оцінка їхньої діяльності на Віленській комісії після суперечок на перших засіданнях. Насамперед, це була постанова сенату, видана у перших числах вересня 1656 р. [134, с. 520–521]. Окрім того, 14 і 15 вересня до комісарів писали також король Ян Казимир, канцлер Стефан Корицінський і підканцлер Андрій Тшебіцький. Ще одну спеціальну постанову сенату для комісарів під Вільном було укладено у середині вересня (“*Rezolucya ex senatus consulto na kommissyą Wilenską z Moskwą*”). До цих паперів додавалися два листи, які було відправлено від коронного канцлера й підканцлера до віленського біскупа Яна Довгяла Завіші, а також один від Криштофа Паца до Кипріана Павла Бжостовського.

Усі ці папери були відповідями на звернення комісарів, що відправлялися до двору на початку вересня н. ст., й вироблялися вони на засіданнях кількох нарад senatorів у Любліні [77, арк. 151]. Про одну з таких нарад, що була скликана 13 вересня, інформував наступного дня по гарячих слідах ленчицький каштелян Олександр Сельський у листі до Станіслава Вітовського. “[...] вчора обговорювали й дали відповідь [комісарам], щоб [...] торгувалися про мир без цього успадкування [польської корони] і про об’єднання війська проти шведів, з якими Москва вже добре зчепилася”, – читаємо в цьому документі [66, арк. 130–130 зв.].

Уряд Речі Посполитої шукав додаткових впливів на Росію, яка на той час безуспішно продовжувала облогу шведського гарнізону в Ризі. У своїх листах коронний канцлер наказував комісарам якомога більше зволікати час і стримувати натиск московських послів, аби встигнути зібрати посполите рушення. “[...] тоді [з Москвою] легша конференція буде”, – вважав Корицінський. До того ж у коронному уряді з дня на день чекали на відомості з Відня про укладення договору з Австрією та військову підтримку Речі Посполитої імператором – надзвичайне посольство від Яна Казимира до Фердинанда III на чолі з познанським воєводою Яном Лещинським і війницьким каштеляном Яном Вельопольським було вже в дорозі. “А належить теж вести переговори з Москвою тоді, коли [спершу] у Відні буде договір (*concluzya stanie*)”, – писав Корицінський у своєму листі. В останній декаді вересня 1656 р. коронний канцлер розраховував уже передати під Вільно новини про цей дипломатичний успіх, а вже на кінець жовтня сподівався виступу австрійського війська на Помор’я. “Хотів би й це в. м. пп. повідомити з найбільшою таємницею, що цісар уже готовий з військом”, – писав він під Вільно. У настановах Корицінського категорично засуджувалися вчинки польсько-литовських послів, які створювали конфліктні ситуації з австрійськими посередниками. У зв’язку з цим канцлер наказував комісарам, особливо в окремій нотатці до біскупа Завіші, твердо дотримуватися позиції австрійців, зволікати по змозі час на переговорах і укладаючи мир під Вільном уже після того, як буде домовлено про польсько-австрійський союз у Відні. “[...] тоді легший буде цар до кращих умов”, – уважав коронний канцлер [77, арк. 139].

Такі новини Корицінського про перспективи швидкого підписання договору у Відні навіть за найоптимістичніших розрахунків можна було назвати надзвичайно перебільшеними. Але, незважаючи на це, вони також повинні були вплинути, як вважали польсько-литовські політики, на позицію Москви під час остаточного вироблення пунктів договору.

Ще один лист, написаний Корицінським у той самий час, було відправлено ним під Вільно приватно і незалежно від настанов, які він зобов’язаний був дати за наказом сенату. У цьому документі канцлер у головному викладав ті самі пос-

тулати, що й раніше, – про необхідність укласти спершу мир з Австрією перед тим, як вести переговори з Москвою, категорично відмовитися від вимоги Одоєвського про обрання Олексія Михайловича на Польсько-Литовське королівство та ін. “Признаюся вм. м. м. пп., що якби ми знали, що та справа мала постати, воліли ми були в ті перетрактації не вдаватися”, – писав він. У зв’язку з цим Корицінський давав високу оцінку позиції Алегретті й Лорбаха, які виступили з різким засудженням ідей московських великих послів щодо елекції царя. “Бо хоч цісар й. м. перед тим нічого для нас не зробив, але одна справа кликати когось, щоб мене рятував і повернув до попереднього стану, інша – визнавати за пана того, хто мене завоював”, – писав він. Щонайдалі у перших числах жовтня 1656 р., повторював Корицінський свої передбачення, висловлені у попередньому листі, у Відні повинен був укластися союз, який дав би комісарам на Віленській комісії кращі позиції для домовленостей з Москвою.

На завершення Корицінський говорив, щоб Красінський та його товариші твердо дотримувалися своїх інструкцій і нової постанови сенату, що виключала будь-яку можливість обрання царя на польський престол, а обговорення кандидатури царевича відкладала на майбутнє. Якби ж московські послы на це не погодилися, то від імені короля канцлер висловлював бажання, щоб з-поміж комісарів когось було відправлено до коронного двору за вичерпними настановами [74, арк. 362–365]. У цій останній пропозиції відчувалося явне бажання Корицінського відтягнути роботу під Вільном, чекаючи тим часом на резолюції великого посольства з Австрії.

Аналізуючи ці документи коронного канцлера, слід пам’ятати, що в цих ідеях він опирався на згадане вже нами його власне негативне ставлення до укладення будь-якого миру з Росією. Увесь цей час Корицінський не втомлювався переконувати Яна Казимира й ціле суспільство в тому, щоб покласти край переговорам під Вільном і шукати шляхи до примирення з Карлом Густавом.

У тому самому пакеті документів, відправлених до комісарів, у листі від 15 вересня Андрій Тшебіцький давав накази комісарам говорити Алегретті й Лорбахові, що Річ Посполита у жодному разі не відступить від їхнього посередництва. Пі-

дканцлер просив поставитися з розумінням до позиції австрійців у справі елекції царя польським королем, оскільки очевидною була загроза для всієї католицької віри і самих Габсбургів, якби “[...] такий могутній володар вперся б своїми кордонами аж до Шльонська і до дідичних австрійських провінцій” [77, арк. 151–152]. З приводу пропозицій канцлера відправити до коронного двору когось із комісарів (ішлося про Кипріана Павла Бжостовського), то підканцлер запевняв, що в цьому не було найменшої потреби. Більше того, у цьому крилися великі небезпеки, які могли призвести до зриву переговорів, оскільки Росія могла відмовитися продовжувати дискусії за умови відсутності в протилежному таборі одного з надзвичайних послів. До того ж сам коронний двір, як писав Тшебіцький у цьому листі, з дня на день готувався відправитися з Любліна в похід проти шведів за Віслу і Бжостовський змушений був би витратити багато часу, наздоганяючи короля в Короні Польській [77, арк. 155].

Отож, як бачимо, у контексті польсько-австрійських перемов середини й другої половини 1656 р., позитивний результат яких сподівалися отримати не тільки у Відні, а й при коронному дворі, напружені взаємини між польсько-литовськими та австрійськими послами під Вільном були в центрі уваги короля і сенаторів. Це було причиною того, що найбільше докорів Красінський та його товариші отримали в цій справі від самого Яна Казимира. 14 вересня, у той самий день, коли сенат видав свою резолюцію, король писав під Вільно з доганою за те, що комісари всупереч інструкції не тільки вдавалися в дискусії про обрання московського царя спадкоємцем польського престолу, а й висловлювали якісь власні міркування на цю тему (йдеться про листи російських послів від імені царя до короля, які Красінський приймав на перших сесіях Віленської комісії, редагував і вносив свої правки). Тут же для контрасту король вихваляв імператорських посередників, забороняв комісарам їм перечити і особливо докоряти Фердинандові III, якого представляли Алегретті й Лорбах, за те, що він досі не вислав свої війська на допомогу Речі Посполитій (“niepotrzebnoscie w to weszli, ze cesarz ie^o m. dla nas nie chciał nic czynić”). Що ж стосується елекції Олексія Михайловича, то, як писав король, шляхетські закони Речі Посполитої забороняли приймати рішення про це без ради

всього стану. Така пропозиція, говорилося далі в цьому документі, повинна була призвести не до миру в Речі Посполитій, а до нового внутрішнього замішання. Через це комісарам ще раз наказувалося твердо триматися резолюцій сенату, які пересилалися з цим листом. Ян Казимир зазначав, що проблема віровизнання його спадкоємця також мала першорядну вагу, оскільки королем у Речі Посполитій міг бути лише католик. Окрім того, Річ Посполита повинна була управлятися тільки таким монархом, резиденція якого перебувала б у самому королівстві, а не поза його межами. У цьому листі Ян Казимир не був готовий дати ясні вказівки про те, як комісари повинні чинити у разі, якщо московські послы категорично відмовляться обговорювати кандидатуру Олексія Олексійовича, наполягаючи далі на обранні на престол *vivente rege* його батька. Король лише зазначав, що ця проблема повинна була обговорюватися з усім шляхетським станом – себто справу мали відкласти до найближчого сейму. “Нехай комісари царя й. м. відмовляться від таких пропозицій, які не можуть стати, і нехай ведуть перетрактації про мир сам у собі та про об’єднання проти шведів з нашим та Речі Посполитої задоволенням”, – додавав Ян Казимир наприкінці свого листа [77, арк. 53–54].

Отже, цей документ не давав відповіді на головне питання щодо елекції, оскільки політики Речі Посполитої сподівалися, що Олексій Михайлович відмовиться наполягати на ньому. “Дай Боже, щоб Москва занехаяла й не хотіла поновлювати справу тієї елекції – не буде над чим голову ламати”, – писали комісари (Бжостовський?) до Криштофа Паца 25 вересня після отримання листів з двору, чекаючи вже з готовими документами на прибуття нових наказів для московських послів від царя [74, арк. 396–397].

Такі самі категоричні настанови, суть яких також розходила з вимогами Одоєвського, подавалися й у згаданій резолюції сенату від 14 вересня. Тут теж наказувалося не вдаватися більше в жодні письмові суперечки з приводу елекції московського претендента *vivente rege*. У цьому тексті зазначалося, що про вибори самого царя польським королем не може бути й мови, а про царевича справа повинна була вирішуватися не на таких переговорах, завданням яких було укласти мирний договір, а тільки на спеціально скликаному елекційному сеймі. “[...]”

але не є справою цього часу вести ці переговори [про елекцію]”, – додавалося в резолюції. Тому найперше треба було укласти мир “pro capite”, а решту питань, насамперед елекцію, відкласти до безпечніших часів. Оскільки ж сам Ян Казимир не мав спадкоємця, то, як писалося в рішенні сенату, він повинен був виховати собі наступника. Однак цей імовірний претендент мусив бути католиком, мати резиденцію в самій Речі Посполитій й не правити одразу ще якоюсь іншою країною.

На завершення сенат стверджував, що якби московські послы з властивою їм категоричністю все ж відмовилися прийняти ці умови, то комісари не повинні доводити комісію до остаточного розриву. У такому разі їм наказувалося знову відправити кур’єрів до двору за додатковими резолюціями. Великою мірою це робилося заради того, щоб зволікати час, протягом якого, як писалося в цьому документі, передбачалося зібрати військо й отримати позитивні відповіді з Відня про польсько-австрійський союз [77, арк. 57–58]. У цій останній пропозиції відчувається рука Корицінського, оскільки такі самі розрахунки ми бачили в наведених двох його листах під Вільно.

Не вдаватися в письмові дискусії з московськими послами про елекцію подружньому радив комісарам також і литовський підканцлер Криштоф Пац. У конфіденційному листі від 14 вересня до Бжостовського, відправленому під Вільно у тому самому пакеті документів, він пояснював, що такий спосіб вести переговори, до якого комісари вдалися на перших сесіях, при дворі було сприйнято вкрай негативно [74, арк. 368].

Отже, однією з найважливіших справ, яка заторкувалася у цих настановах, як бачимо, були взаємини польсько-литовських комісарів та австрійських посередників. Через імператорського резидента при королівському дворі Йогана Фрагштайна Алегретті й Лорбах підтримували зв’язки з Фердинандом III. Тому Ян Казимир та його оточення були дуже занепокоєні тим, щоб ці непорозуміння, які виникли під Вільном, не вплинули вирішально на бажання імператора укласти у Відні мирний договір з Річчю Посполитою. Стосовно ж пропозиції Одоєвського обрати Олексія Михайловича польським королем, то всі ці документи відкидали її цілком однозначно. У разі ж обговорення під Вільном кандидатури царевича Оле-

ксія Олексійовича, то це питання комісари повинні були перенести на найближчий елекційний сейм.

Категоричний тон наказів був дуже виразною ознакою цих документів, вироблених у Любліні у середині вересня. Комісари під Вільном були досить спантеличені тією загальною непривітністю, з якою король та сенатори зверталися до них. Відповідаючи 25 вересня 1656 р. на лист Криштофа Паца, Бжостовський від імені комісарів висловлював надію на те, що нові резолюції під Вільно будуть “*łaskawsze*”. “Явна неласка на всіх [нас], які покутуємо при гріху [...]”, – додавав литовський референдар [74, арк. 397].

Пояснення такого гострого стилю для польсько-литовських послів з приводу ускладнень їхніх взаємин з Алегретті й Лорбахом слід шукати у цілісній оцінці польсько-австрійських відносин, починаючи від часу нападу Карла X Густава на Річ Посполиту в 1655 р. Ми вже не раз підкреслювали, що з погляду Яна Казимира та багатьох інших політиків Речі Посполитої військова допомога австрійського імператора сприймалася як найголовніший засіб, який міг би врятувати політичну ситуацію в державі. Знаючи цю обставину, зрозумілішим стає таке одностайне засудження з боку двору й сенату, висловлене Красінському та іншим комісарам з приводу їхнього конфлікту з австрійцями.

У Відні також з великим занепокоєнням спостерігали за цими польсько-австрійськими суперечками під Вільном. У листі до Фрагштайна від 9 вересня 1656 р. імператор наказував якомога більше дотримуватися невторчання посередників у справу елекції Олексія Михайловича. Це дражливе питання було тією суперечністю, через яку могла зірватися тривалий час планована справа укладення польсько-московського миру проти шведів. Головним дорученням, яке Фердинанд III давав Фрагштайнові у той період, було переконати Яна Казимира у крайній необхідності піти на компроміси і таки примиритися з Олексієм Михайловичем [498, с. 444]. Не забуваймо, що імператор гостро реагував на заходи багатьох європейських країн, передусім Франції і Англії, перенести війну Карла X Густава до Австрії. Доки тривала війна Швеції з Річчю Посполитою і Росією, Відень міг почуватися безпечно від шведського вторгнення. Імператор витратив занадто ба-

гато енергії, часу, дипломатичного хисту для організації польсько-московського миру і не бажав одним махом перекреслити всі ці зусилля. У разі завершення Віленської комісії без жодного результату східна політика австрійських Габсбургів змушена була розробляти свої політичні плани від самісінького початку. Для Фердинанда III це, по суті, означало опинитися в глухому куті після двох років важкої праці в умовах постійної боротьби за гегемонію у впливах на німецькі князівства, загрози вторгнення котроїсь із європейських країн у свої землі і підготовки елекції нового імператора за життя Фердинанда III. Це були головні пріоритети австрійської політики у взаєминах з Річчю Посполитою, Швецією і Московською державою. З цієї причини твердження, яке іноді трапляється у наукових працях про те, що австрійці у той час мали серйозні наміри посадити когось із Габсбургів на польський престол, а російська пропозиція стосовно елекції самого царя, зроблена під Вільном, ішла всупереч династичним планам імператорського дому, видається великим перебільшенням [544, с. 358]. Така думка базується, в основному, на заявах Алегретті й Лорбаха під Вільном, проте не слід ігнорувати того факту, що це були лише політичні декларації, не наповнені реальним змістом. В умовах, коли у самому Відні питання спадкоємства імператорського престолу після смерті Фердинанда IV у 1654 р. залишалося відкритим, а становище Австрії у міжнародних відносинах було занадто непевним, Фердинанд III не міг собі дозволити прийняти корону Польсько-Литовського королівства. Разом з цим титулом Австрія повинна була взяти відповідальність за ті розрухи, які відбувалися у цій країні.

Отримавши настанови про те, яких засадничих принципів слід дотримуватися у взаєминах з Алегретті й Лорбахом, польсько-литовські комісари під Вільном відчували деяку впевненість у своїх силах і звернулися до московських послів з пропозицією зібратися на нову сесію. Проте, згідно з новими настановами, на цьому засіданні вони мали намір вести дальшу дискусію лише про кордони, не зачіпаючи проблеми елекції. Натомість для російських послів це було цілком неприйнятно.

Сам Одоєвський на той час не отримав ще нових наказів від царя і змушений був якийсь період відмовляти Красінському в черговій зустрічі. Новини про це

голова російського посольства посилав до табору Олексія Михайловича під Ригу (нові ж накази царя було відправлено під Вільно лише 13 (23) вересня, себто в той самий день, коли польсько-литовські комісари отримали листи з Любліна) [118, с. 277–279]. “Аби лиш запевне повернувся посланець їх м. панів царських послів від царя й. м-ті, [то] побачимо, як підуть справи”, – писали комісари до Криштофа Паца 25 вересня 1656 р. [74, арк. 396–397].

Наскільки польський король зволікав час, розраховуючи на збір посполитого рушення й на укладення договору з Австрією, настільки й Олексій Михайлович шукав додаткові важелі впливу на розвиток переговорів з Яном Казимиром. У вересні 1656 р. цар виношував різні проекти у дипломатії для зміцнення своїх позицій під Вільном. До нього, поза всяким сумнівом, доходили новини про те, що під час роботи з'їзду Річ Посполита й Австрія за його спиною ведуть переговори у Відні. Тому цілком природним був його намір відправити до Фердинанда III свого посланця, якому в таборі під Ригою було складено наказ. Для цієї дипломатичної місії призначався знайомий уже нам Федір Зиков, який мав передати грамоту імператорові й довідатися, “[...] чи в цісаря з польським і шведським королем послали та посланці між ними бували і з чим приходили”. Не меншу зацікавленість у цьому наказі цар виявляв до того питання, від якого великою мірою залежав його успіх у війні зі Швецією, – чи австрійський імператор і папа римський нададуть військову допомогу Янові Казимиру проти Карла X Густава [18, арк. 7, 17–18]. Проте відрядження Зикова до Відня так і не відбулося.

Набагато більшого значення для ослаблення дипломатичної позиції польсько-литовських політиків на Віленських переговорах Олексій Михайлович надавав своїм військовим успіхам у війні зі Швецією. Одним із таких додаткових аргументів російського посольства під Вільном могло стати захоплення царем Риги, облога якої тривала з 22 серпня (1 вересня) 1656 р. [424, с. 88–92]. У 20-х числах вересня н. ст. у польсько-литовських комісарів та австрійських посередників під Вільном почала вже закрадатися підозра, що додаткові інструкції Одоєвському від царя не надходять такий тривалий час саме з тієї причини, що Москва розраховувала переможно завершити облогу Риги і нав'язати після цього свої жорсткіші

умови під Вільном. Таке міркування Алегретті й Лорбах висловлювали перед московськими послами 26 вересня н. ст. 1656 р. “Наказано їм, великим послам, говорити, що вони, почавши з польськими комісарами справу про мир, баряться і договору не укладають, а чекають на те, щоб спершу Ригу взяти і потім укласти б договір про мир [...]”, – передавав Одоєвський ці австрійські звинувачення у статейному списку [144, с. 166]. Від Вільна до Риги, мовляв, лише сорок миль, а відповіді від царя немає уже третій тиждень – так нарікали посередники повіреному московських великих послів, з яким велися переговори про нову зустріч. До табору Яна Казимира, наголошували Алегретті й Лорбах, проїзд набагато дальший, важчий і небезпечніший, а гінець від Речі Посполитої вже повернувся. Отож в австрійських і польсько-литовських послів складалося враження, що Олексій Михайлович свідомо зволікав час. Підозри ці ускладнювали і так досить напружену атмосферу, що панувала на Віленських переговорах.

Грамоту Олексія Михайловича від 13 (23) вересня 1656 р. з новими інструкціями й доповненнями до липневих наказів російські послы під Вільном отримали вже пізно ввечері 17 (27) вересня [134, с. 521]. Резолюція царя була досить стислою, категоричною, в ній не відчувалося жодного бажання поступатися як у територіальних суперечках, так і в намірі отримати корону Речі Посполитої. За основу цього документа бралася попередня грамота від 25 серпня (4 вересня), в якій говорилося про територіальні поступки взамін за елекцію царя, відправлення великого польсько-литовського посольства до Москви у цій справі й укладення перемир'я щонайменше на півроку, допоки полагоджуватимуться всі формальності. Договір під Вільном мав визначити території, які б відійшли до Речі Посполитої після обрання на сеймі царя на королівство. Насамперед, тут обумовлювалося, що Біла Русь та Україна (однак без точного визначення українсько-польського кордону) мали залишатися за Московською державою, а Велике князівство Литовське зі столицею Вільном – за Річчю Посполитою. Від Швеції Олексій Михайлович обіцяв відвоювати Лівонію, приєднавши її після цього до володінь Яна Казимира. Обговорення усіх цих справ мало відбуватися на нових переговорах у Москві, а також на скликаному елекційному сеймі, у роботі якого взяли б участь повноваж-

ні представники від Олексія Михайловича. У разі, якби польсько-литовські комісари таки відмовилися обрати царя на королівство, то, згідно з царським наказом, з'їзд слід було перенести на майбутнє. “А тим часом на спільного неприятеля, на шведа, всі сили обох держав рушити [...]”, – додавалося в грамоті. Австрійських же посередників за таких умов слід було відпустити додому [144, с. 199–202].

Таким був остаточний вердикт царя на основні контроверсійні питання, що порушувалися в дискусіях під Вільном. Отримавши ці настанови, російські послы вже твердо їх дотримувалися в головних пунктах до самого завершення переговорів. Після довгої перерви, що минула з того часу, як після дев'ятого засідання 28 серпня (7 вересня) до Яна Казимира й Олексія Михайловича з-під Вільна були відправлені гінці за новими інструкціями, Одоєвський, на цей раз уже зі своєї ініціативи, запропонував Красінському відновити зустрічі.

На десятій віленській сесії, що відбулася 20 (30) вересня, голова російського посольства з новою рішучістю порушив проблему обрання царя на Польсько-Литовське королівство. Надії комісарів на те, що це питання буде знято з московських вимог, розвіялися остаточно. В австрійському щоденнику занотовано глибоке розчарування цим фактом, яке переживали також Алегретті й Лорбах [160, с. 56]. Своєю чергою, Красінський та його товариші дали знати московським послам, що остаточні інструкції від короля і сенату про елекцію царя *vivente rege* вони ще не отримали. Єдиним наказом, який голова польсько-литовського посольства мав на той час, було не вдаватися на Віленській комісії в жодні обговорення про елекцію московського претендента польським королем, перенісши цю справу на розгляд майбутнього сейму. Особливо тут ішлося про кандидатуру самого царя, а не його сина, на чому Одоєвський наполягав безальтернативно. Отож, уся ця проблема й далі зависала в повітрі, а Ян Казимир і сенат таки змушені були формулювати комісарам якісь рішення з цього приводу.

Першою реакцією Одоєвського на слова Красінського про те, що він не готовий до нових обговорень щодо елекції, було щире здивування. Як стверджував голова російських послів, польсько-литовські комісари кілька днів тому самі ставили його до відома про те, що нові інструкції від Яна Казимира вже отримано.

Однак, на відміну від Одоєвського та його товаришів, польсько-литовські та австрійські послы не ототожнювали Віленську комісію з переговорами одночасно про мир (себто про розв'язання територіальних проблем) і про обрання Олексія Михайловича на польський престол. Листи від короля й коронного уряду надійшли на той час лише у справі мирного договору, який слід було укласти негайно. Елекція ж нового короля Речі Посполитої передбачала дуже довгу церемонію – від скликання повітових сеймиків і призначення послів на елекційний сейм до оголошення дати відкриття самого сейму. Польсько-литовські комісари не мали і в принципі не могли мати будь-яких компетенцій чи повноважень, щоб давати московським послам обіцянки про справи, які могли вирішуватися лише сеймовими постановами. І це цілком зрозуміло. 21 вересня (1 жовтня) 1656 р., на наступний день після цієї десятої сесії, комісари писали в листі до московських послів з цього приводу: “І ви ж, його царської величності великі й повноважні послы, відставивши набік договір про вічний мир, того конче від нас, королівської величності великих і повноважних послів, хочете, щоб ми з вами, його царської величності великими й повноважними послами, домовлялися про обрання великого государя вашого, його царської величності, на Королівство Польське і на Велике князівство Литовське. А того, як ми вже вам оголосили, не дозволяють не лише наші права, а й присяга, через яку ми маємо обов'язок перед його королівською величністю” [144, с. 169]. Отож Одоєвському та його товаришам не залишалося нічого іншого, як далі чекати нових відомостей від Яна Казимира, коронного канцлера та сенаторів стосовно елекції царя.

Це непорозуміння між Росією і Річчю Посполитою, яке мало не лише політичний, а й правовий аспекти, було чудовою ілюстрацією того, який різний зміст обидві сторони вкладали в ці переговори. Суть цієї суперечності полягала в абсолютно відмінних суспільно-політичних укладах – самодержавство Московської держави і шляхетсько-станової монархії Речі Посполитої. У цих двох тогочасних системах відображалися різні погляди на майбутнє загалом і на Віленські переговори зокрема, які не могли співіснувати без зміни цілого устрою Речі Посполитої, чого свідомо чи несвідомо вимагав Олексій Михайлович. Інакше важко пояснити

це вперте бажання російського уряду прийняти рішення про елекцію вже негайно під Вільном, і не менш категоричне наполягання Речі Посполитої розвести порізно переговори про мирний договір та обрання нового короля *vivente rege*.

Однак за злободенністю проблеми елекції, за лаштунками жорстких та безкомпромисних дискусій учасники перемов нерідко губили головну ідею, заради якої вони й почали всю цю справу – укладення такого військово-політичного союзу, який мав би закласти тверду основу для майбутнього антишведського договору за участю Росії, Речі Посполитої, Австрії і Данії. Ситуацію, що склалася на вересень 1656 р., сприймали саме таким чином не лише у Відні або Москві (саме в той час, у вересні 1656 р., Данило Мишецький прибув удруге до Копенгагена), а й у Європі в цілому [216, с. 392–393]. Навіть більше, поміж учасниками цієї антишведської ліги англійці бачили ще й папу римського Олександра VII, наголошуючи на релігійних мотивах цього союзу [216, с. 451]. Шведські політики, особливо в період облоги Олексієм Михайловичем Риги, наполегливо шукали протидію для формування такої грізної для Карла X коаліції. Ріксрод у Стокгольмі настійливо радив довести укладення договору Швеції з данським королем Фредеріком III до логічного завершення, “[...] щоб можна бути вільним з цього боку [...]”, – як підкреслювалося на одному з його засідань 8 (18) жовтня 1656 р. [209, с. 648].

Отож пристрасті, що точилися на самій комісії довкола другорядних питань, зменшували вагу і значення головного завдання антишведської коаліції в цілому й політики Речі Посполитої та Московської держави зокрема, а саме: об’єднання всіх сил проти Швеції та її союзників. Стратегічну перемогу на Віленських переговорах повинна була здобути саме та сторона, яка поступилася б цими другорядними проблемами на користь негайного утворення союзу проти Карла X Густава. І слід зазначити, що актуальність такої ліги для Речі Посполитої була набагато більшою, ніж для Московської держави, оскільки Янові Казимиру йшлося не лише про союзника у війні зі Швецією за гегемонію на півночі та спірні території, а про існування напівзруйнованої держави, про її виживання та відродження. Те саме відчувала й Австрія. Через це Річ Посполита за підтримки імператора виступила тією стороною, яка на Віленських переговорах у кінцевому результаті не випус-

тила з рук головної стратегічної мети. Заради укладення договору проти Швеції, негайного об'єднання армій у спільній війні з Карлом Густавом польський король шукав того компромісу, який міг би поєднати рішення про елекцію, прийняте вже під Вільном, як того вимагав Олексій Михайлович, із законодавством всієї системи шляхетсько-станової монархії.

Ця політично-правова колізія призводила до того, що, починаючи з кінця вересня н. ст. 1656 р., час на Віленській комісії спливав далі в напружених суперечках і безрезультатних дискусіях. За станом на той період відповідь короля і сенату на московську вимогу елекції царя на королівство не тільки не була відправлена комісарам, а й навіть не мала чіткого формулювання в офіційних колах. Аналізуючи австрійські джерела, польські дослідники іноді пояснювали затримку відповіді тим, що наприкінці вересня – на початку жовтня 1656 р. Ян Казимир був зайнятий військовими справами проти шведів під час облоги Ленчиці. У тій ситуації йому нібито важко було зібрати представницьке коло senatorів для обговорення такої надзвичайно важливої проблеми [530, с. 309]. Це важко заперечити, особливо знаючи, що король чекав на приїзд до його табору примаса Андрія Лещинського, без якого не хотів починати нараду senatorів. Однак можна засумніватися, що таке пояснення вичерпно задовольняє сучасного дослідника.

Деяке світло на дійсні причини затримки коронного уряду з новими настановами стосовно проблеми *successionis Regni* проливає листування комісарів з-під Вільна з королівським двором за період від кінця вересня до середини жовтня н. ст. 1656 р. Ми бачили, що в листах від 9 вересня король і підканцлер Тшебіцький писали Красінському, що швидкої відповіді на такі злободенні питання, які стосувалися правових норм всієї держави, годі сподіватися. 23 вересня, отримавши листи комісарів від 10 вересня (відправлені після кризи, що відбулася на сесіях 6 і 7 вересня) з проханням якомога швидше переслати до них нові резолюції про елекцію і територіальні поступки в Україні та Литві, Ян Казимир відписував, що він з дня на день чекає на прибуття примаса, без якого сенат не може зібратися. “[...] нехай це зовсім не турбує вельможностей і вірностей ваших, оскільки, провівши достатню нараду, ми [думаємо] відправити якогось гінця з категоричною декла-

рацією на всі пункти, щоб уже більше не потрібно було до нас посилати по резолюцію”, – запевняв король комісарів у цьому листі [74, арк. 387].

До того ж у той самий період, у 20-х числах вересня 1656 р., в оточенні Яна Казимира не виключали, що пункт про елекцію царя цілковито заведе перетрактації у глухий кут. Як вважали при королівському дворі, вийти з нього можна було б у разі, якби це питання обговорити безпосередньо з самим Олексієм Михайловичем під Ригою, відправивши цих самих комісарів у подорож з-під Вільна прямо до московського табору. “Про допомогу грошима *вм. м. м. панам, зокрема, якби вм. м. м. панам* довелося зблизитися до царя (курсив наш. – Я. Ф.), [я] вже і вчора, і сьогодні знову писав до й. к. м-ті”, – повідомляв Красінського коронний підканцлер в одному з листів від 26 вересня про ймовірність такого розвитку подій [77, арк. 163].

Про перший день наради сенату за участю примаса, що мала відбутися в Іновроцлаві 24 вересня 1656 р., Криштоф Пац писав до Кипріяна Павла Бжостовського у листі, датованому днем раніше [74, арк. 391]. Ці наради тривали добрих десять днів. Як наслідок, вирішальні для формулювання польсько-литовських позицій на Віленських переговорах резолюції короля, коронного уряду й сенату були, врешті, вироблені 3 і 5 жовтня у період облоги Ленчиці та після її відвоювання 4 жовтня у шведів [389, с. 59]. Криштоф Пац знову просив комісарів, аби вони поставилися з розумінням до того, що цей процес зайняв так багато часу. “[...] такі важкі справи потребують у нас також великого обговорення, оскільки [відбуваються] без сейму”, – писав він до Бжостовського під Вільно в листі від 4 жовтня. При цьому з великим задоволенням він наголошував, що канцлер Корицінський, який “[...] цілковито супротивний цьому миру [...]”, був відсутній на цих нарадах [74, арк. 451].

Ми вже згадували, що сенатори Великого князівства Литовського, які перебували в Любліні й пізніше супроводжували короля за Віслу, мали досить відмінні погляди від сенаторів Корони Польської не тільки на справу спадкоємства престолу після смерті Яна Казимира, а й на саму необхідність укладення миру з Москвою за всяку ціну. Ці проблеми не виникли раптово і вони корінилися в часах не

так давнього московського та шведського завоювання Речі Посполитої у 1654–1655 рр. Ще на початку 1656 р. коронний канцлер Стефан Корицінський писав, що до миру з Москвою схиляється більша частина литовської шляхти, а зі Швецією – коронної [74, арк. 471]. На відпускній аудієнції московському послові Василю Лихарьову, що відбулася в Любліні 8 (18) квітня 1656 р., точно таку саму думку повторював великий гетьман литовський Павло Сапіга [27, арк. 25].

Руїна, в якій опинилося Велике князівство Литовське на початку 1656 р., була настільки великою, що свідки тієї епохи писали про неї, помічаючи її неозброєним оком. Наприклад, переїжджаючи в лютому й березні 1656 р. через білоруські території, посол від польського короля Петро Галінський занотовував у своїй реляції до Яна Казимира з Москви, що ці землі “[...] і за сто літ не прийдуть до себе, бо два роки [вони] не сіяні, ані не орані” [82, арк. 141].

Позбавлені можливостей вернутися до своїх завойованих і зруйнованих маєтностей, литовці, за висловом одного з комісарів на Віленській комісії (Бжостовського?), “мов цигани”, волочилися по світу від самого початку Московської війни. Внаслідок позиції шляхти Корони Польської, яка не хотіла йти на поступки цареві на переговорах з Москвою, вони не мали жодних можливостей відвідати рідні покинуті місця, писав цей кореспондент. “Легко й. м. панове коронні можуть дискутувати, коли мають кращу долю від нас [...]”, – читаємо в документі [74, арк. 591, 593].

Такі самі настрої литовців передавав також у своєму звіті до Мазаріні французький посол Антуан де Люмбрез, який зауважував, що успішне завершення Віленської комісії дасть литовській шляхті можливість повернути всі завойовані Московією маєтки [204, с. 117].

Отож не дивно, що в королівському таборі сенатори Великого князівства Литовського не приховували своєї радості, коли до них дійшли новини з-під Вільна про те, що заради скликання повітових сеймиків для обрання послів на елекційний сейм Олексій Михайлович готовий був дозволити литовській шляхті повернутися додому. “[...] після двохлітнього вигнання можу відвідати попелища та руїни дому”, – писав, наприклад, Криштоф Пац до комісарів [74, арк. 480, 499].

У період, коли наприкінці вересня 1656 р. почали вироблятися остаточні накази під Вільно, ці дискусії між литовськими та коронними сенаторами у таборі Яна Казимира майже повністю перенеслися у площину елекції московського претендента на королівський престол. Не бажаючи поступатися правом вільної елекції, коронна шляхта вперто виступала проти обрання царя, допускаючи таку можливість лише стосовно його сина. Литовці ж уважали, що заради того, щоб не втратити такі великі обшири Речі Посполитої, можна було погодитися й на обрання самого Олексія Михайловича. Щоправда, де Люмбрез у згаданому звіті зазначав, що з обранням царя на королівство *vivente rege* частина коронної шляхти також мала надію і на повернення своїх маєтностей в Україні, і на повне вигнання шведів з Польщі та Королівської Пруссії [204, с. 117]. Проте загалом у державі було зрозуміло, що Корона Польська не готова поступитися Москві титулом короля настільки одностайно, наскільки до цього схилилися політики Великого князівства Литовського.

У зв'язку з цим у сенаті, який перебував при військовому таборі короля під час його наступу на Ленчицю, точилися гострі дискусії. Однак троє з присутніх сенаторів від Великого князівства Литовського не могли переважити думку шістьох представників від Корони Польської. Решта членів сенату, які через віддаленість від королівського табору не могли брати безпосередньої участі у нарадах, прислали до Яна Казимира свої листи з цілими дискурсами про те, які резолюції стосовно *successionis Regni* краще було виробити, на їхню думку, для віленських комісарів.

Литовці з усіх сил шукали аргументів для короля, аби переконати його дозволити вести переговори під Вільном про елекцію, навіть якби йшлося про кандидатуру самого царя. “Існує, отже, між нами і самими коронними [сенаторами] розкол (*schisma*) [...]”, – писав Криштоф Пац до Бжостовського на Віленську комісію у листі від 23 вересня 1656 р. про свої враження від ситуації в сенаті [74, арк. 390].

Не буде великим перебільшенням ствердити, що через небезпеку підданства литовців Олексію Михайловичу та укладення ними унії з Москвою Ян Казимир у той час, як ніколи, боявся остаточно втратити ціле Велике князівство Литовське.

Протягом усього 1656 р., навіть під час роботи Віленської комісії, цар закликав до підданства литовську шляхту своїми посольствами до Литви. Через це Ян Казимир змушений був прислухатися до потреб литовських урядовців і шляхти, декларуючи свою готовність до поступок Москві на Віленській комісії у питанні спадкоємства престолу.

Тим часом, у жовтні чекання під Вільном на королівські резолюції ставало дратівливим. Погрожуючи безрезультатно завершити комісію, Одоєвський вимагав від польсько-литовських послів чітких відповідей на поставлені у царському наказі питання про розмежування територій та елекцію Олексія Михайловича. Такою дипломатичною манерою голова московського посольства набивав ціну своїм пропозиціям, однак ця невизначеність на комісії дійсно затягувалася. Австрійські посередники й надалі чинили обструкцію переговорам, на яких дискусії про мирний договір майже повністю перейшли у площину обрання Олексія Михайловича на Польсько-Литовське королівство. Приступаючи до виконання свого дипломатичного завдання, австрійці зовсім не очікували такого розвитку подій. Вони висловлювали категоричний протест з приводу будь-яких спроб Красінського вести розмови на цю тему з Одоєвським без їхньої участі. Зі свого боку, польсько-литовські послы не знали, що нового сказати московським про елекцію, оскільки нових резолюцій від Яна Казимира у цій справі так і не надходило.

У цій складній ситуації Красінський та його товариші всілякими способами намагалися стримати Одоєвського від різких та непередбачуваних учинків. Наприклад, 24 вересня (4 жовтня) 1656 р. усупереч позиції Алегретті й Лорбаха за наполяганням Красінського таки відбулася таємна від австрійців одинадцята зустріч. Скликалася вона цілком конфіденційно в горах під Вільном у дворі Ходкевича (у звіті Красінського згадувався, мабуть, віленський каштелян Ян Казимир Ходкевич). На цій зустрічі польсько-литовські комісари вперше з часу роботи комісії висловили свій прихильний погляд щодо можливого успадкування московським претендентом польського престолу після смерті Яна Казимира. Ішлося, звичайно, не про кандидатуру Олексія Михайловича, а лише про його сина. У посольському звіті Ян Казимир Красінський писав про цей факт такими словами:

“Там же у неофіційній розмові (*infamilliarī colloquiem*) довелося перед ними відкрити той секрет, що легше принаймні царевича дозволити [обрати на королівство], якого королева її милість могла б за сина прийняти [...]” [51, арк. 175 зв.–176].

На цій одинадцятій сесії Красінський переконував московських послів, що без інструкцій він дійсно не мав права обговорювати це питання. Висловлюючись із цього приводу, голова польсько-литовського посольства вже вкотре повторював, що в справі спадкоємства престолу дискусії краще вести не про кандидатуру Олексія Михайловича, а царевича. При цьому він додавав, що австрійці категорично виступили проти того, щоб порушувати подібні теми, тому краще взагалі не обговорювати питання спадкоємства у їхній присутності [52, арк. 165–166].

Отже, у заявах Красінського, зроблених на сесії 4 жовтня стосовно обрання царевича, не було нічого нового для московських великих послів. Одоєвський, який був до цього готовий, далі говорив про вибори лише Олексія Михайловича, а не його сина. Російські послы знову підтверджували рішучі наміри безрезультатно завершити переговори про мир, якщо рішення про елекцію не буде прийняте. З боку ж Речі Посполитої було цілком зрозуміло, що проблема вибору царя повинна вирішуватися не на посольському з'їзді, а на спеціально скликаному сеймі. З погляду правових норм Речі Посполитої, які були фундаментом самого її існування, тут не могло бути двох думок. Польсько-литовська дипломатія на цей раз виявила більшу стійкість, ніж раніше. “[...] ми вперто стояли на своєму, що так не може бути [...]”, – писав Красінський до короля [86, арк. 61]. І голова російського посольства, врешті, мусив прислухатися до цього, зважаючи на те, що з'їзд знову був близько до завершення, тепер уже за наполяганням комісарів.

Однак протягом наступних двох тижнів після цього засідання терпіння московських послів починало остаточно вичерпуватися. Ситуація для царя ускладнювалася у зв'язку з наближенням зимового часу, небезпекою поширення в армії морової пошесті, затримкою платні стрільцям, які перебували на царській службі під час перемов під Вільном, та іншими важливими факторами. Дезертирство, що поширювалося у російському війську під Вільном, не могло не хвилювати Одоєвського: протягом двох місяців у серпні та вересні 1656 р., як він писав у відписці

до Олексія Михайловича на початку жовтня ст. ст., з-під Вільна втекло 47 боярських дітей і 410 драгунів, себто майже півтисячі чоловік із загальної кількості семи тисяч стрільців. І ці втечі тривали [90, с. 554].

У головах російського посольства зміцнювалися підозри, що таке зволікання з новими резолюціями від польського короля відбувалося навмисне, аби відтягувати час переговорів [332, с. 639]. Отож 16 жовтня 1656 р. на дванадцятому засіданні у присутності австрійських посередників він почав прискіпливо з'ясовувати причини такої довгої мовчанки Яна Казимира та сенаторів, пропонуючи, врешті, перенести з'їзд на кілька тижнів або й навіть на півроку [51, арк. 176]. До того ж часу, поки ці нові перемови не будуть призначені, Одоєвський на цій сесії пропонував утриматися від військових дій між двома країнами, повернувши зброю спільно проти шведського короля. У цих пропозиціях можна побачити, що московське посольство готове було вдатися до крайнього заходу, передбаченого у грамоті царя від 13 (23) вересня 1656 р. на випадок безрезультатного завершення переговорів, – домовившись про перемир'я з Річчю Посполитою і про спільний виступ проти шведів, перенести з'їзд до кращих часів.

Красінський, однак, знову запропонував обговорити проблему самого мирного договору, відставивши набік дискусії про обрання московського царя на королівство. Відмова російських послів цього разу була висловлена в ультимативній формі: якщо до 19 жовтня комісари не отримають додаткових інструкцій від Яна Казимира про елекцію, то, уклавши відповідні статті, з'їзд повинен буде перенестися на невизначений термін. У листі до Яна Казимира, написаному 17 жовтня 1656 р. – наступного дня після цього засідання, – Красінський писав, що у важких суперечках йому вдалося переконати московських послів почекати ще тиждень [87, арк. 79]. Однак у статейному списку Одоєвського, написаному для царя, про таке довге відтермінування для цього ультиматуму згадок не знаходимо.

Отже, після дванадцятого засідання, Віленська комісія знову опинилася за крок до цілковитого провалу. Однак ситуацію врятувало те, що довгоочікувані, доленосні й вирішальні для укладення договору інструкції від короля для комісарів прийшли уже 18 жовтня. Датувалися вони, як уже згадувалося, 3 і 5 жовтня з-

під Ленчиці. Разом з цими королівськими листами Красінський отримав також “Resolutio cathégorica” сенату [77, арк. 65–66, 86–88]. Спершу планувалося, що до комісарів під Вільно ці документи повезе литовський підканцлер Криштоф Пац, який досконало був обізнаний з позицією королівського двору про *successionis Regni* та підтримував часте листування з литовськими послами, зокрема з Кипріяном Павлом Бжостовським. Проте доручення це не було з категорії приємних і, як він сам зізнався у листі до Бжостовського, йому вдалося відмовитися від цього посольства (“*alem się iakoś wysliznął*”) [74, арк. 451].

Усі ці складні події, що розвивалися під Вільном у вересні й жовтні 1656 р., відлунювалися різними чутками в Європі. Наприклад, серед послів кількох європейських країн, що перебували у таборі шведського короля у Фрауенбурзі, ширилися розмови про те, що комісію під Вільном уже розірвано [216, с. 493]. Проте такі висновки були занадто передчасними. Насправді почався четвертий, останній, етап Віленських переговорів, на якому дискусії зосереджувалися безпосередньо на формулюванні статей і пунктів договору.

5.5. Обговорення на завершальній стадії переговорів, укладення договору (19 жовтня – 3 листопада).

Документи від короля та сенату, що прибули до комісарів під Вільно, вивели переговори з глухого кута, в якому вони опинилися. Уже наступного дня, 19 жовтня, московські та польсько-литовські послы зібралися на тринадцяту сесію, щоб розпочати вироблення остаточної декларації Віленської комісії. Головними питаннями протягом цих останніх дискусій були ті самі проблеми вибору московського царя на королівство, повернення Речі Посполитій завойованих Москвою територій та релігії.

Нова інструкція Яна Казимира й senatorів передбачала, що комісари можуть попередньо погодитися на елекцію Олексія Олексійовича, але остаточне рішення про це слід було перенести на найближчий сейм. Умовами для цього мало бути навернення царевича на католицьку віру (“*choćby w obrządku greckim*”, – себто

допускалася таки церковна унія), виховання при королівському дворі, вільна елекція його наступника на королівство замість властивого для Росії дідичного успадкування престолу, підтвердження прав та вольностей шляхетського стану і т. д. Управляти Річчю Посполитою новообраний король повинен був не через намісника, який призначався б у Москві, а безпосередньо. Якби ж московські великі послы твердо наполягали на своїх вимогах – впритул до розриву переговорів, то як остання умова комісарам дозволялося погодитися й на елекцію самого царя [74, арк. 451].

Можна не сумніватися в тому, що подібне рішення прийнялося під вирішальним впливом литовських сенаторів. Взамін за таку велику поступку король вимагав повернути всі землі до кордонів, що були встановлені згідно з умовами Поляновського договору, – себто згрубша це передбачало відновити *status quo*, що існував до 1654 р. Винятки робилися лише у територіях, прилеглих до Полоцька по р. Двіну та ін. Інфляндія ж мала бути розділена тими межами, які раніше існували між Росією та Великим князівством Литовським. Якби ж московські послы відмовлялися встановити кордон за Поляновським миром, то польсько-литовські комісари повинні були вдатися до останньої декларації. У такому разі Ян Казимир, не відступаючи від своїх попередніх інструкцій, погоджувався віддати Москві у вічне володіння Смоленськ та інші землі лише по р. Івату.

Ця тональність польсько-литовських інструкцій розходилася діаметрально, особливо в територіальному питанні, з настановами, що отримали російські послы. Адже останні не лише вимагали прийняти пункт договору про обрання самого царя польським королем, а й погоджувалися відступити Речі Посполитій набагато менші землі у Великому князівстві Литовському – лише на захід від р. Березини, і то після сейму. Зважаючи на величезні територіальні здобутки у війні 1654–1656 рр., Москва категорично відмовлялася брати Поляновський договір за вихідний пункт для віленських декларацій, і сам Одоєвський твердо дотримувався інструкцій, отриманих від Олексія Михайловича кілька тижнів перед тим.

Красінський натомість відмовився говорити про будь-які інші умови на переговорах, окрім тих, що були подані йому в нових листах, і тепер сам погрожував

покинути комісію без жодного результату. Шукаючи допомоги в посередників, він і далі сподівався на їхні впливи на московських послів. Однак у багатьох ключових питаннях Алегретті й Лорбах не мали бажання безоглядно підтримувати польсько-литовських послів у їхніх вимогах. Передусім, австрійці розуміли, що міцні військово-політичні позиції Росії, що склалися за станом на осінь 1656 р. у Великому князівстві Литовському та Україні, практично виключали якісь серйозні поступки царя на завойованих землях. Дискусії з московськими послами, що точилися від кінця серпня до початку жовтня, засвідчили це дуже виразно. Але навіть якби й вдалося досягнути якихось відчутних результатів на переговорах про територіальні поступки від царя, то Ян Казимир взамін за це змушений був би вдатися до чогось конкретнішого у справі елекції Олексія Михайловича на польський престол, ніж до загальних риторичних фраз про скликання найближчого сейму. Об'єднання Московської держави і Речі Посполитої, як уже не раз зазначалося, таїло в собі велику загрозу для безпеки Австрії та її гегемонії у впливах на політику Центрально-Східної Європи й німецьких князівств.

Проте, аналізуючи листування Теодора Лорбаха з секретарем австрійської таємної ради Гебгардом, дослідники часом відзначали, що в останні тижні віленських дискусій посередники не мали вже такого великого впливу на хід перемов, як це було на початку роботи комісії [498, с. 443–444]. Тому вони не могли вже істотно завадити прийняти остаточну резолюцію, де порушувалися б дражливі для віденської політики питання.

Така позиція австрійців під Вільном, що досить виразно відчувалася протягом останніх дискусій перед прийняттям статей мирного договору, була наслідком настанов Фердинанда III, аби вони якомога менше втручалися в польсько-московські обговорення проблеми елекції. Ми бачили, що в згаданому вже листі до Йогана Христофора Фрагштайна від 9 вересня 1656 р. імператор наказував зайняти саме таку позицію. Фрагштайн, зі свого боку, невідкладно зв'язувався з цього приводу з Алегретті й Лорбахом. Це попри те, що сам імператор усвідомлював згубність наслідків для Австрії в разі обрання Олексія Михайловича польським королем. Інша річ, що у Відні дуже скептично оцінювали можливості пере-

вести цю справу зі статей договору, записаних на папері, у практичну площину. Тим паче, що якраз у той самий період великі послы Ян Лещинський і Ян Вельпольський вели переговори в австрійській столиці про військовий союз. Через це Ян Казимир, чия зовнішня політика перебувала у великій залежності від позиції імператора, не міг зробити будь-якого одностороннього кроку в міжнародних відносинах, який послаблював би позиції Габсбургів. Не буде навіть великим перебільшенням ствердити, що політика Речі Посполитої у її відносинах з Москвою і Швецією у той час негласно контролювалася у Відні. Польський король, ще з часів, мабуть, своєї еміграції у Шльонську і таємної наради сенаторів в Ополі від листопада 1655 р., добровільно віддавав цей контроль у руки імператора. Зміни настроїв, тенденцій, напрямів, що існували у Речі Посполитій не тільки в її зовнішній політиці, а й у внутрішніх суперечках між різними впливовими угрупованнями коронного двору, одразу відчувалися в австрійській столиці. Цілісний погляд на австрійсько-польські відносини у 1655–1657 рр. підтверджує цю думку досить виразно. Отож у Відні Фердинанд III з висоти свого становища, досвіду, відстані й часу набагато спокійніше сприймав вимогу російських великих послів під Вільном щодо елекції царя, ніж це робили Алегретті й Лорбах безпосередньо на переговорах. З погляду оцінки міжнародних відносин, що склалися на осінь 1656 р., імператор приймав продумані рішення, значення яких вимірювалося перспективами розвитку цілісної європейської політики того часу.

Отже, починаючи з тринадцятої сесії, яка відкрилася 19 жовтня 1656 р., дискусії під Вільном про елекцію Олексія Михайловича отримали нове дихання. Ці розмови були тісно переплетені з проблемою встановлення нового кордону між Росією і Річчю Посполитою. На сесії 20 жовтня польсько-литовські послы подали письмові пункти умов, у разі дотримання яких король і Річ Посполита погоджувалися на цю елекцію московського претендента в принципі. Головними вимогами тут були ті основні пункти, які дотепер висловлювалися комісарами під Вільном від імені цілого шляхетського стану. Однак на цей раз вони були висунуті в ультимативній формі. Основною ідеєю цих вимог було те, що обрання московського претендента на польський престол (незалежно – царя чи його сина) у жодному ра-

зі не повинно порушити усталені протягом століть права, привілеї і звичаї цілого польсько-литовського шляхетського суспільства. Насамперед, ішлося про те, що для вирішення такої важливої справи недостатньо було лише домовленостей на самій Віленській комісії, як цього вимагали московські послы: згідно з непорушним звичаєм Речі Посполитої та законодавством країни, необхідно було скликати спеціальний елекційний сейм. Ще однією важливою умовою було те, що навіть після скликання такого сейму та успішної елекції Олексія Михайловича на королівство права й обов'язки Яна Казимира та королеви Людвіки Марії не повинні були обмежуватися ані у внутрішній, ані в зовнішній політиці. Така ситуація мала зберігатися аж до самої смерті короля та коронації царя. Сама ж коронація Олексія Михайловича мала б відбутися на ще одному сеймі, спеціально скликаному за універсалом примаса. І тільки після точного дотримання всіх цих вимог московський претендент міг би вважатися повноправним правителем Речі Посполитої. Окрема стаття цих настанов передбачала, що після коронації управління державою мало б здійснюватися безпосередньо обраним королем, а не його намісником.

Наступна важлива справа, що порушувалася на цих дебатах, стосувалася католицького віросповідання нового короля. Московський цар, згідно з вимогами комісарів, мав би не лише скласти обітницю не ущемлювати римську релігію в Короні Польській і Великому князівстві Литовському, а й пообіцяти примножувати її, як це було від давніх часів.

Уже на цій комісії, не відкладаючи справу до сейму, взамін за прийняття статті про елекцію царя Ян Казимир вимагав конкретних домовленостей з приводу повернення всіх завойованих територій і встановлення *status quo*, який існував перед початком війни. Отож, згідно з програмою *maximum* коронного уряду, що її ніяк не можна вважати реальною для здійснення, прикордонну лінію пропонувалося відновити за станом на кінець 1653 р. [86, арк. 133–135].

Під час самих переговорів на сесії 20 жовтня Красінський ще раз намагався записати в пункті про московського претендента кандидатуру царевича, маючи на увазі його пізнішу адаптацію при королівському дворі. Зваживши на те, що в резолюції комісії справу елекції таки не вдасться обійти, австрійці цього разу вхо-

пилися за ідею обрання царевича, підтримали її і – за свідченням самих польсько-литовських послів – почали вести переговори уже не як посередники, а як їхні союзники [86, арк. 84–85]. Однак упертість Одоєвського, як зізнавалися комісари, була вражаючою (*urog nieprzełamany!*). Така його поведінка була цілком зрозумілою і пояснювалася лише тим, що за суворими законами російської дипломатичної практики того часу посол, особливо великий, який вів переговори такої надзвичайної ваги, не мав жодного права самовільно відступати від інструкцій, часто навіть під загрозою для свого життя. Отож Красінський мусив поступитися в цьому питанні.

Згадані статті, що обговорювалися 20 жовтня 1656 р., польсько-литовські послы подали, як зазначалося, у письмовій формі. Одоєвському та його товаришам потрібно було кілька днів для того, щоб дати на них відповідь, також на письмі. Цей документ було вручено Красінському 24 жовтня на п'ятнадцятій сесії. Головне, на чому зверталася увага у цьому російському листі, було те, що Олексій Михайлович після обрання польським королем погоджувався не втручатися в політику Речі Посполитої до часу смерті Яна Казимира. У Короні Польській її кордони, згідно з цими вимогами, визначалися без України, яка мала залишатися за Московською державою, а у Великому князівстві Литовському – без тих земель, про які потрібно було прийняти під Вільном спеціальну декларацію [52, арк. 170].

Розглядаючи цей документ Одоєвського в контексті попередніх обговорень, що відбувалися на комісії від самого її початку, хотілося б звернути увагу на еволюцію позицій польсько-литовських та російських послів стосовно проблеми елекції царя. Цей момент важливий не лише з причини, що такий порівняльний аналіз дає можливість краще зрозуміти суть переговорів. Відомо, що від вирішення цього питання Олексій Михайлович узалежнював остаточне розмежування земель між Московською державою і Річчю Посполитою, принаймні у Великому князівстві Литовському. Згідно зі згаданими доповненнями царя від 13 (23) вересня 1656 р. до липневого наказу, Одоєвському заборонялося поступатися будь-якими територіями, поки не буде прийняте чітке рішення про скликання елекційного сейму. Намагаючись запобігти цьому, Алегретто Алегретті особисто втрутився в ці дис-

кусії під Вільном і пропонував відправити до Олексія Михайловича під Ригу своїх власних послів. Однак Одоєвський запевнив його, що такий крок не принесе жодного результату, оскільки нові накази царя були вже передані великим послам на Віленську комісію, і вони вважалися остаточними.

Незважаючи на це, польсько-литовські комісари робили спроби впливати на царя через його найближче боярське оточення, минаючи московських послів під Вільном. Ідеться, зокрема, про лист Олександра Черницького від 4 вересня н. ст. 1656 р., що був відправлений з Немежі під Вільном до Бориса Морозова та Іллі Милославського. У ньому висловлювалося прохання переконати Олексія Михайловича в потребі успішно завершити переговори й укласти перемир'я, життєво необхідне для обох держав [30, арк. 20–21].

Дві основні проблеми переговорів – розмежування територій та елекція царя – у сприйнятті російських політиків були невіддільними одна від одної. У своїй основі така позиція кардинально відрізнялася від того, як польсько-литовські комісари та австрійські посередники дивилися на ці два питання. Від самого початку, коли московські послы наприкінці серпня 1656 р. запропонували вести перемови про обрання московського царя на престол *vivente rege*, комісари й посередники намагалися нав'язати Одоєвському думку, згідно з якою це питання повинно було розглядатися на іншому з'їзді. Під Вільном же, як твердив Красінський, мала обговорюватися виключно справа кордону і “вічного миру” між Москвою і Річчю Посполитою, укладеного на основі взаємних домовленостей про цей кордон. Отож те, що польсько-литовські комісари тепер, після отримання 18 жовтня нових інструкцій, погоджувалися розглядати одразу два питання як єдине ціле – елекцію і реституції земель – наочно показує, на який компроміс Ян Казимир та його двір готові були піти задля утвердження миру з Олексієм Михайловичем. Компроміс цей, щоправда, для коронного двору вже тоді видавався радше формальністю, оскільки розв'язання головної для московських політиків проблеми – самої елекції, не кажучи вже про пізнішу коронацію, – переносилося на найближчий сейм. Знаючи, як важко у Речі Посполитій іноді скликалися сейми, легко зрозуміти, що

король і сенатори свідомо пускали все у велику невизначеність і безкінечну проволоку.

Подібне твердження не нове в історіографії й воно вже відзначалося дослідниками раніше. Причому акцент у таких оцінках робився на невирішеності релігійних суперечок. Згідно з цими міркуваннями істориків, православний цар у жодному разі не міг обиратися на сеймі польським королем, до того ж за умови його панування над Річчю Посполитою не у Варшаві, а в Москві [543, с. 144]. Те, що російські політики, які не мали найменшого уявлення про те, наскільки ненадійними можуть бути такі обіцянки Яна Казимира, погодилися на елекцію царя взамін за обіцянку припинити війну з Річчю Посполитою і навіть відправити допомогу проти шведів, можна вважати великим тактичним і стратегічним успіхом польсько-литовської дипломатії. Успіх цей дав можливість Янові Казимиру сформувати антишведську коаліцію й уже влітку наступного року звільнити свої землі від військ Карла X Густава.

Існувало, як видається, дві головні причини того, що у жовтні 1656 р. польський король істотно пом'якшив свої вимоги. По-перше, до цього його штовхала конечна потреба припинити війну одразу з двома могутніми державами та отримати від однієї з них військову допомогу проти іншої. А по-друге, що було не менш важливим, успіх домовленостей про польсько-австрійський мілітарний союз, які велися в той самий час польськими великими послами у Відні, Фердинанд III узалежнював безпосередньо від того, чи король зможе укласти договір з Москвою проти шведів. Ці дві причини, на нашу думку, штовхали політику Речі Посполитої до такої великої поступки, щоб зафіксувати в остаточних документах Віленської комісії статтю про обрання самого Олексія Михайловича (не його сина!) на польський престол.

Питання утвердження за Яном Казимиром шведських титулів і поділу між Росією та Річчю Посполитою шведських територій у Лівонії та інших прилеглих до неї землях, про що згадувалося у липневій інструкції Одоєвському і його пропозиціях на сесії 26 серпня 1656 р., також порушувалося у московській відповіді, переданій комісарам 24 жовтня. Однак тепер, наприкінці жовтня, Одоєвський, на

відміну від серпневих дискусій, виразніше давав знати, які саме вимоги є прийнятними для царя у цій ділянці. Було цілком зрозуміло, що за два місяці дискусій під Вільном позиція Росії з цього питання стала жорсткішою і виразнішою. Йдеться, зокрема, про те, що шведські дідичні титули, які повинні були остаточно утвердитися за Яном Казимиром у спільній московсько-польській війні зі Швецією, після його смерті мали перейти до царя на коронаційному сеймі – так само, як і польсько-литовські. До цього додавалися вимоги взяти на себе взаємні зобов'язання не укладати сепаратного мирного договору зі шведами.

Невизначеною натомість проблемою для польсько-литовських комісарів і далі залишалось окреслення прикордонної лінії між двома державами. Красінський та його товариші знову почали торгуватися, на цей раз про землі бодай по р. Німан – територія, яка була необхідна Речі Посполитій для зимових стацій і переходу коронних та литовських військ на Жмудь для підтримки повстань проти шведів, що відбувалися тут навесні й улітку 1656 р. Проте й таке домагання не мало успіху в Одоєвського. Пропозиції останнього зводилися до того, що як тільки справа вибору Олексія Михайловича буде полагоджена на найближчому сеймі, то Москва обіцяла одразу віддати Речі Посполитій Вільно з територіями Великого князівства Литовського, за винятком Білої Русі та України [144, с. 178–179]. А тим часом російські послы пропонували відправити до Олексія Михайловича посла від комісарів одразу після укладення Віленського договору, щоб безпосередньо з ним поговорити про реституції земель у Великому князівстві Литовському на захід від Березини *ex nunc*, ще перед сеймом [86, арк. 91].

Не менш важливим питанням, що створювало велику проблему у разі обрання московського претендента на престол, була релігія. Ми бачили, які застереження у письмових поданнях для російських послів від 20 жовтня робив Красінський для збереження свобод і привілеїв католицької віри. Одоєвський натомість, як і в дискусіях наприкінці серпня – на початку вересня, знову порушив справу ліквідації унії. У зв'язку з можливим об'єднанням Москви і Речі Посполитої польсько-литовські політики та церковна ієрархія на чолі з примасом Андрієм Лещинським у відповідь виношували віддалені проекти об'єднання православної і католицької

церков. Апелюючи до традицій персональної унії Ягайла, Красінський та його товариші спершу наполягали на тому, щоб і цар також змінив православну віру на католицьку [530, с. 312]. Оскільки ж цього категорично не можна було зробити, то звідси й випливала ідея комісарів про об'єднання двох церков.

Польсько-литовські послы часто наголошували на цьому у реляціях до двору з-під Вільна. Ще за місяць перед тим, як Красінський у жовтні отримав додаткові інструкції від короля і сенаторів, у листі до Яна Казимира від 17 вересня 1656 р. він висловлював надії, що у разі елекції царя можна буде говорити і про унію грецької та римської церков. Згідно з цим документом, самі московські послы нібито давали знати, що як колись одна віра була з'єднана з Римом (себто перед розколом церкви у 1054 р.), так і тепер Москва не хоче визнавати жодного віросповідання, окрім грецького й римського [87, арк. 74]. У грамоті Олексія Михайловича під Вільно, датованій 25 серпня (4 вересня) 1656 р., ми дійсно бачили, що цар писав до своїх послів про те, що може погодитися на скликання собору духовенства, який мав би затвердити елекцію його фігури на Польсько-Литовське королівство. На шістнадцятій сесії 26 жовтня, коли учасники зібралися для обговорення московських письмових відповідей від 24 жовтня, Красінський ще раз повторював Одоєвському про це. Голова комісарів стверджував, що елекція царя на сеймі може здійснитися лише після того, як папа римський Олександр VII і патріарх Никон домовляться про такий собор, а католицьке духовенство отримає на це дозвіл з Рима [144, с. 181].

З пізніших розмов Красінського з французьким послом де Люмбрезом, які відбулися вже після завершення Віленських переговорів, довідуємося, що найбільші надії на такий з'їзд духовенства покладали литовці. Як видно зі слів Красінського, переданих у реляції де Люмбреза, повноважні послы від Великого князівства Литовського запевняли на комісії, що в разі обрання царя королем московити (*les Moscovites*) зазнають смак свободи, яка панувала у Речі Посполитій, і пом'якшать твердість своїх звичаїв та порядків. Далі у де Люмбреза читаємо, що цар, як твердили литовці, не вважав католицьку релігію суперечною православної, а лише відмінною у кількох пунктах. Отож, якщо папа римський і московський патріарх

відправлять кожен зі свого боку послів для узгодження цих питань, то Олексій Михайлович вчинить так, як було домовлено на з'їзді, додавав французький посол, передаючи розповідь Красінського про ці дебати [204, с. 118].

У цілому ж така позиція, яку комісари зайняли на переговорах у релігійному питанні, дає можливість побачити, що політики Речі Посполитої не лише намагалися відкласти справу обрання Олексія Михайловича на невизначений час до скликання елекційного сейму, а й вимагали взагалі неможливу річ – ще до початку роботи цього сейму скликати собор вищого духовенства для узгодження питання релігії, яка повинна була перебувати в лоні з'єдиненої церкви православ'я і католицизму. Претендуючи на польську корону, російський цар мав її визнати. Подібна вимога зводила нанівець будь-які спроби практичного переведення в життя елекції царя. Природно, що московські послы її відхиляли, не маючи ані права, ані бажання, ані повноважень розв'язувати або навіть обговорювати під Вільном проблему в такій площині.

Отже, як бачимо, у 20-х числах жовтня н. ст., в останні тижні роботи комісії, позиції Москви у релігійному питанні не особливо відрізнялися від тих, які великі послы обстоювали на самому початку переговорів. У релігійних дискусіях Одоєвський погоджувався максимум на те, щоб порушити перед царем і патріархом питання про з'їзд католицького та православного духовенства, “[...] щоб те, що поламалося, було направлене”, – як передавав Красінський ці настрої московського посла у листі до короля від 25 жовтня 1656 р. [11, арк. 1381]. Таке формулювання, яке пропонував Одоєвський, уже тоді, під Вільном, давало можливості обійти це складне й дражливе питання під час вироблення інших важливіших пунктів договору.

Якщо давати цій проблемі загальну оцінку, то можна відчутти, що справа релігії у вимогах російської сторони на переговорах під Вільном була, мабуть, однією з тих характерних засад посольства Одоєвського, яких він дотримувався без компромісу. У його письмовій відповіді польсько-литовським комісарам, поданій на сесії 24 жовтня, категорично наголошувалося на тому, що, хоч цар мав би володіти Річчю Посполитою згідно з законами, які віддавна панували у цій державі,

проте він і далі повинен був залишатися православним. Більше того, після обрання Олексія Михайловича королем, як писав Одоєвський у цьому документі, православні храми у Короні Польській і Великому князівстві Литовському повинні були помножуватися. Уряд Речі Посполитої мав би також скасувати унію і повернути церкви, монастирі й усе майно, що перед тим було відібране від православних (стаття 3). 22 листопада (2 грудня) 1656 р., коли Одоєвський подавав перед боярською думою звіт про посольство, він говорив, що згідно зі своєю інструкцією висував комісарам вимогу про скасування унії. Проте Красінський та його товариші не менш категорично відповіли, що цього зробити не можуть, “[...] бо унія з їхньою римською вірою з’єднана. [...] і без сейму про цю справу домовлятися не можна”, – читаємо у цьому звіті [36, арк. 7].

Загалом, у своїх відписках з-під Вільна і у статейному списку Одоєвський зазначав, що не вдавався в ці розмови занадто глибоко. При цьому він заперечував вимогу польсько-литовських послів про скликання такого духовного собору як необхідної передумови для елекції Олексія Михайловича на сеймі.

Красінський, зі свого боку, дійсно не допускав обговорень про можливість ліквідації Брестської унії 1596 р. Навіть більше, вже після укладення договору він порушував перед російськими послами вимогу, щоб Москва повернула віленським уніатам їхні захоплені церкви [86, арк. 98]. Окрім того, комісари не допускали навіть думки про те, щоб на польський королівський престол було обрано православного кандидата. Вихід із цієї складної ситуації, що виникала на переговорах у релігійному питанні, вони шукали у здійсненні ідеї об’єднання православної і католицької церков під зверхністю Риму. Проте польсько-литовські послы, роблячи цю пропозицію, недооцінювали ані складності проблеми щодо здійснення цієї унії, ані готовності й бажання московських політиків відступити від православної віри, навіть заради польського престолу. Через це Красінський дуже добре розумів надзвичайну складність і малоімовірність реалізації такого проекту.

Що ж стосується самого найвищого духовенства Речі Посполитої, то прихильників примирення з Московією й обрання царя на королівство у цьому середовищі було чимало. Згідно з інформацією Криштофа Паца, яку він передав московсько-

му посланцеві Афанасію Нестерову восени 1656 р., до таких релігійних і державних діячів належали примас Андрій Лещинський, підканцлер Андрій Тшебіцький та ін. [144, с. 222]. У цьому, мабуть, можна відчутти деяке перебільшення, завдяки якому Пац намагався бути переконливішим для російського посланця задля впливів на успішне завершення Віленських переговорів.

Цікаво тут відзначити факти, які проливають світло на те, як ідея церковної унії між католицькою і православною церквами сприймалася деякими духовними фігурами в Речі Посполитій. Відомість про це знаходимо, зокрема, у звіті того самого Нестерова, який протягом своєї подорожі до польського короля часто порушував цю проблему перед духовенством. Під час цих зустрічей посланець переконував духовних осіб прийняти на сеймі постанову про обрання Олексія Михайловича польським королем. Один францисканець оповідав про це такими символічними словами: “І ми б усі [...] жили і з’їжджалися, немов єдинокупельні брати, оскільки називаємося ми всі християнами, і наша віра не дуже різниться від православної віри. А війна всім нам надокучила [...]” [144, с. 222; 118, с. 280].

Думка про скликання церковного собору мала, окрім того, достатньо прихильників і в середовищі світських політичних діячів Речі Посполитої. Наприклад, обговорюючи проблему майбутньої елекції царя під час своєї зустрічі з Артамоном Матвеевим на початку 1657 р., таке твердження висловлював польний литовський гетьман Вінцентій Гонсевський. Він говорив, щоб цар через духовних осіб грецької та римської релігій та “інших вір” (явний натяк на уніатів) об’єднав християнство, “[...] як було перед тим, во єдинстві, і щоб зіслався про це з цісарем і з папою” [40, арк. 79].

Можна також простежити еволюцію суспільної свідомості Речі Посполитої, починаючи з кінця XVI ст., щодо того, як питання елекції московського претендента на польський престол узгоджувалося у державі з проблемами православного та католицького віровизнання. Ми вже згадували, що в 1582 р. нунцій Антоніо Поссевіно на скликаних у Москві соборах нав’язував російському цареві ідеї про догмати віри. Окрім того, у 1570-х – 1580-х роках, коли йшлося про обрання польським королем Івана IV Грозного або його сина Федора Івановича, польсько-

литовська шляхта мала переконання, що цар навернеться на римо-католицизм, як колись це сталося з Ягайлом [441, с. 14–15]. Оскільки у 1656 р. проблема елекції Олексія Михайловича на королівство у Речі Посполитій також прив'язувалася до традицій Кревської унії 1385 р., то Красінський, як ми бачили з його листів, теж говорив московським послам про зміну царем віри. Проте не було жодної, навіть найменшої певності щодо втілення цього проекту в життя, і це чудово розуміли польсько-литовські комісари, коли починали ці дискусії. Єдине, на що можна було хоч трохи сподіватися у королівських та урядових колах під час роботи Віленської комісії, а також у середовищі вищого духовенства, – це адаптація малолітнього царевича при варшавському дворі й виховання його в католицькому дусі. В інакшому разі ситуацію могло б розв'язати скликання собору духовенства двох держав для об'єднання церков.

У середині XVII ст. ідею єдності православної і католицької церков підтримували унійні ієрархи – митрополит Григорій Коленда і холмський єпископ Яків Суша. Прихильність до такої унії вони висловлювали, наприклад, у листі до папи римського, написаному навесні 1658 р. – через півтора року після Віленських переговорів, коли йшлося про скликання наступного московсько-польського з'їзду у Вільні [295, с. 60–61].

Натомість з боку Київської православної митрополії противником такої ідеї був Сильвестр Косів. У скликанні собору православної та католицької церков він убачав велику загрозу для збереження віри і самого існування Київської митрополії під юрисдикцією константинопольського патріарха [479, с. 106]. Після Переяславської ради 1654 р. Косів чинив перепони будь-яким ініціативам російської церкви, яка претендувала на верховенство у релігійному житті України.

Попри репліку у згаданій грамоті для голови московського посольства від 25 серпня (4 вересня) 1656 р., сам Олексій Михайлович насправді абсолютно не планував скликати подібний собор духовенства. Про це яскраво свідчить нова інструкція Микиті Одоєвському та іншим великим послам на елекційний сейм, що була укладена 7 (17) грудня 1656 р. У ній досить категорично говорилося, що російська влада не має жодної потреби підтримувати безпосередні взаємини з Олек-

сандром VII. У царя Михайла Федоровича, зазначалося в цьому документі, посольства до папи римського не було. “А нині синові його, великому государю царю і великому князю Олексію Михайловичу, всієї Великої і Малої, і Білої Росії самодержцю, його царській величності, з папою римським також немає для чого зв’язуватися, – читаємо далі в пункті цього наказу. – Римська область від Московської держави віддалена, між ними пролягло багато держав і земель. І в майбутньому немає потреби у взаєминах (“И вперед ссылки быт не для чего”)” [37, арк. 220–221].

До речі, така настанова Олексія Михайловича в посольській інструкції на сейм контрастно відрізнялася від того, що говорили політикам Речі Посполитої з цього приводу пізніші послы від царя. Ідеться, наприклад, про розмови згаданого Артамона Матвєєва на зустрічі з Вінцентієм Гонсевським. Коли литовський гетьман порушив питання об’єднання релігій, то Матвєєв його запевнив, що російські великі послы на елекційний сейм матимуть наказ від Олексія Михайловича у цій справі [40, арк. 80].

Зайвим було б тут говорити, наскільки сильно московська позиція у релігійному питанні відрізнялася від тої, якої дотримувалися коронний уряд і цілий духовний стан Речі Посполитої. Аналізуючи документи Віленської комісії і знаючи, яке значення для тогочасного світу мало питання віровизнання, навіть важко собі уявити, якими способами скликання такого духовного собору могло здійснитися на практиці. Це були два цілком різні світи, яких не можна було поєднати. На цьому прикладі ми можемо дуже добре бачити, наскільки Росія і Річ Посполита, кожна зі своїми претензіями та надмірними вимогами, були далекими від реальної оцінки політичної ситуації при укладенні взаємного миру. Обидві країни тішили себе марними ілюзіями та утопічними ідеями про розв’язання фактично неможливих речей – якщо не церковної унії православної церкви з Римом, то добровільного обрання православного царя на Польсько-Литовське королівство. Подібні проекти були лише тлом, на якому мали вирішитися дуже конкретні й нагальні для тогочасного політичного моменту справи, пов’язані з війною обох країн проти Швеції. Ян Казимир і Олексій Михайлович однаково розуміли, що в разі провалу Віленсь-

ких переговорів, як Москва, так і Річ Посполита почали б шукати шляхи до укладення союзу з Карлом X Густавом одна проти одної. Ця небезпека була великим каталізатором того, щоб пускатися в такі далекі й нереальні плани, якими були елекція царя та унія церков. Здається навіть, що у цих фантастичних проектах сторони ховали одна перед одною політичну непривабливість тієї мети, заради якої й відбувалися ці переговори під Вільном, – укласти між собою вимушений договір проти Швеції, життєво необхідний для московського царя і польського короля.

Після того, як 24 жовтня, на п'ятнадцятому засіданні, Одоєвський передав комісарам свої резолюції на їхній лист від 20 жовтня, Красінський мав ще якийсь час для детальнішого вивчення пропозицій від Росії. Свою відповідь на цей документ польсько-литовські послы оголосили на наступній зустрічі, що відбулася 26 жовтня, обіцяючи передати її московським послам письмово на другий день. Основні позиції у цьому документі повторювали в головних рисах ті вимоги, які висував Красінський на попередніх сесіях: про елекцію царя можна домовитися лише на елекційному сеймі, де мають бути укладені *pacta conventa* зі шляхтою; рішення це повинно підтвердитися на пізнішому коронаційному сеймі; цар мав би захищати й помножувати католицьку віру; правити Річчю Посполитою після коронації цар повинен особисто, а не через намісника; Лівонію, відвоювавши від шведів, Москва мала б приєднати назад до Речі Посполитої як територію, що здавна їй належала й несправедливо була відібрана Швецією; проти кожного неприя-теля Ян Казимир і Олексій Михайлович повинні об'єднуватися, насамперед проти шведського короля й бранденбурзького курфюрста; Річ Посполита і Москва мали взяти на себе зобов'язання не миритися з цими правителями без відома одна одної. Останній пункт ще стосувався татар, з якими пропонувалося підтримувати дружні відносини [137, с. 1–12]. Штрих цей додавався з огляду на небезпеку, яку відчували комісари стосовно ймовірного розриву польсько-татарського союзу. Такий страх панував у середовищі польсько-литовських політиків, які всупереч укладеному в жовтні 1654 р. договору з Кримським ханством вели перемови з Москвою без участі татарських послів.

Тим часом, дипломатичні невдачі царя у його спробах укласти антишведську лігу з Данією, невтішний розвиток подій під час облоги російськими військами Риги, загроза укладення польсько-шведського миру за французьким посередництвом, непевність позиції Богдана Хмельницького, який дедалі активніше розвивав переговори з Семигородським князівством і Швецією, – усе це змушувало московське посольство пришвидшити укладення договору під Вільном.

У науці давно вже висловлювалося слушне твердження, що невдача Олексія Михайловича під Ригою і завершення облоги міста змушували російських послів вдаватися до більших компромісів на переговорах [321, с. 143]. У жовтні 1656 р. становище московської армії під Ригою дійсно було невтішним. Тривалий і виснажливий похід призводив до великої деморалізації війська. Данський посол Герман Кос помітив цю картину ще в серпні, коли був у таборі Олексія Михайловича під Кокенгаузенем [200, с. 1302]. На початку жовтня ст. ст. у таборі Якова Черкаського та інших воєвод, які перебували під Ригою, спостерігалось масове дезертирство. Цар змушений був відправляти свої війська (наприклад, на чолі з Юрієм Боратинським) на дороги, щоб перехоплювати цих втікачів (“служилих людей с стрельцы и с солдаты”), допитувати їх і повертати назад до полків [90, с. 552]. Окрім того, як писав комендант ризького гарнізону Магнус де ля Гардьє до свого брата Якуба Казимира де ля Гардьє 30 вересня (10 жовтня) 1656 р., московські перебіжчики до шведів розповідали про великі втрати армії царя, особливо від морової пошесті, що панувала під час облоги. Надія обложених на допомогу морем зі Швеції, а також на реґіменти Роберта Дугласа або й самого Карла X Густава, наступу яких з Польщі та Пруссії сподівалися у запіллі московського війська, давала де ля Гардьє можливість стримувати натиск переважаючих сил Олексія Михайловича досить успішно [161, с. 180].

Над російською армією нависла загроза опинитися відрізаною від Москви. Заради того, щоб добитися такого військово-політичного успіху, у стокгольмському рїксроді розглядалось питання великого наступу об'єднаних шведсько-бранденбурзьких військ на Полоцьк і Новгород [209, с. 649]. Проте реальні мілітарні можливості Карла Густава були набагато скромнішими, оскільки тоді він ро-

зривався між війною з польським королем у Королівській Пруссії і московським царем у Лівонії та Інгерманландії – іншими словами, у виборі пріоритетів для його країни: або Гданськ, або Рига, як він сам стверджував на засіданні ріксроду у Фрауенбурзі 4 (14) вересня 1656 р. [209, с. 731].

5 (15) жовтня Олексій Михайлович відступив з-під мурів Риги [90, с. 552]. Відчутним успіхом у той період було захоплення 12 (22) жовтня військами Олексія Трубецького Юр'єва, однак уже наступного місяця російські війська змушені були відступати з Інгерманландії [243, с. 27]. Значення облоги Риги, яка велася протягом шести тижнів, дослідники, особливо у шведській історичній науці, оцінюють настільки високо, що вважають її центральною подією усієї тогочасної російсько-шведської війни [424, с. 89].

Попри окремі застереження, які можна відчутти в деяких сучасних працях, взаємозв'язок московських операцій під Ригію і московсько-польських переговорів під Вільном, як згадувалося, важко заперечити. Успіх воєнних операцій царя в Лівонії був одним із тих факторів, які зміцнювали або ослаблювали дипломатичні позиції російського посольства під Вільном. Таке переконання висловлювали австрійські посередники вже навіть на самих переговорах. Як знаємо, 26 вересня 1656 р. вони закидали Одоєвському, що Олексій Михайлович зволікав з новими інструкціями, нібито розраховуючи спершу захопити Ригу, а потім уже під впливом цього мілітарного успіху отримати сильніші аргументи в дипломатії.

Голова московського посольства дійсно передбачав, що відступ царя з-під Риги може негативно вплинути на переговори. Через це у дискусіях з Красінським він запевняв, що з Лівонії відступив сам лише цар, а все військо там поки що залишалося. “[...] так нам самі царські послы говорили, інші ж стверджують, що і військо відійшло з-під Риги”, – писав Красінський, повідомляючи короля про це у листі від 25 жовтня 1656 р. [86, арк. 86].

Щоправда, польсько-литовські комісари під Вільном отримували інформацію про перебіг подій під час облоги Риги безпосередньо від самих учасників цієї війни. Ще 25 вересня 1656 р. Кипріан Павло Бжостовський писав до Криштофа Паца про настрої, що панували в московському таборі, згідно з якими Олексій Михай-

лович після невдалих приступів до міста готував відступ війська і сам збирався відійти з-під Риги. Листа від свідка російських штурмів Риги Бжостовський отримав під Вільном днем раніше [74, арк. 399]. Отож комісари мали точні відомості про справжні причини відступу царя з Лівонії.

Саме після невдалої облоги Риги у настроях Олексія Михайловича можна відчувати тривожне сум'яття, сумніви й невпевненість у тому, що польсько-литовські комісари таки погодяться укласти договір. У своїй грамоті від 14 (24) жовтня, що писалася під час цього відступу на зворотній дорозі від Кокенгаузена до Динабурга, цар наказував комісарам бодай “[...] как нибудь укрепитца, чтоб воине на обе стороны не быть [...]” [32, арк. 79–80]. Окрім іншого, він говорив, щоб великі послы запропонували польським комісарам “жалование” немалими грошима – п’ятдесят або шістдесят тисяч, аби лиш дійти до згоди. З пропозиціями “великих подарунків” в обмін за підтримку на переговорах російські послы зверталися також і до австрійських посередників, однак Алегретті категорично відмовився відступати від настанов, отриманих від імператора [131, с. 164].

Більше того, у той самий день, коли писалася ця грамота, цар видав наказ відомому вже нам Федорові Зикову відправлятися до великих послів під Вільно і в разі, якби вони не змогли укласти перемир’я з Річчю Посполитою, їхати далі до табору польського короля. Зиков мав домовитися про наступні переговори і негайне призначення нових великих послів. Останніх мали б відправити до Яна Казимира “по зимнему пути”, себто найближчим часом після розірвання Віленського з’їзду.

З тону посольського наказу Зикова можна досить добре відчувати, що Олексій Михайлович боявся, аби його відступ з Лівонії не був сприйнятий Яном Казимиром як слабкість. Красінський не проминув би використати цей фактор для більшого тиску на російських послів. Згідно з цим наказом, якби польський король запитав у Зикова, чому війська відступили з-під Риги, то посланець повинен був запевнити, що сталося це лише з причини “осеннего времени”. Натомість уся російська армія мала стояти в близьких містах. “А на весну царська величність з усіма

своїми військами піде на шведського короля”, – говорилося далі в цьому документі [35, арк. 1, 8–9].

Можна тут відзначити, що пустити славу про новий похід, який нібито мав відбутися через кілька місяців після відступу з Лівонії, Олексія Михайловича намовляв, зокрема, Афанасій Ордин-Нащокін. Він писав про це, наприклад, у пізнішій відписці від 2 (12) листопада 1656 р. Воєвода радив цареві поширювати подібні чутки в Пскові, а по довколишніх землях розіслати грамоти щодо заготівлі запасів, необхідних для організації нового походу. “І німці, коли почують [про це], будуть у великому страху”, – писав Ордин-Нащокін [25, арк. 185].

Одночасно з виробленням таких планів на випадок безрезультатного завершення переговорів під Вільном Олексій Михайлович видавав також накази до воєвод стежити за пересуванням польського посланця від Яна Казимира і Вінцентія Гонсевського, яким був згаданий стольник Казимир Жеромський. У зв’язку з відступом з-під Риги цар наказував привезти посланця до Полоцька [33, арк. 2–3]. Отож думки про вірогідне відправлення Федора Зикова до польського короля вироблялися також і під впливом новин про цього Жеромського, який на той час був уже в дорозі до царя.

Відступ великої московської армії, яка перебувала відносно недалеко від Вільна, також впливав на те, що Одоєвський відчував непевність свого становища. Велике російське посольство позбавлялося надзвичайно великого психологічного фактору, яким була військова присутність царя. Зважаючи на це, сьогодні залишається актуальним питання, поставлене ще в середині XIX ст. Антонієм Валевським про те, чому польсько-литовські комісари в той момент не добивалися більших, конкретніших умов і компенсацій від Москви. Не висунули вони тоді з новою рішучістю й вимоги стосовно посередництва царя для примирення з Україною [530, с. 316]. Відповідь тут можна шукати в тому, що на цих переговорах Ян Казимир не ставив за мету розв’язати всі наявні суперечності з Олексієм Михайловичем, які назбиралися на кінець 1656 р. Таке надзавдання неможливо було вирішити на одному з’їзді. Життєво важливою метою політичного моменту для Речі Посполитої було хоча б на короткий час примиритися з Росією, щоб зві-

льнитися спершу від шведського завоювання. Через це такі глобальні проблеми польсько-московських відносин, як реституція земель або скликання сейму для елекції царя, були зовсім не тими умовами в уявленні польсько-литовських політиків, щоб восени 1656 р. утвердити “вічний мир”.

До вироблення статей договору на основі попередніх письмових листів, якими обмінювалися польсько-литовські комісари й московські послы 20, 24, 26 і 30 жовтня, приступили на двох останніх сесіях 2 і 3 листопада 1656 р. Майже всі питання на той час були узгоджені, однак найважливішими нерозв’язаними проблемами залишалися, за свідченням Красінського у звіті для короля, реституція територій, справа України і релігія [51, арк. 178].

Преамбулою до початку останніх дискусій на Віленській комісії стали ті самі традиційні вже звинувачення сторін у непоступливості, за якими ховалися надії виторгувати один в одного вигідніші умови миру. Австрійські посередники докоряли Одоєвському, що Москва відмовлялася повертати завойовані землі, які вимагали комісари за Поляновським договором (за винятком Смоленська і територій по р. Івату). Одоєвський, зі свого боку, наполягав на встановленні нового литовсько-російського кордону по р. Березині, рішення про що мало бути прийняте лише після скликання елекційного сейму. Красінський, однак, категорично вимагав встановити цю межу одразу у статтях Віленського договору, погрожуючи на засіданні 2 листопада припинити переговори. Незважаючи на це, будь-які намагання польсько-литовських комісарів в останніх днях комісії занести цей пункт до статей договору були приречені на невдачу. “Зовсім не допомогли наші розмови, і не лише по Березину *ex nunc*, а й по Німан поступитися не хотіли, говорячи, що за непевну обіцянку елекції ми не можемо *ex nunc* нічим поступитися”, – записували комісари у своєму посольському звіті [51, арк. 179 зв.].

Однак у неофіційних розмовах російський посол радив відправити у цій справі до Олексія Михайловича посланця від комісарів з-під Вільна одразу після укладення договору. Одоєвський вважав, що посланець цей міг обговорити безпосередньо з царем пункт про передачу територій по Березину ще до скликання елекційного сейму. 1 листопада до намету Красінського з такою пропозицією приїжджав

представник від московських послів Єрмолич [134, с. 538]. Комісари розуміли, що Одоєвський дійсно не мав інструкцій для обговорення таких територіальних поступок і не міг задовольнити їхні вимоги. Вони виношували надію, що заради того, аби заохотити Річ Посполиту до елекції, сам Олексій Михайлович міг би дати на це дозвіл. Отож результатом цих розрахунків та неофіційних обіцянок Одоєвського під Вільном було те, що одразу після підписання статей перемир'я голова польсько-литовського посольства разом з Алегретті й Лорбахом прийняли рішення відправити до царя відомого вже нам Яна Корсака, про що йтиметься далі.

На цьому останньому етапі переговорів Красінський та його товариші трималися досить упевнено. У разі, якби під Вільном не вдалося дійти згоди, Одоєвський пропонував відправити до польського короля посольство для призначення нового з'їзду, – аби лиш до того часу стримувати війська один проти одного і не миритися з Карлом X Густавом. У цій пропозиції бачимо злагодженість роботи великих послів зі згаданими наказами Олексія Михайловича про відправку осіннього посольства Федора Зикова до Яна Казимира. І хоч польсько-литовські комісари погодилися взяти за основу таку скромну резолюцію, однак московські листи, у яких не було написано королівського титулу “великий князь литовський” і литовських урядницьких титулів самих послів під Вільном, прийняти категорично відмовилися.

На той час було вже видно, що обидві сторони не мали найменшого бажання роз'їжджатися з переговорів без укладеного миру. Красінський вдавався навіть до останніх крайнощів у докорах російським послам, заявляючи, що через свою впертість і непоступливість у титулах вони відмовляються від самої елекції царя на королівство. “Вони, польські комісари, [...] хочуть на царську величність польську корону покласти, а вони, царської величності послы, ту корону з його государевої голови здирають”, – передавав у своєму статейному списку голова московського посольства слова комісарів з цього приводу [144, с. 189]. Такі аргументи Красінського попадали в саму серцевину російських амбіцій. Отож, з боку Одоєвського, справу не можна було тепер залишити без позитивної резолюції, особливо знаючи, що розв'язка таких складних двомісячних дискусій була настільки близькою.

Відчуваючи відповідальність за непевний розвиток московської політики у разі, якби послі роз'їхалися з-під Вільна без укладеного договору, Одоєвський вдався до крайніх аргументів. В останніх днях перед завершенням комісії всю відповідальність за те, що він не може прийняти польсько-литовські вимоги, голова російського посольства почав перекладати на самого царя. У польсько-литовських та австрійських джерелах до історії Віленських переговорів знаходимо відомість, що 31 жовтня через ошмянського суддю Володислава Комара Одоєвський “слізно просив”, щоб з-під Вільна не роз'їжджати без договору. Московські послі “[...] скаржилися на царя і під присягою обіцяли, що все буде повернуто [по Березину], як тільки вони побачаться з царем [...]”, – занотовував Бжостовський у своєму щоденнику [134, с. 538]. “Така реакція [голови російського посольства] цілком імовірна, якщо врахувати, що царські інструкції не дозволяли послам іти на додаткові поступки, а наказували домагатися перемир'я”, – оцінював цей епізод Дмитро Іванов [269, с. 189]. У мирних статтях Одоєвський змушений був погодитися закріпити за Яном Казимиром і урядниками Великого князівства Литовського їхні литовські титули, однак у відповідь вимагав від комісарів написати царські титули Малої і Білої Русі. Задовольнившись такими формулюваннями, які було вирішено вважати за тимчасові, остаточний варіант титулів польського короля і московського царя мали визначити на найближчому сеймі [269, с. 190–191].

Суперечки з цього приводу, доведені до краю на сесії 2 листопада 1656 р., закінчилися постановою зібратися наступного дня на вирішальне дев'ятнадцяте засідання. На ньому повинно було остаточно з'ясуватися, чи мирний договір під Вільном таки буде укладено, чи замість нього доведеться задовольнитися спільними деклараціями про продовження перемир'я, укладеного Петром Галінським у Москві, союз проти шведів і скликання нової комісії. Отож після завершення цієї сесії настав найвідповідальніший момент, коли вирішувалася доля переговорів і підбивалися підсумки всіх попередніх дискусій.

3 листопада, на останній зустрічі з московськими великими послами, Красінський за підтримки австрійських посередників знову почав докоряти, що за таку велику поступку, якою була польська корона, Олексій Михайлович відмовлявся від

справедливої компенсації – уже зараз, до сейму, поступитися завойованими землями, особливо по р. Березину. У цій площині територіальних дискусій перемови остаточно мали зайти у глухий кут, чого не бажали допускати ані московські, ані польсько-литовські послы. Після ще однієї розмови про литовські, українські та білоруські титули, якими повинні були писатися Олексій Михайлович, Ян Казимир та литовські урядники з-поміж повноважних комісарів, того дня було укладено декілька примірників оригіналу договору [134, с. 540–542].

Змирившись із тим, що справу московського спадкоємства польського престолу не вдасться обійти, австрійські посередники погодилися з ідеєю скликання елекційного сейму. При цьому вони розуміли, що ця проблема не буде розв'язана в близькому майбутньому. Описуючи події 3 листопада Франо Гундулич не випадково підкреслював, що ідея укладення московсько-польського перемир'я до сейму, скликання якого не мало точно визначеної дати, належала саме австрійським посередникам [160, с. 59]. І хоч це твердження можна вважати дуже перебільшеним, оскільки такі самі варіанти виходу із кризової ситуації, що сталася у дискусіях між Красінським та Одоєвським, розглядалися також польським королем та сенаторами, але воно є дуже характерним для оцінки позиції Алегретті й Лорбаха на завершальному етапі переговорів.

У справі елекції у статтях Віленського договору важливим було те, що комісари навідріз відмовилися запровадити дідичне успадкування королівського престолу. Себто пункт стосовно виборів московського претендента на королівство стосувався виключно фігури Олексія Михайловича, після смерті якого повинен був зібратися новий елекційний сейм. Ця умова настільки сильно йшла врозріз із правами та звичаями російської самодержавної влади, що виділялася своєю особливістю навіть у порівнянні з тогочасною політичною культурою інших європейських правителів, які звертали на це увагу під час польсько-московських дискусій під Вільном. Курляндський князь Яків, наприклад, наголошував на цьому пункті, коли у 1657 р. з Данії через Мітаву повертався Данило Мишецький, затриманий у Копенгагені з вересня 1656 р. [121, с. 95, 100; 404, с. 144–147].

В укладеному 3 листопада 1656 р. договорі стверджувалося, що на найближчому сеймі Олексій Михайлович повинен бути обраний польським королем. Для здійснення цієї справи цар має відправити на елекційний сейм своїх великих і повноважних послів. До часу скликання цього сейму між військами польського короля і московського царя встановлювалося перемир'я. Обидві країни брали зобов'язання вести далі війну зі шведським королем, з яким Ян Казимир і Олексій Михайлович відмовлялися односторонньо починати мирні переговори. Коронному та литовському військам, що виступали проти Карла X Густава і Фрідріха Вільгельма, дозволялося переходити через землі, контрольовані московськими воєводами. За умовами договору, російська армія повинна була відступити з усіх місць Великого князівства Литовського, які на час укладення договору не були ще завойовані царем. Спеціально тут відзначався Старий Бихів, облога якого московськими воєводами тривала уже довгий час. У статтях також зазначалося, що Олексій Михайлович брав на себе зобов'язання не допускати нападів українських козаків на території, підвладні юрисдикції Яна Казимира у Короні Польській та Великому князівстві Литовському [137, с. 14–19]. Окрім статей договору, зафіксованих на письмі, ще одну домовленість Одоєвський обіцяв внести як клопотання перед царем одразу після завершення комісії. Вона була узгоджена між московськими та польсько-литовськими послами в усній формі.

Про факт, що з боку Росії було якесь усне додаткове зобов'язання до письмової угоди, здебільшого не згадується в історіографії. Однак можна сміливо стверджувати, що ця усна домовленість була складовою частиною Віленського договору: на останньому засіданні 3 листопада 1656 р. Красінський та його товариші категорично відмовлялися підписувати без неї статті перемир'я. Як ми вже згадували, це була обіцянка російських великих послів, що після їхнього звіту за роботу з'їзду вони внесуть клопотання перед Олексієм Михайловичем про те, щоб відступити Речі Посполитій землі по р. Березину *ex nunc*, не чекаючи елекційного сейму. Ми бачили, що 1 листопада після візиту до комісарів, саме таку пропозицію від імені Одоєвського зробив Єрмолич у неформальній частині переговорів. Наслідком цього стало посольство Яна Корсака від польсько-литовських коміса-

рів та австрійських посередників до табору царя одразу після підписання договору.

РОЗДІЛ 6. УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ НА ВІЛЕНСЬКІЙ КОМІСІЇ І ПОЗИЦІЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

6.1. Накази Богдана Хмельницького на Віленські переговори.

Українське питання в роботі Віленської комісії було одним з найважливіших. У своїй суті воно відображало ставлення Богдана Хмельницького, козацької старшини та інших верств українського суспільства до процесу зближення Московської держави та Речі Посполитої у другій половині 1656 р. Враховуючи, що в історіографії з цього приводу відбуваються досить жваві обговорення, особливо в останні роки, варто уважніше зупинитися на цих дослідницьких проблемах.

26 липня (5 серпня) 1656 р. Богдан Хмельницький видав наказ своїм послам, які мали приєднатися у Вільні до великого московського посольства, і додав до цього документа свої листи до царя та боярина Бориса Морозова [112, с. 518–524]. Очолював це посольство козацький сотник Роман Гапоненко, який був відправлений з Чигирини до табору Олексія Михайловича під Ригу. Інструкція гетьмана порушувала, головним чином, проблеми православної віри у Речі Посполитій, ліквідації унії, захисту православних урядників тощо. Найголовніше питання українсько-польських відносин – окреслення нового кордону між обома країнами – у цьому документі заторкувалося в контексті повернення православної людності єпископств, архимандритств, ігуменств, церков і маєтностей духовенства. Тут наголошувалося, що всі ці території повинні були знову стати православними у разі, якщо не вдасться встановити прикордонну лінію згідно зі стародавніми руськими князями [112, с. 520–521].

Оскільки в цьому офіційному документі не називалися якісь конкретніші межі Війська Запорозького, хотілося б докладніше спинитися на українських територіальних вимогах до Речі Посполитої під час підготовки Віленського з'їзду. Такий цілісний погляд на проблему дасть змогу розставити акценти стосовно претензій до кордону з Коронаю Польською, що звучали в українських дипломатів протягом роботи самої комісії у серпні – листопаді 1656 р.

На сьогодні в українській науці вже виробився усталений погляд, згідно з яким Богдан Хмельницький упродовж своєї політичної діяльності прагнув включити до складу Війська Запорозького західноукраїнські території [236, с. 238; 306, с. 28; 333, с. 226; 336, с. 9; 371, с. 60]. Для козацької еліти того часу критерієм формування державно-територіального устрою України було етнографічне розселення української людності, згідно з традицією, що своїми коренями сягала в києво-руську епоху [377, с. 103–104; 516, с. 406–407]. Відлік цих домагань українського гетьмана ведеться приблизно з його в'їзду до Києва наприкінці грудня 1648 р. після завершення першого походу на Львів. У лютому 1649 р. під час зустрічей з комісарами Речі Посполитої у Переяславі він уперше заявив про те, що відвоює українську територію по р. Віслу. “Досить маю в Україні, на Поділлі й Волині, тепер досить відпочинку, достатку й пожитку в землі й князівстві моєму по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: «Сидіте й мовчіте, ляхи!» І дуків, і князів туди зажену. А як будуть і з-за Вісли кричати, знайду я їх там достеменно”, – говорив він Адамові Киселю [167, с. 376].

Ця проблема висвітлена в історіографії досить ґрунтовно, й тому в цьому дослідженні ми не ставимо за мету її детально проаналізувати, починаючи від самого початку повстання. Зазначимо лише те, що безпосередньо стосується наших хронологічних рамок, а саме: у середині 50-х років XVII ст. плани поділу Речі Посполитої в українського гетьмана досить твердо асоціювалися з нападом шведської армії на Яна Казимира. У зв'язку з цим, хотілося б спинитися докладніше на тому, як Богдан Хмельницький реагував на спроби Карла X Густава здійснити похід за р. Віслу й захопити Львів наприкінці 1655 – на початку 1656 рр. Вивчення зовнішньої політики українського гетьмана того часу дає дуже добру картину, щоб зрозуміти, на яких умовах у той період війни він насправді готовий був укласти угоду з Річчю Посполитою за участю Московської держави.

Як відомо, відступ українських військ з-під Львова на початку листопада 1655 р. історики пояснюють не лише передднем наступу важких зимових умов облоги міста або загрозою для України з боку хана Мегмеда Гірея IV, який виступив з Криму зі своїми ордами, а й листами, що їх Карл X Густав пересилав до гетьмана

через своїх послів [257, с. 132–135]. У той час шведський король опинився перед необхідністю вибору пріоритетів своєї політики між Богданом Хмельницьким і польськими коронними гетьманами, воєводами та військом, що беззастережно йому піддавалося. У своїх планах Карл X зважав на вимоги кварцяної армії, подані йому під Краковом на початку жовтня ст. ст. 1655 р., згідно з якими він повинен був відвоювати втрачені східні землі Корони й повернути їх польській шляхті.

Плани ці не змінилися й після зустрічі Карла Густава з українським послом о. Данилом Афінським у Варшаві в листопаді 1655 р. У своєму листі до Олексія Михайловича від 17 (27) січня 1656 р. о. Данило писав, що під час цієї аудієнції він настійливо переконував шведського короля не йти за Віслу до Любліна, бо “[...] та сторона є великого вашого царствія” [140, с. 497]. У подібній заяві посла від Богдана Хмельницького, зробленій для шведів і представленій Олексієві Михайловичу такими формулюваннями, які хотіли почути у Москві, відбився, безперечно, погляд самого гетьмана та старшини на проблему завоювання Карлом Густавом західноукраїнських територій. До того ж похід Карла X за Віслу був цілком прогнозованим і передбачуваним. Військові успіхи шведів не залишали сумнівів у європейських правителів, що після повного підкорення Польщі Карл X вирушить далі на схід за ріку Буг, як про це писав курфюрст Фрідріх Вільгельм до свого міністра Георга Фрідріха Вальдека під час роботи Віленської комісії 3 жовтня н. ст. 1656 р. [219, с. 459].

На початку 1656 р. до українських політиків у Чигирині доходили голосні декларації Олександра Конєцпольського про те, що він збирається рушитися з військом в Україну, аби “відшукувати свої маєтності”, як згадував роменський писар Іван Василевич у листі до брата, роменського сотника Кіндрата Василевича [4, арк. 237]. Через це небезпека наступу Карла Густава на Львів, що існувала у той період, викликала велику стурбованість не лише у вузькому середовищі козацької старшини, а й в українському суспільстві в цілому. Зв’язки шведів з польською шляхтою і коронним військом, яке прийняло протекцію Карла X, перетворювало короля з союзника України на її ворога.

Це призводило до того, що в перших місяцях 1656 р. поширювалися численні розмови про готовність Війська Запорозького збройно стати на заваді наступу шведів на землі за Віслою. У січні 1656 р., наприклад, київський митрополит Сильвестр Косів розповідав, що у разі походу шведської армії до Львова український гетьман обіцяв польському посланцеві Тиші відправити на допомогу Янові Казимиру своїх трьох полковників з військом [6, арк. 58; 91, с. 554]. У листах до Яна Казимира, датованих початком 1656 р., Богдан Хмельницький та Іван Виговський часто підкреслювали, що не допустять шведського короля за Віслу. “В сих листах найбільш інteresне для нас – се обережне висування тези, що землі на схід від Висли, себто Західня Україна, лежать в сфері інтересів і протекції козаків”, – оцінював Михайло Грушевський ці документи [252, с. 1194].

Такі погрози гетьмана почали здійснюватися після лютого-березневого 1656 р. походу Карла X Густава на Люблін, Замостя, Ярослав і Львів, де було зібрано чимало кварцяного війська на чолі з самим королем, коронними гетьманами Станіславом Потоцьким та Станіславом Лянцкоронським (на той час вони вже знову на вернулися до вірності Янові Казимиру), Стефаном Чарнецьким, Юрієм Любомирським та іншими реґіментарями [473, с. 174; 500, с. 182–184]. Після об’єднання з реґіментами Роберта Дугласа й Арвіда Віттенберга шведський король на початку лютого 1656 р. мав намір захопити Люблін, Замостя і здійснити дальший наступ на Львів, де на той час концентрувалися коронні війська в очікуванні на прибуття Яна Казимира [172, с. 111–112]. Розносилися також новини, що Карл X ставив за мету взяти Кам’янець-Подільський [215, с. 514].

Усе це, природно, викликало категоричне невдоволення в українській старшині. “Шведський же король, погана його мати, Люблін, що нам був присягнув, взяв і здобув. [...] А йде прямо здобувати Львів [...]”, – читаємо у листі згаданого ромельського писаря Василевича. Уже в березні 1656 р. Богдан Хмельницький видавав попередні накази полковникам, зокрема миргородському Григорію Лісницькому, готуватися до походу [61].

Ці заходи українського гетьмана не були безпідставними. Щоправда, на початку 1656 р. у планах Карла X Густава були наміри передати Західню Україну не

Короні Польській, а Бранденбургові-Пруссії. Про це шведський король писав до канцлера Еріка Оксеншерни у листі від 13 (23) лютого 1656 р. з дороги за п'ять миль від Любліна до Замостя. З цього листа довідуємося, що як крайність король збирався запропонувати Фрідріхові Вільгельму землі з титулом великого князя або короля у Подільському і Брестському воєводствах “[...] між Німаном, Бугом (Західним. – Я. Ф.) і Дністром [...]”, чого він не хотів віддавати Хмельницькому. До цих обширів мала приєднатися також і Волинь, “[...] за винятком частини цього воєводства, яку я міг би уступити козакам”, – писав Карл X [400, с. 148–149]. Зрозуміло, що тут йшлося про величезні території, від яких Богдан Хмельницький не мав жодного наміру відмовлятися. Про східний кордон з Військом Запорозьким, який мав би встановитися за цим проектом, ми можемо лише робити припущення. Отож, якщо Карл X Густав, як випливає з цього листа, хотів віддати одну частину Волині курфюрстові, а іншу – козакам, то йшлося, мабуть, про лінію від Прип'яті до верхів'я Горині або Случі і далі на південь до Дністра. Причому Кам'янець-Подільський у цих розрахунках мав належати, найімовірніше, до шведсько-бранденбурзьких, а не українських впливів. За таких умов рішучість козацької старшини щодо організації збройного опору подібним шведським планам стає абсолютно зрозумілою.

На початку 1656 р. російські політики в Посольському приказі тримали руку на пульсі цих подій, ретельно стежили за ними й у лютому мали достовірні відомості про те, що Львів і Кам'янець-Подільський шведам ще не піддалися [45, арк. 13]. Однак під натиском коронної армії Карл Густав відступив з цих територій, перейшов Віслу і рушився на захід до Варшави, створюючи у польських політиків враження, що він рухається зі своїми військами з-під Замостя до Кракова [100, с. 173].

Невдачі шведського короля, його поразки під час весняної кампанії у Польщі змушували українську старшину відмовитися від військово-політичної риторики й переглянути свої плани. Найкращою тактикою, що її обрав Богдан Хмельницький у той період, було вичікування наслідків шведсько-польського протистояння з наміром втрутитися у потрібний момент у цей конфлікт. Незважаючи на це, у

період українсько-польських переговорів, що велися у першій половині 1656 р., новини про допомогу козаків Янові Казимиру проти шведського короля набули надзвичайно великого розголосу в суспільстві. Цьому сприяло укладення українсько-татарського договору під Озерною у листопаді 1655 р. і запевнення Яна Казимира кримським ханом Мегмедом Гіреєм IV у тому, що українські козаки були готові спільними силами воювати проти шведів.

Відомості, що дійшли до московських воєвод у Києві у січні 1656 р. від старця Пимена, доносили, що на зустрічах у Чигирині з польським послом Тишею порушувалося питання про передачу Богданові Хмельницькому міст по р. Буг. “А вони, гетьмани коронні, уступають гетьманові Богдану Хмельницькому всі міста по ріку Буг, а інші частини йому обіцяють”, – передавав Пимен розповідь цього Тиші, з яким зустрівся в дорозі, коли той повертався з Чигирини [6, арк. 53]. У таборі Яна Казимира тоді також здавали собі справу в тому, що Богдан Хмельницький намагається включити до Війська Запорозького західноукраїнські землі. У депеші з Любліна від 19 травня 1656 р. папський нунцій Відоні, наприклад, писав, що гетьман хоче приєднати до своїх володінь “усю Русь” до ріки Вісли [183, с. 296]. І те, що в кінцевому результаті Богдан Хмельницький погоджувався відмовитися від земель між Віслою і Бугом, пояснюється лише його усвідомленням того, наскільки нереально було від’єднати від Корони Польської Люблін, Замостя та інші стратегічно важливі для Речі Посполитої міста, розміщені на цій території.

Звернімо тут увагу на ще одну проблему, яка дискутується істориками у зв’язку з окресленням українсько-польського кордону. Річ у тім, що дослідники подекуди неоднозначно пояснюють, про який саме Буг ідеться у джерелах. Наприклад, Геннадій Санін, а пізніше Валерій Смолій і Валерій Степанков з категоричністю писали про р. Південний Буг [324, с. 306; 329, с. 450; 330, с. 561]. Таку саму оцінку подавали у своїх розвідках Віктор Горобець і Борис Флоря [250, с. 139]. Деякі питання, що порушувалися з цього приводу в історіографії, розглядав Дмитро Іванов, який також дотримувався погляду, що тут ідеться про прикордонну лінію по Південному Бугу. Високий правий берег ріки, як вважав історик, “[...] слугував би зручною оборонною межею” [270, с. 61]. Однак дослідник писав про

цю справу досить обережно, наголошуючи, що окреслення кордону по Західному Бугу також можливе [269, с. 58].

Слід визнати, що на сьогодні джерела дійсно не дають такої чіткості, щоб безсумнівно стверджувати, про який саме Буг ішлося. Але аргументи на користь Західного Бугу тут дуже сильні, чим не варто нехтувати.

Найперше згадаємо, що географічні назви рік “Західний Буг” і “Південний Буг” – сучасні. У наукових дослідженнях ця термінологія сьогодні вживається виключно для того, щоб дати чітке розрізнення двох майже тотожних топонімів. Те, що тепер ми називаємо Західним Бугом, у XVII ст. окреслювалося, як “Bug”, “Bus”, “Buh”, “Bugel” та ін., а Південним Бугом – “Bog”, “Boh”, “Bohus” та ін. [101, с. 184–187; 102, с. 60–63].

У літописних джерелах, які походять з XVIII ст., знаходимо точне окреслення кордонів Війська Запорозького, що пропонувалося Богданом Хмельницьким для Речі Посполитої після його повернення з походу 1655 р. у такому формулюванні: “[...] від гирла Дніпра до вершини Дністра, а від тої вершини до вершини Горині, до Прип’яті, й через Прип’ять до Бихова через Дніпро над рікою Сожем, навіть до Смоленського повіту під Рославль; і ще, дивлячись на південь до Чорного моря, а саме до гирла Дніпра на Очаків до лиману, щоб Дніпром і Дністром малоросійським купцям був вільний шлях до моря” [1, арк. 40; 126, с. 246; 166, с. 138, 371, 526]. Хоч тут Південний Буг не згадано взагалі, проте південний кордон визначено ще далі на захід – рікою Дністром, себто з Кам’янцем і цілим Поділлям включно, яке мало належати до Війська Запорозького. Натомість західна українсько-польська лінія, згідно з цим літописним окресленням, залишає частину Руського воєводства і Волині у Короні Польській, хоч і підходить досить близько до Західного Бугу [241, с. 361–362; 255, с. 18–19; 278, с. 631].

Однак у дослідженні цієї теми літописи XVIII ст. за рівнем достовірності сприймаються виключно такими джерелами, що подають лише додаткову інформацію, яка потребує уточнень і перевірок. Незважаючи на це і розбираючи ці відомості критично, можна стверджувати, що в контексті інших документів, які проливають світло на українсько-польські, а особливо на українсько-шведські пе-

реговори 1655–1656 рр., вимога Богдана Хмельницького у той період не обмежувалася Південним Бугом, себто Брацлавським воєводством.

Звернімо увагу, що в інструкції, виробленій у Полоцьку для великих російських послів, наказувалося укласти мир з кордоном “по реку Буг” [31, арк. 37–38]. І навіть, якщо врахувати, що в Росії у середині XVII ст. могли не дотримуватися чіткого розрізнення між близькими назвами “Буг” і “Бог” [328, с. 422–423], все ж достеменне свідчення про вимогу Одоєвського до Красінського у цьому питанні саме щодо Західного Бугу знаходимо в австрійських документах з Віленської комісії. Зокрема, у щоденнику австрійського посла Франа Гундулича новий кордон, який на початку вересня н. ст. 1656 р. пропонували московські послы польсько-литовським на віленських засіданнях, визначено ріками Двіною, Дністром і Бугом (“Buch” в італійсько-хорватському оригіналі) [160, с. 55]. Ішлося тут, звичайно, про північний, південний та західний кордони. Цей документ, окрім іншого, дає відповідь на поставлене свого часу Д. Івановим питання про те, яким мав бути південний українсько-польський кордон у разі, якби в наказі Одоєвському йшлося про Західний Буг [269, с. 59].

Отож маємо принаймні одну точну згадку з достовірного джерела, що на Віленській комісії йшлося про намагання встановити межу з Короною Польською саме по Західному, а не Південному Бугу. Не забуваймо при цьому, що вимоги стосовно українсько-польського кордону в наказі царя російським послам до Вільна у липні 1656 р. формувалися на основі звітів Василя Кикіна та Федора Зикова за їхні посольства до Богдана Хмельницького та Яна Казимира у травні й червні того самого року. Обидва ці послы повернулися до табору Олексія Михайловича в Полоцьку саме незадовго перед відправленням Микити Одоєвського до Вільна, себто їхні статейні списки враховувалися під час остаточного укладення таємного наказу великому посольству на з’їзд. М. Грушевський, наприклад, слушно оцінював російську вимогу під час віленських дискусій щодо укладення українсько-польської прикордонної лінії по р. Буг саме як окреслення західного, а не південного кордону [252, с. 1245].

У цьому місці хотілося б звернути увагу на одне важливе джерело, яке має безпосередній стосунок до цієї теми. Йдеться про виписку зі статейного списку Василя Кикіна за його червневне 1656 р. посольство до Чигирин, про яку ми вже згадували у третьому розділі. У цьому документі читаємо звіт московського посла про його розмову з Іваном Виговським, під час якої обговорювалися вимоги України щодо кордону з Кораною Польською на майбутній Віленській комісії. Згідно з Кикіним, писар спершу зазначав, що у великих руських князів цей кордон був по ріку Віслу й простягався далі до угорського кордону, однак під Зборовом Хмельницький домовився з польським королем укласти лінію по м. Бар. Ці території визначалися такими словами: “[...] від Дністра на Вінницю, від Вінниці вище Паволочі на Полонне до Словечни, від Словечни до Дніпра на Чернігів і Ніжин. [...] Ці частини: Мала Росія, Волинь і Поділля по ріку Буг мають навіки належати до Московської держави”. Далі підкреслювалося, що в разі, якби польсько-литовські комісари категорично відмовилися поступитися Кам’янцем-Подільським і Брестом-Литовським, то нехай би російські послы погоджувалися на умови Зборівського договору. Якщо ж і на тому не можна буде домовитися, то українські політики пропонували зберегти за собою хоча б ті землі, якими вони на той момент володіли, себто “[...] провести кордони по тих містах, де стоять залоги Війська Запорозького”. Таким це джерело бачив М. Грушевський, помилково вміщуючи його у контекст подій осені 1656 р. [252, с. 1253–1254]. Проте заголовок документа недвозначно засвідчує, що це був список з того посольства Кикіна, яке відбулося у 1654 р. (за тогочасним російським літочисленням від створення світу), – в період від 1 вересня 1655 р. до 31 серпня 1656 р., себто у червні [281, с. 507; 282, с. 321–322].

На цьому хотілося б спинитися детальніше, оскільки при глибшому вчитуванні в текст джерела та його критичному аналізі привертають увагу певні місця, які викликають сумніви в його однозначному трактуванні. Значення цієї інформації набуває особливої ваги з огляду на те, що подібних документів з того часу до нас дійшло зовсім небагато.

Цілий текст загалом можна поділити на чотири умовні частини: а) титульна (“А в статейном списке столника Василья Кикина, как он посылан к гетману к Богдану Хмельницкому во [7]164 году, написано [...]”); б) преамбула про прикордонну лінію, визначену Зборівським договором, і даліше окреслення українсько-польського кордону “по реку Буг вовеки”; в) поступки, на які козаки готові були піти у разі, якщо поляки “[...] по тем статьям сходства о том чинить не учнут [...]”, а саме: погодитися на *status quo* розміщення українсько-польських військ на час завершення переговорів або ж замість цього прийняти зборівські статті; г) останній абзац зі словами: “А говорити о сей статье, поговоря с полковником с Васильем Золотаренком с товарищи. Буде ныне Воиска Запорожского к Малои России городов и мест завоевано у полского короля болши Зборовского договору, а о сей статье [говор]ит наперед” [41, арк. 2–5].

При аналізі цього тексту найбільше зацікавлення викликає остання частина, яку М. Грушевський, цитуючи документ, обійшов увагою. Як бачимо, у ній зазначається, що варіанти пропонованих вимог щодо кордону між Україною і Короною Польською під час російсько-польських обговорень повинен був подати ніжинський полковник Василь Золотаренко. Ця згадка може бути документальним і єдиним поки що свідченням того, що у червні 1656 р. Богдан Хмельницький мав намір відправити його у посольстві до Вільна, але протягом наступних двох місяців змінив свою думку і замість нього послав на переговори сотника Романа Гапоненка. Однак подібне пояснення, яке найперше спадає на думку, мабуть, занадто схематичне, до того ж воно не має підтвердження в інших джерелах. Правдоподібнішим видається, що сама ця виписка була частиною чернетки наказу для посольства Василя Золотаренка на російсько-польські переговори не у 1656 р., а в березні 1660 р. [92, с. 15–16; 458, с. 352–353]. Наказ цей укладався, як і відповідало в такій практиці, на основі цілої сукупності документів, набутих з досвіду попередніх московсько-польських зустрічей 1656–1658 рр., одним з яких і був не відомий до сьогодні статейний список Кикина за червень 1656 р. Тому, попри титулатуру самого документа, згадка про Золотаренка у тексті, який можна датувати початком 1660 р., жодного стосунку до червневого 1656 р. посольства Кикина не має. Якщо

взяти це до уваги, то сумнівною є також і третя виділена нами вище частина цього джерела, згідно з якою напередодні комісії під Вільном Богдан Хмельницький готовий був вести якісь розмови про поступки в межах Зборівського договору або погодитися на *status quo*, щоб “[...] рубежи учинить по тем местом, где н(ы)не ц(а)рского величества Войска Запорожского залого” [41, арк. 5]. За своїм контекстом це місце більше нагадує проекти наказу 1660 р., а не червневі розмови 1656 р. Кикіна з Хмельницьким та Виговським.

Ця остання думка підтверджується ще й іншим документом з періоду перебування цього московського посла в Чигирині влітку 1656 р. Йдеться про відповідь Богдана Хмельницького від 12 (22) червня 1656 р. на царську грамоту, привезену Кикіним у червні 1656 р., в якій гетьман писав з приводу кордону з Короною Польською категорично і без варіантів (що було, зрештою, властиво для його політики, коли йшлося про окреслення української території). “[...] так, як за споконвічних предків вашої царської величності святої пам’яті блаженних княжат руських було, і нині нехай буде, щоб кордон князівства Руського був по Віслу ріку, аж до угорського кордону”, – читаємо в його листі [112, с. 502]. Про зборівські ж статті або інші подібні умови, інформацію про які знаходимо у т. зв. уривку звіту Кикіна, тут нічого не згадано. Саме таке трактування українсько-польського кордону, що бралось з цього листа українського гетьмана й було передане цареві через Кикіна, стало підставою для вироблення частини наказу, виданого у Посольському приказі Василеві Золотаренку у березні 1660 р. “У минулому у [7]164 році (у червні 1656 р. – *Я. Ф.*) писав до великого государя, його царської величності, гетьман Богдан Хмельницький, щоб кордон князівства Руського був по Віслу ріку, аж до угорського кордону. А спочатку у великих князів руських з королями польськими кордон був по саму Віслу і по угорський кордон”, – зазначалося у цьому документі [92, с. 15].

Те саме можна сказати й про інструкції Олексія Михайловича своїм великим послам на Віленські переговори 1656 р., що також повинні були враховувати статейний список Кикіна. Щойно 26 червня (6 липня), себто за два тижні до того, як 10 (20) липня було видано остаточний наказ на Віленський з’їзд, Кикін повернув-

ся до царя. Розмови про українсько-польський кордон Одоєвському наказувалося вести лише по р. Буг (Західний, як видається) без жодної згадки про зборівські статті. Натомість укласти мир на умовах Зборівського договору, як цього вимагали польсько-литовські комісари, московські великі послы під Вільном не мали права. У кінцевому підсумку дійти згоди між Україною, Москвою і Річчю Посполитою на статтях Зборівського миру так і не вдалося. Через це напрошується висновок, що у разі, якби дві останні частини т. зв. уривку зі статейного списку Кикіна достовірно відтворювали політичне мислення української старшини за станом на червень 1656 р., така ситуація була б неможливою.

З усього сказаного на тему цього важливого для вивчення нашої проблематики джерела можна ствердити, що до епохи, яка передувала Віленським переговорам, стосуються лише такі висловлювання Івана Виговського про розмежування України і Корони Польської, а також про вимоги Війська Запорозького в цілому: “А що за великим государем Мала Русь і Волинь, і Поділля, і польському королю в ту Малу Русь і Волинь, і в Поділля, де великого государя Війська Запорозького люди, у міста і в повіти не вступати на вічні часи. А бути тій Малій Росії і Волині, і Поділлю царської величності до Московської держави по ріку Буг навіки. А до Корони Польської тих Малої Росії і Волині, і Поділля міст і повітів, заселених і порожніх, де були міста за рікою Бугом, не займати і не заселяти і військових людей своєї держави, і найманих [військ] відкрито й таємно за ріку Буг не посилати, і гетьманові, і писарю, і полковникам нинішнім і тим, що за наказом його царської величності будуть у майбутньому, і всякого чину Війська Запорозького не чинити помсти і ніяких з ними військових справ не починати, і ніякого лиха їм не бажати” [41, арк. 3–4]. Усе решта, що бачимо в цьому документі після цих слів і що М. Грушевський зараховував до часу Віленської комісії, помилково датуючи цей звіт жовтнем 1656 р., насправді стосується українських вимог, які Василь Золотаренко мав повезти на переговори навесні 1660 р.

В історіографії ми можемо навести приклади думок, що є співзвучними з такими висновками. У відомій монографії Івана Крип'якевича, де на основі цього документа і посольських наказів, відправлених з Романом Гапоненком на Вілен-

ський з'їзд, автор описував територіальні вимоги української старшини до царя, також нічого не згадано про зборівську лінію, на яку гетьман і генеральний писар нібито погоджувалися під час розмов з Кикінім. Тим самим, як можна думати, історик опосередковано заперечував, що вона дійсно порушувалася українськими політиками на перемовинах з московським послом у Чигирині у червні 1656 р. [281, с. 507; 282, с. 321–322].

Що ж до північної межі Війська Запорозького з Річчю Посполитою і Московською державою, то досить впевнено можна твердити, що політичною програмою Богдана Хмельницького напередодні Віленської комісії було приєднати до України південні та південно-східні білоруські землі. Про це свідчать численні намагання гетьмана і української старшини у 1656–1657 рр. встановити свій протекторат над Слуцьком, Пінським повітом, Старим Биховом та іншими територіями, що штовхало українську адміністрацію на Білій Русі до гострих конфліктів з московськими воєводами. Іван Крип'якевич мав слушне переконання, що головним рушієм цих наполегливих заходів Війська Запорозького у справі просування і військового зміцнення на білоруських землях був розвиток української торгівлі у північному напрямку [286, с. 124; 288, 136–137; 283, с. 26–27]. На сьогодні така думка має досить тверді позиції в українській та англомовній історіографії [252, с. 1275–1276; 331, с. 21; 526, с. 168–169; 527, с. 205–206].

Усе це підтверджує нам у головних рисах ті завдання, які Богдан Хмельницький ставив перед собою у середині й другій половині 1656 р., коли видавалася його інструкція на Віленські переговори. Не викликає сумніву той факт, що питання точно окресленого українсько-польського кордону набирало для тогочасної зовнішньої політики Богдана Хмельницького першорядної ваги. Очевидною перед нами постає програма гетьмана стосовно формування нового устрою Війська Запорозького на ідеологічній основі, яка своїм корінням стояла на міцному ґрунті історичної традиції київських князів. У взаєминах з Юрієм II Ракоцієм і Карлом X Густавом вимога встановити кордон по р. Віслу також була тим головним пунктом, від якого Богдан Хмельницький узалежнював укладення договорів із цими правителями.

6.2. Російсько-польські дискусії про Україну і прибуття українського посольства під Вільно.

У таборах Яна Казимира і Олексія Михайловича не важко було передбачити, що на Віленських переговорах проблема України постане дуже гостро. Тому, виробляючи інструкції своїм послам до Вільна, у Речі Посполитій і Росії цю обставину враховували якнайкраще. Якщо під час дискусій між московськими та польсько-литовськими посольствами під Вільном у питанні про Велике князівство Литовське ще можна було обговорювати лінію кордону в різних варіантах, то Україна була тією територією, якою ані поляки, ані росіяни не хотіли поступатися категорично.

У посольській інструкції Янові Казимиру Красінському від 7 липня 1656 р. наказувалося поставити українську проблематику у взаєминах Речі Посполитої з Москвою з усією гостротою. Комісари повинні були, найперше, докоряти великим послам за зв'язки Олексія Михайловича з Богданом Хмельницьким протягом попередніх років війни, починаючи з 1648 р., коли цар приймав посольства від гетьмана і сам до них відправляв послів. Ян Казимир висував претензії також і за те, що “[...] через Московську державу ребеліанти козаки пропускалися на кордон Великого князівства Литовського [...], зокрема на той час, коли через Брянськ козаків пропускали, до яких немало людей московських примішалося”. У наказі наголошувалося, що у разі, якби московські послы хотіли додати пункти про українських козаків до статей мирного договору, то польський король готовий був надати Богданові Хмельницькому амністію, пробачивши козакам “усі злочини”. При цьому Ян Казимир погоджувався прийняти умови Зборівського договору за основу відносин Речі Посполитої з Україною. Якби ж козаки відмовилися повернутися до попереднього підданства, говорилося далі в інструкції, або “[...] цар сам не хотів би відпустити їх зі своєї протекції [...]”, то комісари повинні були відправити до Яна Казимира гінців по додаткові вказівки [79, арк. 3, 6]. Усе це подавалося,

звичайно, в цілісній перспективі прийняття під Вільном умов Поляновського договору 1634 р.

Олексій Михайлович, зі свого боку, передбачав, що польсько-литовські комісари докорятимуть його послам за зв'язки Росії з Богданом Хмельницьким і за підданство України у 1654 р. У великому наказі Одоєвському на Віленські переговори від 10 (20) липня 1656 р. стверджувалося, що цар прийняв Військо Запорозьке під свою протекцію, оскільки польський король не дотримувався договорів з козаками й далі переслідував православну віру по всій Речі Посполитій, утискаючи її права. В наказі говорилося, щоб Одоєвський наголошував на небезпеці підданства України Османській імперії у тому разі, якби Московська держава не взяла українського гетьмана під протекцію. У восьмій статті таємної інструкції вказувалося, щоб московські послы утверджували договір “[...] по великому наказу вічним миром по ріку Буг, і все Військо Запорозьке і з містами, і гетьмана Богдана Хмельницького, і в майбутньому на них (на козаків. – *Я. Ф.*) ні в чому не насідати і не притісняти, також у міста й повіти Малої Росії запорозьких черкас не вступатися і не ображати, і місць порожніх та заселених, де бували міста, за рікою Бугом не осідати [...]”[144, с. 140, 144–145].

Отже, питання належності України до володінь польського короля чи російського царя заторкували представники обох сторін від самого початку переговорів. Це й не дивно, оскільки проблема підданства Богдана Хмельницького Олексієві Михайловичу була невіддільною від суперечок про початок війни між Москвою і Річчю Посполитою, якими сповнювалися перші три сесії цього з'їзду.

Польсько-литовські комісари, згідно зі своєю інструкцією, почали докоряти російським послам за прийняття України під царський протекторат ще перед тим, як московсько-польська війна розпочалася, і за зв'язки Олексія Михайловича з українським гетьманом до 1654 р. Зі свого боку, московські великі послы робили заяви про порушення Яном Казимиром зобов'язань перед козаками, які він брав на коронації у 1649 р. Згідно з їхніми аргументами, Росія прийняла Україну в своє підданство лише для того, щоб Богдан Хмельницький не став васалом інших правителів – турецького султана або кримського хана. Послы нагадували комісарам

переговори Бориса Рєпніна-Оболенського з польським королем у серпні 1653 р. у Львові, коли Олексій Михайлович пропонував своє посередництво [264, с. 238–244].

Красінський та його товариші були готовими до таких закидів. У їхній липневій інструкції на Віленську комісію говорилося, що на переговорах 1653 р. московський посол подавав Янові Казимиру такі умови, які “[...] жодним способом не могли бути прийняті” [74, арк. 228–229; 77, арк. 3]. До того ж під Вільном польсько-литовські послы стверджували, що у 1653 р. саме Богдан Хмельницький відмовлявся від московського посередництва, а не польський король. Проте подібні аргументи були недостатніми для російського великого посольства і видавалися занадто неправдоподібними. “Про те, що здавна належало Московській державі, нема що й говорити [...]”, – записував Бжостовський слова Одоєвського з приводу України на другому засіданні 24 серпня 1656 р. [134, с. 498–499].

28 серпня на четвертому засіданні польсько-литовські комісари на весь голос почали заявляли про небезпеку для укладення мирного договору між Москвою і Річчю Посполитою, яку становили таємні взаємини Богдана Хмельницького зі шведським королем і семигородським князем. При такій ситуації не треба було мати хист далекоглядних політиків, щоб відчувати нові приготування Війська Запорозького до війни з Яном Казимиром. Натомість Одоєвський продовжував порушувати територіальне питання між обома державами, вимагаючи визнання належності України до володінь московського царя. На першому етапі переговорів російське посольство подавало цю проблему в сукупності з вимогами визнати за Росією завойовані міста й повіти у Великому князівстві Литовському та Білій Русі [144, с. 154].

У таких взаємних звинуваченнях і гострих дискусіях стосовно України та інших територій відбувалися перші три сесії Віленської комісії, поки Одоєвський не вивів ці розмови з глухого кута у річище вибору Олексія Михайловича на королівський престол за життя Яна Казимира. Категоричність цієї вимоги московських послів заступила собою гостроту територіальних суперечок. Згодом, оговтавшись від першої реакції, повної негативізму до цієї ідеї, польсько-литовські комісари

розраховували повернути чимало втрачених за два роки московської війни земель взамін за здійснення такого проекту. До того ж у суспільній думці Речі Посполитої велися дискусії з приводу того, що, обравши сина Олексія Михайловича на польський престол *vivente rege* й утворивши династичну унію двох країн, можна було б привести козаків до миру. Така думка присутня, наприклад, у згаданому вже меморіалі Богуслава Лещинського від 12 жовтня 1656 р. [74, арк. 411].

У зв'язку з цими надіями видавалося цілком природним, що на засіданні 1 вересня 1656 р. Красінський та його товариші порушили й українську проблематику, знову вимагаючи, щоб Москва повернула Богдана Хмельницького й козаків у давнє підданство до Корони Польської, тепер уже взамін за обрання московського претендента на польську корону. Ця вимога була викладена, зокрема, у пропозиціях, що їх комісари подавали московським послам у відредагованому ними листі для Яна Казимира й сенаторів, складеному від імені Одоєвського. Причому в чернетці цього документа повторна згадка про належність України до Речі Посполитої після елекції царя була викреслена самим Красінським [51, арк. 181 зв.]. Це свідчить про певні сумніви комісарів у тому, чи варто акцентувати у категоричній формі увагу на тому питанні, яке не вело до згоди й жодного компромісу. Отож, незважаючи на максимальні поступки в посольських інструкціях Красінського, на які дозволялося піти у крайньому разі, комісари передбачали, що територіальна проблема Війська Запорозького може стати причиною безрезультатного завершення переговорів. “Ми також сказали, що без реституції України миру бути не може”, – писали комісари у листі до підканцлера від 5 вересня 1656 р. [86, арк. 39, 45]. “Чи з цієї причини розірвати всі переговори?” – писав Красінський в іншому листі до Яна Казимира від 10 вересня, допитуючись нових наказів коронного двору про кордон з Україною [86, арк. 45].

Польсько-литовські комісари не помилялися у своїх оцінках з приводу того, як московські послы реагуватимуть на їхні пропозиції в українському питанні. На сесіях під час обговорень вимог Красінського, викладених у листі від імені московських послів до Яна Казимира, справа кордону заторкувалася у дуже конкретних пропозиціях Одоєвського. Голова російського посольства заявляв, що польський

король не повинен переходити зі своїми військами в Україну, Волинь і Поділля – в усі міста за рікою Бугом [144, с. 158–159]. Як аргумент на користь цього твердження Одоєвський знову наводив той факт, що оскільки Богдан Хмельницький добровільно піддався Москві, то в разі насильного повернення його до Речі Посполитої він піддасться комусь із інших правителів [134, с. 511]. Це була перша згадка московських послів на Віленській комісії про конкретно окреслену демаркаційну лінію українсько-польського кордону, що була оголошена згідно з таємним наказом Олексія Михайловича. У статейному списку Одоєвського ця подія записана під датою 22 серпня (1 вересня) 1656 р.

Пізніше на засіданні 25 серпня (4 вересня) це саме питання знову порушувалося московським послом. Приводом до цього стали настійливі вимоги австрійських посередників і польсько-литовських комісарів, щоб Одоєвський оголосив “последнюю меру” стосовно територій, які Москва погоджувалася відступити Речі Посполитій. Ці усні декларації підкріплювалися у листі, переданому Красінському для відповіді, де з приводу українських земель окреслювався кордон “по реку Буг вовеки” [31, арк. 37–38]. У двох інших джерелах, що створювалися незалежно одне від одного – австрійському та литовському щоденниках учасників переговорів, – ці вимоги Одоєвського також записано під датою 4 вересня, себто у той день, коли сам голова московського посольства повинен був дати Красінському письмову відповідь на умови вибору царя польським королем [160, с. 55].

Цікаво тут навести аргументацію Красінського та його товаришів, яку вони використовували одразу на цьому самому засіданні, щоб заперечити право Росії на такі великі території. Польсько-литовські послы твердили, що Москва не мала ніяких спадкових прав в Україні й Литві, бо після епохи руських князів усі ці землі відійшли до Великого князівства Литовського. І там, у Московській державі, як заявляли комісари, територій, що за правом належать до Речі Посполитої, нібито є набагато більше, ніж це було визначено поляновськими статтями, яких польські королі обіцяли дотримуватися [86, арк. 39]. Цей образок справив своє враження на московське посольство, яке не залишило без уваги такі коментарі Красінського та

його товаришів. Сам Одоєвський передавав цю фразу у відписці цареві майже тими самими словами [31, арк. 39 зв.–40].

Однак у таких закидах комісарів на Віленській комісії не було нічого нового, хоч подібна схема трактування києво-руської спадщини відповідала більше сприйняттю історичного минулого литовською, а не коронною шляхтою [316, с. 346; 317, с. 788]. Звернувшись до традиції польсько-московських переговорів кінця XVI – перших десятиліть XVII ст., ми побачимо, що у дискусіях на посольських з'їздах польсько-литовські представники такими самими аргументами часто відповідали на московські вимоги щодо передачі у володіння Росії українських земель, особливо Києва [309, с. 38–41; 310, с. 212–213]. Цей приклад є ще одним підтвердженням того, що початки проблемних питань, заторкнутих на Віленських переговорах, сягають історії попередніх перетрактацій між російськими царями і польськими королями.

На восьмому засіданні, яке відбулося 6 вересня 1656 р., безкомпромісні територіальні обговорення знову загострилися до краю. Це був той самий день, коли Одоєвський наказав згортати намети й завершувати з'їзд, і проблема нез'ясованості українських територій також була однією з ключових у цьому напруженні. Поляки та литовці категорично відмовилися обговорювати поступки, що їх вимагав Одоєвський на попередній сесії. Посли Яна Казимира твердо заявляли, “[...] що Малій і Білій Русі, і черкасам, і Волині, і Поділля до вашої царської величності належати не доведеться” [31, арк. 39 зв.]. Це слова Красінського та його товаришів у тому формулюванні, що його пом'якшеним тоном подавав Одоєвський у своїй відписці Олексієві Михайловичу. Насправді ж польсько-литовські комісари відповідали на територіальні претензії московських послів щодо України з більшою гостротою. “Роблячи репліку на такі обмеження, ми сказали, що [московські послы] не лише нам нічого не уступають, а ще й стільки ж хочуть взяти (скільки б мали уступити. – *Я. Ф.*), якщо собі приписали незавойовані провінції Волинь і Поділля, і Малу Русь”, – читаємо у посольському звіті Красінського [51, арк. 173 зв.; 160, с. 55–56].

З огляду на такі крайнощі у взаємних російсько-польських звинуваченнях, розв'язання проблеми українсько-польського кордону заводилося в глухий кут. Одоєвський відчував дуже добре, що ці дискусії заступають собою інші важливі справи, виписані у великому й таємному наказі, і ведуть до зриву переговорів. Таке переконання він висловлював перед Красінським ще тоді, коли наприкінці серпня н. ст. 1656 р. запропонував обрати Олексія Михайловича на Польсько-Литовське королівство [530, с. 307].

Оскільки обидві сторони не хотіли роз'їхатися з-під Вільна, не маючи на руках укладеного договору, то ця ситуація вимагала якогось негайного розв'язання. І дійсно 7 вересня, на наступному засіданні, таке гостре напруження, що панувало на комісії, вдалося дещо зняти. Почалося це з того, що польсько-литовські послы запевнили Одоєвського, що у своїй інструкції вони дійсно не мали нічого більшого, ніж поступитися Смоленськом з прилеглими до нього містами по р. Івату. З українських територій у списку ймовірних поступок з польського боку перелічувалися міста Чернігів, Стародуб і Новгород-Сіверський. Проте, хоча Чернігів і згадувався у цьому переліку, Красінський та його товариші все ж наполягали на тому, щоб написати про це за дозволом до Яна Казимира. Робилося це для того, щоб московські послы, зі свого боку, також порушили перед царем питання про передачу Речі Посполитій решти українських земель. Бжостовський записав у щоденнику, що голова московського посольства просив комісарів показати українсько-польську лінію, на яку вони могли б погодитися, – і Красінський її назвав. На жаль, автор нотаток не уточнює, які саме кордони були окреслені в той день перед московськими послами [134, с. 518]. Проте, виходячи з інструкцій комісарів на Віленські переговори, а також із попередніх взаємин Богдана Хмельницького з польськими політиками у 1655–1656 рр., можна вважати, що поступки ці були незначними. Важливо тут їх дослідити, бодай у загальних рисах.

Починаючи з 1655 р., маємо кілька свідчень польського та литовського походження стосовно кордону, який Річ Посполита готова була встановити з Військом Запорозьким. Навесні 1655 р. говорилося, що Януш Радзивіл пропонував польським політикам укласти договір з Богданом Хмельницьким на умовах зборівських

статей. Ян Казимир не заперечував проти цього, а зборівська лінія була також тією прийнятною для Речі Посполитої умовою, що подавалася у травні й червні 1655 р. у сеймовій інструкції для комісарів на переговори з Богданом Хмельницьким. Причому кількість козаків тут мала бути встановлена за Білоцерківським договором, а за Зборівським – лише у крайньому разі [252, с. 1096; 461, с. 295–297].

Після укладення українсько-татарського договору під Озерною у листопаді 1655 р. у польських урядових колах досить великого поширення набула ідея посередництва кримського хана Мегмеда Гірея IV для замирення з Військом Запорозьким. Зрозуміло, що, апелюючи до традицій договорів, укладених у попередні роки, за основу встановлення українсько-польського кордону тут могли братися лише зборівські, білоцерківські або жванецькі, не визнані Богданом Хмельницьким, домовленості. 26 квітня 1656 р. в інструкції Янові Шумовському до Криму говорилося, щоб кримський хан допоміг польському королю укласти мир з козаками саме на зборівських статтях [54, арк. 5].

У той самий час, у липні 1656 р., московські послы в Криму Андрій Акінфов та Григорій Жданов писали у своєму статейному списку новини про повернення від Богдана Хмельницького до хана татарського посла Османа. Останній подавав у Бахчисараї відомості, що у Чигирині гетьман укладав мир з поляками на тому, щоб “[...] бути межі литовської землі з черкаською землею по місто Бар, і жити Хмельницькому осібно і володіти черкасами” [2, арк. 216]. У цій відомості, як бачимо, також відображено зборівські умови – приблизна межа між Брацлавським та Подільським воєводствами.

І, врешті, відомості про зборівську лінію як кордон між Короною Польською і Україною, що мала повернутися до Речі Посполитої, знаходимо у відомій уже нам інструкції Яна Казимира польсько-литовським комісарам на Віленську комісію. У пізнішому дискурсі канцлера Стефана Корицінського, написаному восени 1656 р. уже під час роботи комісії, ця вимога згадувалася загальнішими фразами. Його висловлювання розкривають перед нами ширший контекст сприйняття української проблематики у польській та литовській суспільно-політичній думці за станом на середину 1656 р., ніж той, що було зафіксовано на папері офіційними форму-

люваннями у королівській інструкції. У цьому дискурсі коронний канцлер писав, що польсько-литовські комісари їхали на переговори з пропозиціями для московських великих послів, щоб Ян Казимир оголосив про цілковиту амністію за війни Богдана Хмельницького, уклавши мир згідно з Білоцерківським або – як крайня умова – згідно зі Зборівським договорами, щоб і надалі козаки “[...] у послуху й. кор. м-ті й у єдності з Короною залишалися” [191, с. 158].

Отже, очевидним є факт, що, приступаючи до переговорів з Росією, коронний уряд готовий був визнати зборівську або білоцерківську українсько-польську лінію як основу до примирення з Україною. Однак, повторимося, у своєму щоденнику Бжостовський не лишив нам свідчення про те, який саме чітко окреслений кордон з Військом Запорозьким комісари показали московським послам на засіданні 7 вересня. З певністю можна лише констатувати, що ця умова не влаштувала російське посольство і воно її не прийняло.

Микита Одоєвський обіцяв написати до Олексія Михайловича листа з польськими пропозиціями щодо кордону в Україні. Проте він одразу запевнив, що цар козаків “[...] не може віддати, бо це такі люди, що можуть противитися і нам, і вам, і наперед шукають при кожній нагоді нового протектора: або шведа, або Ракоція. З’єднавшись з кимось із них, [вони] нападуть на нас або на вас. Через що їх треба берегтися, мов скажених псів”, – передавали комісари у своєму посольському звіті його слова під час цієї розмови [52, арк. 174 зв.; 293, с. 35]. Ця цитата насправді є доволі промовистою, щоб зрозуміти те місце, яке московське посольство відводило українському питанню в дискусіях з польсько-литовськими комісарами під Вільном. “На завершення так [московські послы] декларували: нехай лише добре діло зробимо [з елекцією], буде і з тим добре діло [про українсько-польський кордон]”, – читаємо у звіті Красінського останню фразу з цього приводу.

Після тривалого напруження, що існувало на перших дев’ятьох конференціях, на засіданні 7 вересня гостро відчувалося, що дискусії на комісії потребують перерви. Через це у той день було вирішено відправити гінців до Яна Казимира і Олексія Михайловича за новими настановами.

Пошта з коронного двору з-під Любліна дійшла до Красінського, як згадувалося у попередньому розділі, 20 і 23 вересня 1656 р. Нагадаємо, що це були відповіді на листи, відправлені комісарами до Яна Казимира і сенаторів наприкінці серпня й у першій декаді вересня н. ст., одразу після того, як Одоєвський запропонував обрати царя на Польсько-Литовське королівство. Реакція політиків Речі Посполитої на пропозиції російського посольства щодо України була категорично негативною: про встановлення українсько-польського кордону по Бугу не могло бути й мови! Стефан Корицінський, наприклад, реагував надзвичайно гостро на листи комісарів із запитаннями про нові настанови у відповідь на вимоги Одоєвського щодо територіального питання в Україні й Литві. “Хочуть [у Москві] мати устя Балтійського моря і через протяжність Дніпра – до Чорного моря”, – писав коронний канцлер у своєму меморіалі [191, с. 163]. Як знаємо, крайніми поступками з боку коронного двору допускалися набагато скромніші території. При аналізі категоричних резолюцій короля і сенату від 3 і 5 жовтня стосовно вимог до Москви в українському питанні побачимо, що до можливостей поступитися по білоцерківській або зборівській лінії додавався ще й пункт про розділ України між Москвою і Річчю Посполитою по Дніпру. Але в жодному разі не йшлося про встановлення кордону по Бугу.

Увечері 17 (27) вересня, через декілька днів після того, як до польсько-литовських комісарів надійшли листи з коронного двору, гінець Кирило Пуцін привіз до Одоєвського нові інструкції від царя з-під Риги, датовані 13 (23) вересня. Питання українських земель тут обумовлювалося досить виразно, і Військо Запорозьке, згідно з текстом грамоти, повинно було залишатися у складі Московської держави навіть після вибору Олексія Михайловича на Польсько-Литовське королівство. Однак далі йшла важлива для нашої теми нотатка: “[...] а будет упорно станут и никакими меры в договоре не уступят и о том умолчатъ до иных съездов (курсив наш. – Я. Ф.)” (стаття 1) [144, с. 203]. Ця фраза давала Одоєвському велику свободу дії в українському питанні на Віленському з’їзді, безвихідність якого обмежувала його рішення в дискусіях про Литву, Білу Русь та елекцію Олексія Михайловича королем *vivente rege*. До того ж цей наказ царя перегукува-

вся з особистими політичними уподобаннями самого Одоєвського, який висловлював перед комісарами аналогічну думку, як ми бачили зі звіту Красінського, ще на засіданні 7 вересня 1656 р. У той день Одоєвський пропонував прийняти спершу рішення про елекцію царя, а потім уже дискутувати про Україну.

Занадто багато проблем, які заводили переговори у глухий кут, буквально навалювалися одна на одну під час московсько-польських суперечок під Вільном. Можна ствердити, що 30 вересня – на найближчому, десятому, засіданні, скликаному з ініціативи російського посольства після отримання цих інструкцій – Одоєвський прийняв для себе остаточне рішення про тактику, яку він повинен був застосувати під час дискусій з Красінським про Україну. У цей день голова російських послів подав документ, де було написано, що хоч Україна й Біла Русь мають належати до Московської держави, проте точне окреслення українсько-польського кордону повинно обговорюватися не на цьому, а на майбутніх з'їздах [134, с. 523].

Отже, цю дату, 30 вересня, можна вважати етапною віхою, яка документально засвідчує, що Одоєвський визначився зі своїм ставленням до того, як українське питання повинно бути представлено на Віленській комісії. Головним завданням московського посольства на переговорах було спершу добитися вибору царя на королівство і встановити кордони у Великому князівстві Литовському. Це мало закріпитися військовим союзом обох держав проти шведського короля. Інші проблеми у російсько-польських відносинах, з-поміж яких була й українська, відклалися до кращих часів.

Така позиція московського посольства під Вільном зовсім не повинна бути несподіванкою для сучасного дослідника, як ми це можемо іноді спостерігати в останніх працях [246, с. 117]. Тут слід враховувати дуже влучну оцінку Л. В. Заборовського про те, що Росія і Швеція, втрутившись в українсько-польську війну, “[...] переслідували свої цілі, серед яких врегулювання становища в Україні не було на першому місці” [118, с. 12]. Цілком зрозуміло, що після того, як від Олексія Михайловича прибули нові інструкції, у справі українсько-польської лінії Одоєвському потрібно було шукати якоїсь іншої розв’язки замість

дальшого наполягання на новому кордоні по р. Буг. Красінський, зі свого боку, також відчував, що проблема України на Віленській комісії стала тим каменем спотикання, об який розіб'ються всі зусилля політиків Речі Посполитої, щоб укласти договір з Росією, а не зі Швецією. У разі безрезультатного завершення Віленської комісії і початку переговорів з Карлом X Густавом усе Велике князівство Литовське могло б піддатися Олексієві Михайловичу. Через це інтереси польсько-литовських комісарів і російських послів збігалися в тому, щоб відкласти українську проблему на майбутній час.

Для кращого розуміння зміни настроїв московського посольства на Віленських переговорах, починаючи з кінця вересня н. ст. 1656 р., варто уважніше розглянути перебіг подій, пов'язаних із приїздом Романа Гапоненка та його товаришів спершу до царя під Ригу, а потім і до великих послів під Вільно. Як ми знаємо, українські послы виїхали з Чигирина, маючи на руках інструкції Богдана Хмельницького, датовані 26 липня (5 серпня) 1656 р., і листи до до царя та боярина Морозова. Точну дату їхнього приїзду до Олексія Михайловича зафіксовано у російських документах. У пам'ятній записці від 1 (11) вересня 1656 р. знаходимо, що українським послам Романові Гапоненку (“Агафонову”, як його називали московські писці), осавулові Івану Васильєву, Василю Климентьєву (“Алиментьєву”) та іншим, загалом двадцятьом козакам, було видано під Ригою царського подорожного жалування і “корму хлеба [...] против прежних гетманских посланцов”. Платню цю наказувалося видавати, починаючи від 1 (11) вересня протягом усього часу, який вони пробудуть у таборі царя [49, арк. 634].

Зі збережених російських документів достеменно також відомо, що цар непривільно зустрів українське посольство. Зокрема, грек Миколай Марицій, який мав зустрічі з Богданом Хмельницьким та Іваном Виговським у Чигирині наприкінці січня – на початку лютого ст. ст. 1657 р., писав до Олексія Михайловича про свої розмови з генеральним писарем. Виговський, згідно з цим листом, свідчив: “А як посланники наші були в царя [під Ригою], то [він] їх образив – давав їм руку цілувати в рукавиці” [146, с. 110]. Це приниження українського посольства було тим відчутнішим, що польських послів, які тоді ж були в московському таборі, Олек-

сій Михайлович приймав з гідною повагою. У листопаді 1656 р., передаючи новини з Чигирини, путивлець Олексій Мисков писав про ці настрої українських політиків такими словами: “[...] як були у государя від нього, гетьмана, козаки, то государ їх, козаків, не пожалував, у руку цілувати не дав; а в той самий час були від польського короля послі і їх государ до руки пожалував” [91, с. 549].

Причиною такого прийому українських послів під Ригою було, звичайно, головне розходження у зовнішній політиці Росії та України стосовно укладення договору з Річчю Посполитою та продовження війни зі Швецією. При дворі царя дуже добре знали про гнітючий настрій, що панував у Чигирині у зв’язку з підготовкою Віленської комісії, і Олексій Михайлович передбачав, що Богдан Хмельницький намагатиметься зірвати переговори. Така настанова українського гетьмана підтверджувалася також і поширеними в Європі чутками, які, ясна річ, були відомими у Московській державі, про намагання українського посольства під Вільном перешкодити Росії вести війну зі Швецією [221, с. 323].

Окрім такої загальної тенденції у зовнішній політиці Росії, що суперечила інтересам України, упередження в Олексія Михайловича викликав і невисокий статус Романа Гапоненка та його товаришів, про який було відзначено у працях Л. Заборовського і Н. Захар’їної [119, с. 174–175]. Цей статус російських послів узагалі вривався у пам’ять російським дипломатам. Згодом, на початку 1657 р., під час січневих розмов Аврама Лопухіна з Богданом Хмельницьким та Іваном Виговським у Чигирині, московський посол просив, щоб український гетьман відправив на елекційний сейм, обумовлений під Вільном, послів “добрих і знатних” [94, с. 386, 391]. Навіть через півтора року після укладення Віленського договору, коли у травні 1658 р. готувався наказ стольникові Івану Апухтіну до Івана Виговського з приводу нових російсько-польських переговорів, у Посольському приказі наголошували, щоб новий гетьман призначив на з’їзд послів “із полковників або з якогось чину пригожого, знаючих і розумних людей” [93, с. 226].

Про дату відправлення українських послів з-під Риги до Вільна не маємо, на жаль, такої точної відомості, як про їхній приїзд до Олексія Михайловича. Однак з великою вірогідністю це можна встановити на основі грамот царя, виданих у та-

борі під Ригою, нотаток зі щоденника Бжостовського (у яких подаються особисті свідчення Одоєвського, відсутні у статейному списку), а також інформації з листів польсько-литовських комісарів з-під Вільна.

13 (23) вересня 1656 р., у той самий день, коли цар видав московським послам під Вільном додаткові інструкції, до Одоєвського було відправлено ще й окрему грамоту з виписаними пропозиціями Б. Хмельницького [14, арк. 39–40]. Ці два документа повіз до Вільна з-під Риги згаданий гінець Кирило Пушцін.

Тут варто спинитися на питанні, чи сам Роман Гапоненко, виїжджаючи з-під Риги до Вільна, отримував від царя якісь документи на переговори. У науці іноді заперечується, що український посол особисто міг повезти до Одоєвського накази від Олексія Михайловича, які стосувалися б укладання миру. “[...] це був би факт абсолютно незвичайний для російської дипломатичної практики, що вимагав би спеціального пояснення. У дійсності нічого подібного не відбулося”, – пише, наприклад, Борис Флоря [364, с. 163]. Однак у цьому випадку дослідник залишив без коментаря той важливий момент, що у згаданій грамоті для російських великих послів, де були виписані пункти Богдана Хмельницького з інструкції гетьмана Гапоненкові, цар писав також про ще одні додаткові статті, що їх саме Гапоненко, а не Пушцін повинен був доставити голові посольства під Вільном. У тексті цього документа читаємо наступне: “А з достальными статьями, что к мирному ж договору надобно, прислати к вам же запорожских посланцов самих”. Це джерело ясно говорить, що, крім Кирила Пушціна, решту статей, “что к мирному ж договору надобно”, до російських послів під Вільно мало повезти (але ще не повезло) також і українське посольство. Більше того, важливо тут звернути увагу, що, отримавши на руки наказ від царя, Роман Гапоненко та його товариші діяли строго за інструкцією Богдана Хмельницького. У посольському документі для Гапоненка та його товаришів гетьман чітко зазначав, що, перебуваючи під Ригою, вони перед від’їздом до Вільна повинні були взяти від Олексія Михайловича відомість про те, “[...] как ся имеют справовати на съезде” [112, с. 518-519].

Ще один важливий висновок, який напрошується з аналізу грамоти Олексія Михайловича від 13 (23) вересня 1656 р., переданої до Вільна через Пушціна, сто-

сується відправлення з-під Риги українського посольства на переговори. Йдеться про нижню хронологічну межу, яка дає уявлення про цю подію. Річ у тім, що наведена цитата царя, в якій про Гапоненка та його товаришів говориться у майбутньому часі, засвідчує, що 13 (23) вересня вони не від'їхали до Вільна разом з Пушціним, а перебували під Ригою.

Б. Флоря, наприклад, писав, що українське посольство відправилося з-під Риги саме 13 (23) вересня 1656 р. разом з Пушціним. При цьому історик не посилався на джерело [363, с. 127]. Дату прибуття українських послів під Вільно 18 (28) вересня дослідник бере зі статейного списку Одоєвського [363, с. 159]. Проте у самому статейному списку, за публікацією того ж Б. Флорі, згадано про приїзд до Одоєвського лише Пушціна, який привіз нові накази царя [144, с. 167]. Отже, твердження про відправлення Гапоненка з-під Риги до Вільна разом з цим гінцем 13 (23) вересня не має достатнього підтвердження у наведених істориком першоджерелах. Воно суперечить особистому свідченню Микити Одоєвського, зафіксованому в щоденнику Бжостовського, що українські послы прибули на переговори 4 жовтня н. ст. 1656 р. (про це див. одразу нижче). Додаймо, що з польсько-литовського боку були свідки прибуття Пушціна до російського табору пізно ввечері 17 (27) вересня – ошмянський маршалок Володислав Комар з товаришем, які того самого дня виконували доручення комісарів до Одоєвського. Комар також нічого не говорив, що разом з цим царським гінцем прибув і Гапоненко [134, с. 521]. В російській історіографії, до речі, вже зверталася увага на те, що статейний список Одоєвського не подає інформації про перебування українського посольства під Вільном [269, с. 4, 186].

Верхню ж хронологічну межу, яка показує, що українських послів у таборі царя вже не було, подає нам інша грамота Олексія Михайловича – від 19 (29) вересня 1656 р. Того дня російський цар відправляв під Вільно ще одного свого гінця, Івана Пескова, який мав віддати Одоєвському оригінал інструкції Богдана Хмельницького, виданий для українських послів. Своєю чергою, голова російського посольства, згідно з наказом царя, мав повернути цей документ Романові Гапоненку

[144, с. 205]. Отже, Песков, як виходить, виїжджав уже навздогін Гапоненкові та його товаришам.

На основі цих двох російських грамот можна визначити, що українські послы, прибувши під Ригу 1 (11) вересня 1656 р., були відпущені до Вільна у період між 13 (23) і 19 (29) вересня, причому ближче до останньої дати.

Дату приїзду Романа Гапоненка під Вільно знаходимо в литовському щоденнику Кипріяна Павла Бжостовського. Описуючи одинадцяте засідання, що відбулося (24 вересня) 4 жовтня, автор нотаток згадує про новини від Одоєвського, який повідомив Красінського та його товаришів про приїзд Романа Гапоненка такими словами: “[...] тут є козацькі послы, які сьогодні приїхали [...]” [52, арк. 165 зв.]. При цьому важливо пам’ятати, що дорога з-під Риги до Вільна займала від чотирьох до шести діб, як це можна дослідити з ітінерарію гінців, якими постійно обмінювалися Олексій Михайлович та його великі послы.

Ще одне джерело – це лист грабовецького й коритницького старости Станіслава Сарбевського до Миколая Чарторийського, написаний 6 жовтня 1656 р. У цьому документі дата приїзду Гапоненка під Вільно подається загальнішими фразами: “Козацькі послы були під Ригою вчора, а тепер приїхали до Вільна” [67, арк. 68].

Однак, незважаючи на ці документи, відомості про українське посольство, яке перебувало у таборі царя, доходили до польсько-литовських комісарів під Вільно значно раніше. Наприклад, у листі до Яна Казимира, датованому 17 вересня і писаному “цифрами”, вони зазначали: козацькі послы “[...] зараз нічого не роблять, і хто знає, навіщо їх тримають [під Ригою]. Заради Бога, аби не були [під Вільном] на час [отримання] резолюцій, яких очікуємо” [86, арк. 60]. Ту саму інформацію комісари пересилали до Вінцентія Гонсевського, який у листі від 5 жовтня 1656 р. писав, що козаки були присутні на комісії [74, арк. 453].

Отож, якщо навіть врахувати незначну похибку з датуванням повідомлення у щоденнику Бжостовського, то приїзд Гапоненка до Вільна слід відносити приблизно на 4 жовтня н. ст. 1656 р.

Таке детальне з'ясування хронології для нас є надзвичайно важливим, оскільки воно підтверджує, що на час, коли відбувалася десята сесія 20 (30) вересня 1656 р. (себто те саме засідання, на якому Одоєвський на основі наказів, привезених Пущіним, запропонував комісарам перенести розгляд українського питання на наступні з'їзди), Романа Гапоненка з товаришами у Вільні ще не було. Це, своєю чергою, свідчить, що, намагаючись розв'язати під Вільном українську проблему, російські дипломати ставили Богдана Хмельницького перед доконаним фактом і не вважали за необхідне допускати його послів до обговорень, які безпосередньо заторкували справи Війська Запорозького.

Усе це свідчить про значні складнощі у дослідженні перебігу подій під час перебування українських послів у таборі царя, змісту їхніх інструкцій і дати відправлення до Вільна. Безпосередніх документальних свідчень з цього приводу до нас дійшло дуже мало, тому відомості збираються по крихтах із джерел, що походять з різних таборів – польського, литовського, російського, шведського, бранденбурзького та ін.

Занадто багато факторів впливало на рішення царя стосовно участі посольства Гапоненка у переговорах та узгодження українських вимог, привезених козаками під Ригу, з тими наказами, що вже раніше були відправлені Одоєвському до Вільна. Згадаймо хоча б такий характерний і промовистий момент, що, посилаючи Кирила Пущіна з новими інструкціями, Олексій Михайлович розраховував завершити Віленські переговори найближчим часом [144, с. 199, 228]. Через це при дворі Олексія Михайловича вважали, що Гапоненко виїжджає з-під Риги до Вільна уже під самий кінець з'їзду. І розрахунок царя тут робився на те, що українські послі, навіть якби й були допущені до дискусій з польсько-литовськими послами, то вже не могли б вирішально вплинути на прийняття остаточних резолюцій. На наш погляд, саме це було причиною такої довгої затримки під Ригою українського посольства, яке провело у таборі Олексія Михайловича приблизно два з половиною тижні. Адже присутність козаків на Віленській комісії дійсно б заводила у глухий кут всі московсько-польські дискусії щодо укладення кордону між Річчю Посполитою і Україною.

Наступне питання, яке потрібно з'ясувати при розгляді цієї теми, – це смислове співвідношення вимог в інструкції українського гетьмана для Романа Гапоненка з тими, що їх Олексій Михайлович відправив до Одоєвського у грамоті від 13 (23) вересня 1656 р. Хоча в останньому документі цар наказував своїм великим послам висувати перед польсько-литовськими комісарами політичні та церковні домагання українських козаків і обстоювати їх на переговорах, проте не можна погодитися з оцінками деяких істориків, що така позиція повністю враховувала під Вільном інтереси України [119, с. 174–175]. До речі, в українській історіографії уже висловлювалися слушні застереження з приводу таких оцінок [246, с. 117]. Річ у тім, що при уважнішому аналізі й зіставленні наказу царя Одоєвському від 13 (23) вересня стосовно України з самою інструкцією Богдана Хмельницького, виданою Гапоненкові в Чигирині 26 липня (5 серпня), впадає в очі те, що деякі принципові питання, порушені українським гетьманом перед царем, у наказі російським послам під Вільно не зачіпалися взагалі або переписувалися у м'якших, компромісних формулюваннях. Ідеться, наприклад, про вимогу українського гетьмана встановити лінію українсько-польського розмежування на основі кордону часів давніх руських князів. У вересневій грамоті Олексія Михайловича, на відміну від його липневої таємної інструкції Одоєвському, цієї вимоги не бачимо взагалі (стаття 1).

Окрім того, наказ царя йшов у розріз із принциповістю українського пункту щодо повернення всіх єпископств, монастирських земель, церков, сіл і маєтностей, що здавна належали православним князям. У тій самій першій статті вересневого наказу Одоєвському цей момент зводився лише до формальної постановки питання таким чином, щоб у разі потреби його взагалі можна було зняти з віленських обговорень. “[...] а будет упорно [комісари] станут и никакими меры в договоре не уступят, и о том умолчат до иных съездов”, – писав Олексій Михайлович. Як ми бачили, таке формулювання розв'язало руки Одоєвському, який на засіданні 30 вересня 1656 р. вніс пропозицію перенести дискусії про український кордон з Коронаю Польською на майбутні переговори. Російський уряд, наголошував, наприклад, М. Грушевський з цього приводу, “[...] не хотів себе звязувати

тим, як се (питання українсько-польського кордону. – Я. Ф.) козацькі послы будуть розвивати перед польськими комісарами” [252, с. 1238].

Проблему скасування унії друга стаття наказу від 13 (23) вересня також подавала інакше, ніж про це було написано в інструкції Богдана Хмельницького. Зокрема, замість принципової умови гетьмана, щоб Гапоненко домагався повернути православній церкві всі захоплені раніше уніатами церкви та маєтності, у грамоті царя знаходимо, що в разі категоричної відмови комісарів половина з цих маєтностей мала б відійти до православної церкви, а друга половина – до римо-католицької. Сама ж унія, згідно з цією статтею, повинна була скасуватися [478, с. 136–137]. Таке формулювання, отже, також не враховувало інтересів Богдана Хмельницького повною мірою, оскільки передбачало втрату половини земель, що належали православним, на користь римо-католиків [316, с. 420–421]. “Ймовірно, це було викликано тим міркуванням, що відстоювання [російськими послами] статей про унію, переділ майна і посад могло ще більше ускладнити укладення угоди з представниками Речі Посполитої [...]”, – писав Дмитро Іванов з цього приводу [269, с. 158].

Зрозуміло, що подібна умова царя, яка стосувалася, на перший погляд, лише релігійної проблеми, не давала можливості гетьманській владі запровадити й політичний устрій Війська Запорозького на українських одвічних, у сприйнятті Богдана Хмельницького, територіях. “Тепер важко однозначно ствердити, наскільки це були дійсні бажання Хмельницького щодо вирішення проблеми православної Церкви, а наскільки політичною грою, що слугувала збереженню впливу рівно ж на хід переговорів, які відбувалися в Немежі”, – оцінював, наприклад, ці накази, що видавалися українським гетьманом на Віленські переговори у справі релігії, один із сучасних дослідників церковної історії Антоній Миронович [478, с. 135].

У зв’язку з відправленням гетьманом сотника Романа Гапоненка з Чигирина слід, мабуть, розглядати завдання ще одного українського посланця у супроводі трьох його товаришів, які були послані до царя під Ригу лише за декілька днів після від’їзду від Хмельницького послів на Віленську комісію. Йдеться про дипломатичну місію роменського хорунжого Федора Михайлового сина Славинського,

як його називають два російські документи – відписка путивльського воєводи Микити Зузіна цареві й наказ Олексія Михайловича Василю Шереметьєву в Смоленськ. Відомо, що 11 (21) серпня 1656 р. цей хорунжий приїхав з Ромен до Путивля, де його зустріли воєвода Зузін і дяк Микита Наумов [25, арк. 223–224].

Про завдання цього посольства, як і про фігуру самого посла, ближчих відомостей виявити поки що не вдалося, але збереглися документи про те, якої важливої ваги сам Славинський надавав своїй місії. У відписці під Ригу путивльський воєвода писав: “В роспросі він нам, холопам твоїм, сказав: їде він до тебе, до государя царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої і Малої, і Білої Росії самодержця, в полки і сказав, [що має] за собою велике твоє государеве діло”. Воєвода його випитував про цю справу, але посол відмовився говорити, запевнивши, що скаже лише самому цареві або тим, кого той призначить розпитати. Отримавши такі категоричні відповіді й не затримуючи більше Славинського, воєвода і дяк послали з ним піддячого Івана Назар’єва, який мав передати цю відписку в Посольський приказ під Ригою до Ларіона Лопухіна.

Однак до Олексія Михайловича Славинський так і не добрався. По прибутті з Путивля до Смоленська його було затримано там до дальшого розпорядження царя. Саму ж відписку путивльського воєводи і “запорожского черкашенина ромоноскова хоружева Федора Славинского роспросные речи” було переслано до табору Олексія Михайловича. Наказ царя у Смоленськ до боярина Василя Шереметьєва датувався 26 вересня (6 жовтня) 1656 р., себто ледь більше, ніж за тиждень після того, як Олексій Михайлович відправив з-під Риги до Вільна українське посольство Романа Гапоненка. У цьому документі йшлося про те, щоб Шереметьєв “накрепко” тримав Славинського та його товаришів у Смоленську під вартою до дальших розпоряджень царя. Причому смоленському сотникові й стрільцям слід було видати строгий припис, аби “[...] того черкашенина и челядников ево беречь, чтоб они не ушли и дурна над собою какова не учинили” [25, арк. 225–225 зв.].

Цей образок досить характерний кількома важливими моментами. Насамперед, хронологічна близькість відправки Романа Гапоненка і Федора Славинського наводить на думку, що їхні завдання до певної міри перепліталися. Можна припу-

стити, що головна причина, чому було відправлено роменського хорунжого, – це ще раз наголосити перед царем на помилковості укладення мирного договору з Яном Казимиром. Окрім того, до завдань Славинського, без сумніву, належав збір інформації про настрої російського уряду і ставлення царя до українського посольства: такого типу відомості збирали всі тогочасні посольства у Європі. У Чигирині потрібно було мати бодай якісь новини про хід переговорів під Вільном, оскільки у гетьмана не було жодних відомостей від Гапоненка і в нього складалося непомилкове враження, що українських послів навмисне затримано. Про такі настрої, що панували при чигиринському дворі, довідуємося з пізніших новин, які дійшли до київського воєводи Андрія Бутурліна від наказного київського полковника Василя Дворецького про скликану гетьманом 2 (12) жовтня 1656 р. раду. Дворецький свідчив, що Богдан Хмельницький мав великі сумніви з приводу своїх послів, яких “[...] черкаси послали на комісію, а до них (до Чигирини. – Я. Ф.) до цього часу не бували, і думають, що вони затримані” [91, с. 552]. Отож посольство роменського хорунжого тут добре надавалося для такого розвідницького завдання і воно навряд чи обмежувалося якоюсь звичайною чолобитною або іншою буденною справою.

Про те, що посольство Славинського заторкувало проблему московсько-польського миру, наводить на думку і той факт, що інструкції Василеві Кикіну для його осіннього посольства до Чигирини були розроблені під Ригою всього лише через три дні після того, як Олексій Михайлович відправив наказ Шереметьєву затримати роменського хорунжого у Смоленську [106, с. 46–48]. Такий збіг обставин у російській зовнішній політиці, де всі події так чи інакше перепліталися між собою, навряд чи був випадковим. Цар і далі відчував серйозне невдоволення у Богдана Хмельницького у зв’язку з початком Віленських переговорів і вживав відповідних заходів. Звідси й могла зародитися потреба у відправленні в Україну такого спеціаліста в козацьких справах, яким, власне, й був Василь Кикін.

Отож Олексій Михайлович, затримуючи Славинського, мав підстави запідозрити щось непевне у його посольстві. Додаймо до цього загальний настрій, що був у царя та його оточення, у зв’язку зі згаданим непривітним прийомом україн-

ських послів під Ригою. Роман Гапоненко утримувався більше двох тижнів у таборі царя, і Олексієві Михайловичу не потрібні були ще якісь нові послы від Богдана Хмельницького, які б інформували українського гетьмана про перебіг переговорів. Федір Славинський, на думку московського царя, навряд чи міг привезти від гетьмана щось кардинально нове, чого в Посольському приказі не отримали вже від Гапоненка. Дискутувати ж знову про війну чи мир зі Швецією не було потреби – війна з Карлом X Густавом тривала, а мир з Яном Казимиром залишався бажаним і майже вирішеним. Тому уникнути нового спілкування про переговори з Річчю Посполитою зі ще одним українським послом було, на думку російських дипломатів, кращим вибором, аніж знову вдаватися в непевні розмови й давати гетьманові достовірну інформацію про стан справ під час облоги Риги в цілому.

Приїхавши до Вільна, Роман Гапоненко та його товариші застали ситуацію, коли польсько-литовські послы очікували нових інструкцій від Яна Казимира у справі вибору царя на королівство. Засідання, що відбувалося 4 жовтня 1656 р. (те саме, на якому Одоєвський, згідно зі щоденником Бжостовського, сповістив про прибуття українського посольства), було останнім перед паузою, яка тривала неповні два тижні до наступних зустрічей. Протягом усього цього періоду Гапоненко перебував, мабуть, у самому Вільні, однак про його взаємини з головою московського посольства у той час немає згадок у жодному з джерел. Можна лише здогадуватися, що недовіра з українського боку до позиції великих послів була значною. Початок цьому поклали, звичайно, недобррозичливий прийом Гапоненка в Олексія Михайловича і бездіяльна затримка самого посольства під Ригою.

Одоєвський, мабуть, не отримував від царя категоричного наказу не допускати Романа Гапоненка до переговорів. Усе це взагалі виглядало доволі плутано: накази під Вільно з інструкцій українського гетьмана, відправлення навздогін Гапоненкові оригіналів інструкцій Хмельницького, безкінечні чекання Гапоненка під Ригою і Вільном etc., etc. У рішеннях Олексія Михайловича щодо українського посольства відчувається брак якогось чіткого плану й твердого розуміння, як вчинити з цими послами. Простежується лише чітке бажання царя якнайдовше затримати козаків під Ригою, відправивши їх до Одоєвського у час, коли переговори, за

його розрахунками, мали вже завершуватися. Реакція під Вільном на вимоги Богдана Хмельницького, подані в інструкції Гапоненкові, узалежнювалася від багатьох факторів, що мали виявитися безпосередньо під час самих дискусій, розвиток яких Олексій Михайлович не міг передбачити.

Свого часу М. Грушевський звертав увагу на певну невиразність наполягань гетьмана перед царем щодо участі українських представників у дискусіях під Вільном [252, с. 1238]. Б. Флоря припускав, що в таборі Олексія Михайловича під Ригою позицію Богдана Хмельницького зрозуміли так, ніби справу участі Гапоненка на Віленських переговорах гетьман залишав на розгляд царя [364, с. 169–170]. Проте з подібним твердженням погодитися не можна. У листі Б. Хмельницького до Олексія Михайловича, привезеному Гапоненком разом з інструкцією гетьмана, чітко говорилося, що українські послы, хоч і відправлялися з Чигирина до табору під Ригу, але після цього вони мали їхати до Вільна. “[...] к вашим царского величества великим и полномочным послом из Войска вашего царского величества Запорожского посланников наших, а имянно Германа [sic!] Гапоненка с товарищи на съезд с польскими послы посылаем (тут і зараз нижче курсив наш. – Я. Ф.). [...] А тех посланников наших для того вашего царского величества Великого княжества Литовского в столичный город [Вильно] не посылаем, но до вашего царского величества просто посылаем, чтоб указ от вашего царского величества взяли, как ся имеют справовати на съезде”, – читаємо в російському перекладі листа Б. Хмельницького [112, с. 519]. Або в іншому документі, у самому вже наказі гетьмана Гапоненкові: “[...] о чем просить их милостей панов великих и полномочных послов, чтоб на добре о том уговаривались вместе с нашими [послами]” [112, с. 520–521]. Причому цей важливий факт, що раніше вже згадувався в історіографії [252, с. 1236], у сучасних дослідженнях часто залишається без коментарів.

Отримуючи такі нечіткі накази щодо української проблематики, головною ідеєю яких було перенесення дискусій про кордон з Коронаю Польською на майбутні з’їзди, Одоєвський не міг до кінця збагнути, навіщо Олексій Михайлович відправив козаків на його мороку під Вільно після того, як 13 (23) вересня уже видав

додаткові інструкції про Україну. Польсько-литовські комісари вважали, наприклад, що українські послы, перебуваючи під Вільном, лише вивчають ситуацію, аби потім гетьманові краще було приймати рішення стосовно напрямів своєї зовнішньої політики [460, с. 56–57]. Однак таке пояснення не може бути достатнім.

Не можна цю ситуацію пояснити також лише своєрідним непорозумінням, “[...] викликаним розбіжністю уявлень російських політиків і Хмельницького про можливу роль таких послів”, як це стверджується іноді в наукових працях, оскільки це виглядає занадто невиразно та поверхово, без врахування глибшого контексту української зовнішньої політики [364, с. 169]. Подібна інтерпретація завуальовує, зокрема, справжні мотиви російської дипломатії, якими вона керувалася стосовно Богдана Хмельницького під час підготовки й проведення Віленських переговорів, а саме: уклавши договір з Річчю Посполитою, зберегти за собою панування над Військом Запорозьким, переконавши або змусивши гетьмана припинити війну з Яном Казимиром. Добру ілюстрацію до такої політики Олексія Михайловича можна знайти в пізнішому наказі Василеві Кикіну від 17 (27) лютого 1657 р., у якому з приводу походу українських козаків до Польщі в союзі з семигородським князем говорилося: “[...] а на польських людей [гетьман] тим людям ходити [б] не велів, щоб цим не дати причини з його царської величності боку до порушення посольського договору [...]” [106, с. 51].

У наукових дослідженнях якимось не дуже наголошується (за незначними винятками [269, с. 186–187; 363, с. 159; 382, с. 183]) на тому, що в обговореннях на одному з засідань комісії під Вільном українські послы таки брали участь. Ідеться про найближчу сесію після 4 жовтня 1656 р. (себто після того дня, коли Гапоненко приїхав під Вільно), що відбулася 16 жовтня. На цій зустрічі московські послы, нагадаємо, давали польсько-литовським лише три дні, протягом яких погоджувалися ще чекати на накази польського короля для дальших переговорів. У разі, якби листи з двору до комісарів упродовж цього терміну не надійшли, то Одоєвський пропонував перенести комісію на пізніше. “Козакам дуже не сподобалося, що Москва казала їм вийти з палати”, – читаємо у щоденнику Бжостовського нотатку за цей день [134, с. 529].

Відгомін про цю подію знаходимо в подальших розмовах Івана Виговського зі згаданим греком Марицієм, який у своєму листі до Олексія Михайловича переказував такі слова генерального писаря: “[...] ми піддалися московському цареві під його царську високу руку, а як з’їзд був з ляхами під Вільном, то наших козаків до нарад (“в совет”) не пускали, а як слова таємні говорили, то наших козаків відсиляли геть” [146, с. 109–110].

Ще одне повідомлення Бжостовського засвідчує, що на сесії 19 жовтня, яка відбулася наступного дня після отримання польсько-литовськими комісарами документів з настановами Яна Казимира і двору стосовно елекції царя, московські послы вже не запросили Романа Гапоненка до переговорів. “[...] козаки на Москву дуже сердилися, що їх не хотіли допустити [до обговорень на засіданні], зверталися до нас із найкращими словами”, – свідчив литовський автор щоденника [52, арк. 168 зв.].

Лише згодом російський уряд зрозумів, наскільки нерозважливим був цей вчинок. Коли 18 (28) грудня 1656 р. Олексій Михайлович видавав наказ для посольства Аврама Лопухіна до Чигирини, то цього посла зобов’язували виговорюватися від докорів Богдана Хмельницького з цього приводу, перекручуючи дійсні факти, які були на Віленській комісії. Згідно з цим наказом, ініціаторами того, що українське посольство не було допущене до намету, де велися перемови (“а коли и войдут, то их высылали”), були нібито не московські великі послы, а австрійські посередники [94, с. 388]. Однак можна стверджувати, що це було неправдою.

У Чигирині Лопухін повинен був також говорити, що на Віленському з’їзді польсько-литовські послы порушили проблему повернення козаків під владу Яна Казимира лише під час дискусій, що відбувалися на першій сесії. Інструкція Лопухіну мала подавати події так, ніби після категоричної відмови Одоєвського Красінський більше цієї проблеми не заторкував [94, с. 387, 391]. Як знаємо, це також було неправдою. І не тільки під тим оглядом, що така відмова великого московського посольства викликала вкрай негативну реакцію польсько-литовських комісарів, спричинивши їхні нові посольства до Яна Казимира й далі безкомпромісне обговорення української проблематики під Вільном, що – як побачимо

далі – особливо інтенсивно велося наприкінці жовтня н. ст. після отримання королівських настанов. Але також і з тої причини, що сама справа кордону між Україною і Коронаю Польською по р. Буг була порушена російськими послами не на першому засіданні, а дещо пізніше – 22 серпня (1 вересня) 1656 р. на шостому, як ми це бачили зі статейного списку Одоєвського.

Усі ці дипломатичні маневри російського двору яскраво виділяються при уважному вивченні документів посольства Аврама Лопухіна до Чигирина. Вони засвідчують факт надзвичайно великого бажання Олексія Михайловича та його до радників у листопаді й грудні 1656 р. якось згладити ті суперечності, які виникли між Україною та Москвою у результаті помилкового вибору російськими політиками тактики щодо участі Романа Гапоненка у переговорах. Сам Олексій Михайлович та його оточення надавали при цьому не виправдано гіпертрофованого значення статті Віленського договору про елекцію царя на Польсько-Литовське королівство *vivente rege*.

Ще одне свідчення про перебування Романа Гапоненка на Віленській комісії знаходимо у документах московського посольства Артамона Матвєєва до литовського гетьмана Вінцентія Гонсевського. У своїй відписці цареві від 16 (26) січня 1657 р. Матвєєв, перебуваючи у Вільні вже після завершення перемов, занотовував повідомлення з цього приводу, отримане від намісника віленського монастиря о. Данила Дорофєєва: “[...] як був з’їзд у твоїх великого государя великих і повноважних послів ближнього боярина і намісника астраханського у князя Микити Івановича Одоєвського з товаришами, а до них були прислані черкаси на з’їзд, і у нього, намісника, були й говорили йому: великі й повноважні послы ведуть переговори з нашими неприятелями, з польськими комісарами, а нас до того не кличуть. А вони послані від гетьмана Хмельницького для [укладення] договору, щоб всіяке діло чути [...]” [40, арк. 6–7].

Одоєвський намагався обмежувати Романа Гапоненка та його товаришів у спілкуванні під Вільном з польсько-литовськими або австрійськими великими послами. У сприйнятті Красінського, Алегретті, Лорбаха та інших дипломатів, які були виразниками позиції Речі Посполитої та Австрії, ця ситуація створювала пе-

вну інтригу. Достеменною відповіді на питання про те, з яким завданням Роман Гапоненко прибув під Вільно, у польсько-литовських послів не було, і австрійці докоряли за цю недомовку московським послам [144, с. 166]. Красінський та інші комісари вбачали вагомі причини для присутності Гапоненка у російському таборі. Вони вважали, що московські послы, тримаючи коло себе українське посольство, чинили у такий спосіб дипломатичний тиск на польсько-литовських, намагаючись тим самим впливати на прийняття вигідних для себе остаточних пунктів договору. Ми бачили, що в листі до польського короля від 17 вересня 1656 р. з-під Вільна комісари пояснювали присутність Гапоненка у московському таборі саме таким чином.

Ситуація, що склалася у жовтні й на початку листопада 1656 р. у російсько-шведській війні, а також поступливість польсько-литовських комісарів, які після отримання нових інструкцій почали нарешті робити якісь рухи, щоб обрати Олексія Михайловича польським королем за життя Яна Казимира, змушували Росію коригувати свої вимоги в московсько-польсько-українських відносинах.

Те саме відчувається у той час і з боку Яна Казимира. У його листі до комісарів від 3 жовтня, де він давав остаточні вказівки щодо такого надзвичайного питання, як елекція царя на польський престол, проблема України також зачіпалася. Однак про жоден кордон по Бугу тут, як і раніше, не могло бути й мови. Польський король наполягав на тому, щоб Красінський та інші комісари порушували перед царем питання про укладення за московським посередництвом миру з Україною на основі лише зборівських або білоцерківських статей [77, арк. 66]. У наступному листі короля, що дійшов до нас під титулом “*Resolutio categorica z Lenczyse d[ie] 5 Oct[obri]*”, територія України ще більше обмежувалася: як крайній засіб допускалося, щоб українські землі відступити в удільність “за Дніпром”, себто лише Лівобережжя [77, арк. 88].

На цьому важливому епізоді варто спинитися докладніше, оскільки перед нами – перші документальні свідчення того факту, що в суспільно-політичній думці Речі Посполитої обговорювалися плани здійснити такі територіальні поступки, які згодом, у 1667 р., з точністю були реалізовані в Андрусівському договорі. Існу-

вання таких ідей у владних колах Корони Польської та Великого князівства Литовського у 1656 р., а також факт, що подібні настанови висловлювалися в тогочасних інструкціях для польсько-литовських комісарів, ще раз підтверджують думку істориків про те, що переговори під Вільном заклали той фундамент у відносинах між Московською державою і Річчю Посполитою, на якому пізніше були зведені формулювання статей Андрусівського перемир'я та Вічного миру стосовно України [310, с. 217; 373, с. 91].

Восени 1656 р. впливи на короля щодо готовності польсько-литовських політиків поступитися Москві лівобережними українськими землями по Дніпру вперше простежуються у середовищі найвищого духовенства Речі Посполитої, від якого залежало прийняття політичних рішень у державі. Найранішу відомість про це вдалося віднайти у цидулі до одного з листів, датованого 15 вересня 1656 р., від коронного підканцлера Андрія Тшебіцького, який був водночас перемишльським біскупом, до номіната на віленське біскупство й комісара на перемовинах Яна Довгяла Завіші. У цьому документі зазначалося, що в крайньому разі Москві краще було б відступити території “[...] на пограниччя Березиною від Великого князівства Литовського, а Дніпром від Корони в Україні [...]”, ніж обрати Олексія Михайловича польським королем і віддати “схизматикові” католицьку віру й церкви у цілій Литві та Речі Посполитій, грубо порушивши при цьому стародавні права шляхти на вільну елекцію. “Що ж до козаків, то ми знайдемо спосіб, як їх втихомирити”, – дописував Тшебіцький у цій цидулі [77, арк. 156].

Можна не сумніватися, що коронний підканцлер порушував цю тему не лише в листах до віленського біскупа, а також і на обговореннях з примасом Андрієм Лещинським, який на той час був у дорозі з Ченстохови до королівського табору. Приблизно через тиждень після написання цього листа вони зустрілися (близько 23 вересня 1656 р. [74, арк. 391]) і згодом разом брали участь у десятиденних нарадах сенату з приводу вироблення остаточних декларацій польсько-литовським комісарам під Вільно. Нова ідея поступитися Україною по Дніпру, зафіксована у цьому джерелі від середини вересня 1656 р., набирала такого великого значення в оточенні Яна Казимира, що 5 жовтня сам король відправляв уже комісарам оста-

точні резолюції. Формулював він цю пропозицію, як ми щойно бачили, приблизно тими самими словами, що й підканцлер у своєму вересневому листі.

Отож ці джерела дають змогу дещо скоригувати твердження, що на сьогодні вважається загальноприйнятим, згідно з яким одним з ініціаторів розділу України між Росією і Річчю Посполитою по Дніпру під час укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. був Афанасій Ордин-Нащокін [240, с. 171, 172; 279, с. 147; 384, с. 184; 495, с. 252]. Ми можемо з певністю говорити лише про те, що на якомусь етапі московсько-польських відносин 1656–1667 рр. російські політики у Посольському приказі погодилися прийняти ті пропозиції, які звучали у польсько-литовській суспільній думці в середині 50-х років XVII ст. й уперше були зафіксовані в документах, вироблених під час роботи Віленської комісії. У 1660-х роках той самий Нащокін, наприклад, часто зустрічався з колишнім комісаром на переговорах 1656 р. Кипріаном Павлом Бжостовським, який разом з іншими дипломатами Речі Посполитої, міг його переконувати відмовитися від намірів Росії окреслити українсько-польську прикордонну лінію по р. Буг.

Щоправда, в історії російської дипломатії траплялися подібні прецеденти, які могли бути відомими російським політикам у середині XVII ст. Ідеться, наприклад, про ідею царя Михайла Федоровича щодо поділу Речі Посполитої, яка повинна була обговорюватися на московсько-шведському з'їзді під час Тридцятилітньої війни. Так, у жовтні 1632 р. у Посольському приказі було вироблено інструкції великим послам Борисові Пушкіну і Григорію Горихвостову на переговори з Густавом Адольфом про укладення мирного договору. Згідно з цим наказом, розділ Речі Посполитої мав відбутися у Литві по Двіні й далі по Дніпру до Києва аж до Чорного моря [319, с. 319; 527, с. 134]. Проте, чи був зв'язок між цими двома проектами російсько-шведського та російсько-польського примирення, відстань у часі між якими вимірювалася у чверть століття, сьогодні встановити важко. Одне можна з певністю твердити, що під час організації великих посольських з'їздів російські дипломати уважно вивчали досвід своїх попередніх переговорів. Тому під час Андрусівських переговорів Ордин-Нащокін, який у 1650-х – 1660-х роках був активно задіяний як до шведської, так і польської політики Росії, міг знати

зміст інструкцій про кордони надзвичайного посольства, відправленого у 1632 р. до шведського короля [290а, с. 162].

Отже, у жовтневих настановах 1656 р. коронного двору для комісарів під Вільно щодо України говорилося, головним чином, про дві не залежні одна від одної справи, а саме: 1) встановлення українсько-польського кордону на умовах Зборівського або Білоцерківського договорів з обов'язковим застереженням, що Військо Запорозьке перебуватиме у складі Корони Польської, і 2) окреслення території на лівому березі Дніпра, яку польський король погоджувався віддати козакам в удільність, як крайня поступка на переговорах. Остаточних же рішень короля і сенату з приводу України, які мали бути занесені окремою статтею до Віленського договору, Ян Казимир наказував дочекатися в нових листах, відправлених під Вільно з наступною поштою. Оце й усе, на що готові були піти політики Речі Посполитої в українському питанні заради встановлення миру з Москвою восени 1656 р.

Свої вимоги щодо України польсько-литовські послы вручили російським у письмовій формі на чотирнадцятій сесії 20 жовтня. У цьому документі згадувалося, що після елекції московського претендента Росія повинна віддати Речі Посполитій завойовані повіти, а сама Україна має бути повернута в попереднє підданство за посередництвом самого царя (статті 6, 7). Однак у відповіді на цей лист, що була подана комісарам 24 жовтня, зазначалося, що хоча після елекції Олексія Михайловича *vivente rege* землі Великого князівства Литовського будуть повернуті Речі Посполитій за новим договором, який передбачалося укласти у Москві, проте Україна і Біла Русь надалі залишатимуться під владою царя (статті 1, 6). Красінський, зі свого боку, відмовлявся поступатися цими територіями і на сесії 30 жовтня заявляв про свої тверді наміри припинити переговори, якщо Одоєвський і далі наполягатиме на утриманні Війська Запорозького під протекцією Москви.

Польські джерела донесли до нас т. зв. п'ять концептів “O Ukraine” і шостий “Ratione electionis”, які, найімовірніше, польсько-литовські комісари подали Микиті Одоєвському та його товаришам на обговорення. У четвертому з них пропонувалося, щоб українські козаки не лише не переходили прикордонну лінію, ви-

значену на перемогах за Білоцерківським договором, а й були готові вирушити на військову службу як до царя, так і короля [86, арк. 169].

Усе це показує нам значну гостроту дискусій стосовно України, що відбувалися між російськими та польсько-литовськими послами на завершальній стадії переговорів, починаючи з останньої декади жовтня н. ст. 1656 р. У цілому ж тоді і для Росії, і для Речі Посполитої питання полягало в тому, чи договір під Вільном не стане остаточною підставою для Богдана Хмельницького, аби шукати собі іншого протектора, особливо, якщо йшлося про шведського короля. На перший погляд, видавалося, що українська політика, підтримуючи тісні взаємини з Юрієм II Ракоцієм і Карлом X Густавом, ішла саме цим шляхом. До того ж українське посольство під Вільном зі своїми вимогами щодо цілісної України в межах київських князів ніяк не вписувалося в контекст російських домагань царя про елекцію на королівство або польсько-литовських – про відновлення старого кордону за Поляновським миром 1634 р.

Джерела тієї епохи дають нам добре уявлення про те, яке місце тогочасні політики відводили українському козацтву в збереженні сильних позицій московської та польсько-литовської дипломатій. Наприкінці січня ст. ст. 1657 р. Павло Сапіга, наприклад, говорив про це у Бресті на зустрічі з російським послом Афанасієм Нестеровим. “При кому, государ, черкаси будуть служити, при тому й корона польська буде”, – писав Нестеров у відписці до царя, переказуючи слова литовського гетьмана [39, арк. 127].

Наприкінці жовтня н. ст. 1656 р. після того, як російська армія відступила з-під Риги, Одоєвський та його товариші вже не могли баритися з укладенням договору, ведучи довгі й безрезультатні дискусії про Військо Запорозьке. Про настрої Олексія Михайловича примиритися з польським королем під Вільном за всяку ціну ми згадували, аналізуючи текст його грамоти до Одоєвського від 14 (24) жовтня 1656 р. Те саме відчувалося й у середовищі політиків Речі Посполитої, які не лише не могли позбутися шведської військової присутності на своїх землях, а й відчували загрозу нового вторгнення до Польщі з боку семигородського князя Юрія II Ракоція. Переконавання російських та польсько-литовських послів у необ-

хідності знайти між собою порозуміння, що відчувалося перед самим завершенням переговорів, змушувало зняти проблему кордонів України з тексту угоди від 23 жовтня (3 листопада) 1656 р. Не випадково в одній зі статей польського проекту договору, яким на пропозицію Красінського та його товаришів мала завершитися Віленська комісія, Україна й козаки не згадувалися взагалі [85, арк. 37–40].

Цей факт наводить іноді істориків на хибні висновки про те, що “ніякої російсько-польської угоди, що стосувалася Гетьманщини й ущемлювала її інтереси, під Вільном укладено не було” [364, с. 167]. Однак такий погляд не може бути прийнятливим, оскільки Віленське перемир’я 1656 р. саме по собі вже було дипломатичним актом, який у жодному разі не відповідав інтересам України і йшов усупереч зовнішній політиці гетьмана. В українській історіографії ця думка є загальноприйнятною і вона має блискуче підтвердження в тогочасній оцінці цих подій самим Іваном Виговським. На початку 1657 р., приймаючи у Чигирині грека Івана Остаф’єва, який здійснював свою подорож до Москви, писар говорив: “[...] даремно великий государ мириться з польським королем, польські люди несправедливі: хоч сьогодні й помиряться і присягнуть, але над ними, черкасами, далі будуть задумувати всяке зло. І їм, черкасам, сьогодні добрий час промишляти над ними. А хоч би їм усім, черкасам, пропасти, а миритися з поляками вони не хочуть”. І далі: “[...] великий государ, його царська величність, даремно й ходив під Ригу – то місце звичайне, а йти було б йому, великому государю, під столичні міста, під Краків і під Варшаву, а очищати було польську корону собі, великому государю, в підданство” [146, с. 104]. Ця остання рефлексія набувала в українському середовищі значення твердої політичної позиції. Нагадаємо, що вона була помітна ще в червневій інструкції українського гетьмана для посольства Івана Скоробогатого до Москви, коли Хмельницький просив царя виступити з військом проти Яна Казимира (п. 7) [112, с. 498-499]. Восени ж 1656 р., ще за місяць перед прибуттям до Чигирини Івана Остаф’єва, гетьман заявляв про те саме московському послові Іванові Фоміну. Хмельницький стверджував, що з Яном Казимиром він миритися категорично не буде, а про обрання Олексія Михайловича польським королем

слід було говорити “без посольських договорів”, а силою зброї в поході на Корону Польську [91, с. 566].

Перед нами виразне розходження завдань, що їх ставили перед собою Росія та Україна у міжнародній політиці. Це той ґрунт, на якому сучасний дослідник мав би будувати свої висновки, вивчаючи українську проблематику на Віленській комісії 1656 р. Приклади таких оцінок, зокрема, в російській історіографії можна навести у працях Дмитра Іванова, Тетяни Яковлевої та ін. “[...] розходження [України] з офіційним російським курсом очевидне”, – писав, наприклад, Д. Іванов про політику гетьмана восени 1656 р. [270, с. 62]. “[...] московські дипломати не допустили козацьких послів на переговори, – читаємо у Т. Яковлевої. – Це було викликано як традиційною пихатістю московського боярства, так і відмовою визнавати за Україною право на певну незалежність у питаннях зовнішньої політики” [382, с. 183]. Борис Флоря, хоч і визнавав, що влітку й восени 1656 р. політика гетьмана і царя розвивалася у протилежних напрямках, однак далі простої констатації цього очевидного факту не пішов [363, с. 163]. Дослідник ухилявся від остаточної відповіді на питання про причини, чому українські козаки не були допущені до переговорів під Вільном: “Як і чому це відбулося, багато в чому залишається неясним” [363, с. 159]. Історик вважав, що оскільки російські послы не ставили перед собою за мету укласти Віленський договір “[...] коштом інтересів Гетьманства”, то “[...] слід шукати цьому фактові інше пояснення” [364, с. 169].

Чомусь тут дуже важко дійти того очевидного висновку, що справжні причини недопущення Романа Гапоненка до переговорів крилися саме в глибокому розходженні зовнішньополітичних курсів, які проводили Олексій Михайлович та Богдан Хмельницький у взаєминах з Яном Казимиром. Адже виразним є той факт, що українське питання на Віленському з’їзді було тісно переплетене з самими підвалинами зовнішньої політики Росії, які заторкували глобальні проблеми миру або війни з Річчю Посполитою. Це, своєю чергою, впливало безпосередньо на взаємини Олексія Михайловича також і зі Швецією. Присутність українського посольства на нарадах, що відбувалися наприкінці жовтня н. ст. під час вироблення тексту договору, мало звести нанівець будь-які перспективи укладення миру між

Москвою та Річчю Посполитою. “[...] царські послы могли остерігатися, що представники гетьмана наполягатимуть на жорстких умовах української сторони, що загрожувало б зриву переговорів”, – писав, наприклад, Дмитро Іванов, розставляючи слушні акценти з цього приводу [269, с. 187]. Сам голова російського посольства, повторимося, остаточно зрозумів це, отримавши 18 (28) вересня нові накази від царя і зібравшись через два дні на десяту сесію.

У зв’язку з цим, помилковими слід вважати твердження про те, що Роман Гапоненко не був допущений до засідань комісії з ініціативи польсько-литовських або австрійських послів [324, с. 306]. Перший висновок може бути прийнятливий лише до російсько-польських переговорів, наприклад, 1660-х років, про що йтиметься далі. У джерелах же за 1656 р. не зустрічаємо якогось заперечення з боку Яна Казимира Красінського та його товаришів щодо участі козаків на засіданнях комісії. З приводу протидії українській дипломатії з боку австрійських посередників, то цей висновок історики роблять на підставі згаданого вже нами пізнішого статейного списку Аврама Лопухіна до Чигирина. Але цей документ не можна тут вважати достовірнішим, ніж литовський щоденник Бжостовського. Річ у тім, що наприкінці 1656 р. Лопухін відправлявся до Богдана Хмельницького з метою втихомирити невдоволення, яке виникло в Україні після повернення Романа Гапоненка з-під Вільна. Отож у Посольському приказі придумували різні мотиви, щоб виправдати недопущення Одоєвським козаків до переговорів, і цю тенденційність аргументів укладачів наказу Лопухінові сучасні дослідники повинні враховувати.

У науковій літературі часто можна знайти міркування, що остаточне вирішення українського питання Одоєвський і Красінський погодилися перенести на засідання найближчого сейму, коли мала обговорюватися справа елекції царя на королівство [286, с. 120; 321, с. 143]. Цей висновок робили переважно під впливом Людвіка Кубалі, який, публікуючи “Пункти до елекції великого господаря царя [...]”, додавав до цього джерела відповідну цидулу литовського комісара на переговорах Кипріана Павла Бжостовського [460, с. 403].

Проте тут важливо відзначити, що московські політики уявляли собі цю справу зовсім інакше. Елекція царя на королівство та встановлення прикордонної лінії

між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою розглядалися Олексієм Михайловичем як дві окремі й не залежні одна від одної проблеми. На такий висновок наштовхує аналіз наказу і грамоти, що були видані царем на початку грудня ст. ст. 1656 р., про відправлення великими послами на елекційний сейм Микити Одоєвського, Василя Шереметьєва, Федора Волконського і думних дяків Алмаза Іванова та Єфима Юр'єва. У цих документах нічого не згадується про те, що на найближчому сеймі, куди повинні були відправитися ці послы, мало дискутуватися встановлення українсько-польського кордону [37, арк. 6, 213–235]. Натомість зі слів голови російського посольства на Віленській комісії, промовлених перед царем 21 листопада (1 грудня) 1656 р., коли він подав статейний список після повернення до Полоцька, відомо, що українсько-польський кордон мав визначитися на дальших переговорах у Москві. В опінії царя це питання повинно було порушитися, коли польсько-литовські великі послы прибудуть до столиці для обговорення місця й способу його коронації після елекції на найближчому сеймі [32, арк. 10; 36, арк. 9]. 22 листопада (2 грудня), коли російські послы склали звіт перед боярською думою, то про обговорення проблеми українського кордону, що, як вважали поляки та литовці, мало відбутися на елекційному сеймі, не було згадано жодним словом (принаймні в офіційному записі цього звіту). Проте у цьому документі зазначалося, що козакам належалося “бути в царської величності стороні навек” – і далі за текстом: згідно з наказом царя, великі послы пропонували встановити кордон з Короною Польською по р. Буг, але “[...] польські комісари в цьому відмовили, сказавши, що їм неможливо поступитися усією Малою Росією [...]” [36, арк. 2, 6].

6.3. Віленські домовленості про Україну.

В історіографії іноді можна натрапити на твердження, що, згідно з віленськими статтями, кордон між Україною і Польщею мав проходити по території, визначеній Білоцерківським договором [341, с. 487–490]. Ми говорили про це вище на підставі одного з “концептів” польсько-литовських комісарів про Україну. Про це

згадується також і в інших джерелах, наприклад, у документі Віленської угоди, що зберігається у Віденському архіві; аналогічний список було опубліковано у брошурі XVII ст. [182, с. 8]. Цей текст був досить поширеним у тогочасних польських рукописних копіях та збірках “*Silva rerum*” [7, арк. 842; 63, арк. 286; 74, арк. 493–496, 735–745]. Один зі списків з такою умовою, що нібито була прийнята на Віленській комісії, було передано з-під Вільна для Богдана Хмельницького, а російський посол Аврам Лопухін, який перебував у Чигирині у січні 1657 р., привіз цей документ до Посольського приказу [94, с. 395–400]. Самійло Величко також згадує про нього у переліку пунктів Віленського договору, які він наводив у своєму літописі: цар нібито брав зобов’язання перед польським королем втихомирити козаків, віддавши їх “[...] у послушенство Короні Польській, і щоб бунтів уже вони не починали” [103, с. 197].

Головною причиною помилкового трактування цієї умови як достовірного пункту Віленського договору було те, що він трапляється у багатьох його списках (зокрема, в такому, на перший погляд, авторитетному, як віденський рукопис, що друкувався кілька разів, а також у багатьох польських документах і друках, починаючи з XVII ст.). Насправді ж в остаточних формулюваннях віленських статей, вироблених 3 листопада 1656 р., цієї умови не було.

Уважно стежачи за листуванням польсько-литовських комісарів, можна встановити таку важливу деталь: статті, в яких згадувалося про білоцерківський кордон, Красінський та його товариші передали Романові Гапоненкові ще до того, як 3 листопада 1656 р. між Річчю Посполитою і Москвою були укладені остаточні умови перемир’я. 13 листопада 1656 р. комісари писали до Яна Казимира, що Гапоненко відправився до Чигирина, так і не зустрівшись із ними перед від’їздом [86, арк. 94]. Отже, остаточного списку договору польсько-литовські послы не могли передати українським, навіть якби й хотіли це зробити, що дуже сумнівно. Спираючись виключно на російський статейний список і недооцінюючи значення польсько-литовських офіційних матеріалів з Віленської комісії, історики іноді стверджують, що самі комісари вимогу встановити білоцерківський кордон між Україною і Корonoю Польською на цих переговорах не порушували взагалі. При

цьому М. Грушевському несправедливо закидається, що він помилявся, коли допускав можливість такого обговорення [364, с. 167].

Натомість маємо багато польських та литовських офіційних джерел, у яких видно, що питання українсько-польського кордону за білоцерківською, а також за зборівською лініями не раз порушувалося під час дискусій під Вільном. Насамперед, слід підкреслити той факт, що в липні 1656 р., коли у Варшаві вироблялася інструкція послам на комісію, загальна опінія при коронному дворі була такою, що на засіданнях з московськими послами Красінський повинен відштовхуватися, передусім, від українсько-польського кордону за Білоцерківським договором. Таке твердження можна робити попри те, що в самій інструкції на Віленську комісію польсько-литовські комісари отримали наказ наполягати лише на зборівській прикордонній лінії. Однак ми бачили, що Стефан Корицінський у своєму дискурсі свідчив, що король і Річ Посполита відправляли комісарів з надією на укладення українсько-польського миру на основі білоцерківських статей з умовою, що Україна залишатиметься у складі Корони Польської. Зборівські ж пункти при цьому канцлер згадував лише як крайню поступку, на яку погоджувалася Річ Посполита.

Підтвердження подібних настроїв, що такі втілювалися на практиці під час дискусій на Віленській комісії, знаходимо у листуванні Красінського та його товаришів з королем і двором Речі Посполитої, де йшлося про перші наслідки обговорень цієї проблеми з Одоєвським. Так, у листі польсько-литовських комісарів до Яна Казимира, написаному “цифрами” 10 вересня 1656 р., в якому вони просили нових настанов для дальших переговорів, це питання порушувалося перед польським королем дуже наполегливо. Красінський та його товариші вимагали чітких відповідей, якої позиції їм дотримуватися на переговорах в українському питанні, зокрема, щодо кордону на основі Білоцерківського договору [86, арк. 45].

Ми бачили, що у відповіді Яна Казимира, датованій 3 жовтня 1656 р. з-під Ленчиці, говорилося, щоб комісари наполягали на білоцерківській лінії, не відхиляючи також і зборівську. У наступних же резолюціях короля від 5 жовтня до цих умов комісарам дозволялося ще й відступити українські землі в удільність козаків на лівому березі Дніпра.

Пропозиція комісарів Одоєвському, щоб той погодився на статті, у яких мала б фігурувати білоцерківська лінія українсько-польського кордону, згадується також у наведених кількох списках Віленського договору. Причому в одному з них, що зберігається у краківських Теках Нарушевича, після цього пропонованого пункту угоди знаходимо дописку комісарів, з якої видно, що цей документ таки подавався московським послам на розгляд, як і припускав М. Грушевський, але вони відхилили його наступного дня. “З’їхавшись на ранок, й. м. пп. комісари думали, що, згідно з вчорашньою умовою, [московські послы] мали приїхати лише для підпису намічених речей. Але ті пп. комісари московські розширили знову перші пункти, щоб можна було їх прийняти і щоб була елекція, про яку говорилося, і знову поновили на переговорах такі контрверсії, що розірвання [комісії] було вже дуже близьким [...]”, – читаємо враження Красінського та його товаришів від цих завершальних на переговорах розмов [74, арк. 745–746].

У згаданому четвертому концепті “О Ukraine”, що дійшов до нас з краківських рукописних збірок, також підтверджується, що комісари порушували перед російськими послами справу визначення кордону згідно з Білоцерківським миром [86, арк. 169].

І врешті те, що питання білоцерківського кордону обговорювалося з московськими послами на переговорах, ми бачили з нотаток Кипріяна Павла Бжостовського від 7 вересня 1656 р., коли комісари дали Одоєвському окреслення українсько-польської прикордонної лінії, яку можна було б прийняти з погляду інтересів Речі Посполитої [134, с. 518]. Про яку саме прикордонну лінію тут ішлося, повторимося, ми достеменно не знаємо, проте цілком ясно, що комісари говорили про кордон, визначений не менше, ніж Зборівським або Білоцерківським договорами. Не даремно у першій половині 1657 р. російський уряд звинувачував Яна Казимира в тому, що Антон Жданович виступив проти Польщі у відповідь на порушення поляками миру вже після завершення Віленської комісії, зробивши військові експедиції з Кам’янця-Подільського на територію, що контролювалася Військом Запорозьким [94, с. 393, 395; 83, арк. 27].

Отже, можна стверджувати, що хоча статті про білоцерківський кордон не були включені до остаточного варіанта Віленського договору, однак численні джерела вказують на те, що це питання неодноразово порушувалося на засіданнях комісії. Інша річ, що під Вільном проблема козаків і поділу впливів між Росією і Річчю Посполитою в Україні взагалі зависла в повітрі, й компромісу тут між російськими та польсько-литовськими позиціями досягнути було неможливо.

В історіографії не завжди звертається увага на те, що у статтях Віленського договору московський уряд брав на себе зобов'язання перед Яном Казимиром стримувати українських козаків від їхніх нападів на Річ Посполиту. Дослідники, наприклад, виділяють лише чотири пункти, укладені під Вільном, не згадуючи про цю важливу домовленість [269, с. 191]. Насправді ж цей договір не лише фіксував таку умову у письмовій формі – можна також стверджувати, що між московськими та польсько-литовськими послами існували ще й усні домовленості про Україну. Йдеться, зокрема, про вимогу польсько-литовських комісарів не переходити козакам прикордонної “лінії”.

У зв'язку з цим хотілося б зробити деяке уточнення до тверджень, що трапляються в сучасних українських дослідженнях під впливом Збігнева Вуйціка. Йдеться про тезу, що договір “[...] передбачав не лише припинення військових дій між обома державами за Україну, а й визнання за кожною з країн тієї території, де на час укладення домовленостей перебували королівські чи царські війська” [245, с. 446; 371, с. 91; 376, с. 83–84]. У прийнятих під Вільном статтях Одоєвський, як побачимо далі, запевняв Красінського, що козаки не перейдуть на територію “за лінією”, яка мала контролюватися коронними військами. У разі ж, якби на час завершення переговорів якісь українські загони перебували за цією межею, то вони повинні були повернутися назад. Іван Крип'якевич висловлював свої здогадки з цього приводу: “Як розуміли сю лінію, на се нема пояснень, – правдоподібно брали давню лінію на Случі, що фактично була обсаджена козацьким військом” [286, с. 120, 117; 375, с. 169, 171].

Документи тієї епохи донесли до нас інформацію, наскільки поважною була рецепція цього пункту про Україну при коронному дворі. Так, майже через півро-

ку після укладення Віленської угоди Ян Казимир закидав Олексієві Михайловичу порушення домовленостей, оскільки він не стримував українські полки Антона Ждановича, які приєдналися до Юрія Ракоція під час нападу на Польщу. В інструкції своєму посланцеві до Москви холмському підчашію Янові Шумовському від 7 березня 1657 р. польський король чітко вимагав від Олексія Михайловича вплинути на Богдана Хмельницького, щоб той відкликав полки Ждановича з Польщі, оскільки козаки повинні були дотримуватися миру, “[...] згідно з *запевненням великих послів царя й. м-ті* [...]” [83, арк. 15, 17]. Поряд з текстом Віленського договору цей та подібні документи яскраво підтверджують, що такі вимоги не тільки порушувалися польсько-литовськими комісарами під час дискусій, а й російські послы від імені царя брали конкретні зобов’язання щодо їхнього дотримання.

Відомості, які підтверджують такий висновок, можна навести й на підставі інших листів Яна Казимира до Олексія Михайловича, відправлених до Москви у жовтні 1657 р. з польським послом Голецьким і московським Назарієм Алфімовим. У цих документах король писав, що всупереч (sic!) Віленському договору козаки ще й до того часу, себто через рік після укладення миру, воюють у державах Речі Посполитої, пюндруючи шляхту в околицях Меджибожа та в Пінському повіті [83, арк. 22, 37].

Отож ми бачимо, що пункт про Україну, зафіксований у Віленському договорі, мав велике значення для московсько-польських відносин. Його злободенність наклалася на семигородсько-українське вторгнення до Польщі, яке відбулося через два місяці після завершення комісії.

Для виконання цього пункту Микита Одоєвський ще під Вільном брав на себе зобов’язання перед Красінським відправити від імені Олексія Михайловича листи до Богдана Хмельницького та козацької старшини з вимогою, щоб козаки не переходили “за лінію” (у науці коротку гіпотетичну репліку про це знаходимо, наприклад, у М. Грушевського [252, с. 1248]). І голова московського посольства запевняв польсько-литовських дипломатів, що він саме так і вчинив.

Інформацію про такий лист з повідомленням про укладене перемир'я знаходимо у російських джерелах, зокрема в статейному списку самого голови московського посольства [144, с. 192]. Крім того, на повідомлення про лист Одоєвського, відправлений до Хмельницького з-під Вільна, натрапляємо також у багатьох новинах, що походять безпосередньо від польсько-литовських комісарів. Наприклад, в одному з їхніх листів до короля від 5 листопада 1656 р., посланому одразу після укладення договору, писалося, що через Романа Гапоненка Одоєвський передав лист до українського гетьмана з наказом не переходити “лінію” й дотримуватися миру з Яном Казимиром [86, арк. 93]. Про цей факт відомо також і з листа комісарів до віленського воєводи та великого литовського гетьмана Павла Сапіги від 13 листопада 1656 р., де згадано не лише про наказ московських послів козакам залишатися “за лінією”, а й про вимогу відступити за цю межу [86, арк. 108].

Нотатку на цю тему знаходимо також у джерелах, що не мають характеру офіційного листування. Тут можна згадати, зокрема, інформацію в поширених у Короні Польській віленських новинах від 3 листопада 1656 р., в яких говорилося: “Коронні комісари розіслали універсали до незавойованих [Москвою провінцій Великого князівства Литовського], а московські – до завойованих, оголошуючи про святий мир. Одразу й до козаків відправили, давши грамоту до Хмельницького, щоб звістити козаків” [7, арк. 843]. Інформацію про відправлений з українськими послами до Чигирин лист, який повідомляв про мирний договір між Олексієм Михайловичем і Яном Казимиром, подає також згадана тогочасна брошура [182, с. 15].

Про те, що сам Одоєвський (не лише цар) справді розсилав листи, зокрема, до російських воєвод, де повідомлялося про укладення мирного договору з Яном Казимиром, відомо з різних джерел. Це зрозуміло, оскільки в державній ієрархії Росії великі й повноважні послы мали вищий статус, ніж воєводи [269, с. 134]. Однак, незважаючи на це, останні все ж були спантеличені не тільки самими новинами про мир з Річчю Посполитою, а й тим, що відомості про справу такої надзвичайної державної ваги вони отримували не від самого Олексія Михайловича. Так було у випадку, коли Микита Одоєвський відправив свої листи з-під Вільна

під Старий Бихів до могилівського воєводи Івана Хованського з вимогою припинити бойові дії під час облоги цього міста. “[...] а не битись ми, холопи твої, з тими старобихівськими сидільцями не сміємо”, – писав Хованський до царя 9 (19) листопада 1656 р., допитуючись, як йому реагувати на ці листи великих послів [46, арк. 42, 44, 56–57].

Однак, незважаючи на всі ці відомості, конкретних пунктів укладеного договору голова московського посольства в Чигирин таки не повідомляв. Точне свідчення про це нам залишив Іван Виговський. У присутності Богдана Хмельницького він говорив російському посланцеві Аврамові Лопухіну на аудієнції в Чигирині 8 (18) січня 1657 р.: “[...] як царської величності послі пішли з посольства, а наших відпустили до гетьмана, то *листа з ними до гетьмана ніякого не прислали* (курсив наш. – Я. Ф.) і не дали знати гетьманові, на чому царської величності послі домовилися з комісарами [...]” [94, с. 393]. 18 (28) лютого 1657 р. у Бресті великий гетьман литовський Павло Сапіга також стверджував таку новину перед московським послом Афанасієм Нестеровим. “[...] про що твої великого государя великі й повноважні послі з комісарами королівської величності, на яких статтях уклали договір на з’їзді, і він, Хмельницький, того не знає [...]”, – повідомляв Сапіга [39, арк. 62]. У 20-х числах травня ст. ст. 1657 р. таке саме підтвердження знаходимо й у словах батька Івана Виговського, який говорив про це Федорові Бутурліну і Василеві Михайлову [91, с. 556].

Таке замовчування Одоєвським умов Віленського договору перед українським посольством Романа Гапоненка викликало різку реакцію з боку гетьмана і козацької старшини, про що маємо чимало свідчень в українських, російських, польських та литовських джерелах. Ця недалекоглядність російської влади створювала великі труднощі для Олексія Михайловича у його подальших взаєминах з Богданом Хмельницьким. Насамперед, для російських політиків було неясно, які саме інструкції стосовно України слід було видавати великим послам на елекційний сейм, що, як тоді здавалося, мав зібратися незабаром. Великим питанням для царя залишалося також і те, чи взагалі цю проблему слід було порушувати під час його елекції на Польсько-Литовське королівство.

Однак непередбачена реакція Чигирин на факт укладення московсько-польського договору змушувала Олексія Михайловича готуватися до складних сеймових дебатів з українського питання, яких цього разу навряд чи можна було уникнути у присутності послів від Богдана Хмельницького. Неважко було передбачити, що гетьман, ураховуючи досвід роботи Гапоненка під Вільном і відправивши нових послів на цей сейм, не відступатиме від своїх попередніх вимог щодо кордону, який мав встановитися, згідно з традицією з часів київських князів. У такому разі не лише обрання царя на Польсько-Литовське королівство, а й усі дебати елекційного сейму знову ставилися під загрозу безрезультатного завершення.

Ми вже згадували, що у грудневому 1656 р. наказі Олексія Михайловича великим послам на сейм проблема кордону між Короною Польською та Україною не заторкувалася взагалі. Однак деякі документи засвідчують, що одразу після укладення Віленського миру московський цар зондував ґрунт про те, як вимога щодо українсько-польського кордону сприйматиметься в українському та литовському суспільствах під час майбутніх сеймових дискусій. Ідеться, зокрема, про наказ царя і статейний список Аврама Лопухіна з його зустрічей у Чигирині на початку січня ст. ст. 1657 р. У цих документах писалося про те, щоб Богдан Хмельницький відправив разом з великими московськими послами на сейм своїх послів. Лопухін мав вимагати від гетьмана письмового запису щодо лінії кордону, який задовільнив би Військо Запорозьке. “А говорити йому про межу тихо [...]”, – підкреслювалося в наказі з особливим притиском, щоб не дратувати зайвий раз українського гетьмана й старшину. На аудієнції 7 (17) січня 1657 р. Лопухін порушив це питання перед Богданом Хмельницьким і випитував, кого конкретно з козаків гетьман пошле на сейм. Коли ж він запитав про окреслення нового кордону з Короною Польською, то гетьман відповів украй категорично: російському цареві, мовляв, відомо, де має бути “[...] межа черкаських міст з коронними містами” [94, с. 386, 391]. Цими словами Богдан Хмельницький нав’язував до своїх раніших вимог на цю тему, озвучених у Чигирині перед Кикінім у червні 1656 р. і переданих незадовго перед цим цареві через Скоробогатого. На цьому Лопухін вичерпав тему.

Про те, чи Річ Посполита готова була прийняти окреслення на елекційному сеймі українсько-польського кордону по р. Буг, зондувалося також на переговорах московського посла Артамона Матвєєва з литовським гетьманом Вінцентієм Гонсевським, що відбувалися в Кейданах у грудні 1656 р. [118, с. 283–284]. Тут відчувається, що метою цих попередніх дискусій було простежити, наскільки категоричний тон цих вимог може бути застосований безпосередньо в інструкціях московського царя й українського гетьмана своїм послам на сейм. Проте відповідь литовського гетьмана у його розмові з Матвєєвим була досить прогнозованою і однозначною. “Не лише мені намовляти сенаторів, а й згадати про цю справу не можна, назвуть мене зрадником”, – говорив Гонсевський [332, с. 640]. Політики Речі Посполитої і шляхетське суспільство в цілому не приймали цієї ідеї ані у середині 50-х років XVII ст., ані в наступну епоху.

6.4. Пропозиції королівських комісарів щодо посередництва Росії та Австрії для переговорів Речі Посполитої з Україною.

Ще одним важливим моментом Віленської комісії під час обговорення української проблематики було намагання польсько-литовських комісарів використати Олексія Михайловича або Фердинанда III як посередників для примирення Речі Посполитої з Богданом Хмельницьким. У планах Яна Казимира та його дорадників ці думки набирали особливої актуальності від часу, коли українсько-польська комісія першої половини 1656 р. завершилася безрезультатно. Перебуваючи у Львові в перших місяцях 1656 р., король покладав дуже великі надії на переговори з Богданом Хмельницьким щодо організації відсічі шведам. Підставою для таких розрахунків коронного двору була українсько-татарська угода, укладена в листопаді 1655 р. під Озерною. Як ми знаємо, навесні 1656 р. польський король планував залучити до кола посередників для примирення з козаками також і кримського хана, до якого у квітні було відправлено з такими пропозиціями Яна Шумовського.

За розрахунками коронного двору договір Речі Посполитої з Військом Запорозьким був би запобіжним заходом проти зближення України зі Швецією та Семигородським князівством. Восени 1656 р. домовленості між Богданом Хмельницьким, Юрієм II Ракоцієм і Карлом X Густавом виходили на завершальний етап укладення оборонно-наступального союзу. Отож згадані сподівання польсько-литовських комісарів на посередництво московського царя у переговорах з гетьманом, які висловлювалися Одоєвському під час роботи Віленської комісії, мали на меті зірвати українсько-шведські та українсько-семигородські переговори.

У дослідницькій проблемі про посередництво Росії у примиренні Яна Казимира з Україною цей момент дуже важливий, якщо не визначальний. 18 серпня 1656 р. про це писав канцлер Стефан Корицінський до комісарів під Вільно: “Дай Боже, аби нам так цар й. м. дотримав [слова], як ми ідемо, щоб або козаки не уклали лігу зі шведським королем і з Ракоцієм, або цар й. м. не затягував би з нами миру [...]” [77, арк. 113]. У той самий день польський король також писав про це під Вільно, наказуючи комісарам повідомити Олексія Михайловича про намагання українського гетьмана укласти союз із Юрієм II Ракоцієм і Карлом X Густавом [86, арк. 182]. Через два дні, 20 серпня, коронний канцлер ще раз підтверджував цю позицію королівського двору, наголошуючи перед комісарами під Вільном на важливості для політики Речі Посполитої того факту, що “[...] через [наше] примирення з Москвою козаки не шукатимуть третього пана [...]” [77, арк. 116].

Ці документи свідчать, наскільки серйозно у політиці Речі Посполитої сприймалися українсько-шведські та українсько-семигородські відносини, що розвивалися напередодні Віленської комісії. Відчуття великої небезпеки виникало в Яна Казимира, зокрема із зіставлення української політики, що провадилася Богданом Хмельницьким у 1656 р., з досвідом попередніх років – як у 1654 р. гетьман піддався Олексієві Михайловичу після укладення польсько-татарської Жванецької угоди від грудня 1653 р., так і тепер, готуючи союзний договір з Москвою, при польському дворі припускали, що Україна може прийняти протекцію Карла X Густава. Можна сказати, що це було звичайне, механічне накладання королем свого досвіду війни з козаками на політику, яка велася у 1656 р. Однак остання здійс-

нювалася вже у цілком інакших міжнародних відносинах, ніж це було у 1653–1654 рр.

Одну з перших офіційних пропозицій під Вільном для Олексія Михайловича виступити посередником на українсько-польських переговорах Ян Казимир Крассінський та його товариші зробили московським послам на дев'ятій конференції, що відбулася 28 серпня (7 вересня) 1656 р. [134, с. 518]. І хоча Микита Одоєвський докоряв комісарам, що пропозиції царя про примирення Речі Посполитої з Богданом Хмельницьким, які робилися під час посольства Бориса Рєпніна-Оболенського до Львова у 1653 р., були відхилені Яном Казимиром, однак від того засідання ця проблема ще декілька разів порушувалася польсько-литовськими послами.

Одоєвський категорично відмовлявся писати до Олексія Михайловича про пропозиції такого посередництва. У контексті вимог польського короля повернути Україну до Корони Польської згода московських послів на ці дискусії мала б означати, що Росія опосередковано допускала таку ситуацію. Насправді ж умова щодо відновлення влади Речі Посполитої над Військом Запорозьким була зовсім неприйнятною для московських дипломатів.

Зважаючи на такі категоричні заперечення Одоєвського, на таємній від австрійців сесії, що відбувалася 4 жовтня 1656 р., польсько-литовські послы заявили московським, що через відмову Олексія Михайловича бути посередником у цій справі Річ Посполита може використати пропозиції імператора допомогти укласти мир з Богданом Хмельницьким [460, с. 54]. Ці слова, сказані комісарами на Віленських переговорах, були відлунням планів імператора Фердинанда III, що обговорювалися при віденському дворі у вересні й жовтні 1656 р. стосовно примирення Яна Казимира з Україною і що пізніше були втілені у посольстві Петра Парчевича до Чигирини.

З попередніх розділів ми бачили, що на початку 1656 р. польський король сам звертався до Відня з проханням, щоб імператор допоміг йому вести переговори з Богданом Хмельницьким. Під час Віленської комісії, коли в Україні творилася цілком нова коаліція у складі Швеції, Бранденбурга-Пруссії, Семигороду та інших

придунайських князівств, це питання знову постало з особливою виразністю. Починаючи з вересня 1656 р., про необхідність австрійського посередництва між Богданом Хмельницьким і Яном Казимиром часто писав до Відня Франц Лізоля, зокрема, в реляції від 15 вересня [193, с. 200–201]. Головними аргументами цього австрійського дипломата перед Фердинандом III були взаємини українського гетьмана зі шведським королем, які у той час велися дуже інтенсивно. “Вість про зносини Хмельницького з Карлом X Густавом мусіла сама собою занепокоїти не лише Польщу, але й Австрію”, – підкреслював цю думку Мирон Кордуба [277, с. 9]. Малося тут на увазі відоме посольство о. Данила Афінського, який прибув від українського гетьмана до Карла X у Закрочим 19 (29) серпня 1656 р. У той самий день бранденбурзький дипломат Георг Фрідріх Вальдек писав до курфюрста Фрідріха Вільгельма зі шведського табору, що імператор і папа римський готують до Чигирини своє посольство. Згідно з цим листом, австрійці мали завдання переконати Богдана Хмельницького в тому, що військовий євангельський союз, який нібито готувався тоді у складі Швеції, Бранденбурга-Пруссії, Голландії та Семигороду, мав на меті викоренити католицьку і грецьку релігії [220, с. 89; 338, с. 451, 453]. За задумом австрійського двору ця інформація повинна була похитнути довірливі взаємини Богдана Хмельницького з Карлом X Густавом, як про це повідомляв Вальдек. Подібні настрої австрійців доходили до комісарів під Вільно не тільки через Фрагштайна або посередників під Вільном, а й безпосередньо від урядовців Речі Посполитої.

Однак коронний двір наполягав на тому, щоб саме Олексій Михайлович дав свою згоду на посередництво у взаєминах Яна Казимира з українським гетьманом. В опінії польсько-литовських дипломатів Москва була набагато зручнішим і вигіднішим посередником у відносинах з Україною, ніж Австрія. Така вимога згадувалася у наведених раніше наказах короля для Красінського від 3 жовтня 1656 р. Тут говорилося, щоб комісари порушували перед Одоєвським питання примирення Війська Запорозького з Річчю Посполитою за посередництвом царя. У листопаді, перебуваючи вже в Гданську, Ян Казимир підтверджував цю позицію Речі Посполитої. Взамін за це король пропонував свою підтримку московським послам

для укладення миру Москви з Кримським ханством [77, арк. 66]. На сесії, що відбулася під Вільном 20 жовтня 1656 р., цей пункт було подано російським послам у письмовій формі (стаття 7). Однак у відповіді Одоєвського, що обговорювалася на засіданні 24 жовтня, це питання не згадувалося. Московські послы натомість заявляли, що Україна не може бути повернута назад у підданство до Яна Казимира [52, арк. 170].

Отож домовленостей у цьому питанні досягти не вдалося, і польсько-литовські послы відклали справу примирення з Україною до майбутніх комісій з Москвою, на яких мала розв'язуватися проблема Війська Запорозького в цілому.

6.5. Ставлення Богдана Хмельницького до укладення Віленського договору.

У 1656 р. в українського гетьмана дійсно зростало переконання у необхідності укласти лігу з Семигородом та Швецією, і сам факт переговорів Росії з Річчю Посполитою не залишав йому особливого вибору в тій ситуації. Не приймаючи ідей про перемир'я з Яном Казимиром, що нав'язувалися Богданові Хмельницькому з Москви, українська політика розвивалася властивим і природним для неї шляхом, на якому вона стояла вже майже десять років. Оскільки за станом на 1656 р. мета Богдана Хмельницького у війні з польським королем – утвердження нових кордонів Війська Запорозького на етнічних українських землях – не була досягнута, то встановлення миру з Річчю Посполитою для нього було справою неможливою.

Український гетьман і старшина з великою тривогою стежили за повідомленнями з-під Вільна про недопущення Романа Гапоненка до дискусій на комісії. За спостереженнями Ілька Борщака, французька дипломатія при шведському дворі намагалася впливати на українські посольства, які перебували в таборі Карла X Густава у 1656 р., передаючи через них до Чигирина думки про шкідливість союзу Австрії та Речі Посполитої [394, с. 6].

В українському суспільстві поширювалися численні розмови про те, що російські послы ведуть переговори про повернення Війська Запорозького у підданство

Яна Казимира [252, с. 1239–1240, 1247–1248, 1250–1257]. Ми бачили, що перед українськими послами під Вільном польсько-литовські комісари подавали новини так, нібито Олексій Михайлович дав згоду на встановлення протекції Речі Посполитої над Україною і відновлення кордонів за Поляновським договором. Метою таких заяв було не лише посіяти недовіру між українським гетьманом та московським царем, як на цьому здебільшого наголошується в історіографії. Про глибші розрахунки польсько-литовських дипломатів довідуємося з пізнішого статейного списку російських послів Федора Бутурліна і Василя Михайлова. Коли 23 травня (2 червня) 1657 р. вони по дорозі до Чигирини заїжджали до маєтку Остафія Виговського у Гоголеві, то він говорив їм, що поляки часто посилали до Богдана Хмельницького, аби він відправив своїх послів до Яна Казимира для укладення договору, поки пакти Віленської комісії остаточно “не завярилися” [91, с. 556–557]. З цього джерела не зовсім, правда, зрозуміло, чи батько генерального писаря тут мав на увазі звернення до Богдана Хмельницького безпосередньо під час роботи комісії чи вже після укладення статей договору, коли постійне зволікання часу для елекційного сейму не давало можливості поставити остаточно крапку у взаєминах між російським царем та польським королем. Але у своїй суті така двозначність у трактуванні цього джерела не надто важлива, оскільки вона не завуальовує головної ідеї політики Яна Казимира стосовно України, що проводилася ним у зв’язку з підготовкою і проведенням переговорів Речі Посполитої з Москвою. Мир з Україною полякам був потрібен не лише для залучення гетьмана до війни зі Швецією, а й як один з основних чинників для тиску на російську політичну позицію під час вироблення умов мирного договору. Ми бачили, що в першій половині 1656 р. польські політики пояснювали крайню потребу укладення мирного договору з Богданом Хмельницьким саме такими аргументами: якщо вдасться встановити мир з Україною, то майбутні перемовини з Москвою під Вільном будуть для Речі Посполитої набагато легшими (посольські папери Яна Шумовського до Криму і Петра Галінського з Москви, а також відомості із листування Яна Лещинського).

В історичних дослідженнях іноді трапляється твердження про те, що внаслідок такого зверхнього ставлення російського царя та його великих послів до участі Гапоненка у переговорах українське посольство не отримувало достатньої інформації про хід дискусій і результати домовленостей [252, с. 1244]. Така пихатість і недалекоглядність російської політики змінилися на зовсім інший тон у найближчі місяці після укладення Віленського договору, коли відносини між Чигирином і Москвою різко загострилися. На початку 1657 р. Аврам Лопухін, відповідаючи на крайнє роздратування українського гетьмана, повинен був застосувати весь свій дипломатичний хист, аби виправити помилки попередніх наказів царя і діяльності Одоєвського під Вільном. “А як гетьман почне щось говорити сердито, то йому Авраму сказати легенько, що він говорить це непристойно; [...] як гетьман почне говорити дуже сердито, то залежно від його слів, відставити [розмову] й не починати [її], щоб його остаточно не розсердити”, – писалося в інструкції для його посольства [94, с. 388].

Тим часом, Богдан Хмельницький продовжував військові та дипломатичні приготування для здійснення нового походу проти Яна Казимира. У Європі ще з початку вересня 1656 р. поширювалися чутки про те, що 6000 козаків, які перебували на службі у шведського короля, вже напали на Польщу й розорювали шляхту. Ще інші новини за той самий період уточнювали, що козаки, уклавши договір зі Швецією, уже здійснювали свій наступ на Польщу, дійшовши до самого Торуня [216, с. 345]. Проте така інформація була дуже перебільшеною. Насправді вона була лише рефлексією у суспільстві Речі Посполитої і на взаємини Богдана Хмельницького з Карлом X Густавом, і на категоричне несприйняття українським гетьманом самої Віленської комісії. У свідомості тогочасного суспільства військово-політичні плани України, Швеції та Семигороду сприймалися як відповідь на польсько-московські переговори. Однак насправді для самого виступу українського війська проти Корони Польської потрібно було ще добрих чотири місяці праці над укладенням міжнародних союзів і договорів.

Восени 1656 р. у Чигирині було проведено щонайменше дві ради гетьмана зі старшиною й полковниками Війська Запорозького, головною метою яких було

обговорення проблем українсько-семигородського союзу, майбутньої ліги зі Швецією, російсько-польського договору і діяльності Романа Гапоненка під Вільном. Для успішного здійснення планів Юрія II Ракоція і Карла X Густава у справі залучення козаків проти Речі Посполитої інформація про Віленські переговори, отримана Хмельницьким, накладалася на ці чигиринські обговорення досить вдало. Саме такий настрій повинен був панувати у Чигирині для успішної організації спільного із Семигородом та Швецією походу проти Польщі у той час, коли сам Ян Казимир укладав угоду з Москвою.

Перша рада, про яку київський воєвода Андрій Бутурлін пересилав у листопаді 1656 р. відписку до царя, відбулася 2 (12) жовтня. Інформація Бутурліна, хоч і з других рук, але дає дослідникам загальне уявлення про реакцію української старшини на Віленську комісію безпосередньо в період її роботи. На цій раді Богдан Хмельницький оголосив про збір війська, щоб усім “полковникам і сотникам з усім Військом Запорозьким бути готовими” [91, с. 551–552]. Приводом до скликання цієї ради було повернення українського посольства Івана Ковалевського та Івана Груші з Семигороду разом з послом від Юрія Ракоція Лаславом Уйлакiєм. Саме напередодні скликання ради, 1 (11) жовтня, Уйлакiй вручив Богданові Хмельницькому листи від семигородського князя [252, с. 1309–1311]. Обговорення старшини, під час яких порушувалося й питання українського посольства на Віленській комісії, тривали тиждень, поки 18 жовтня не присягли на підтвердження договору, укладеного у вересні в Семигороді [293, с. 37].

Новини про цю подію швидко дійшли до російських воєвод і польсько-литовських урядників. Великий литовський гетьман Павло Сапіга отримав цю інформацію від литовського ротмістра, який того самого дня, 18 жовтня 1656 р., перебував у Чигирині. “[...] і при тому ротмістрі з причини присяги [семигородському князю] була стрільба з гармати”, – говорив Сапіга гінцеві віленського воєводи Михайла Шаховського, який 9 (19) листопада давав у Вільні звіт про свою поїздку [38, арк. 2–3].

Приблизно у той самий період, коли там були семигородські послы, до Чигирини вдруге прибув відомий нам посол Василь Кикiн, якому Богдан Хмельниць-

кий передав списки договору з Ракоцієм [94, с. 390]. Інший текст цього документа Олексій Михайлович отримав від воєводи Андрія Бутурліна, який дістав його від наказного київського полковника Василя Дворецького [91, с. 546–547, 553]. Отже, при дворах польського короля і російського царя повідомлення про укладення версеневого договору України з Семигородом мало досить відчутний резонанс.

Одразу після повернення Василя Кикіна цар у листопаді відправив до Чигирини іншого посла, дяка Івана Фоміна [252, с. 1254]. Головним його дипломатичним завданням було офіційно повідомити Богдана Хмельницького про завершення Віленських переговорів і укладення договору між Росією і Річчю Посполитою. Сповіщаючи українського гетьмана про захоплення Юр'єва Лівонського московськими військами, Фомін мав донести також відомості про українсько-московські суперечки на Білій Русі. Однак головною частиною його завдання було простежити, які настрої панували в українській старшині і як вона реагувала на укладене перемир'я Росії з польським королем.

Український гетьман зустрів Фоміна різкими заявами [91, с. 566, 576–577]. Через це відомості, привезені російським послом до Москви у грудні 1656 р., сильно стурбували Олексія Михайловича, що дуже виразно відчувається у згаданому вже кілька разів посольському наказі від 18 (29) грудня Авраму Лопухіну [94, с. 385–388]. Такий категоричний тон Богдана Хмельницького у розмовах з Фоміним пояснюється тим, що на той час з-під Вільна уже повернулися українські послы, а їхні реляції гетьманові про перебування під Ригою і безпосередньо на переговорах були вже складені. Ці новини до нас дійшли зі статейного списку Федора Бутурліна і дяка Василя Михайлова, яким, своєю чергою, їх розповів у Гоголеві Остафій Виговський у травні 1657 р. Останній свідчив про те, яке гнітюче враження на полковників та іншу старшину Війська Запорозького справили розповіді Романа Гапоненка. Недоброзичливий його прийом у царя, невиправдано довга затримка під Ригою, відсторонення від самих перетрактацій під Вільном і замовчування московською стороною пунктів договору – усе це було тими головними темами, що обговорювалися в українській політиці у той час. “[...] не лише царської величності великі й повноважні послы ні про що з ними не радилися або до посольсь-

кого намету не пускали, а й до наметових пол задалеко не допускали, власне, ніби псів до церкви Божої”, – переказував Остафій Виговський російським послам враження Гапоненка від перебування під Вільном [91, с. 556]. Зрештою, у листопаді й грудні 1656 р. нова війна України з Яном Казимиром в союзі з Юрієм Ракочієм була вже незворотною, і приїзд українського посольства до Чигирини лише підливав масла у вогонь для того, щоб без жодного сумніву відправити військо на чолі з Антоном Ждановичем до Польщі. Через декілька місяців, у серпні 1657 р., сам київський полковник свідчив російському послові Іванові Желябужському, що головною причиною для відправки українських військ проти Яна Казимира було укладення Олексієм Михайловичем Віленського договору [238, с. 215].

У царському таборі ситуація сприймалася досить серйозно ще й тому, що, починаючи з листопада 1656 р., до російських воєвод у Великому князівстві Литовському доходили новини про військові приготування Війська Запорозького у союзі зі шведським королем, кінцевою метою яких було здійснення походу на Московську державу. Щоправда, така інформація походила з середовища литовських гетьманів, які були зацікавлені у поглибленні кризи в українсько-московських відносинах, наполягаючи натомість на відправленні допомоги царя проти курфюрста Фрідріха Вільгельма і Карла X Густава. У середині листопада ст. ст. 1656 р. таку інформацію, наприклад, передавав віленському воєводі Шаховському гінець від Вінцентія Гонсевського. Згідно з його відомостями, козаки мають скоро з'єднатися з татарами, щоб разом зі шведським королем “[...] спільно йти на твоїх государевих служилих людей” [38, арк. 4]. Цю саму новину Гонсевський переслав до одного з віленських комісарів Криштофа Завіші. Цей лист було передано до московського табору разом з іншими польсько-литовськими та австрійськими паперами, які Ян Корсак повіз до царя після підписання Віленського договору [35, арк. 42]. Уже під час самої кампанії Антона Ждановича у Польщі Артамон Матвеев у своїх відписках передавав тривожну відомість, отриману від того самого Гонсевського, що шведсько-семигородські війська у союзі з українськими козаками після повного підкорення Речі Посполитої мають намір виступити проти Олексія Михайловича [40, арк. 235].

Ці відомості накладалися на зростаючу політичну активність української адміністрації у Білій Русі, на гострі суперечності з московськими воєводами у цьому регіоні. Саме в цей час, з кінця 1656 р. і особливо у перші місяці наступного року, до російських урядників у Білій Русі доходили численні новини з довколишніх повітів про рішучі заходи Івана Нечая, які він здійснював для встановлення своєї влади на цих територіях. У відомостях, що отримував Олексій Михайлович, ішлося про відправку посольств білоруської шляхти зі Слуцька, Пінського повіту та інших земель до Чигирини для складення присяги на підданство. Згідно з цими повідомленнями, у Великому князівстві Литовському й Білій Русі українська влада розробила цілий проект, спрямований проти царського панування: з-під Слуцька у напрямку на Ляховичі й до Несвіжа мали виступити козацькі загони, а Іван Нечай у той самий час повинен був рушитися в похід на Мінськ і Вільно [40, арк. 6, 113, 148, 164–165].

Ще інший аспект цієї проблеми був пов'язаний з активізацією розвідувальної мережі Богдана Хмельницького. У той час важливою для гетьмана справою було вивідати головні напрями зовнішньої політики російського уряду і завдання, з якими численні послы від царя їздили до Австрії, Курляндії та в інші країни. У січні 1657 р., перебуваючи у Великому князівстві Литовському, Артамон Матвеев свідчив: “А черкаси, государ, приїжджають у всі твої государеві міста для вивідання новин” [40, арк. 8, 39]. Така активність українського уряду була викликана насамперед тим, що в Чигирині не мали достовірної інформації про домовленості між Росією і Річчю Посполитою. Як наголошується у наукових дослідженнях, одним із завдань цієї розвідувальної діяльності було знайти аргументи для Олексія Михайловича, щоб переконати його у помилковості зовнішньополітичного курсу на примирення з Річчю Посполитою [334, с. 180; 335, с. 73].

Проте, незважаючи на різкість заяв, що робилися в той час у Чигирині перед московськими послами, Богдан Хмельницький усе ж намагався вести гнучку політику стосовно Москви. Справжні наміри виступу Антона Ждановича, а також Білоцерківського та Переяславського полків разом з “багатьма охотниками” проти Яна Казимира приховувалися перед царськими послами, яким говорилося, що ко-

заки збираються під Білою Церквою лише для того, щоб стати на кордоні з Коронною Польською [94, с. 393]. Отож критика Михайлом Грушевським нерішучості тогочасної української політики видається цілком доречною, попри застереження, висловлені в історіографії з приводу таких оцінок [454, с. 378–379]. М. Грушевський вважав, що, оскільки з кінця 1656 р. Богдан Хмельницький у своїй зовнішній політиці взяв курс на союз із Семигородом і Швецією проти Речі Посполитої, то йому слід було чіткіше окреслювати своє ставлення до московського царя. За цією оцінкою, гетьман повинен був твердо вимагати від царя вірності тим зобов'язанням щодо війни з польським королем, які він брав на себе у 1654 р. під час укладення Березневих статей. В іншому разі, вважав історик, Хмельницький мав поставити Олексія Михайловича перед фактом, що разом з новими союзниками Україна не припинятиме боротьби з Річчю Посполитою, незважаючи на Віленський договір [252, с. 1499].

В умовах пошуку Україною свого місця на карті світу в трикутнику між Річчю Посполитою, Московською державою і Кримським ханством польсько-литовські діячі вбачали аналогії державного устрою, що будувався Богданом Хмельницьким у його взаєминах з Росією, у такому політичному укладі, який існував між польським королем та курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом перед підписанням 7 (17) січня 1656 р. шведсько-бранденбурзького договору у Кенігсберзі. На зустрічі у Бресті 18 (28) лютого 1657 р. литовський гетьман Павло Сапіга, зокрема, говорив про це російському послові Афанасію Нестерову такими словами: “І йому, Хмельницькому, володіти б із коронних воєводств воєводством Волинським, воєводством Подільським та всіма містами тих воєводств. І бути б йому, гетьману, під твоєю великого государя високою рукою осібно, не підданим, так само, як був у польського короля бранденбурзький курфюрст осібно, не підданим” [39, арк. 161]. І хоч той доконаний факт, що Бранденбург-Пруссія перебувала у васальній залежності від Речі Посполитої, був добре відомий у середовищі політиків, особливо такого високого рангу, як коронні й литовські гетьмани, однак ця залежність в opinio польсько-литовського суспільства зводилася до суто номінального статусу.

Інцидент з недопущенням Микитою Одоєвським українського посольства до переговорів під Вільном і наступна гостра реакція Богдана Хмельницького досить глибоко врізались у свідомість російських політиків, коли йшлося про дальші взаємини Олексія Михайловича з Яном Казимиром. Ми вже бачили, що в січні 1657 р. Аврам Лопухін офіційно пропонував гетьманові призначити нове українське посольство на елекційний сейм, якого в Москві сподівалися у близькому часі. Це попри те, що в наказі новим великим послам на цей сейм, призначеним у першій декаді грудня ст. ст. 1656 р., цар взагалі не планував порушувати проблему українсько-польського кордону під час своєї елекції. Коли ж у Москві стало зрозуміло, що поляки використовують цю справу лише для зволікання часу й у травні 1658 р. цар готував наказ стольникові Івану Апухтіну до гетьмана Івана Виговського з приводу нових російсько-польських переговорів, то тут уже рішуче наголошувалося, щоб Військо Запорозьке прислало своїх представників до великих послів [93, с. 226]. Так само й на зустрічі, що 20 (30) січня 1660 р. відбулася у Посольському приказі з Андрієм Одинцем, послом від гетьмана Юрія Хмельницького, підкреслювалося, щоб українське посольство брало участь у польсько-московському з'їзді [92, с. 8]. Тоді ж до Москви відправилися ніжинський полковник Василь Золотаренко з товаришами, які прибули до російської столиці у березні 1660 р. У той час їм було вироблено накази царя, зокрема й стосовно українсько-польського кордону [383, с. 59–62; 384, с. 180–182; 458, с. 353].

Проте після смерті Богдана Хмельницького у 1657 р. політична ситуація в Україні кардинально змінилася. Громадянські війни під час гетьманування Виговського, зміцнення царської адміністрації на території Війська Запорозького, запровадження нових воєвод в українські міста, додаткові обмеження за новими Переяславськими статтями, укладеними між Юрієм Хмельницьким і Олексієм Трубецьким у 1659 р., та багато інших факторів впливали на значне послаблення України в міжнародних відносинах порівняно з ситуацією, що існувала восени 1656 р. До того ж Олексій Михайлович, домагаючись від Яна Казимира згоди на участь українського посольства на переговорах 1658–1660 рр. [384, с. 181], мав дуже конкретну прагматичну мету. Адже сам лише факт участі козаків разом з велики-

ми російськими послами на з'їзді наперед задавав тон у вирішенні спірного питання щодо належності України до Московської держави чи Корони Польської. У разі, якби польсько-литовські комісари погодилися на таку участь українських послів у виробленні статей договору, то це автоматично б означало, що Ян Казимир визнавав протекторат Олексія Михайловича над Україною і відмовлявся від повернення Війська Запорозького до попереднього підданства.

Реакцію Речі Посполитої на таку політику Москви до нас донесли польські документи. 28 березня 1660 р., відповідаючи на грамоту, коронний канцлер Миколай Пражмовський повідомляв про рішення наради сенаторів: “Також і тим самим московський цар не хоче миру з й. к. м., що московські комісари вимагають несправедливих речей, аби козаки, піддані й. к. м., засідаючи разом з ними на тій комісії, вели переговори про свої інтереси. Стосовно цього й до наших пп. комісарів писалося, щоб [вони] не дозволяли на це жодною мірою” [80, арк. 131–132].

Отож, як бачимо, протягом ще тривалого часу після Віленських переговорів російська дипломатія намагалася виправити помилки, допущені царем і його великими послами у 1656 р. Однак можливості утримати за собою Україну по обох берегах Дніпра були втрачені, а в нових умовах зробити це ставало дедалі складніше. Поділ же по Дніпру, який настав після Андрусівського перемир'я 1667 р., відповідав більше позиції Речі Посполитої, ніж Росії, оскільки у важких дискусіях, що відбувалися на початку 1660-х років, дипломати Олексія Михайловича змушені були відмовитися від своєї вимоги встановити кордон по Бугу [247, с. 86; 273, с. 113]. Як пам'ятаємо, у вересні й на початку жовтня 1656 р. Андрій Тшебіцький і Ян Казимир писали комісарам під Вільно, що такий варіант поділу впливів в Україні міг бути прийнятним для Речі Посполитої. Польсько-литовські політики, зі свого боку, які у 1656 р. в принципі не протестували проти участі українського посольства в дискусіях під Вільном і ще не мали чітко виробленої позиції з цього приводу, у наступних роках добре усвідомили катастрофічні наслідки, які могли статися у разі присутності козаків на переговорах, і виступали проти цього з категоричними запереченнями.

ВИСНОВКИ

Віленський договір 1656 р., укладений між Річчю Посполитою і Росією за посередництвом Австрії був однією з найважливіших дипломатичних подій у Центрально-Східній Європі середини XVII ст. Підготовка і проведення Віленської комісії відбувалися в умовах насиченого розвитку тогочасних міжнародних відносин. У деклараціях війни й пошуках миру політика багатьох держав тісно перепліталася в єдиній системі, в якій рішення, що приймалися одними країнами, мали більші чи менші впливи на історію інших країн та народів, що єдналися або протиставлялися під час формування політичних інтересів, коаліцій та союзів у Європі. Отже, дане дослідження виходить за межі локального вузьконаціонального дослідження і містить широкий спектр політики одразу кількох держав окресленого у вступі хронологічними межами періоду.

Пропозиція австрійського імператора Фердинанда III виступити посередником для укладення миру між Росією і Річчю Посполитою вперше була здійснена перед московським послом Іваном Баклановським восени 1654 р. Така ідея впливала з того, що імператор відмовлявся збройно підтримати польського короля, оскільки в нього не тільки не було достатніх військових ресурсів, але також і впевненості у своїх позиціях у міжнародних відносинах. Габсбурзькій імперії, що була ослаблена після Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр., вкрай не вигідно було порушувати політичну систему, складену в Європі в результаті укладення Вестфальського миру. Проте навесні 1655 р., відчуваючи зростаючу загрозу шведського вторгнення до Речі Посполитої, Ян Казимир з дедалі більшою наполегливістю звертався до імператора надати військову підтримку або здійснити дипломатичне втручання для укладення мирного договору з Московською державою. На ці заклики Фердинанд III відповідав підготовкою посольства Алегретті й Лорбаха до Москви, яке повинно було домовитися з Олексієм Михайловичем про скликання спеціальної комісії для мирних переговорів з польським королем.

Великою мірою імператор виступав з ініціативами посередництва задля того, щоб не допустити втручання у геополітичні інтереси цього регіону французького

короля Людовіка XIV, який намагався спрямувати шведську мілітарну потугу, що наростала наприкінці 1654 – у середині 1655 рр., на війну з Австрією. У 1655 р. для здійснення такого проекту Франція знайшла підтримку в англійського протектора Олівера Кромвеля. Його зовнішня політика перебувала під сильним впливом ідей боротьби протестантизму з католицьким світом, одним з найбільших уособлень якого були Габсбурги. У цьому контексті війна Швеції з Австрією сприймалася в Англії, як подія, що повинна була вирішально ослабити силу, могутність і впливи папи римського Олександра VII. Однак цим проектам не судилося здійснитися. Карл X Густав був набагато більше зацікавлений у реалізації своїх давніх планів *dominium maris Baltici*, пов'язаних з перетворенням Балтійського моря на “шведське озеро”. Ідея боротьби за панування над усіма головними портами на Балтиці, насамперед у Королівській та Князівській Пруссіях, стала домінантною у шведській політиці першої половини 1655 р.

Такі тенденції створювали багато труднощів для бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма, який вагався у виборі щодо того, як напередодні шведського вторгнення до Речі Посполитої використати своє посередництво – для укладення польсько-шведського чи шведсько-московського військового союзу.

Головним питанням у шведській політиці кінця 1654 – початку 1655 рр. була проблема, проти кого Карл X Густав здійснить свою агресію – проти Росії чи Речі Посполитої. Наступ Карла X у липні 1655 р. на Річ Посполиту можна було передбачити й відвернути у Варшаві, однак на заваді тут стала недалекоглядна політика Яна Казимира та його однодумців. Розпочинаючи в союзі з кримськими татарами військову кампанію 1654 р. проти України, польський король мав намір використати у зовнішній політиці свої мілітарні здобутки й перемоги, нав'язавши шведам вигідні умови для підтвердження Штумсдорфського перемир'я 1635 р. Через це взаємини, які Ян Казимир будував зі шведським королем на початку 1655 р., не спрямовувалися на те, щоб розв'язати всі головні спірні проблеми, нагромаджені між двома країнами за кілька останніх десятиліть.

Після довгих сумнівів шведський король прийняв остаточне рішення здійснити у липні 1655 р. своє вторгнення до Корони Польської й Великого князівства Ли-

товського. Переможною ходою шведський король захопив майже всю територію Корони, змусивши польського короля втікати з країни в Сілезію. Ця подія викликала велике зацікавлення в багатьох країн до політики, що розвивалася в Центрально-Східній Європі. Російський цар Олексій Михайлович, зокрема, змушений був коригувати плани щодо свого наступу вглиб Корони Польської до Варшави і Кракова. Великі суперечності зі шведськими військами у нього виникали також і в Литві та польській частині Лівонії. Поступово це призводило до загострення відносин між Росією і Швецією, що поглиблювалися з невдачами шведського великого посольства у Москві на чолі з Бьолке, Крузеншерном і Ессеном, яке восени 1655 р. прибуло з пропозиціями підтвердити Столбовський мир 1617 р.

Важливе місце у міжнародній політиці після нападу шведського короля на Річ Посполиту мала позиція бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма. Попри переговори зі шведами, які від липня 1655 р. велися у Щеціні, восени він зробив важливу спробу підпорядкувати своїй владі Королівську Пруссію. Уклавши 12 листопада 1655 р. Рінську угоду зі станами Королівської Пруссії, курфюрст увів свої війська до найбільших міст цього регіону (за винятком Гданська). У Речі Посполитій, а також у багатьох європейських країнах, зокрема в Голландії, цей крок було сприйнято як ворожий до шведського короля. Карл X Густав, зі свого боку, вирушив після завоювання Кракова до Королівської Пруссії і привів до покори курфюрста, який без бою вивів свої залоги з цих міст. 7 (17) січня 1656 р. у Кенігсберзі було укладено важливий договір між Карлом X Густавом і Фрідріхом Вільгельмом.

У цих складних умовах Ян Казимир, перебуваючи в еміграції, розгорнув велику дипломатичну роботу, пропонуючи для європейських правителів польську корону в обмін на збройний виступ проти шведів. Головними претендентами на обрання королем *vivente rege* тут виступали австрійський імператор, семигородський князь і бранденбурзький курфюрст, кожен з яких мав свої впливові партії при коронному дворі. Однак найбільші надії у цій справі польсько-литовські політики покладали на Австрію, від позиції якої Ян Казимир узалежнював розвиток зовнішньої політики. Фердинанд III натомість відмовився розривати дипломатичні вза-

ємини зі Швецією, відправивши до Карла X свого посла Франца Евсебія Петтінгенського. Незважаючи на ці спроби привести шведського короля до порозуміння з Яном Казимиром, імператор замість того, щоб самому виступити на допомогу Речі Посполитій, шукав можливостей підбурити якусь іншу країну до війни зі Швецією. Московська держава тут була найкращим об'єктом для дипломатичного тиску проти Швеції з боку Австрії.

У зв'язку із загостренням взаємин Олексія Михайловича і Карла X Густава, австрійські пропозиції посередництва для укладення польсько-російського миру лягли на добрий ґрунт московської політики. Ще перед тим, як цар наприкінці грудня 1655 р. дав першу аудієнцію австрійським послам у Москві Алегретті й Лорбахові, у відносинах з литовцями восени того самого року він щонайменше тричі давав знати польському королеві, що готовий прийняти у Москві його посла для укладення мирного договору. Ці важливі переговори визначили дальші домовленості щодо організації російсько-польського посольського з'їзду у Вільні за посередництвом імператора Фердинанда III.

У першій половині 1656 р. Росія і Річ Посполита узгодили між собою усі формальності, які уможлилювали початок роботи Віленської комісії. У результаті переговорів у Москві польського посла Петра Галінського з царем наприкінці квітня було укладено перемир'я до початку роботи російсько-польського з'їзду. Наслідком цих подій було те, що у липні Ян Казимир з Варшави і Олексій Михайлович з Полоцька відправили до Вільна своїх повноважних послів, які мали виробити статті мирного договору. Польське посольство очолював плоцький воєвода Ян Казимир Красінський, російське – боярин і астраханський воєводи Микита Одовський. Посередниками мали бути послы австрійського імператора Алегретто Алегретті й Теодор Лорбах.

Шведський король Карл X Густав з великою увагою стежив за розвитком польсько-російських відносин у першій половині 1656 р. Не маючи ще відчуття, що після повернення Яна Казимира до Польщі наприкінці грудня 1655 р. настав перелом у війні, шведський король відмовлявся іти на поступки польсько-литовським політикам для укладення миру. У цей період Карл X остаточно відмо-

вився від пропозицій Фердинанда III щодо посередництва для примирення Швеції з Річчю Посполитою, давши негативні резолюції австрійському послові Францу Евсебію Петтінгенському.

Не мало успіху також шведське надзвичайне посольство у Москві, яке відчувало негативні тенденції у взаєминах московського царя зі Швецією. 17 (27) травня 1656 р. Олексій Михайлович оголосив війну Карлові X Густаву й виступив своїми військами в похід для захоплення Риги та інших важливих стратегічних міст у Лівонії, насамперед Динабурга і Кокенгаузена.

Підтримку у здійсненні своїх планів Карл X знайшов у Франції. Людовік XIV і Мазаріні не втрачали давніх надій перевести шведську війну з Речі Посполитої до Австрії, довівши у такий спосіб становище Габсбургів у Європі до критичного стану. Для здійснення посередництва в укладенні польсько-шведського миру до Варшави прибули колишній французький резидент у Стокгольмі Шарль д'Авогур і представник Людовіка XIV у Кенігсберзі Антуан де Люмбрез. Однак Ян Казимир та сенатори відмовлялися розірвати свої взаємини з Москвою на користь мирного договору зі Швецією. Незважаючи на це, французькі посередники не отримали категоричної відмови з боку поляків і не припиняли розвивати дипломатію у цьому напрямі. Причиною такого кроку було те, що польсько-литовські політики не були впевнені в тому, як розвиватимуться переговори з Олексієм Михайловичем. Через це вони, по-перше, могли в будь-який час розірвати переговори з Москвою, погодившись на французьке посередництво для укладення миру зі Швецією. А по-друге, своїми відносинами з Карлом X Густавом Річчю Посполита шукала впливів на Росію, щоб домогтися більших поступок з боку царя під Вільном.

Важливого значення у той період набувала політика Бранденбурга-Пруссії. У першій половині 1656 р. сильні європейські держави вимагали від Фрідріха Вільгельма визначитися і зробити свій вибір у зовнішній політиці. Після довгих вагань і сумнівів 25 червня 1656 р. у Марієнбурзі він підтвердив зі шведським королем Кенігсберзький договір, оголосивши 11 липня війну Янові Казимиру. З того часу найкращим виходом для курфюрста у його взаєминах з Москвою і Швецією було пропонувати Олексієві Михайловичу та Карлові X Густаву своє посередництво

для укладення миру між ними. Проте посол від царя – Данило Мишецький, який зупинявся у Кенігсберзі в травні – червні 1656 р. по дорозі до данського короля, відмовився обговорювати цю проблему. Через це у той час курфюрст схилився до необхідності відправити своє посольство з такими пропозиціями до Олексія Михайловича.

Процес примирення між Росією і Річчю Посполитою зачіпав головні підвалини української зовнішньої політики. Богдан Хмельницький вкрай негативно поставився до перспектив укладення договору між цими країнами, оскільки під загрозою опинилася ідея об'єднання усіх українських земель у межах території Давньої Русі. Перше офіційне повідомлення про наміри Москви припинити війну з Яном Казимиром привіз у травні до Чигирин Федір Зиков, який їхав у посольстві від царя до Польщі у відповідь на дипломатичну місію Петра Галінського. Спеціальним гінцем, який прибув до Богдана Хмельницького з інформацією про Віленський з'їзд, що готувався, був Василь Кикін. Відправляючи у той час до Москви посольство Івана Скоробогатого, український гетьман наполегливо переконував царя у помилковості такого зовнішньополітичного курсу. Однак водночас він розпочав підготовку документів для своїх послів на Віленські переговори від 26 липня (5 серпня) 1656 р. Очолював цю дипломатичну місію сотник Роман Гапоненко. Вирушивши до російського табору під Ригу, він повинен був звідти їхати до Вільна з наказом царя.

Переговори, що відбувалися в с. Небезі під Вільном, умовно можна поділити на чотири етапи:

Перший етап 22–26 серпня: від початку роботи комісії до офіційної пропозиції великих московських послів обрати Олексія Михайловича польським королем *vivente rege*, що була зроблена наприкінці третьої сесії – перше (22 серпня), друге (24 серпня) і третє (26 серпня) засідання.

Головною характеристикою цього періоду була крайня непоступливість сторін, взаємні звинувачення і максимальні претензії одне до одного. Дискусії довкола територіального питання заходили перемови в глухий кут, тому Микита Одоевський змушений був оголосити пропозицію про обрання царя на польський престол.

Сталося це у зв'язку з категоричною заявою Яна Казимира Красінського припинити переговори після трьох засідань у разі, якщо посольства не дійдуть згоди щодо розмежування земель у Великому князівстві Литовському та Україні.

Другий етап 26 серпня – 7 вересня: від початку обговорення ідеї елекції царя до відправлення гінців до Яна Казимира та Олексія Михайловича за додатковими інструкціями – третє (26 серпня), четверте (28 серпня), п'яте (30 серпня), шосте (1 вересня), сьоме (4 вересня), восьме (6 вересня) і дев'яте (7 вересня) засідання.

Пропозиція обрати російського царя королем Речі Посполитої викликала категоричні заперечення з боку польсько-литовських комісарів і австрійських посередників. Останні почали впливати на Красінського, щоб він поступився землями у Білій Русі заради відмови Одоєвського від елекції царя. Однак такі пропозиції Алегретті й Лорбаха були зустрінуті польсько-литовськими послами вкрай негативно. Красінський погоджувався обговорювати з Одоєвським питання про обрання польським королем царевича Олексія Олексійовича, але не самого царя. Не маючи на це повноважень, московські послы категорично від цього відмовлялися. 6 вересня ці суперечки, здавалося, дійшли до краю і російські намети почали згортатися. Однак дипломатичними способами польсько-литовські комісари переконали Одоєвського не розривати перемов. На засіданні, що відбулося наступного дня, було домовлено відправити посланців до короля і царя за додатковими наказами.

Третій етап 7 вересня – 19 жовтня: від часу, коли було прийнято рішення послати з-під Вільна гінців за новими інструкціями до початку тринадцятого засідання комісії, яке відкрилося після того, як до Красінського дійшли остаточні накази Яна Казимира і сенату – дев'яте (7 вересня), десяте (30 вересня), одинадцяте (4 жовтня), дванадцяте (16 жовтня) і тринадцяте (19 жовтня) засідання.

Це найдовший етап на Віленських переговорах, що характеризується чеканням на нові настанови від польського короля і російського царя. Під впливом литовських політиків король і сенатори Корони Польської змушені були погодитися на те, щоб у статтях Віленського миру було записано пункт про обрання царя на Польсько-Литовське королівство *vivente rege*. Однак остаточне рішення цього пи-

тання повинно було перенестися на елекційний сейм. Це була головна ідея інструкцій для польсько-литовських комісарів, яка виходила з правового укладу Речі Посполитої, що формувався протягом кількох століть. Взамін за цю умову в Речі Посполитій мали надію врегулювати територіальні проблеми у Литві та Україні, а також об'єднати православну і католицьку церкви.

Четвертий етап 19 жовтня – 3 листопада: від часу, коли польсько-литовські та російські послы почали дискусії на основі нових наказів, що дійшли до них, до підписання Віленського договору – тринадцяте (19 жовтня), чотирнадцяте (20 жовтня), п'ятнадцяте (24 жовтня), шістнадцяте (26 жовтня), сімнадцяте (30 жовтня), вісімнадцяте (2 листопада) і дев'ятнадцяте (3 листопада) засідання.

Це останній, найвідповідальніший період Віленських переговорів, протягом якого було вироблено декілька проектів договору. Московські послы, фактично, добилися того, заради чого починався цей з'їзд – Ян Казимир погодився визнати Олексія Михайловича польським королем *vivente rege*. Не знаючи добре, наскільки химерними можуть бути обіцянки скликати сейм у Речі Посполитій, до того ж у період великої військової розрухи, російські політики піддалися на цю умову. Однак вони відмовлялися поступитися територіями у Литві перед скликанням сейму, як цього вимагали польсько-литовські комісари. Замість цього Одоєвський переконав Красінського послати свого гінця у цій справі до Олексія Михайловича одразу після укладення договору.

Для двох сторін було важливим, що Віленське перемир'я декларувало спільний виступ проти Швеції. Проте умови договору були занадто непевними і вони не розв'язували гострих суперечностей між цими державами. Це змушувало Яна Казимира та Олексія Михайловича всупереч взаємним домовленостям, укладеним у квітні в Москві й у листопаді під Вільном, почати таємні переговори зі шведським королем про встановлення миру.

Одним із найголовніших питань під час російсько-польських дискусій щодо України була справа західного кордону між Військом Запорозьким і Коронаю Польською. У таємному царському наказі для російських великих послів на Віленські переговори говорилося обстоювати прикордонну межу між Україною і

Польщею по р. Буг (суч. Західний Буг). Микита Одоєвський вперше порушив це питання перед польсько-литовськими комісарами на шостому засіданні 22 серпня (1 вересня), однак така вимога була зустрінута категоричною відмовою з боку Яна Казимира Красінського. Останній, згідно з інструкцією Яна Казимира, мав право погодитися найбільше на зборівську прикордонну лінію. Непримиренність позицій обох посольств у цьому питанні загрожувала завести переговори в глухий кут. З цієї причини у своїх додаткових наказах Олексій Михайлович дав дозвіл Одоєвському перенести вирішення українського питання на наступні з'їзди. Погодившись із тим, що проблему України потрібно зняти з переліку непримиренних дискусій, що відбувалися на Віленському з'їзді, голова московського посольства на підставі цього наказу царя зробив Красінському таку офіційну пропозицію на засіданні 20 (30) вересня.

Роман Гапоненко та його товариші, прибувши під Ригу 1 (11) вересня 1656 р., були затримані у російському таборі на період від двох до трьох тижнів. Вони були відпущені до Вільна у проміжку між 13 (23) та 19 (29) вересня; на місце переговорів Гапоненко прибув лише 24 вересня (4 жовтня). Однак його присутність у період, коли Одоєвський зробив перші кроки, щоб припинити дискусії про українсько-польський кордон, викликала великі непорозуміння і для московського, і польсько-литовського посольств. Взявши, зрештою, участь у роботі сесії 6 (16) жовтня, українські послі на вимогу Одоєвського змушені були покинути це засідання. До наступних обговорень їх уже не допускали. Причиною такої ситуації була кардинальна розбіжність зовнішньополітичного курсу України і Росії у питанні взаємин з польським королем.

Укладений 3 листопада 1656 р. Віленський договір зобов'язував Олексія Михайловича стримувати козаків від нападів на землі Речі Посполитої. Голова російського посольства, окрім того, запевняв польсько-литовських комісарів, що він відправить до Богдана Хмельницького накази із заборонаю переходити прикордонну лінію. Однак у цих листах не подавалося інформації про хід переговорів під Вільном та укладені статті договору.

Перші реляції Романа Гапоненка про результати його дипломатичного доручення, зроблені в Чигирині після повернення восени 1656 р., викликали вкрай негативну реакцію Богдана Хмельницького. У той час гетьман рішуче взявся за реалізацію останніх військових і дипломатичних приготувань для здійснення походу на Польщу в союзі з семигородським князем Юрієм II Ракоцієм і шведським королем Карлом X Густавом. Російські політики зрозуміли свої тактичні помилки щодо участі українських представників на Віленських переговорах і, бажаючи згладити напруження, відправляли в той час часті посольства до Чигирини. Однак надолужити ці дипломатичні прорахунки у своїй зовнішній політиці Росія вже не змогла. Упродовж наступних переговорів з Річчю Посполитою, що відбувалися у 1658–1667 рр., Олексій Михайлович змушений був прийняти вимогу польсько-литовських політиків розділити Україну між двома державами по Дніпру. Цей факт остаточно було закріплено між Московською державою і Річчю Посполитою статтями договору 1686 р.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

I. ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

Архівні джерела

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського

1. Спр. I, 58240. Краткое описание о Малой России, 1340–1740
2. Спр. II, 15425–15487. Кримські справи (й стовбець Малоросійського приказу №5824/13. Матеріали до історії Росії, Польщі, України, Криму, Туреччини, Молдавії. 1650–1668 рр. Копії з оригіналів і копій, що знаходяться в Дренехранилищі Центрархіва РСФСР (Москва). 1925–1930 рр.
3. Спр. II, 15539–15541. Московський стіл Розрядного приказу. Урядове листування 1652–1661 рр. до історії України, Росії, Польщі, Криму. Копії 1925–1930 рр.
4. Спр. II, 15557–15561. Сибірський приказ (по суті справи Малоросійського приказу, що випадково потрапили до Сибірського приказу). Звістки про повстання й інші справи г[оловним] ч[ином] України, Росії, Польщі, Криму, Молдавії, Литви 1654–1661 рр. Копії з оригіналів, копій, чернеток, що знаходяться в Дренехранилищі Центрархіва РСФСР (Москва). 1925–1930 рр.
5. Спр. II, 15562–15563. Новгородський стіл Розрядного приказу. Матеріали до історії України, Росії, Швеції, Польщі 1654–1657 рр. Копії з оригіналів, що знаходяться в Дренехранилищі Центрархіва РСФСР (Москва). 1925–1930 рр.
6. Спр. II, 15564–15570. Сівський стіл Розрядного приказу. Переписка урядових осіб. Матеріали до історії України, Росії, Польщі, Криму 1649–1657 рр. Копії з оригіналів й копій, що знаходяться в Дренехранилищі Центрархіва РСФСР (Москва). 1924–1930 рр.

Львівська національна наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів.

Ф. 5. Оссолінські

7. Спр. 189/II. Manuscripta variaque Martini Golenscii contenta tribus voluminibus, 1648–1665

8. Спр. 198/II. Miscellanea historyczne z XVI–XVII wieków, dotyczące głównie lat politycznych Polski XVII w.

9. Спр. 227/II. Kopiařiusz akt dotyczących stosunków dyplomatycznych Polski 1654–1656

10. Спр. 5618/I. Miscellanea XVII wieku

11. Спр. 5769/III. Теки Людвіка Кубалі, 1648–1657 pp.

Российский государственный архив древних актов

Ф. 27. Приказ тайных дел

Оп. 1

12. Д. 98. О прибытии к Новгороду шведского посла Густава Белке, сентябрь 1655 г.

13. Д. 107. О приеме царем Алексеем Михайловичем цесарского посла Аллегрета, май 1656 г.

14. Д. 110. Переписка боярина и князя Никиты Одоевского с польскими комисарами в Вильне, 1656–1658

Ф. 32. Сношения России с Австрией и Немецкой империей

Оп. 1

Столбец 1654 г.

15. Д. 4. Оригинальный на немецком языке ответ цесарского двора, учиненный на предложение бывших в Вене российских посланников Ивана Баклановского и дьяка Михайлова, касательно цесарского посредства в примирении польского короля с российским самодержцем государем, 4 ноября 1654 г.

Столбец 1656 г.

16. Д. 4. Возвратный проезд цесарских послов Аллегреттиса и Дитриха Лорбаха. Переспоры их с ближними боярами, 27 мая – октябрь

17. Д. 5. Отправление (несостоявшееся) к цесарю в посланниках Михаила Клешнина и подьячего, 13 июля

18. Д. 6. Отправление в гонцах Федора Зыкова с государевою грамотою к Фердинанду III, сентябрь

Ф. 52. Сношения России с Грецией

Оп. 1

Столбец 7163 г. (1654–1655)

19. Д. 11. Отпуск из Москвы афинского Преображенского монастыря архимандрита Даниила, приезжавшего за милостынею, 25 марта

Столбец 7164 г. (1655–1656)

20. Д. 17. Приезд в Москву греков Павла Кондратьева и товарищей с вестовыми от мултанского воеводы Константина и греков письмами, 17 февраля

Ф. 63. Сношения России с Курляндией

Оп. 1

Столбец 1656 г.

21. Д. 8. Отправление в Курляндию дворянина Василия Унковского с похвалою князю о выборах царя Алексея Михайловича польским королем. Тут же статейный список, сентябрь

22. Д. 13. Вторичное в Курляндию отправление дьяка Григория Богданова для объявления о намерении государевом заключить со шведами мир, октябрь

23. Д. 15. Отписка находившегося с войсками у курляндских границ Афанасия Нащокина о верном доставлении писем, из Голландии препровожаемых, 13 ноября

Ф. 79. Сношения России с Польшей

Оп. 1

24. Кн. 86. Приезд в Москву и отъезд польского гонца Казимира Ловского и посланника Петра Галинского, март – май

Столбец 1656 г.

25. Д. 1. Отписки разных воевод из Москвы и других городов к государю в поход, январь – декабрь

26. Д. 4. Письма к российским боярам и воеводам от пограничных польских вельмож (на польском языке), январь – декабрь

27. Д. 6. Отправление в Вильну и в литовские поветы дворянина Василья Лихарева и шляхтича Константина Третьякова, 15 февраля – май

28. Д. 12. Приезд в Москву и отпуск польского посланника Петра Галинского, апрель – май

29. Д. 13. Статейный список гонца Федора Зыкова, посланного к польскому королю, 26 апреля – 10 июля

30. Д. 20. Приезд в Полоцк и отпуск польского гонца Александра Черницкого, 10 июля – 7 августа

31. Д. 26. Списки с государевых грамот к бывшим на съезде под Вильно послам, князю Никите Одоевскому с товарищи, 1656

32. Д. 29. Перечень с статейного списка бытности под Вильнею российских послов Никиты Одоевского с товарищи. Тут же список и перевод с договора 24 октября / 3 ноября между послами, июль – ноябрь

33. Д. 34. Приезд польского полковника Казимира Жеромского и Яна Островского, посланников от Винцентия Гонсевского, 7 октября – 13 декабря

34. Д. 35. Отправление к польскому королю Яну Казимиру стряпчего Федора Зыкова (несостоявшееся), 14 октября

35. Д. 38. Приезд в Смоленск польского посланца Яна Корсака, присланного со съезда, 18 ноября

36. Д. 39. Доклад о бытности под Вильнею полномочных послов князя Никиты Ивановича Одоевского с товарищи, ноябрь

37. Д. 41. Отправление в Польшу на сейм (несостоявшееся) полномочных послов Никиты Одоевского, Василия Шереметьева, Федора Волконского да дьяков думного Алмаза Иванова и Ефима Юрьева, 7 декабря 1656 – 27 апреля 1657 гг.

38. Д. 42. Приезд к государю царю Алексею Михайловичу польского посланца Андрея Млоцкого от литовского гетмана Павла Сапеги, 17 декабря

39. Д. 44. Отправление стольника Афанасия Нестерова к литовскому гетману Павлу Сапеге. Тут же статейный список, 20 декабря 1656 – июнь 1657 гг.

Столбец 1657 г.

40. Д. 2. Отписки и статейный список стольника Артамона Матвеева о его посольстве к литовскому гетману Винцентию Гонсевскому, январь – март

41. Д. 28. Выписка о границах Российского с Польским государствами после присоединения Малороссии, [1656–1660]

42. Д. 29. Переводы с перенятых писем во время бывших между Польшей и Россией несогласий, январь – декабрь

Ф. 96. Сношения России со Швецией

Оп. 1

43. Кн. 38. Книга, содержащая статейный список Назария Алфимова, 6 марта – 5 июля 1656 г.

Столбец 1655 г.

44. Д. 4. Приезд к царю шведского дворянина Ягана Розелинда, 13 июля – 16 ноября

Столбец 1656 г.

45. Д. 1. Отписки новгородских и других со шведами пограничных городов воевод, январь – декабрь

Ф. 210. Разрядный приказ

Оп. 24

46. Д. 93. Грамоты воеводе Ивану Хованскому о боевых действиях под Старым Быховом. Отписки Хованского, грамоты воеводам Шклова (Иван Толочанинов), Могилева (Иван Васильевич Бутурлин). Отписки их Смоленска окольного Петра Васильевича Долгорукого, июнь 1656 – январь 1657 гг.

Столбцы Новгородского стола

47. Д. 122. Переписка Разряда о польских и немецких вестях, 1656 г.

Столбцы Белгородского стола

48. Д. 443. Документы о служилых людях, об управлении и состоянии городов и полковых делах, 1655–1661 гг.

Ф. 214. Сибирский приказ

Оп. 3

49. Столбец 1636 г.

Ф. 229. Малороссийский приказ

Оп. 1

50. Д. 19 (5830). Приезд к государю в Смоленск наказного гетмана Ивана Золотаренка в 1655 г. Дело об отправлении дьяка Григорья Богданова из Смоленска в Чаусы к наказному полковнику к Ивану Нечаю; тут же его, Богданова, и журнал путевой, 1656 г.

Ф. 389. Литовская метрика

Оп. 2

51. Д. 597. Документы дипломатические о сношениях России с польскими королями Сигизмундом III, Владиславом IV и Яном Казимиром, 1611, 1634, 1645–1650 гг.

52. Д. 598. Документы дипломатические о сношениях России с польскими королями Владиславом IV и Яном Казимиром, 1645–1657 гг.

Archiwum Główne Akt Dawnych

Zespół “Archiwum Koronne Warszawskie”

Dział Rosyjskie

Karton 54

53. Sygn. 13. Instrukcja kommissarzów k. j. m. na traktaty z carem moskiewskim, VII 1656 r.

Dział Tatarskie

Karton 62

Teka 73

54. Sygn. 405. Instrukcja Janowi Szumowskiemu, posłowi do Krymu, 26 IV 1656 r.

Dział Cesarskie

Karton 25^d

55. Sygn. 20. List Jana Kazimierza do Ferdynanda III, [1656 r.]

Dział Szwedzkie

Karton 8^b

56. Sygn. 48. Relacja barona d'Avougoura, posła króla francuzskiego, II-III 1655 r.

Karton 11^a

57. Sygn. 21. List Ferdynanda III do Jana Kazimierza, 16 XI 1655 r.

58. Sygn. 24. List Ferdynanda III do Jana Kazimierza, 5 I 1656 r.

59. Sygn. 27. List Ferdynanda III do senatorów Korony i Wielkiego księstwa Litewskiego, 28 III 1656 r.

60. Sygn. 39. List Karola X Gustawa do Ferdynanda III, 26 VI 1656 r.

Karton 11^b

61. Sygn. 13. Poddaństwo Lublina Karolowi X Gustawu, 13 (23) II 1656 r.

Zespół "Archiwum Publiczne Potockich"

62. Księga 45, vol. 1. Księga Jana Wielopolskiego, beckiego, bohenskiego starosty, [1655-1656]

Zespół "Archiwum Wraszawskie Radziwiłłów"

Dział II. "Dokumenty historyczne"

63. Księga 21. Acta publica variaque miscellanea regnante Ioanne Casimiro a 1655–1657

Dział V. "Listy książąt Radziwiłłów"

64. Sygn. 6166. Korespondencja, 1656 r.

65. Sygn 18961. Korespondencja, 1655-1669 r.

Biblioteka Narodowa w Warszawie. Dział rękopisów

66. Sygn. 6634/III. Miscellanea z XVII wieku

67. Sygn. 6635/IV. Zbior listów i aktów, XVII w.

Zespół "Biblioteka Ordynacji Zamojskich"

68. Sygn. 934. "Manuskrypt w którym różne mowy na seymach, weselach, pogrzebach, epitaphia, expedycye woienne, listy i responsa na nich, od różnych pisane znajduią się". Kopiariusz materiałów z lat 1564-1661.

Biblioteka Narodowa w Warszawie. Dział mikrofilmów

69. Sygn. 3944 (Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 117/II).

70. Sygn. 9321 (Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 3564/II).

71. Sygn. 36394 (Biblioteka PAN w Kórniku. – Sygn. 356).

Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego. Dział rękopisów

72. Sygn. 66. Akta i materiały XVII wieku

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Dział rękopisów

73. Sygn. 148/IV. Teki Naruszewicza, 1655 r.

74. Sygn. 149/IV. Teki Naruszewicza, 1656 r.

75. Sygn. 150/IV. Teki Naruszewicza, 1657 r.

76. Sygn. 384/IV. Korespondencja Jana Leszczyńskiego, 1653-1656 r., t. 1

77. Sygn. 386/IV. Transakcje z Moskwą 1656 r. (oryginały)

78. Sygn. 388/IV. Korespondencja Jana Leszczyńskiego, 1656-1660 r., t. 2

79. Sygn. 396/IV. Akta za Jana Kazimierza, XVII w.

80. Sygn. 401/IV. Senatus consilia, 1658-1668 r. (oryginały)

81. Sygn. 425/IV. Materiały do dziejów Polski, XVII w.

82. Sygn. 2103/IV. Akta i materiały do dziejów Polski w XVII wieku, 1635-1656 r.

83. Sygn. 2104/III. Akta i materiały do dziejów Polski w latach 1657-1664 r.

84. Sygn. 2105/IV. Akta i materiały do dziejów Polski w XVII i na początku XVIII wieku

85. Sygn. 2111/IV. Akta i materiały do dziejów Polski w XVII wieku, 1635-1679 r.

86. Sygn. 2113/IV. Akta i materiały do dziejów Polski w wieku XVII, 1656 r.

87. Sygn. 2114/IV. Akta i materiały do dziejów Polski w XVII wieku

Biblioteka PAN w Krakowie. Dział rękopisów

Zespół "Teki Londyńskie"

88. Sygn. 8313. Odpisy z dokumentów Muzeum Brytańskiego, 1655-1657 r.

Опубликовані джерела, стародруки

89. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. – Вильна, 1909. – Т. 34: Акты относящиеся ко времени войны за Малороссию (1654–1667). – 588 с.
90. Акты Московского государства / Под. ред. Н. А. Попова. – СПб., 1894. – Т. II: Разрядный приказ. Московский стол. 1635–1659. – XLV+773 с.
91. Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. – СПб., 1861. – Т. III: (1638–1657). – 604+134+22 с.
92. Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. – СПб., 1867. – Т. V: (1659–1665). – 335 с.
93. Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. – СПб., 1872. – Т. VII: (1657–1663, 1668–1669). – 398 с.
94. Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. – СПб., 1875. – Т. VIII: (1668–1669, 1648–1657). – 400+23 с.
95. Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. – СПб., 1889. – Т. XIV: (Дополнение к III-му тому). – 902 стб.+39 с.
96. Актові документи про Визвольну війну українського народу середини 17 століття: Каталог документів, представлених для виставок, присвячених 350-річчю від початку Визвольної війни / Упор. Г. С. Сергійчук, В. В. Страшко, Л. А. Сухих. – К., 1998. – 38 с.
97. Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века / Пер. Г. Муркоса / П. Алеппский. – М., 2005. – 728 с.
98. Архив Юго-Западной России. – К., 1908. – Ч. III. – Т. VI: Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649–1660 гг.) / Изд. Н. Молчановский. – 419 с.
99. Бодянский О. Московские соборы на еретиков XVI века в царствование Ивана Васильевича Грозного / О. Бодянский // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских. – М., 1947. – Кн. 3. – Отд. II: Материалы отечественные. – С. I–IV, 1–30.

100. Ваврик В. Р. Универсал польського короля Яна Казимира, [5 марта] 1656 год / В. Р. Ваврик // Славянское источниковедение: Сб. стат. и матер. – М., 1965. – С. 172–175.

101. Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах: Кінець XV – перша половина XVII ст. / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. – К., 2004. – 208 с. – (Серія “Пам’ятки картографії України”).

102. Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах: Середина XVII – друга половина XVIII ст.: Атлас репродукцій / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. – К., 2009. – 224 с. – (Серія “Пам’ятки картографії України”).

103. Величко С. Літопис / С. Величко. – К., 1991. – Т. 1. – 376 с.

104. Вести-Куранты. 1656 г. 1660–1662 гг. 1664–1670 гг. – М., 2008. – Ч. 2: Иностранные оригиналы к русским текстам / Исслед. и подгот. текстов И. Майер. – 646 с.; іл.

105. Вести-Куранты. 1656 г. 1660–1662 гг. 1664–1670 гг. – М., 2009. – Т. 1: Русские тексты / Изд. В. Г. Демьяновым при уч. И. А. Корнилаевой; под ред. А. М. Молодована, И. Майер. – 855 с.

106. [Волуев Д.] В. Д. Родословная роспись рода Кикиных. Грамоты и указы. Воеводе И. Ф. и стольнику В. П. Кикиным / Д. Волуев // Синбирский сборник. Часть историческая. – М., 1844. – Т. 30. – [Ч. II.] – С. 1–17 + 1–78.

107. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. – М., 1954. – Т. II: 1648–1651. – 560 с.

108. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. – М., 1954. – Т. III: 1651–1654. – 648 с.

109. Горсей Дж. Записки о России. XVI – начало XVII в. / Вступ. ст., перев., коммент. А. А. Севастьяновой / Дж. Горсей. – М., 1990. – 288 с.

110. Дворцовые разряды. – СПб., 1852. – Т. 3: (1645–1676). – 1656 стб.

111. Дневник генерала Патрика Гордона, веденный им во время его шведской и польской служб от 1655 до 1661 г. и во время его пребывания в России от 1661 до 1699 г. / Пер. с нем. М. Салтыковой. – М., 1892. – Ч. 1. – 236 с.

112. Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип’якевич, І. Бутич. – К., 1961. – 740 с.

113. Дополнения к Актам историческим, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1857. – Т. 6. – 477+15+10 с.

114. Дополнения к Тому III-му Дворцовых разрядов. – СПб., 1854. – 484 стб.

115. Думанська І., Федорук Я. Латинська епітафія XVII століття / І. Думанська, Я. Федорук // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Львів, 1996. – Т. 231. – С. 455–472.

116. Жерела до історії України-Руси / Упор. М. Кордуба. – Львів, 1911. – Т. XII. – 546 с.

117. Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656 гг.): Документы, исследование / Л. В. Заборовский. – М., 1994. – 190 с.

118. Заборовский Л. В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в.: Документы. Исследования / Л. В. Заборовский. – М., 1998. – Ч. 1: Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого. – 376 с.

119. Заборовский Л. В., Захарьина Н. С. Религиозный вопрос в польско-российских переговорах у дер. Немежа в 1656 г.: (Предыстория). Документы / Л. В. Заборовский, Н. С. Захарьина // Славяне и их соседи. – М., 1991. – Вып. 3: Католицизм и православие в средние века. – С. 158–175.

120. Иванова О. Отчет датского посланника о поездке в Россию в 1656 г. / О. Иванова // Очерки феодальной России. – М., 2002. – Вып. 6. – С. 202–234.

121. Иванова О. Русско-датские переговоры 1656–1659 гг. / О. Иванова // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – М., 2007. – С. 366–419.

122. Каманин И. М. Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 г.г., извлеченные из Главного Московского Архива Министерства Иностранных Дел / И. М. Каманин. – К., 1911. – 117 с.

123. Каманин И. М. Новые исторические материалы о Богдане Хмельницком / И. М. Каманин // Киевская старина. – 1888. – Т. XXII. – Июль. – Документы, известия, заметки. – С. 18–23.

124. Кобзарева Е. И. Отношения России и Бранденбурга в 50-е годы XVII в. / Е. И. Кобзарева // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – М., 2007. – С. 311–340.

125. Кобзарева Е. И. Российские архивные материалы по русско-шведским отношениям середины XVII в. / Е. И. Кобзарева // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – М., 2007. – С. 9–49.

126. Краткое описание Малой России // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, “Краткого описания Малороссии” и “Собрания исторического” / Изд. О. Левицкий. – К., 1878. – С. 209–319.

127. Курц Б. Г. Состояние России в 1650–1655 г.г. по донесениям Родеса / Б. Г. Курц. – М., 1914. – 268 с.

128. Мейер М. С., Фаизов С. Ф. Политика Порты в отношении России и Украины в середине XVII в. / М. С. Мейер, С. Ф. Фаизов // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – М., 2007. – С. 420–437.

129. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657: Збірник за документами актових книг / Упор. Л. А. Сухих, В. В. Страшко. – К., 2008. – 1012 с.

130. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – СПб., 1854. – Т. III: 1632–1660. – 1248 стб.

131. Петкович К. Путешествие из Вены в Москву в 1655 году / К. Петкович // Русский вестник. – 1869. – Т. 83. – С. 137–165.

132. Петровский М. П. О путешествии из Вены в Москву в 1655 году Франа Гундулича / М. П. Петровский // Чтения в историческом Обществе Несторалетописца. – К., 1906. – Кн. XIX. – Вып. 4. – Отд. II. – С. 81–87; К., 1907. – Кн. XX. – Вып. 1. – Отд. III. – С. 3–40.

133. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 1: 1649–1675. – XXXI, 1029 с.

134. Рукопись Бростовского, содержащая в себе дневник, веденный им на съезде под Вильною в 1656 г. // Сборник Муханова. – 2-е изд., доп. – СПб., 1866. – С. 483–542.

135. Семенов В. К истории сношений со Швецией. Отрывки из шведского дневника времен царя Алексея Михайловича / В. Семенов // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских. – М., 1912. – Кн. 1. – Отд. III. – С. 3–28.

136. Семенова Л. Е. Молдавия и Валахия в контексте русско-польского конфликта в 50-е годы XVII в. / Л. Е. Семенова // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – М., 2007. – С. 479–505.

137. Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной Коллегии иностранных дел. – М., 1828. – Ч. 4. – IV+656+165 с.; табл.

138. Фаизов С. Ф. Из переписки крымских ханов с русским царем и польским королем. 1654–1658 гг. / С. Ф. Фаизов // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – М., 2007. – С. 438–478.

139. Фаизов С. Ф. Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654–1658. Крымскотатарская дипломатика в политическом контексте постпереезславского времени / С. Ф. Фаизов. – М., 2003. – 168 с.

139а. Федорук Я. Відгук Василя Гарасимчука на IX том “Історії України-Руси” М.Грушевського / Я. Федорук // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 534–541.

140. Федорук Я. Два листи архимандрита Данила Афіньського та грека Федора Дмитрієва до царя Олексія Михайловича у 1656 році / Я. Федорук // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 475–510.

141. Федорук Я. Посольство роменського хорунжого Федора Славинського до царя під час Віленських переговорів у 1656 році / Я. Федорук // Покликання: Зб. пр. на пошану проф. о. Юрія Мицика. – К., 2009. – С. 194–202.

142. Федорук Я. Посольський звіт Петра Галінського про його перебування у Москві у 1656 році / Я. Федорук // Україна крізь віки: Зб. наук. пр. на пошану акад. НАН України, проф. Валерія Смоля. – К., 2010. – С. 985–1016.

143. Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького: (11 документів) / Я. Федорук // Україна модерна. – Львів, 1996. – Ч. 1. – С. 135–145.

144. Флоря Б. Н. Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. / Б. Н. Флоря // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – М., 2007. – С. 137–230.

145. Хаванова О. В. Трансильванское княжество в период русско-польского конфликта из-за Украины в 50-е годы XVII в. / О. В. Хаванова // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – М., 2007. – С. 341–365.

146. Ченцова В. Г. Восточная церковь и Россия после Переяславской рады 1654–1658. Документы / В. Г. Ченцова. – М., 2004. – 176 с.

147. Ченцова В. Г. Документы фонда “Сношения России с Грецией” (РГАДА) по истории русской и украинской дипломатии и международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе в 1654–1658 гг. / В. Г. Ченцова // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – М., 2007. – С. 506–549.

148. Шварц И., Аугустинович Х. Отношения Габсбургов с Россией и Украиной в период международного кризиса середины XVII в. / И. Шварц, Х. Аугустинович // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – М., 2007. – С. 231–310.

149. Щербачев Ю. Н. Материалы по истории древней России, хранящиеся в Копенгагене. 1326–1690 гг. / Ю. Н. Щербачев. – М., 1893. – 340 с.

150. Щербачев Ю. Н. Русские акты Копенгагенского государственного архива [= Русская историческая библиотека. – Т. XVI] / Ю. Н. Щербачев. – СПб., 1897. – 951+187 стб.

151. Abbott Wilbur Cortez. The Writings and Speeches of Oliver Cromwell with an Introduction, Notes and an Account of His Life: 4 vols / Wilbur Cortez Abbott. – Cambridge, 1945. – Vol. 3 (1653–1655). – 978 p.

152. An den durchleuchtigsten und großmächtigsten Röm. Kaiser Ferdinandum III deß durchleuchtigsten und großmächtigsten Königs in Schweden Caroli Gustavi Schreiben, darinn die Ursachen dess jüngsten polnischen underfangenen Feldzug erkläret werden: [Wolgast, den 18 julii 1655]. – Hamburg, 1655. – 11 S.

153. Biblioteka starożytna pisarzy polskich / Wyd. Kazimierz Władysław Wójcicki. – Warszawa, 1844. – T. V. – 337 s.

154. Calendar of State Papers and Manuscripts, relating to English Affairs, existing in the Archives and Collections of Venice, and in other Libraries of Northern Italy / Ed. Allen B. Hinds. – Nendeln/Lichtenstein, 1970 (репр. з вид.: London, 1930). – Vol. XXX: 1655–1656. – 415 p.

155. Calendar of State Papers, Domestic series / Ed. by Mary Anne Everett Green. – 2nd ed. – Vaduz, 1965 (репр. з вид.: London, 1881). – Vol. VIII: 1655. – 710 p.

156. Calendar of State Papers, Domestic series / Ed. by Mary Anne Everett Green. – 2nd ed. – Vaduz, 1965 (репр. з вид.: London, 1882). – Vol. IX: 1655–1656. – 683 p.

157. Carlsson Alfred Bernhard. Sverige och den östeuropoeiska krisen 1656. Ett betänkande af Bengt Skytte om den svenska politiken / Alfred Bernhard Carlsson // Historisk Tidskrift. – 1912. – Årg. 32. – S. 108–125.

158. Conrad Jacob Hildebrandt's Dreifache Schwedische Gesandtschaftreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656–1658) / Herausg. von Franz Babinger. – Leiden, 1937. – 259 S.

159. Dahlgren Stellan. Sources on the Russian-Swedish Negotiations in 1655–1657 Stellan Dahlgren // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – М., 2007. – P. 50–136.

160. Deanović Mirek. Frano Dživa Gundulića i njegov put u Moskvu 1655 g. / Mirek Deanović // Starine. – Zagreb, 1948. – Kn. 41. – S. 7–59.

161. DelaGardiska arkivet, eller Handlingar, ur Grefl. DelaGardiska Bibliotheket på Löberöd. – Lund, 1836. – Del. 7 / Utgifv. af P. Wieseigren. – 252 s.

162. DelaGardiska arkivet, eller Handlingar, ur Grefl. DelaGardiska Bibliotheket på Löberöd. – Lund, 1837. – Del. 8 / Utgifv. af P. Wieseigren. – 252 s.

163. Fem breve fra residenten i Stockholm Peder Juel til den kongl. danske resident Charisius i Haag 1651–1654 // Nye danske magazin. – Köpenhamn, 1836. – Bind 6. – Hefte 1. – S. 71–75.

164. [Franciscus Erasmus]. Neuer Polnischer Florus. Das ist richtige und glaubhafte Erzählung der blutigen Kriege, so die jetzt-herrschende Majestät Polen König Johannes Casimirus von Anbeginn seiner Regierung biß auf gegenwärtigen Tag wiewol zu verschiedenen Zeiten... geführt... / Erasmus Franciscus. – Nürnberg, 1666. – 814+160 S.

165. Historia o Xięstwie Kurlandskim. – [S. l., s. a. (XVIII ст.)] – Wiadomość 7: O stanie Xięstwa Kurlandskiego za panowania Ketlerów, y o inkorporacyi z Koroną.

166. Hryhorij Hrabianka's The Great War of Bohdan Xmel'nyč'kyj [= Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Vol. IX] / Introd. by Yuri Lutsenko. – Cambridge, Mass., 1990. – 588 p.

167. Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego, a później kasztelana beckiego księga pamiętnicza / Wyd. Antoni Zygmunt Helcel. – Kraków, 1864. – 856 s.

168. Jan Stefan Wydźga i jego Pamiętnik spisany pod czas wojny szwedzkiej do roku 1655 do roku 1660 / Wyd. Kazimierz Władysław Wójcicki. – Warszawa, 1852. – 203 s.

169. Johan Ekeblads bref / Utg. af N. Sjöberg. – Stockholm, 1911. – Del. 1: Från Kristinas och Cromwells hof, [1653–1656]. – 451 s.

170. Johan Ekeblads bref / Utg. af N. Sjöberg. – Stockholm, 1915. – Del. 2: Från Karl X:s fälttag samt lifvet i hufvudstaden, [1656–1664]. – 484 s.

171. Johan Rosenhanes dagbok 1652–1661 / Utg. genom Arne Jansson. – Stockholm, 1995. – 384 s.

172. Kochowski Vespasiano. Annalium Poloniae climacter secundus. Bella Sueticum, Transyluanicum, Moschouiticum, aliasque gestas ab Anno 1655 ad Annum 1661 innclusiue continens / Vespasiano Kochowski. – Cracoviae, 1688. – 540 p.

173. [Kochowski Wespasjan.] Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego / Przez społcz. tłóm. w skróceniu przełoż.; wyd. Edward Raczyński / Wespasjan Kochowski. – 2-ie wyd. – Poznań, 1859. – T. 1. – 369 s.

174. Konopczyński Władysław, Lepszy Kazimierz. Akta ugody Kiejdańskiej 1655 / Władysław Konopczyński, Kazimierz Lepszy // Ateneum Wilenskie. – 1935. – R. 10. – S. 173–224.

175. Kriegsabenteuer des Rittmeisters Hieronymus Christian von Holsten 1655–1666 / Herausgeg. von Helmut Lahrkamp. – Wiesbaden, 1971. – 93 S.

176. Kunowski Jan. Ekspedycja inflantska 1621 roku / Jan Kunowski. – Białystok, 2007. – 263 s.

177. Kurbrandenburgs Staatsverträge von 1601 bis 1700 / Bearb. von Theodor von Moerner. – Berlin, 1867. – 864 S.

178. Lettres de Pierre des Noyers secretaire de la reine de Pologne Marie-Louise de Gonzague princesse de Mantoue et de Nevers, pour servir a l'histoire de Pologne et de Suède de 1655 a 1659. – Berlin, 1859. – 587 p.

179. *Lettres du cardinal Mazarin pendant son ministère.* – Paris, 1890. – T. VI: (Septembre 1653 – juin 1655) / Publ. par Adolphe Chéruel. – 758 p.

180. *Lettres du cardinal Mazarin pendant son ministère.* – Paris, 1893. – T. VII: (Juillet 1655 – juin 1657) / Publ. par Georges d’Avenel. – 806 p.

181. Levinson Artur. *Die Nuntiaturberichte des Petrus Vidoni über den Ersten Nordischen Krieg aus den Jahren 1655–1658* / Artur Levinson // *Archiv für österreichische Geschichte.* – Wien, 1906. – Bd. 95. – S. 3–144.

182. *Literæ Una cum Protocollo Commissariorum Plenipotentium Regis Poloniae super Tractatu, qui Mediatoribus Sac[ræ] Cæs[areæ] Majest[atis] Ferdinandi III. Legatis Alegretti ab Alegrettis & Johannis Theodori de Lorbach, cum Moschorum Czari Commissariis Plenipotentibus, habitus & conclusus est Vilmæ in Magno Ducatu Lithuaniae d[ie] 3. Novembris, Anno 1656. interceptæ a milite Suecico & e Polonico in Latinum Idioma translatae.* – [S. l., s. a.] – 15 p.

183. *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ukrainae illustrantes (1550–1850)* / Colleg. P. Athanasius G. Welykyj. – Romae, 1963. – Vol. VIII: 1652–1656. – 337 p.

184. Marinière Grandier de la. *Zdobycie Warszawy przez Szwedów r. 1656 opisane w listach królowej polskiej Maryi Ludwiki, zachowanych w rękopismie własnoręcznym w Bibliotece Narodowej Paryskiej* / Przełoż. Alexander Przeddziecki / Grandier de la Marinière // *Biblioteka Warszawska.* – 1851. – T. 3. – S. 189–210.

185. *Mémoires d’Anne de Gonzague, princesse Palatine* / Ed. Gabriel Sénac de Meilhan. – 2-de ed. – Londres, 1789. – xlviii+339 p.

186. *Mercurius Politicus, Copmrising the Sum of all Intelligence, with the Affairs and Designs now on Foot in the Three Nations of England, Scotland, & Ireland. For Information of the People.* – [London,] 1656. – 327: (11–18 Sept. [o. s.]).

187. Mieczulski Stanisław. *Materiały do projektowanego traktatu polskoholenderskiego z r. 1654* / Stanisław Mieczulski // *Rocznik Gdański.* – 1961. – T. XIX/XX (za r. 1960–1961). – S. 395–438.

188. *Ojczyście spominki* / Zebr. Ambroży Grabowski. – Kraków, 1845. – T. 1. – 272 s.

189. *Pamiętniki Jana Chryzostoma z Gosławic Paska* / Opr. Jan Czubek. – Lwów; Warszawa; Kraków, [1923]. – 367 s.

190. Passages from the Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries (1635–1699) / Ed. by Joseph Robertson. – 2nd ed. – London, 1968. – iii–xxxvi, 244 p.

191. Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668. Publicystyka – eksorbitancje – projekty – memoriały / Opr. Stefania Ochmann-Staniszevska. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1989. – T. I: (1648–1660). – XII, 265 s.

192. Poczobut Odlanicki Jan Władysław. Pamiętnik: [1640–1684] / Wyd. Andrzej Rachuba / Jan Władysław Poczobut Odlanicki. – Warszawa, 1987. – 429 s.

193. Pribram Alfred Francis. Die Berichte des kaiserlichen Gesandten Franz von Lisola aus den Jahren 1655–1660 / Alfred Francis Pribram // Archiv für österreichische Geschichte. – Wien, 1887. – Bd. 70. – 571 S.

194. Pufendorf Samuel. De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis commentariorum libri septem / Samuel Pufendorf. – Norimbergiae, 1696. – 626 p.

195. Pufendorf Samuel. De rebus gestis Friderici Wilhelmi Magni, electoris Brandenburgici, commentariorum libri novendecim / Samuel Pufendorf. – Lipsiae; Berolini, 1733. – (14), 1314 p.; index.

196. Pufendorf Samuel. The Compleat History of Sweden, from Its Origin to this Time / Samuel Pufendorf. – London, 1702. – 624 p.; index.

197. Radziwiłł Albrycht Stanisław. Pamiętnik o dziejach w Polsce / Albrycht Stanisław Radziwiłł. – Warszawa, 1980. – T. 3: 1647–1656. – 616 s.

198. Radziwiłł Bogusław. Autobiografia / Opr. Tadeusz Wasilewski / Bogusław Radziwiłł. – Warszawa, 1979. – 380 s.

199. Ranke Leopold. The History of the Popes During the Last Four Centuries / Transl. by E. Foster; revis. by George Ravenscroft Dennis / Leopold Ranke. – London, 1913. – Vol. III.

200. Regesta diplomatica historiae Danicae. Index chronologicus diplomatum et literarum historiam Danicam inde ab antiquissimis temporibus usque ad annum 1660 illustrantium. – Havniae/Kjøbenhavn, 1870. – [Ser. I.] – T. II. – Pars II: (1632–1660).

201. Regesta diplomatica historiae Danicae. Index chronologicus diplomatum et literarum historiam Danicam inde ab antiquissimis temporibus usque ad annum 1660 illustrantium. – Havniae/Kjøbenhavn, 1907. – Ser. II. – T. II. – Pars II: (1608–1660).

202. Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae Senatorum Ad Declaratorias Senatorum Regni Sueciae Responsoriae. – Lovicii, 1656. – 8 p.

203. Relations de Antoine de Lumbres / Publ. par Georges de Lhomel. – Paris, 1911. – T. I: (1646–1650). – 207 p.

204. Relations de Antoine de Lumbres / Publ. par Georges de Lhomel. – Paris, 1912. – T. II: (1656–1660). – 348 p.

205. Rigsraad Christen Steels dagbog, ført i Rigsraaget 1649–1659. (Meddeelt af secretairen) // Danske Magazin. – Kjøbenhavn, 1854. – Bind 4. – Hefte 1. – S. 1–64; Hefte 2. – S. 105–139; Hefte 3. – S. 221–240; Hefte 4. – S. 265–327.

206. Rudawski Wawrzyniec Jan. Historja polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego / Przełoż. Włodzimierz Spasowicz / Wawrzyniec Jan Rudawski. – Petersburg; Mohylew, 1855. – T. 1. – 310+X s.

207. Schlederus Johannes Georgius. Theatrum Europaeum / Johannes Georgius Schlederus. – Frankfurt am Mein, 1685. – T. VII. – 1100 S.

208. Stefana Franciszka z Prószcza Medekszy, sekretarza Jana Kazimierza, sędziego ziemskiego kowieńskiego księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654–1668 / Wyd. Władysław Seredyński. – Kraków, 1875. – XXV, 526 s.

209. Svenska riksrådets protokoll. – Stockholm, 1923. – Del. XVI: (1654–1656) / Utgiv. genom Per Sondén. – 824 s.

210. Svenska riksrådets protokoll. – Stockholm, 1929. – Del. XVII: (1657) / Utgiv. genom Walfrid Enblom. – 345 s.

211. Sweden as a Great Power 1611–1697: (Government: Society: Foreign Policy). Documents of Modern History / Ed. by Michael Roberts. – London, 1968. – vii, 183 p.

212. Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656: The Missions of Peter Julius Coyet and Christer Bonde / Ed. by Michael Roberts. – London, 1988. – 344 p.

213. Theiner Augustin. Monuments historiques relatifs aux règnes d'Alexis Michaélowitch, Féodor III et Pierre le Grand czars de Russie extraits des archives du Vatican et de Naples / Augustin Theiner. – Rome, 1859. – XXII, 556 p.

214. Thurloe John. A Collection of State Papers of John Thurloe / Ed. by Thomas Birch / John Thurloe. – London, 1742. – Vol. III: (Dec. 1654 – Sept. 1655). – 755 p., index.

215. Thurloe John. A Collection of State Papers of John Thurloe / Ed. by Thomas Birch / John Thurloe. – London, 1742. – Vol. IV: (Sept., 1655 – May, 1656). – 775 p., index.

216. Thurloe John. A Collection of State Papers of John Thurloe / Ed. by Thomas Birch / John Thurloe. – London, 1742. – Vol. V: (1656). – 796 p., index.

217. Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. – Berlin, 1865. – Bd. II. – Bd. I: Auswärtige Akten. (Frankreich) / Herausgeg. von B. Ed. Simson. – Abt. II: Berichte von 1655 bis 1656. (de Lumbres). – 550 S.

218. Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. – Berlin, 1872. – Bd. VI. – Bd. III: Politische Verhandlungen / Herausg. von Bernhard Erdmannsdörffer. – 732 S.

219. Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. – Berlin, 1877. – Bd. VII. – Bd. IV: Politische Verhandlungen / Herausg. von Bernhard Erdmannsdörffer. – 834 S.

220. Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. – Berlin, 1884. – Bd. VIII. – Bd. V: Politische Verhandlungen / Herausg. von Bernhard Erdmannsdörffer. – 751 S.

221. Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. – Berlin; Leipzig, 1929. – Bd. XXIII. – Bd. V: Auswärtige Acten. (Schweden). – Th. I / Herausg. von Max Hein. – 594 S.

222. Wimarson N. G. Un drottning Louise-Marie's bref till madame de Choisy under fälttåget i Polen 1656. Till 250-årsminnet af slaget vid Warschau / N. G. Wimarson // Historisk Tidskrift. – 1906. – Årg. 26. – S. 182–203.

223. Wittrock Georg. Brandenburgarnes instruktioner vid underhandlingen i Stettin juli 1655 / Georg Wittrock // Karolinska förbundets årsbok. – Stockholm, 1923. – S. 203–214.

224. Wójcik Zbigniew. Akta poselstw Morsztyna oraz Leszczyńskiego i Naruszewicza do Szwecji w roku 1655 / Zbigniew Wójcik // Teki Archiwalne. – Warszawa, 1957. – T. 5. – S. 57–129.

II. ДОСЛІДЖЕННЯ, НЕВИДАНІ ПРАЦІ Й ДИСЕРТАЦІЇ

225. Архангельский С. Отношения Англии с протестантской и католической Европой (1654–1658) / С. Архангельский // Вопросы истории. – 1946. – № 1. – С. 105–121.

226. Аугустинович К. Русско-польская война 1654–1657 гг. и посредничество Габсбургской империи / К. Аугустинович // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – М., 2000. – С. 47–52.

227. Бантыш-Каменский Н. Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии / Н. Н. Бантыш-Каменский. – М., 1805. – 454 с.

228. Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 год) / Н. Н. Бантыш-Каменский. – М., 1894. – Ч. I: (Австрия, Англия, Венгрия, Голландия, Дания, Испания). – 304 с.

229. Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 год) / Н. Н. Бантыш-Каменский. – М., 1897. – Ч. III: (Курляндия, Лифляндия, Эстляндия, Финляндия, Польша и Португалия). – 320 с.

230. Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 год) / Н. Н. Бантыш-Каменский. – М., 1902. – Ч. IV: (Пруссия, Франция и Швеция). – 464 с.

331. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России / Д. Н. Бантыш-Каменский. – М., 1830. – Ч. 2: От присоединения сей страны к Российскому государству до избрания в гетманы Мазепы. – 223+63 с.

232. Безушко В. Хмельниччина в кореспонденції Джона Серльова / В. Безушко // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – Ч. II. – С. 8–9; Ч. III. – С. 18–20.

233. Берх В. Царствование царя Алексея Михайловича / В. Берх. – СПб., 1831. – Ч. 1. – 316 с.

234. Бобятинський К. Невідомі джерела з історії військових дій у період війни Речі Посполитої з Московією на території Великого князівства Литовського у 1654–1655 роках / К. Бобятинський // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 7–24.

235. Брехуненко В. Кіндрат Бурляй / В. Брехуненко // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети / Ред. кол. В. Смолій, О. Гуржій, В. Щербак та ін. – К., 1998. – Кн. 1. – С. 26–38.
236. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року / В. Брехуненко. – К., 2005. – 368 с.
237. Бродель Ф. Время мира: Материальная цивилизация, экономики и капитализм, XV–XVIII вв. / Ф. Бродель. – М., 1992. – Т. 3. – 670 с.
238. Буцинский П. О Богдане Хмельницком / П. Буцинский. – Харьков, 1882. – 240+VI с.
239. Вайнштейн О. Русско-шведская война 1655–1660 годов: (Историографический обзор) / О. Вайнштейн // Вопросы истории. – 1947. – № 3. – С. 53–72.
240. Вайнштейн О. Экономические предпосылки борьбы за Балтийское море и внешняя политика России в середине XVII века / О. Вайнштейн // Ученые записки Ленинградского государственного университета им. А. Жданова. Серия исторических наук. – Ленинград, 1951. – Вып. 18. – С. 157–184.
241. Василенко М. П. Територія України XVII віку: (Розвідка з історії права) / М. П. Василенко // Василенко М. П. Вибрані твори: У 3 т. / М. П. Василенко. – К., 2006. – Т. 2: Юридичні праці. – С. 354–371.
242. Винар Л. Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького 1648–1657: Історична студія / Л. Винар. – Лондон; Клівленд, 1960. – 22 с.
243. Гадзяцкий С. С. Борьба русских людей Ижорской земли в XVII веке против иноземного владычества / С. С. Гадзяцкий // Исторические записки. – М., 1945. – Вып. 16. – С. 14–57.
244. Гадзяцкий С. С. Карелия и южное Приладожье в русско-шведской войне 1656–1658 гг. / С. С. Гадзяцкий // Исторические записки. – М., 1941. – Вып. 11. – С. 236–279.
245. Газін В. Вільно 1656 р.: “Українське питання” в російсько-польському переговорному процесі / В. Газін // Україна крізь віки: Зб. наук пр. на пошану акад. НАН України, проф. Валерія Смолія. – К., 2010. – С. 428–446.

246. Газін В. Литовська еліта між Швецією, Московською державою, Польщею та Козацькою Україною в середині 50-х рр. XVII ст. / В. Газін // *Ukraina Lithuanica*. – К., 2009. – Т. 1. – С. 106–120.

247. Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50 – 60-х годах XVII века: (Андрусовское перемирие 1667 года) / И. В. Галактионов. – Саратов, 1960. – 108 с.

248. Галактионов И. В., Чистякова Е. В. Ордин-Нащокин – русский дипломат XVII в. / И. В. Галактионов, Е. В. Чистякова. – М., 1961. – 134 с.

249. Горобець В. “Волимо царя східного...”: Український Гетьманат і російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К., 2007. – 464 с.

250. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: Стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665 / В. Горобець. – К., 2001. – 536 с.

251. Горобець В. Українська зовнішня політика напередодні та в часи війни з Російською державою (1657–1659 рр.) / В. Горобець // “Істину встановлює суд історії”: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. 2: Наукові студії. – С. 233–275.

252. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 870–1636.

253. Гурбик А. Український гетьманат в умовах Віленсько-раднотської системи міжнародних відносин 50-х років XVII ст.: Історіографічний аспект проблеми / А. Гурбик // *Україна в Центрально-Східній Європі: (З найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 195–219.

254. Гурбик А. Українсько-російські військово-політичні зв'язки в період Раднотської системи (1656–1657 рр.) / А. Гурбик // “Істину встановлює суд історії”: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. 2: Наукові студії. – С. 205–232.

255. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: територіальні межі та населення [= Історичні зошити / Ін-т історії АН України. – № 9] / О. І. Гуржій. – К., 1992. – 56 с.

256. Далгрэн С. Швеция и страны Восточной Европы в пятидесятые годы XVII в.: Историография и источники / С. Далгрэн // *Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века*. – М., 2000. – С. 81–91.

257. Дашкевич Я. Захарій Гамоцький – вірменин з України, дворянин у Швеції та його зустрічі з Богданом Хмельницьким / Я. Дашкевич // Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-е вид. – Львів, 2007. – С. 130–138.

258. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – Львів, 1991. – 576 с.

259. Заборовский Л. В. Греки – политические агенты на международной арене Восточной, Центральной, Юго-Восточной и Северной Европы в 50-х гг. XVII в.: о. Даниил Афинянин / Л. В. Заборовский // Славяне и их соседи: Греческий и славянский мир в средние века и раннее Новое время: Тезисы XIII конференции. – М., 1994. – С. 66–70.

260. Заборовский Л. В. Начало русско-польской войны и дипломатические контакты России с Австрией, Бранденбургом и другими европейскими державами (конец 1653 – январь 1655 г.) / Л. В. Заборовский // Исследования по славяно-германским отношениям. – М., 1971. – С. 301–321.

261. Заборовский Л. В. Недооцененный документ Богдана Хмельницкого? / Л. В. Заборовский // Славяноведение. – М., 1992. – Вып. 6. – С. 49–57.

262. Заборовский Л. В. Некоторые проблемы изучения религиозной жизни украинского казачества в гетманство Б. Хмельницкого / Л. В. Заборовский // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: Матер. Міжнар. наук. конфер. – К.; Запоріжжя, 1997. – С. 196–205.

263. Заборовский Л. В. Политика Швеции накануне Первой Северной войны: (Вторая половина 1654 – середина 1655 г.) / Л. В. Заборовский // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. – М., 1973. – С. 205–229.

264. Заборовский Л. В. Последний шанс умиротворения: переговоры Б. А. Репнина во Львове 1653 г. / Л. В. Заборовский // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII ст. – К., 2000. – [Вип. 1.] – С. 238–244.

265. Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века / Л. В. Заборовский. – М., 1981. – 184 с.

266. Заборовский Л. В. Русско-литовские переговоры во второй половине 1655 г. / Л. В. Заборовский // Славяне в эпоху феодализма: К столетию академика В. И. Пичеты. – М., 1978. – С. 206–214.

267. Захарченко В. А., Волохова І. А. М. І. Костмаров і його праці з історії України періоду Хмельниччини / В. А. Захарченко, І. А. Волохова // Богдан Хмельницький та його доба: Матер. Міжнар. наук. конф., присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана: Київ, 24–25 жовтня 1995 р. – К., 1996. – С. 175–178.

268. Зінченко А. Історія дипломатії від давнини до нового часу: Навчальний посібник / А. Зінченко. – К., 2005. – 560 с.

269. Иванов Д. Восточная Европа во внешней политике России середины XVII века. Русско-польские переговоры 1656 года: Дисс. ... канд. ист. н. / Д. Иванов. – М., 2000. – 207 с.

270. Иванов Д. Речь Посполитая в планах московских политиков накануне Виленских переговоров 1656 года: (Из истории международного кризиса в Восточной Европе середины XVII века) / Д. Иванов // Славяноведение. – М., 2002. – Вып. 2. – С. 52–68.

271. Иванов Д. Русско-польские переговоры 1656 г. Миссия П. Галинского / Д. Иванов // Русское средневековье, 1998 год. – Москва, 1999. – Вып. 2: Международные отношения. – С. 67–81.

272. Иванова О. Русско-датские переговоры в 50-е гг. XVII в.: (История вопроса и источники) / О. Иванова // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – М., 2000. – С. 92–114.

273. Ключевский В. О. Сочинения: В 9 т. / В. О. Ключевский. – М., 1988. – Т. III: Курс русской истории, часть III. – 416 с.

274. Кобзарева Е. И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах / Е. И. Кобзарева. – М., 1998. – 300 с.

275. Кобзарева Е. И. Документы по истории русско-шведского конфликта в 50-е гг. XVII в. в фондах РГАДА / Е. И. Кобзарева // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – М., 2000. – С. 53–80.

276. Кобзарева Е. И. Зарубежная историография о русско-шведских отношениях 1655–1661 годов / Е. И. Кобзарева // Отечественная история. – 1993. – № 4. – С. 115–125.

276а. Кобзарева Е. И. Шведская оккупация Новгорода в период Смуты XVII века / Е. И. Кобзарева. – М., 2005. – 455 с.

277. Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею / М. Кордуба // Записки наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1908. – Т. 84. – С. 5–32.

278. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницький / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Собрание сочинений / Н. И. Костомаров. – СПб., 1904. – Кн. IV. – Т. IX–XI. – 740 с.

279. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел / М. Крикун. – 2-е вид. – К., 1993. – 186 с.

280. Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь / М. Крикун // Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття // М. Крикун. – К., 2006. – С. 13–65.

281. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич. – К., 1954. – 536 с.

282. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич. – 2-е вид. – Львів, 1990. – 408 с.

283. Крип'якевич І. “Відвічна вісь” України / І. Крип'якевич // Сьогодні й минуле. – Львів, 1939. – Вип. 1. – С. 24–29.

284. Крип'якевич І. Данило Олівеберг де Грекані, дипломат часів Хмельниччини / І. Крип'якевич // Доба Богдана Хмельницького: (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Зб. наук. пр. – К., 1995. – С. 243–253.

285. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів, 1990. – 520 с.

286. Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького: (III. Державні межі; IV. Дороги) / І. Крип'якевич // Записки наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1926. – Т. 144–145. – С. 109–140.

287. Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького: (V. Гетьманські універсали; VI. Суд) / І. Крип'якевич // Записки наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1927. – Т. 147. – С. 55–80.

288. Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького: (VII. Військо; VIII. Каталог полковників 1648–1657 рр.; IX. Держава Богдана Хмель-

ницького: Загальні уваги) / І. Крип'якевич // Записки наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1931. – Т. 151. – С. 111–150.

289. Крип'якевич І. Турецька політика Б. Хмельницького: (Матеріали) / І. Крип'якевич // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 111–160.

290. Крип'якевич І. Турецька політика Богдана Хмельницького / І. Крип'якевич // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 161–179.

290а. Курсков Ю. В. Русско-шведские отношения в 40–50-х годах XVII века: (Межевые съезды 1642, 1652, 1654 годов) / Ю. В. Курсков // Скандинавский сборник. – Таллин, 1958. – Вып. III. – С. 149–163.

291. Лазаревский О. Украина после Богдана Хмельницкого / О. Лазаревский // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Од. зб. I, 57953–58049. – Арк. 218–247.

292. Левицкий О. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века / О. Левицкий. – К., 1875. – Вып. 1. – 128 с.

293. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський. – Філадельфія, 1991. – 346 с.

294. Лобачев С. В. Патриарх Никон / С. В. Лобачев. – СПб., 2003. – 412 с.

295. Макарий, митроп. [Булгаков.] История русской церкви / Макарий, митроп. [Булгаков.]. – М., 1996. – Кн. 7: Период самостоятельности русской церкви (1589–1881). Патриаршество в России (1589–1720). – Отд. II: (1654–1667). – 672 с.

296. Малиновский А. Ф. Исторические доказательства о давнем желании польского народа присоединиться к России / А. Ф. Малиновский // Труды и летописи Общества истории и древностей российских. – М., 1833. – Ч. VI. – С. 3–106.

297. Мальцев А. Н. Международное положение Русского государства в 50-х годах и русско-шведская война / А. Н. Мальцев // Очерки истории СССР: Период феодализма XVII в. – М., 1955. – С. 496–505.

298. Мальцев А. Н. Россия и Белоруссия в середине XVII века / А. Н. Мальцев. – М., 1974. – 254 с.

299. Маркевич М. Історія Малоросії / Під ред. Ю. С. Шемшученка / М. Маркевич. – К., 2003. – Т. 1–2. – 664 с.
300. Марченко М. Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654–1664 рр.) / М. Марченко. – К., 1941. – 116 с.
301. Маслак В. І. Образ української Національно-визвольної війни в російській інтелектуальній традиції XVIII – 80-х років XX ст. / В. І. Маслак. – К.; Кременчук, 2007. – 288 с.
302. Мацьків Т. Цісарське посольство до Б. Хмельницького в 1657 р. у світлі австрійських документів / Т. Мацьків // Український історик. – Нью Йорк; Мюнхен, 1973. – Р. X. – Ч. 3–4 (39–40). – С. 127–132.
303. Мацьків Т. Цісарське посольство до Б. Хмельницького в 1657 р. у світлі австрійських документів / Т. Мацьків // Український історик. – Нью Йорк; Мюнхен, 1974. – Р. XI. – Ч. 1–3 (41–43). – С. 65–75.
304. Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов / Ю. А. Мыцык. – Днепропетровск, 1988. – 76 с.
305. Мицик Ю., о. Гетьман Іван Виговський / о. Ю. Мицик. – К., 2004. – 84 с.
306. Мицик Ю. Політичні аспекти Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації / Ю. Мицик // Доба Богдана Хмельницького: (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Зб. наук. пр. – К., 1995. – С. 25–39.
307. Мицик Ю. Филон Гаркуша / Ю. Мицик // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети / Ред. кол. В. Смолій (гол.); Т. Чухліб, О. Гуржій, В. Матях та ін. – К., 2004. – Кн. 2. – С. 102–118.
308. Мицик Ю., о. Чигирин – гетьманська столиця / о. Ю. Мицик. – К., 2007. – 392 с.
309. Оглоблин О. Московська теорія III Риму в XVI–XVII стол. / О. Оглоблин. – Мюнхен, 1951. – 55 с.
310. Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 / О. Оглоблин // Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К., 2003. – С. 156–218.
311. Олійник Л. В. Спільна боротьба українського і російського народів проти польсько-шляхетської агресії (1654–1656 рр.) / Л. В. Олійник // Нариси з

соціально-економічної історії України дожовтневого періоду / Відп. ред. О. К. Касименко; ред. кол. І. О. Гуржій, П. П. Гудзенко, В. А. Дядиченко та ін. – К., 1963. – С. 24–53.

312. Опарина Т. А. Иноземцы в России XVI–XVII вв. Очерки исторической биографии и генеалогии / Т. А. Опарина. – М., 2007. – Кн. 1. – 384 с.

313. Орленко С. П. Выходцы из Западной Европы в России XVII века: (Правовой статус и реальное положение) / С. П. Орленко. – М., 2004. – 344 с.

314. Памяти коллеги: Лев Валентинович Заборовский // Славяне и их соседи. – М., 1999. – Вып. 9. – С. 238–243.

315. Первольф И. Славянская взаимность с древнейших времен до XVIII века / И. Первольф. – СПб., 1874. – 294 с.

316. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій. – К., 2005. – 496 с.

317. Плохій С. Переяслав 1654: Православний дискурс та політична культура // Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження) / С. Плохій / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К., 2003. – С. 775–796.

318. Полтава Л. Україна перед мазепинською добою (7) / Полтава Л. // Свобода. – Джерзі ситі; Нью Йорк, 1959. – Ч. 145. – 30 липня. – С. 2.

319. Поршнев Б. Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства / Б. Ф. Поршнев. – М., 1976. – 436 с.

320. Репген К. Фердинанд III (1637–1657) / К. Репген // Шиндлинг А., Циглер В. Кайзеры: Священная Римская империя, Австрия, Германия / Пер. с нем. Е. С. Самойловича / А. Шиндлинг, В. Циглер. – Ростов-на-Дону, 1997. – С. 170–203, 588–592.

321. Савич О. А. Андрусівське перемир'я 1667 року / О. А. Савич // Наукові записки. Інститут історії та археології України. – К., 1946. – Кн. II / За ред. К. Гуслистого, М. Петровського, Л. Славіна та ін. – С. 131–151.

322. Савіцкі М. Фіяска палітыкі Яна Казіміра ў Літве ў апошнія гады перад “патопам” (1654–1655 г.) / М. Савіцкі // Гістарычны альманах. Навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс. – 2007. – Т. 13. – С. 141–153.

323. Сагановіч Г. Невядомая вайна 1654–1667 / Г. Сагановіч. – Мінск, 1995. – 144 с.

324. Санін Г. А. Внешняя политика России во второй половине XVII века / Г. А. Санін // История внешней политики России: Конец XV – XVII век: (От свержения ордынского ига до Северной войны) / Отв. ред. Г. А. Санін. – М., 1999. – С. 277–342.
325. Санін Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века / Г. А. Санін. – М., 1987. – 272 с.
326. Свешніков І. К. Битва під Берестечком / І. К. Свешніков. – Львів, 1993. – 304 с.
327. Сергійчук В. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття / В. Сергійчук. – К., 1991. – 256 с.
328. Словник гідронімів України / Уклад. І. М. Желєзняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко та ін. – К., 1979. – 780 с.
329. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – [1-е вид.] – К., 1993. – 504 с.
330. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – 3-є вид. – К., 2009. – 680 с.
331. Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст.: Проблема державотворення / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 1993. – 72 с.
332. Соловьев С. М. Сочинения: В 18 кн. / С. М. Соловьев. – М., 1990. – Кн. V: История России с древнейших времен. – Т. 9–10. – 720 с.
333. Степанков В. С. Боротьба уряду Богдана Хмельницького за об'єднання етнічних земель України у межах національної держави (1648–1657 рр.) / В. С. Степанков // На чолі Козацької держави: Деякі аспекти історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Рівне, 1994. – Вип. 1. – С. 185–236.
334. Степанков В. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648–1657 рр.) / В. С. Степанков. – 3-є вид., переробл. та розшир. – Кам'янець-Подільський, 2008. – 264 с.
335. Степанков В. С. Становлення розвідки й контррозвідки та їх роль у боротьбі за незалежність України у середині XVII ст. (1648–1657) / В. С. Степанков

// Сідак В. С., Степанков В. С. З історії української розвідки та контррозвідки: (Нариси) / В. С. Сідак, В. С. Степанков. – 2-е вид. – К., 1994. – С. 9–84.

336. Степанков В. С. Українська революція 1648–1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI–XVII ст.: спроба порівняльного аналізу / В. С. Степанков // Український історичний журнал. – К., 1997. – № 1. – С. 3–21.

337. Сухих Л. Мобілізація матеріальних ресурсів уряду Речі Посполитої проти Визвольної війни українського народу середини XVII століття: За матеріалами актових книг судово-адміністративних установ Волинського воєводства, що зберігаються в ЦДІА України у Києві / Л. Сухих // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 22–36.

338. Феденко П. З дипломатичної діяльності Данила Грека: (Причинок до зносин Б. Хмельницького зі Шведами) / П. Феденко // Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі: Науковий збірник. – Прага, 1929. – Вип. I. – С. 441–468.

339. Федорук Я. Австрія в східноєвропейській політиці 1654 р. / Я. Федорук // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 114–120.

340. Федорук Я. Аналізи текстів Віленського договору 1656 року в історіографії / Я. Федорук // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2011. – Вип. 21. – С. 190–210.

341. Федорук Я. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття / Я. Федорук. – К., 2011. – 623 с.+80 с. іл.

342. Федорук Я. Іван Крип'якевич і сходознавство / Я. Федорук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006–2007. – Вип. 15: Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 738–748.

343. Федорук Я. Лондонська газета “Mercurius Politicus” 1655–1657 років про Україну і козаків / Я. Федорук // Ukrainica Petropolitana: Сб. научн. тр. – СПб., 2008. – Вып. 2. – С. 79–90.

344. Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657 / Я. Федорук. – Львів, 1996. – Ч. I: 1654 рік. – 264 с.

345. Федорук Я. Міжнародні відносини в епоху шведського нападу на Польщу 1655-1657 років / Я. Федорук // Воєнна історія. – К., 2008. – № 3 (39). – С. 61–76.
346. Федорук Я. Невідома стаття Івана Крип'якевича про українсько-турецькі взаємини 1648–1657 років; Коментарі: [До статті: Крип'якевич І. Турецька політика Б. Хмельницького] / Я. Федорук // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 101–110, 180–196.
347. Федорук Я. Нові документи до історії грецько-російської дипломатії середини XVII століття / Я. Федорук // Записки НТШ. – Львів, 2006. – Т. 252. – С. 551–555.
348. Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладання Віленського миру (1654–1656) / Я. Федорук // Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К., 2003. – С. 796–861.
349. Федорук Я. Політика Англії і антиосманська діяльність Данила Калугера у 1655 році / Я. Федорук // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 232–242.
350. Федорук Я. Польські плани ірландської колонізації України XVII століття / Я. Федорук // Україна в минулому. – К.; Львів, 1996. – Вип. 9. – С. 31–37.
351. Федорук Я. Посольства кримського хана Мегмеда Гірея IV до Швеції, Данії та Австрії у 1655 р. / Я. Федорук // Український історичний журнал. – К., 2010. – № 5. – С. 37–49.
352. Федорук Я. Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 році / Я. Федорук // Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К., 2007. – С. 155–186.
353. Федорук Я. Рінський союз 1655 року між бранденбурзьким курфюрстом і Королівською Пруссією в опінії Яна Казимира та його двору / Я. Федорук // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2010. – Вип. 15. – С. 215–231.

354. Федорук Я. Російська та українська дипломатія у середині XVII століття / Я. Федорук // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип.7. – С.455–472.

355. Федорук Я. Рукопис Мартина Голінського – археографічна пам'ятка середини XVII століття / Я. Федорук // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип.8/9. – С. 37–87.

356. Федорук Я. Столітні традиції історичного міфу про Богдана Хмельницького та Олівера Кромвеля / Я. Федорук // *Silva rerum*: Зб. наук. пр. на пошану професора А. Перналя / Упоряд. М. Вавричин; ред. кол. Я. Дашкевич (гол.) та ін. – Львів, 2007. – С. 443–476.

357. Федорук Я. Східноєвропейська політична криза середини XVII ст. в історіографії / Я. Федорук // Український історичний журнал. – К., 2011. – № 3. – С. 189–203.

358. Федорук Я. Українсько-московська угода 1654 р. в історико-правових дослідженнях кінця XIX – початку 50-х років XX ст. / Я. Федорук // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 402–437.

359. Федорук Я. Українсько-польська війна в політиці Кримського ханства, Росії і придунайських князівств (кінець 1654 – початок 1655 років) / Я. Федорук // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Вип. 2. – С. 83–99.

360. Флоря Б. Н. Миссия В. Н. Лихарева в Польше и Литве: (К истории русской внешней политики времени “Потопа”) / Б. Н. Флоря // Славянские народы: О истории и культуры: К 70-летию чл.-кор. РАН Владимира Константиновича Волкова. – М., 2000. – С. 85–99.

361. Флоря Б. Н. От Потопа до Вильна. Русская политика по отношению к Речи Посполитой в 1655–1656 гг. / Б. Н. Флоря // *kwartalnik Historyczny*. – 2003. – R. CX. – С. 25–49.

362. Флоря Б. Н. 50-е гг. XVII в. в истории международных отношений в Центральной части Евразии и задачи публикации материалов о деятельности русской и украинской дипломатии в эти годы / Б. Н. Флоря // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – М., 2000. – С. 9–23.

363. Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.) / Б. Н. Флоря. – М., 2010. – 656 с.
364. Флоря Б. Н. Украинский вопрос на переговорах под Вильно в 1656 г. / Б. Н. Флоря // Украина и соседние государства в XVII веке: Матер. Междунар. конф. – СПб., 2004. – С. 160–174.
365. Форстен Г. К внешней политике великого курфюрста Фридриха Вильгельма Бранденбургского / Г. Форстен // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1900. – Ч. 329 (Июнь). – С. 304–330; Ч. 330 (Июль). – С. 22–58, 304–336; Ч. 331 (Август). – С. 1–21.
366. Форстен Г. Сношения Швеции и России во второй половине XVII века: (1648–1700) / Г. Форстен // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1898. – Ч. 315 (Февраль). – С. 210–277; Ч. 316 (Апрель). – С. 321–354; Ч. 317 (Май). – С. 48–103.
367. Хаванова О. В. Трансильвания в период русско-польско-украинского конфликта в 50-е годы XVII в. / О. В. Хаванова // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII в. – М., 2000. – С. 133–150.
368. Цибульський В. Від українсько-московського договору 1654 року до Віленського перемир'я: (За матеріалами зарубіжної історіографії) / В. Цибульський // Третій Міжнародний конгрес українців: 26–29 серпня 1996 р. – Харків, 1996. – Ч. I: Історія. – С. 73–79.
369. Цибульський В. Віленська угода 1656 року в зарубіжній історіографії / В. Цибульський // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: (Матеріали Республіканських історичних читань). – К.; Черкаси, 1993. – Вип. 2. – С. 193–197.
370. Цибульський В. Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії / В. Цибульський. – Рівне, 1993. – 104 с.
371. Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи / Т. В. Чухліб. – К.; Нью-Йорк, 2003. – 518 с.
372. Чухліб Т. В. Зовнішньополітичні наслідки договору 1654 року та проблема територіального поділу Української держави у 60–70-х роках XVII ст. / Т. В. Чухліб // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії

міждержавних стосунків: (Матеріали науково-теоретичного семінару). – К., 1995. – С. 28–42.

373. Чухліб Т. В. Проблема поділу Української держави у світлі польсько-російських стосунків (1656–1667) / Т. В. Чухліб // Богдан Хмельницький та його доба: Матер. Між нар. наук. конфер., присвяченої 400-річчю від дня народж. Великого Гетьмана, 24–25 жовтня 1995 р. – К., 1996. – С. 90–96.

374. Чухліб Т. Соратники Богдана Хмельницького: військово-політична діяльність Євстафія Гоголя (1648–1679 рр.) / Т. В. Чухліб // Доба Богдана Хмельницького: (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Зб. наук. пр. – К., 1995. – С. 142–158.

375. Чухліб Т. Територія та кордони правобережного Українського гетьманату / Т. В. Чухліб // Регіональна історія України: Зб. наук. ст. – К., 2009. – Вип. 3. – С. 167–190.

376. Чухліб Т. В. Український Гетьманат: Проблеми міжнародного утвердження / Т. В. Чухліб. – К., 2007. – 156 с.

377. Шевченко Ф. П. Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького / Ф. П. Шевченко // Доба Богдана Хмельницького: (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Зб. наук. пр. – К., 1995. – С. 94–108.

378. Шварц И. Австро-русские дипломатические отношения в первые годы Северной войны / И. Шварц // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – М., 2000. – С. 31–46.

379. Шварц И. Вена – Москва: дипломатические отношения в середине XVII века / И. Шварц // Славяне и их соседи. – М., 1999. – Вып. 9: Славяне и немцы. – С. 180–188.

380. Шиндлинг А. Леопольд I (1658–1705) / А. Шиндлинг // Шиндлинг А., Циглер В. Кайзеры: Священная Римская империя, Австрия, Германия / Пер. с нем. Е. С. Самойловича / А. Шиндлинг, В. Циглер. – Ростов-на-Дону, 1997. – С. 204–224, 592–595.

381. Юзефович Л. Путь посла. Русский посольский обычай. Обиход. Этикет. Церемониал: Конец XV – первая половина XVII в. / Л. Юзефович. – СПб., 2007. – 344 с.

382. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К., 1998. – 448 с.
383. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради – 2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) / Т. Яковлева. – К., 2003. – 648 с.
384. Яковлева Т. Украинский вопрос в русско-польских переговорах 60-х гг. XVII в. / Т. Яковлева // Україна в Центрально-Східній Європі: (З найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип. 3. – С. 179–192.
385. Яковлів А. На 300-ліття договору Хмельницького з Москвою (3): (27 березня – 6 квітня 1654 – 1954) / А. Яковлів // Свобода. – Джерзі ситі; Нью Йорк, 1954. – Ч. 75. – 20 квітня. – С. 6.
386. Ясь О. В. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М. І. Костомарова / Ясь О. В. // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 89–106.
387. Ågren Kurt. The *reduktion* / Kurt Ågren // Sweden's Age of Greatness 1632–1718 / Ed. by Michael Roberts. – London, 1973. – P. 237–264.
388. Åsard Birger. Upptakten till Karl X Gustafs anfall mot Polen 1655. Till frågan om krigets mål och medel / Birger Åsard // Karolinska förbundets årsbok. – Stockholm, 1970. – S. 7–56.
389. Augustiewicz Sławomir. Działania militarne w Prusach Książęcych w latach 1656–1657 / Sławomir Augustiewicz. – Olsztyn, 1999. – 170 s.; карт.
390. Basarab John. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study / John Basarab. – Edmonton, 1982. – 322 p.
391. Berkis Alexander. A History of the Duchy of Courland (1561–1795) / Alexander Berkis. – MA (History): University of Wisconsin (Madison), 1954. – 213 p.
392. Berkis Alexander. The Reign of Duke James in Courland 1638–1682 / Alexander Berkis. – Lincoln, Neb., 1960. – 329 p.
393. Bobiatyński Konrad. Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1655 / Konrad Bobiatyński. – Zabrze, 2004. – 286 s.
394. Borščak E. Украина, Литва и французская дипломатия в 1648–1657 годах: (По неизданным документам) / Borščak E. // <http://search.delfi.lt/cache?id=C4BB24192203A599>

395. Bowman Francis. Dutch Diplomacy and the Baltic Grain Trade, 1600–1660 / Francis Bowman // *The Pacific Historical Review*. – 1936 (December). – Vol. 5. – № 4. – P. 397–348.

396. Carlbom Levin J. Magnus Dureels negotiation i Köpenhamn 1655–57. Sveriges och Danmarks inbördes förhållande under åren närmast före Karl X:s första danska krig / Levin J. Carlbom. – Göteborg, 1901. – 323+VII s.

397. Carlbom Levin J. Sverige och England 1655 – aug. 1657. P. J. Coyets, Krister Bondes, Georg Fleetwoods beskickningar och förrättningar i London traktaten d. 17 juli 1656 / Levin J. Carlbom. – Göteborg, 1900. – 152+VI s.

398. Carlon Manfred. Ryska kriget 1656–1658 / Manfred Carlon. – Stockholm, 1903. – 131 s.

399. Carlson Friedrich Ferdinand. Geschichte Schwedens / Überz. von J. G. Petersen / Fredrik Ferdinand Carlson. – Gotha, 1855. – Bd. IV. – 736 S.

400. Carlson Fredrik Ferdinand. Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset / Fredrik Ferdinand Carlson. – Stockholm, 1855. – Del. 1: Carl X Gustaf. – 435 s.

401. [Carlsson Alfred Bernhard.] A. B. C-n. Rådssammanträdena i december 1654 / Alfred Bernhard Carlsson // *Historik Tidskrift*. – 1910. – Årg. 30. – S. 132–133.

402. Catterall Ralph. Anglo-Dutch Relations, 1654–1660 / Ralph Catterall // *Annual Report of the American Historical Association for the Year 1910*. – Washington, 1912. – P. 105–121.

403. Chéruel Adolphe. Le baron Charles d’Avaugour ambassadeur de France en Suède (1654–1657) / Adolphe Chéruel // *Revue d’histoire diplomatique*. – 1889. – Vol. 3. – P. 532–534.

404. Christensen Svend Aage. Dänisch-russische Verhandlungen und russische Aussenpolitik in den Jahren 1656–1659 / Svend Aage Christensen // *Scando-Slavica*. – Copenhagen, 1975. – T. 21. – S. 139–152.

405. Cieślak Edmund. Wojskowo-polityczne i gospodarcze znaczenie Gdańska w wojnie polsko-szwedzkiej 1655–1660 / Edmund Cieślak // *Wojna polsko-szwedzka* / Red. Jan Wimmer. – Warszawa, 1973. – S. 358–381.

406. Cieślak Edmund. Gdańsk's militär-politiska och ekonomiska betydelse under polsk-svenska kriget 1655–1660 / Edmund Cieślak // *Polens krig med Sverige 1655–*

1660. Kriehistoriska studier [= Carl X Gustaf-studier, 5] / Red. Arne Stade, Jan Wimmer. – Kristianstad, 1973. – S. 131–156.

407. Czapliński Władysław. Emigracja polska na Śląsku w latach 1655–1660 / Władysław Czapliński // Sobótka. – 1955. – R. X. – № 4. – S. 556–610.

408. Czapliński Władysław. Wyprawa Czarnieckiego na Pomorze w r. 1657 / Władysław Czapliński // Roczniki Historyczne. – Poznań, 1949. – R. XVIII. – S. 135–150.

409. Dąbrowski Janusz. Senat koronny. Stan sejmujący w czasach Jana Kazimierza / Janusz Dąbrowski. – Kraków, 2000. – 288 s.

410. Dąbrowski Janusz. Stefan Czarniecki – polityk w służbie dworu / Janusz Dąbrowski // Stefan Czarniecki. Żołnierz – obywatel – polityk / Pod red. Waldemara Kowalskiego. – Kielce, 1999. – S. 11–31.

411. Dahlgren Stellan. Charles X and the Constitution / Stellan Dahlgren // Sweden's Age of Greatness 1632–1718 / Ed. by Michael Roberts. – London, 1973. – P. 174–202.

412. Dahlgren Stellan. Karl X Gustav och reduktionen / Stellan Dahlgren. – Uppsala, 1964. – 481 s.

413. Damus Rudolf. Der erste nordische Krieg bis zur Schlacht bei Warschau. Aus Danziger Quellen / Rudolf Damus // Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins. – Danzig, 1884. – H. XII. – S. 3–110.

414. Darowski Adam. Trzydziesci lat traktatów pokojowych (1656–1686). I. Przed pokojem andruszowskim / Adam Darowski // Darowski Adam. Szkice Historyczne. Serja druga / Adam Darowski. – Petersburg, 1895. – S. 349–419.

415. Dobiecki Maryan. Car Aleksy Michałowicz na Litwie. Fragment dziejowy z XVII stulecia / Maryan Dobiecki // Przegląd Powszechny. – 1892. – R. IX. – T. 33. – S. 161–176, 346–363.

416. Doroschenko Dmytro. Svensk-ukrainska förbindelser under 1600- och 1700-talen i belysning av den nyaste ukrainska historieskrivningen / Dmytro Doroschenko // Historisk Tidskrift. – Stockholm, 1937. – Årsg. 57. – S. 129–149.

417. Droysen Johann Gustav. Die Schlacht von Warschau. 1656 / Johann Gustav Droysen // Abhandlungen der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften. – Leipzig, 1865. – Bd. 10. – S. 347–496.

418. Droysen Johann Gustav. Geschichte der preußischen Politik / Johann Gustav Droysen. – 2-e Aufl. – Leipzig, 1871. – Th. III: Der Staat des Großen Kurfürsten. – Abt. 2: [1651–1660.] – 522 S.

419. Edén Nils. Grunderna för Karl X Gustavs anfall på Polen / Nils Edén // Historisk Tidskrift. – 1906. – Stockholm, 1906. – Årg. 26. – S. 5–45.

420. [Elberling E.] E. Ebg. Fredrik III / E. Elberling // Nordisk familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi. – Stockholm, 1908. – Bd. 8. – S. 1279–1281.

421. Ellersieck Heinz Eberhard. Russia under Aleksei Mikhailovich and Feodor Alekseevich, 1645–1682: The Scandinavian Sources / Heinz Ellersieck. – PhD: University of California (Los Angeles), 1955. – 377 p.

422. Ellersieck Heinz. The Swedish-Russian Frontier in the Seventeenth Century: A Commentary / Heinz Ellersieck // Journal of Baltic Studies. – 1974. – Vol. 5. – № 3. – P. 188–197.

423. Erdmannsdörffer Bernhard. Deutsche Geschichte vom Westphälischen Frieden bis zum Regierungsantritt Friedrichs des Grossen 1648–1740: 2 Bde / Bernhard Erdmannsdörffer. – Darmstadt, 1962 (Repr.: Leipzig, 1932). – Bd. 1.

424. Fagerlund Rainer. Kriget i östersjöprovinserna 1655–1661. Operationer och krigsansträngningar på en bikrigsskådeplats under Carl X Gustafs krig / Rainer Fagerlund // Kriget på östfronten [= Carl X Gustaf-studier, 7 / Red. Arne Stade]. – Stockholm, 1979. – S. 9–271; kart.

425. Fay Sidney. The Beginnings of the Standing Army in Prussia / Sidney Fay // The American Historical review. – 1917. – Vol. 22. – № 4 (July). – P. 763–777.

426. Fedoruk Yaroslav. An Unrealized Project of the Irish Colonization of Ukraine (1655) / Yaroslav Fedoruk // Journal of Ukrainian Studies. – Edmonton; Toronto, 2008–2009. – Vol. 33–34. – P. 117–133.

427. Fedoruk Yaroslav. Overcoming Historical Stereotypes and Analyzing Ukrainian Foreign Policy, 1655–57 / Yaroslav Fedoruk // Hrushevsky Mykhailo. History of Ukraine-Rus' / Mykhailo Hrushevsky. – Edmonton; Toronto, 2010. – Vol. IX. – Book 2: The Cossack Age, 1654–1657. – Part 2. – P. xlvi–lii.

428. Firth Charles Harding. Cromwell's Instructions to Colonel Lockhart in 1656 / Charles Harding Firth // *The English Historical Review*. – 1906. – Vol. 21. – № 84 (October). – P. 742–746.

429. Firth Charles Harding. The Last Years of the Protectorate 1656–1658 / Charles Harding Firth. – London; New York; Bombay; Calcutta, 1909. – Vol. I: 1656–1657. – 341 p.

430. Forssberg Anna Maria. Nationalist Arguments as Instruments of War Propaganda in Sweden, 1655–80 / Anna Maria Forssberg // *Statehood Before and Beyond Ethnicity. Minor States in Northern and Eastern Europe, 1600–2000* / Ed. Linas Eriksonas, Leos Müller. – Brussels, 2005. – P. 131–149.

431. Forstreuter Kurt. Preußen und Rußland von den Anfängen des Deutschen Ordens bis zu Peter dem Großen [= Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft. – Bd. 23] / Kurt Forstreuter. – Göttingen; Berlin; Frankfurt, 1955. – 257 S.

432. Frost Robert. After the Deluge: Poland-Lithuania and the Second Northern War 1655–1660 / Robert Frost. – Cambridge, 1993. – 211 p.

433. Gardiner Samuel Rawson. History of the Commonwealth and Protectorate 1649–1656 / Samuel Rawson Gardiner. – New York; Bombay, 1903. – Vol. IV (1655–1656). – 360 p.

434. Garstein Oskar. Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia: The Age of Gustavus Adolphus and Queen Christina of Sweden, 1622–1656 / Oskar Garstein. – Leiden; New York; København; Köln, 1992. – 834 p.

435. Gawlik Mieczysław. Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w. / Mieczysław Gawlik // *Kwartalnik Historyczny*. – 1909. – R. 23. – Z. 1/2. – S. 78–125.

436. Grönebaum Ferdinand. Frankreich in Ost- und Nordeuropa. Die französisch-russischen Beziehungen von 1648–1689 [= Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europas, Bd. 2] / Ferdinand Grönebaum. – Wiesbaden, 1968. – XVI, 234 S.

437. Haller J. Franz von Lisola, ein österreichischer Staatsmann des 17. Jahrhunderts / J.Haller // *Preußische Jahrbücher*. – Berlin, 1892. – Bd. 39. – S. 516–546.

438. Hammer-Purgstall Joseph. Geschichte der Chane der Krim unter Osmanischer Herrschaft / Joseph Hammer-Purgstall. – Wien, 1856. – 258 S.

439. Haumant Émile. La guerre du Nord et la paix d'Oliva 1655–1660 / Émile Haumant. – Paris, 1893. – XIV, 319 p.

440. Hirsch Ferdinand. Der österreichische Diplomat Franz v. Lisola und seine Thätigkeit während des nordischen Krieges in den Jahren 1655–1660 / Ferdinand Hirsch // *Historische Zeitschrift*. – München; Leipzig, 1888. – Bd. 24. – S. 468–498.

441. Hodana Tomasz. Między królem a carem. Moskwa w oczach prawosławnych Rusinów – obywateli Rzeczypospolitej: (Na podstawie piśmiennictwa końca XVI – połowy XVII stulecia) / Tomasz Hodana. – Kraków, 2008. – 262 s.

442. Ignatius Karl Emil Ferdinand. Finlands historia under Karl X Gustafs regering / Karl Emil Ferdinand Ignatius. – Helsingfors, 1865. – 211 p.

443. Jadwisieńczyk Maria. Projekt elekcji “vivente rege” z r. 1665 (Mikołaja Prażmowskiego) / Maria Jadwisieńczyk // *Studia Historyczne*. – 1979. – R. 22. – Z. 4. – S. 537–551.

444. Jannen William, Jr. “Das Liebe Teutschland” in the Seventeenth Century – Count George Frederick von Waldeck / William Jannen Jr // *European History Quartely*. – 1976. – № 6. – P. 165–195.

445. Jörg Jacoby. Boguslaus Radziwill. Der Statthalter des Großen Kurfürsten in Ostpreußen [= Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas, Nr. 40] / Jacoby Jörg. – 2-te Aufl. – Marburg/Lahn, 1960. – 310 S.

446. Kalicki Bernard. Bogusław Radziwiłł koniuszy litewski. Szkic historyczny / Bernard Kalicki. – Kraków, 1878. – 196 s.

447. Kentrschynskyj Bohdan. Karl X Gustav inför krisen i öster 1654–1655 / Bohdan Kentrschynskyj // *Karolinska förbundets årsbok*. – Stockholm, 1956. – S. 1–140.

448. Kentrschynskyj Bohdan. Ukrainska revolutionen och Rysslands angrepp mot Sverige 1656 / Bohdan Kentrschynskyj // *Karolinska förbundets årsbok*. – Stockholm, 1966. – S. 7–86.

449. Kersten Adam. Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji / Adam Kersten. – Warszawa, 1988. – 678 s.

450. Kersten Adam. Stefan Czarniecki: 1599–1665 / Adam Kersten. – Warszawa, 1963. – 584 s.

451. Kirby David. Northern Europe in the Early Modern Period. The Baltic World 1492–1772 / David Kirby. – London; New York, 1990. – XII, 443 p.

452. Klueting Harm. Das Reich und Österreich 1648–1740 [= *Historia profana ecclesiastica*; 1] / Harm Klueting. – Münster, 1999. – III, 129 S.

453. Konopczyński Władysław. O wojnie szwedzkiej i brandenburskiej r. 1655–7, uwagi krytyczne / Władysław Konopczyński // *Kwartalnik Historyczny*. – 1918. – R. XXXII. – S. 241–254.

454. Korduba Miron. Der Ukraine Niedergang und Aufschwung / Miron Korduba // *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*. – Berlin, 1932. – Bd. VI (Neue Folge, Band II). – S. 36–60, 193–230, 358–385.

455. Korzon Tadeusz. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce / Tadeusz Korzon. – 2-ie wyd. – Lwów; Warszawa; Kraków, 1923. – T. II: Epoka przedrozbiorowa. – 522 s.

456. Koser Reinhold. Der Große Kurfürst und Karl X. von Schweden / Reinhold Koser // *Hohenzollern-Jahrbuch: Forschungen und Abbildungen zur Geschichte der Hohenzollern in Brandenburg-Preußen*. – Berlin; Leipzig, 1914. – Bd. XVIII. – S. 4–18.

457. Kotljarchuk Andrej. In the Shadows of Poland and Russia. The Great Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century / Andrej Kotljarchuk. – Huddinge, 2006. – 347 p.

458. Kroll Piotr. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660 / Piotr Kroll. – Warszawa, 2008. – 452 s.

459. Krusenstjern Benigna von. Philip Crusius von Krusenstiern (1597–1676). Sein Wirken in Livland als Rußlandkenner, Diplomat und Landespolitiker [= *Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas*, Nr. 102] / Benigna von Krusenstjern. – Marburg/Lahn, 1976. – XIII, 82 S.

460. Kubala Ludwik. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657 [= *Szkice Historyczne*, ser. V] / Ludwik Kubala. – Lwów; Warszawa, 1917. – 444 s.

461. Kubala Ludwik. Wojna moskiewska r. 1654–1655 [= *Szkice Historyczne*, ser. III] / Ludwik Kubala. – Warszawa, 1910. – 446 s.

462. Kubala Ludwik. Wojna szwedcka w roku 1655 i 1656 [= *Szkice Historyczne*, ser. IV] / Ludwik Kubala. – Lwów, 1913. – 498 s.

463. Lappalainen Jussi. Finland och Carl X Gustafs ryska krig. Försvaret av den östra rikshalvan 1656–1658 / Jussi Lappalainen // Kriget på östfronten [= Carl X Gustaf-studier, 7 / Red. Arne Statde]. – Stockholm, 1979. – S. 7–198; kart.

464. Lekus Max. Der große Kurfürst und der polnische Thron / Max Lekus. – Berlin, 1929. – 69 S.

465. Leszczyński Józef. Dwa ostatnie sejmy przed “potopem” szwedzkim w oczach dyplomaty cesarskiego / Józef Leszczyński // Sobótka. Śląski Kwartalnik Historyczny. – Wrocław; Warszawa; Kraków etc., 1975. – R. 30. – S. 289–302.

466. Lindqvist Åke. Svenskarna och de Byes beskickningar 1654–1655 / Åke Lindqvist // Karolinska förbundets årsbok. – Stockholm, 1941. – S. 7–24.

467. Lockyer Roger. Habsburg and Bourbon Europe, 1470–1720 / Roger Lockyer. – 8th ed. – New York, 1987.

468. Lundkvist Sven. The Experience of Empire: Sweden as a Great Power / Sven Lundkvist // Sweden’s Age of Greatness 1632–1718 / Ed. by Michael Roberts. – London, 1973. – P. 20–57.

469. Majewski Wiesław. Działania wojenne w Prusach Książęcych (wrzesień 1656 – luty 1657) / Wiesław Majewski // Komunikaty Mazursko-Warmińskie. – Olsztyn, 1997. – № 4 (218). – S. 579–598.

470. Manteuffel Gustaw. Zarysy z dziejów krain dawnych inflanckich czyli Inflant właściwych (tak szwedzkich jako i polskich), Estonii z Ozylią, Kurlandii i Ziemi Piltyńskiej / Gustaw Manteuffel. – Kraków, 2007. – 327 s.

471. Mattiesen Heinz. Herzog Jakob von Kurland und seine Politik / Heinz Mattiesen // Prima Baltijas vesturnieku konference = Conventus primus historicorum balticorum: Riga, 16–20. VIII. 1937: Runas un referati. – Riga, 1938. – S. 427–434.

472. Matwijów Maciej. Koncepcje polityki Janusza Radziwiłła w latach 1648–1655 / Maciej Matwijów // Z dziejów i tradycji srebnego wieku [= Acta universitatis Wratislaviensis, № 1108]. – Wrocław, 1990. – S. 33–42.

473. Matwijów Maciej. Poddanie się szlachty województwa Sandomierskiego Karolowi Gustawu w 1655 roku / Maciej Matwijów // Studia Historyczne. – 1995. – R. XXXVIII. – Z. 2. – S. 163–182.

474. Matwijów Maciej. Próba mediacji hetmana litewskiego Janusza Radziwiłła w konflikcie polsko-kozackim w latach 1653–1655 / Maciej Matwijów // Wrocławskie Studia Wschodnie. – 2001. – № 5. – S. 9–34.

475. Mazurkiewiczówna Maria. Stosunki Polski z Francją za czasów panowania Ludwika Marji Gonzagi od r. 1646–1659 / Maria Mazurkiewiczówna // Державний архів Львівської області. – Ф. 26: Львівський університет. – Оп. 4. – Спр. 396. – 241 арк.

476. McKay Derek. The Great Elector / Derek McKay. – Harlow; London; New York etc., 2001. – XIII, 286 p.

477. Mellander Karl, Prestage Edgar. The Diplomatic and Commercial Relations of Sweden and Portugal from 1641 to 1670 / Karl Mellander, Edgar Prestage. – Watford, 1930. – XII, 123 p.

478. Mironowicz Antoni. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza / Antoni Mironowicz. – 2-ie wyd. – Białystok, 1997. – 322 s.

479. Mironowicz Antoni. Sylwester Kossow – biskup białoruski, metropolita kijowski / Antoni Mironowicz. – Białystok, 1999. – 144 s.

480. Nagielski Mirosław. Bitwa pod Warszawą 1656 / Mirosław Nagielski. – Warszawa, 2007. – 252 s.

481. Neuber Anton. Der schwedisch-polnische Krieg und die österreichische Politik (1655–1657) [= Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft. – Heft XVII] / Anton Neuber. – Prag, 1915. – 146 S.

482. Nowak Tadeusz. Geneza agresji szwedzkiej / Tadeusz Nowak // Polska w okresie Drugiej wojny Północnej 1655–1660. – Warszawa, 1957. – T. I. – S. 83–136.

483. Nowak Tadeusz. Kampania wielkopolska Czarnieckiego i Lubomirskiego w roku 1656 / Tadeusz Nowak // Rocznik Gdański. – 1938. – T. XI. – S. 67–162.

484. Nowak Tadeusz. Operacja krakowska króla Karola X Gustawa 17 IX – 19 X 1655 r. / Tadeusz Nowak // Wojna polsko-szwedzka 1655–1660 / Red. Jan Wimmer. – Warszawa, 1973. – S. 207–258.

485. O'Brien Carl Bickford. Muscovy and the Ukraine: From the Pereiaslavl Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654–1667 / Carl Bickford O'Brien. – Berkeley, 1963. – 138 p.

486. Ochmann-Staniszevska Stefania, Staniszevski Zdzisław. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka / Stefania Ochmann-Staniszevska, Zdzisław Staniszevski. – Wrocław, 2000. – T. I. – 596 s.

487. Opgenoorth Ernst. Friedrich Wilhelm der Grosse Kurfürst von Brandenburg. Eine politische Biographie / Ernst Opgenoorth. – Frankfurt; Zürich, 1971. – T. 1: 1620–1660. – 443 S.

488. Opitz Eckardt. Österreich und Brandenburg im Schwedisch-Polnischen Krieg 1655–1660. Vorbereitung und Durchführung der Feldzüge nach Dänemark und Pommern / Eckardt Opitz. – Boppard am Rhein, 1969. – 361 S.

489. Pernal Andrew. Diplomatic Contacts between Bogusław Radziwiłł and Bohdan Khmel’nyts’kyi in 1656: Two Unpublished Documents / Andrew Pernal // *Mapa Mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя*. – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 509–536.

490. Pernal Andrew. The Polish Commonwealth and Ukraine: Diplomatic Relations 1648–1659 / Andrew Pernal. – PhD: University of Ottawa, 1977. – 591 p.

491. Piwarski Kazimierz. Dzieje polityczne Prus Wschodnich (1621–1772) / Kazimierz Piwarski. – Gdynia, 1938. – 151 s.

492. Piwarski Kazimierz. Rywalizacja francusko-austriacka o wpływy w Rzeczypospolitej w latach 1655–1660 / Kazimierz Piwarski // *Polska w okresie Drugiej wojny Północnej 1655–1660*. – Warszawa, 1957. – T. I. – S. 379–420.

493. Piwarski Kazimierz. Stosunki szwedzko-brandenburskie a sprawa polska w czasie Pierwszej wojny Północnej / Kazimierz Piwarski // *Polska w okresie Drugiej wojny Północnej 1655–1660*. – Warszawa, 1957. – T. I. – S. 421–451.

494. Plebański Józef Kazimierz. Jan Kazimierz Waza. Marja Ludwika Gonzaga. Dwa obrazy historyczne / Józef Kazimierz Plebański. – Warszawa, 1862. – 350 s.

495. Plochy Serhii. The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus / Serhii Plochy. – Cambridge, 2006. – 379 p.

496. Płosiński Jacek. Wyprawa kniazia Semena Urusowa na Brześć (listopad – grudzień 1655 r.) / Jacek Płosiński // *Mazowieckie Studia Humanistyczne*. – Łowicz, 2003. – R. IX. – № 1–2. – S. 5–31.

497. Pribram Alfred Francis. Franz Paul Freiherr von Lisola (1613–1674) und die Politik Seiner Zeit / Alfred Francis Pribram. – Leipzig, 1894. – 714 S.

498. Pribram Alfred Francis. Österreichische Vermittelungs-Politik im polnisch-russischen Kriege 1654–1660 / Alfred Francis Pribram // Archiv für österreichische Geschichte. – Wien, 1889. – Bd. 75. – S. 428–445.

499. Pritsak Omeljan, Reshetar John, Jr. The Ukraine and the Dialectics of Nation-Building / Omeljan Pritsak, John Reshetar Jr. // Slavic Review. – 1963. – Vol. 22. – № 2 (June). – P. 224–255.

500. Przyboś Kazimierz. Operacja zimowo-wiosenna Karola X Gustawa w 1656 roku na ziemi przemyskiej / Kazimierz Przyboś // Rzeczpospolita w latach Potopu / Pod red. Jadwigi Muszyńskiej i Jacka Wijaczki. – Kielce, 1996. – S. 179–200.

501. Rachuba Andrzej. Orda (Horda) Stanisław Wincenty h. Ostoja († 1689) / Andrzej Rachuba // Polski słownik biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. – T. 24. – Z. 1. – S. 163–165.

502. Roberts Michael. Charles X and the Great Parenthesis: A Reconsideration / Michael Roberts // Roberts Michael. From Oxenstierna to Charles XII: Four Studies / Michael Roberts. – Cambridge; New York; etc., 1991. – P. 100–143.

503. Roberts Michael. Gustavus Adolphus. A History of Sweden 1611–1632 / Michael Roberts. – London; New York; Toronto, 1958. – Vol. II: 1626–1632.

504. Rowen Herbert. John de Witt, Grand Pensionary of Holland, 1625–1672 / Herbert Rowen. – Princeton, N. J., 1978. – xiii, 949 p.

505. Rowen Herbert. John de Witt Statesman of the “True Freedom” / Herbert Rowen. – Cambridge; London; New York etc., 1986. – vii, 236 p.

506. Rystad Göran. Magnus Gabriel De la Gardie / Göran Rystad // Sweden’s Age of Greatness 1632–1718 / Ed. by Michael Roberts. – London, 1973. – P. 203–236.

507. Sajkowski Alojzy. Krzysztof Opaliński wojewoda poznański / Alojzy Sajkowski. – Poznań, 1960. – 252 s.

508. Saring Hans. Zwei Missionen der Danziger Syndikus Vincent Fabritius an den kurfürstlichen Hof, 1655–1656 / Hans Saring // Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsverein. – Danzig, 1935. – Bd. 72. – S. 99–138.

509. Serwański Macej. Polityka Francji wobec Polski 1655–1660 / Macej Serwański // *Rzeczpospolita w latach Potopu* / Pod red. Jadwigi Muszyńskiej i Jacka Wijaczki. – Kielce, 1996. – 21–39.

510. Schmiele Emil. Zur Geschichte des schwedisch-polnischen Krieges von 1655–1660. Graf Christoph Karl von Schlippenbach. Theil II. / Emil Schmiele // *Jahresbericht über das k[önigliche] [Friedrich-]Wilhelms-Gymnasium in Berlin. Schuljahr 1887/88.* – Berlin, 1888. – S. 3–26.

511. Šmurlo Evgenii. Rom und Moskau im Jahre 1657. Eine Episode aus der Geschichte der Ostpolitik des päpstlichen Stuhles / Evgenii Šmurlo // *Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte.* – 1931. – Bd. V (Neue Folge, Bd. 1). – S. 175–193.

512. Sobieski Waclaw. Der Kampf um die Ostsee von den ältesten Zeiten bis zum Gegenwart / Waclaw Sobieski. – Leipzig, 1933. – VI, 268 S.

513. Stade Arne. Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polską w 1655 r. / Arne Stade // *Studia i materiały do historii wojskowości.* – Warszawa, 1973. – T. XIX. – Cz. 2. – S. 19–91.

514. Stolicki Jarosław. Działalność Jerzego Sebastiana Lubomirskiego w czasie potopu na terenach Polski południowej / Jarosław Stolicki // *Rzeczpospolita w latach Potopu* / Pod red. Jadwigi Muszyńskiej i Jacka Wijaczki. – Kielce, 1996. – S. 229–246.

515. Sysyn Frank. Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653 / Frank Sysyn. – Cambridge, Mass., 1985. – 406 p.

516. Sysyn Frank. Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690 / Frank Sysyn // *Harvard Ukrainian Studies.* – 1986. – № 3/4. – P. 393–423.

517. Szwaba Marek. Od ugody Kiejdańskiej do “Wieczystego” pokoju y Moskwą: Polityczne aspekty separatyzmu litewskiego w latach 1655–1686 / Marek Szwaba // *Studia i materiały z dziejów nowożytnych [= Prace Historyczne.– T. XIII]* / Pod red. Krystyna Matwijowskiego, Stefanii Ochmann-Staniszwskiej. – Wrocław, 1995. – S. 52–63.

518. Szymczak Barbara. Stosunki Rzeczypospolitej z Brandenburgią i Prusami Książęcymi w latach 1648–1658 w opinii i działaniach szlachty koronnej / Barbara Szymczak. – Warszawa, 2002. – 312 s.

519. Tchentsova Vera. Les fonds des documents grecs (F. 52. “Relations de la Russe avec la Grèce”) de la collection des archives nationales des actes anciens de la

Russe et leur valeur pour l'histoire de l'Empire Ottoman / Vera Tchentsova // *Turcica*. – 1998. – T. 30. – P. 383–395.

520. Teodorczyk Jerzy. Czarnieckis vinterfälttåg januari – februari 1656. Slaget vid Gołęb / Jerzy Teodorczyk // *Polens krig med Sverige 1655–1660. Krihistoriska studier* [= *Carl X Gustaf-studier*, 5] / Red. Arne Stade, Jan Wimmer. – Kristianstad, 1973. – S. 213–254.

521. Ternes Jerzy. Sejmik chełmski za Wazów (1587–1668) / Jerzy Ternes. – Lublin, 2004. – 200 s.

522. Tomkiewicz Władysław. [Рец.:] Вайнштейн О. Русско-шведская война 1655–1660 годов: (Историографический обзор) / Władysław Tomkiewicz // *Вопросы истории*. – 1947. – № 3. – С. 53–72 // *Przegląd Historyczny*. – Warszawa, 1948. – T. XXXVIII. – S. 326–332.

523. Troebst Stefan. Handelskontrolle – “Derivation” – Eindämmung: Schwedische Moskaupolitik 1617–1661 / Stefan Troebst. – Wiesbaden, 1997. – 649 S.

524. Tuttle Herbert. History of Prussia to the Accession of the Frederic the Great / Herbert Tuttle. – Boston; New York, 1883. – Vol. I: 1134–1740. – XV, 498 p.

525. Underdown David. Royalist Conspiracy in England 1649–1660 / David Underdown. – New Haven, 1960. – xvii, 374 p.

526. Velychenko Stephen. Cossack Ukraine and Baltic Trade 1600–1648: Some Observations on an Unresolved Issue / Stephen Velychenko // *Ukrainian Economic History. Interpretive Essays* / Ed. I. S. Koropetskyj. – Cambridge, Mass., 1991. – P. 151–171.

527. Velychenko Stephen. The Influence of Historical, Political, and Social Ideas, on the Politics of Bohdan Khmelnytsky and the Cossack Officers between 1648 and 1657 / Stephen Velychenko. – PhD: University of London, 1980. – 275 p.

528. Vernadsky George. Bohdan Hetman of Ukraine / George Vernadsky. – New Haven, 1941. – 150 p.

529. Walewski Anton. Geschichte Leopold's I. und der hl. Ligue 1657–1700 / Antoni Walewski. – Krakau, 1861. – Th. II. – Abt. 1. – 356+LII+VIII S.

530. Walewski Antoni. Historia wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza (1655–60) / Antoni Walewski. – Kraków, 1866. – T. I. – 346+6+XXXIV+VII s.

531. Wibling Carl. Carl X Gustaf och Georg Rakoczy II / Carl Wibling. – Lund, 1891. – 66 s.

532. Wimmer Jan. Polens krig med Sverige 1655–1660 – operativ översikt / Jan Wimmer // Polens krig med Sverige 1655–1660. Krighistoriska studier [= Carl X Gustaf-studier, 5] / Red. Arne Stade, Jan Wimmer. – Kristianstad, 1973. – S. 325–418.

533. Wimmer Jan. Przegląd operacji w wojnie polsko-szwedzkiej 1655–1660 / Jan Wimmer // Wojna polsko-szwedzka 1655–1660 / Red. Jan Wimmer. – Warszawa, 1973. – S. 127–206.

534. Wisner Henryk. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła, 1648–1655 / Henryk Wisner // Rocznik Białostocki. – Warszawa, 1976. – S. 53–109.

535. Wisner Henryk. Dysydenci litewscy wobec wybuchu wojny polsko-szwedzkiej (1655–1660) / Henryk Wisner // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – 1970. – T. XV. – S. 101–142.

536. Wisner Henryk. Król i car: Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku / Henryk Wisner. – Warszawa, 1995. – 140 s.

537. Wisner Henryk. Rok 1655 w Litwie: pertraktacje ze Szwecją i kwestia wyznaniowa / Henryk Wisner // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – 1981. – T. XXVI. – S. 83–102.

538. [Wittrock G. J. V.] G. W-k. Johan Georg I / Georg Wittrock // Nordisk familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi. – Stockholm, 1910. – Bd. 13. – S. 8–9.

539. Wittrock Georg. Fördraget i Königsberg och dess förhistoria / Georg Wittrock // Karolinska förbundets årsbok. – Stockholm, 1921. – S. 1–55.

540. Wittrock Georg. Karl X Gustav i Polen. Krigsmålet och allianserna / Georg Wittrock // Karolinska förbundets årsbok. – Stockholm, 1920. – S. 4–49.

541. Wittrock Georg. Marienburg och Labiau / Georg Wittrock // Karolinska förbundets årsbok. – Lund, 1923. – S. 34–116.

542. Wójcik Zbigniew. Dyplomacja polska w okresie wojen drugiej połowy XVII wieku (1648–1699) / Zbigniew Wójcik // Historia dyplomacji polskiej / Pod red. Zbigniewa Wójcika. – Warszawa, 1982. – T. II: 1572–1795. – S. 163–314.

543. Wójcik Zbigniew. Jan Kazimierz Waza / Zbigniew Wójcik. – 2-ie wyd. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 2004. – 274 s.

544. Wójcik Zbigniew. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny Północnej 1655–1660 / Zbigniew Wójcik // Polska w okresie Drugiej wojny Północnej 1655–1660. – Warszawa, 1957. – T. I. – S. 331–377.

545. Wójcik Zbigniew. Russian Endeavors for the Polish Crown in the Seventeenth Century / Zbigniew Wójcik // Slavic Review. – 1982. – Vol. 41. – № 1 (Spring). – P. 59–72.

546. Wójcik Zbigniew. Stosunki polityczne polsko-austriackie w drugiej połowie XVII wieku / Zbigniew Wójcik // Sobótka. Śląski Kwartalnik Historyczny. – 1983. – R. XXXVIII. – № 1. – S. 487–503.

547. Wójcik Zbigniew. Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza / Zbigniew Wójcik. – Warszawa, 1959. – 282 s.